

ВАСИЛЬ СТУС

ЛИСТИ ДО РІДНИХ

Від упорядників

Том епістолярної спадщини Василя Стуса складається з двох книг. У першій подано листи поета до батьків, дружини й сина, у другій — до друзів і знайомих. Автографи всіх листів до рідних зберігаються в архіві родини Василя Стуса, автографи листів до друзів і знайомих — переважно у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури НАН України, а також в особистих архівах адресатів. Деякі з листів, що публікуються, було повернуто з КДБ родині поета вже після його смерті.

У другій книзі, крім іменного покажчика до обох книг, подається також Словник імен, що зустрічаються у листах Василя Стуса.

КОРОТКІ БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ

6.01.1938 — в сім'ї Семена Дем'яновича та Їлини Яківни Стусів народилася четверта дитина — Василь.

1940 — з села Рахнівки Вінницької обл. родина поета переїздить до м.Сталіна (сучасний Донецьк), де батьки дістають роботу на одному з хімічних заводів.

1944-1954 — навчання в середній школі № 75 м.Сталіна.

1954-1959 — навчання у Сталінському педагогічному інституті із спеціальності “українська мова та література”.

15.08.-15.10.1959 — вчителював у Таужнянській середній школі Гайворонського району Кіровоградської області.

11.1959-11.1961 — служба у лавах радянської армії.

7.12.1961-16.01.1963 — вчитель української мови та літератури у середній школі № 23 м.Горлівки Донецької обл.

15-23.03.1963 — підземний плитовий шахти “Октябрьская” м.Донецька.

26.03.-26.10.1963 — літературний редактор газети “Социалистический Донбасс” м.Донецька.

Від 1.11.1963 — аспірант Інституту літератури АН УРСР ім.Т.Г.Шевченка зі спеціальності “Теорія літератури”. Переїзд до Києва.

4.09.1965 — виступ протесту в київському кінотеатрі “Україна” з приводу репресій проти української інтелігенції.

20.09.1965 — відрахований з аспірантури за “систематичне порушення норм поведінки аспірантів та співробітників наукового закладу”, тобто за виступ у кінотеатрі “Україна”.

28.09.-23.11.1965 — робота в будівельній бригаді, а згодом кочегаром в Українському науково-дослідному інституті садівництва у Феофанії під Києвом.

10.12.1965 — одруження з Валентиною Попелюх.

14.01-1.06.1966 — спершу молодший, невдовзі старший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву УРСР. “Звільнений за власним бажанням — за безсовісними, здається, наполяганнями тов.Зубкова з Інституту літератури” (Автобіографія В.Стуса від 23.07.1966р.).

Від 17.09.1966 — до арешту — старший інженер відділу технічної інформації проектно-конструкторського бюро Міністерства промисловості будівельних матеріалів Києва, а потому — старший інженер проектно-технологічного об'єднання.

12.01.1972 — перший арешт поета.

7.09.1972 — суд, згідно з вироком якого Василя Стуса засуджено до 5-ти років ув'язнення та 3-х років заслання.

1972-01.1977 — відбуття покарання в таборах у Мордовії.

11.1975-02.1976 — перебування у спеціалізованій ленінградській лікарні з приводу операції на шлунку.

Від 5.03.1977 — заслання в селищі ім. Матросова Тенькінського району Магаданської області; робота “учнем проходчика гірської підземної ділянки” та машиністом скрепера на рудні ім.Матросова об'єднання “Северовостокзолото”.

1978 — поета прийнято до PEN-клубу.

Серпень 1979 — повернення до Києва.

Початок жовтня 1979 — вступ до Української Гельсінської групи.

7.10.1979 — за Стусом встановлено адміністративний нагляд.

22.10.1979-11.01.1980 — робота формувальником II-го розряду ливарного цеху на заводі ім.Паризької комуни.

Від 1.02.1980 — до арешту — робота в цеху № 5 українського промислового об'єднання “Укрвзутгепром” фабрики взуття “Спорт” намажчиком зтяжної кромки на конвеєрі.

14.05.1980 — другий арешт.

Кінець вересня 1980 — суд, на якому поета було засуджено до десятирічного ув'язнення та п'яти років заслання.

Від 11.1980 — відбуття покарання в таборі особливого режиму ВС-389/36 с.Кучино Чусовського району Пермської області.

Весна 1981 — останнє побачення з рідними.

1982 — рік камери-одиночки.

Ніч з 3 на 4.09.1985 — смерть Василя Стуса в карцері табору ВС-389/36.

17-19.11.1989 — перевезення на київську землю праху Василя Стуса, Юрія Литвина та Олексі Тихого.

1. ДО БАТЬКІВ І СЕСТРИ

8.06.1970

Добридень Вам!

Листа одержали. Спасибі Вам. Мої пропозиції: ти, Марусю, приїзди з Тетянкою до нас, тут перебудеш сезон ягідний (суниці, полуниці), може, щось законсервуєш — і тоді вже наша відпустка. То або поїдемо в Прохорівку під Канів, Валя з Дмитром буде в санаторії, а ми втрюх зніmemo куток і ловитимемо рибу на Дніпрі (там багате село, прохарчуємось і на рибі, і на молоці та фруктах). Тобто, я спочатку з'їжджу на розвідку (або й усі разом), напитаю — і поживем. Є ще два варіанти: ми втрюх їдемо на Гуцульщину туди, де Степан казав (він оце недавно був у нас). І нарешті — ще один: кажуть, зараз можна дістати куток у Трускавці (це, коли треба). Туди, звичайно, я не поїду, бо мені корисні не ці води, а кавказькі.

Думаю заїхати додому десь на тиждень, може, з Дмитриком.

Коли тато вибере бажання — то приїздіть разом, коли й мама — то всі приїздіть. Але я знаю, що хати ви побоїтесь покинути.

А ми в свою чергу, коли буде змога, то всі приїдемо до Вас на тиждень — у кінці липня.

Оце поки все.

Бажаючи Вам здоров'я

Валя, Дмитро, Василь
Чекаємо!

1972

2. ДО ДРУЖИНИ

14.06.1972

Вальочку, ластівочко!

Вітаю Тебе з днем народження. Тебе, маму, Дмитричка я бачу мало не щодня. І всіх люблю. Люба моя, приготував Тобі подарунки — недорогі, але від щирого серця: майже 200 віршів і майже 100 перекладів.

Бажаю здоров'я і щастя, скільки Бог дає, скільки дозволено.

Не муч мене дорогими передачами. Не треба витратитися на них.

Цілую — всіх Вас. Тебе — насамперед.

Шануйся, ластівочко, і бережи ластовенятка нашого коханого.

Я ще приб'юсь до Тебе — з віршами і з усім гамузом.

Василь

Дмитричку, жди татка.

3. ДО ДРУЖИНИ, ЇЇ БАТЬКІВ І СИНА

17.12.1972

Добридень Вам — Валю, Дмитрику, Василю Карповичу, Ольго Григорівно!

Пишу Вам із місця роботи, куди щойно добився. Я дуже журюсь Вами, своїми батьками. Валю, напиши, як там було мамі після побачення зі мною. В мене все гаразд. Здоров'я нічого, робота буде зовсім не тяжка (шити рукавиці), час для самоосвіти буде теж. Одне зле — в мене мало книжок, то доведеться поки крутитися з тим, що я маю.

Валю, насамперед, звернися з офіційним запитом до видавництва “Радянський письменник“, щоб Тобі повернули рукопис моєї поетичної збірки¹, яка лежала у них до цього лихоліття. По-друге, зроби запит до суду, оскільки у вирокові суду ні словом не згадано про друкарську машинку. Може, Тобі її повернуть. Коли в пресі будуть якісь згадки про мене, то прошу надіслати мені такі вирізки з газет, бо цілий рік я буду без газет і без журналів, а читати тільки те, що одержують інші. Ще таке: прошу в кожному з листів переписувати мені по 2-3 вірші Рільке (насамперед, попереписуй Сонети до Орфея, коли знайдеш перший том Рільке). Чи одержала Ти мого листа з Києва, який я написав на 6 сторінках? Як Ти відчуваєш себе матеріально? Знай, що слати мені покищо нічого не можна, крім листів. Отже, мені бажано було б знати всі літературні новини, бо й Літературної України я цілий рік не зможу читати, не кажучи вже про журнали республіканські (а союзні газети і журнали тут передплачують інші, то це я читатиму).

Морально я відчуваюся незле. Думаю, що ці роки зможуть мені дещо дати — і для розвитку, і для досвіду, і для творчості. Напиши, як там Льоля, Ліля, Марта², бо я нічого не знаю про них.

Я зараз уже міг би просити особистого побачення, але не хочу завдавати Тобі клопоту із подорожжю бозна куди. Правда, це недалеко від Москви (годин 10 їзди), але взимку це досить було б марудно для Тебе. Втім, напиши, як Ти сама дивишся на ці речі.

Вітай Шуру і Валентина, моїх знайомих. Тут зараз зовсім тепло, хоч і сніг, але вологий. Бо річна температура тут приблизно така ж, як і в Києві, бо це і на одній широті з ним. Вітай Василя, Риту.

Валю! Знай, що Дмитрикові не буде соромно за батька.

Зроби запит до логінових³, аби повернули Тобі ті книги і рукописи, які не були долучені до справи і не були повернуті Тобі. Я робив такі запити зі свого боку, але з того нічого не вийшло, хоч я і дуже наполягав, особливо з приводу мого рукопису, який лежить у видавництві.

Перепишу Тобі кілька перекладів із Гете:

[Далі йдуть переклади з Гете: “Вислухай увостаннє, борячи втому вій...”, Відвідини, “На взгір’ї грядку обліг моріг...”, Лугова троянда.]

Навчи цього вірша Дмитрика, дорога моя. І не журися за мною так, як я журюся Тобою.

Цілую Тебе. Чекатиму листа.

Моя адреса: Мордовская АССР, 431200, Теньгушевский район, пос. Барашево, учреждение ЖХ 385/3-5.

17.12.72 р.

Ваш Василь

¹ “Зимові дерева”.

² Дружини заарештованих — І.Світличного, Є.Сверстюка, Ів.Дзюби.

³ Під “логіновими” Стус має на увазі кагебістів: від прізвища слідчого Логінова.

4. ДО БАТЬКІВ, СЕСТРИ, ПЛЕМІННИЦІ

17.12.1972

Добридень Вам, мамо, тату, Марусю, Тетяночко!

Ось я нарешті і добився до місця. Здається, тут мені буде незле. Робота зовсім легка і не холодно. Здоров’я нічогеньке. Думаю, що від цього часу я постараюсь взяти все, що можна — буду вивчати іноземні мови, читати, перекладати. Одне слово, робити все так, щоб більше не побільшувати собі клопотів, які впали на мою голову, ніби сніг. Я шитиму рукавиці, а у вільний час працюватиму над собою.

Сушусь Вами і Вашим здоров’ям — особливо мами і тата. Листів мені можна одержувати скільки завгодно, а відписувати тільки два на місяць. То я писатиму один Вам, один — Валі.

Уже я міг би просити особистого побачення, але думаю, що цього робити не варто, щоб нікому із Вас не завдавати клопотів.

Мені були хтось (Ви чи Валя — не знаю) переслали 40 карб. Це ще в Києві. Але оскільки гроші мені були непотрібні, то я їх не захотів брати і через це відіслав назад. Правда, я не знаю, чи відіслали їх чи ні. Оце, здається, і все. Більше писати нічого. Бо новин тут немає, а все одне і те ж.

Вітаю Вас із Новим роком. Бажаю Вам здоров’я. Прошу — не гнівайтесь на мене. Бо я зробив усе, щоб не розлучатися з Вами, а коли вже так вийшло, то це не моя провина.

На цьому буду закінчувати.

Цілую Вас усіх міцно. І не сушіться за мною. Тут куди легше, ніж було в Києві, ніж було в армії.

Чекаю Вашого листа.

17.12.72 р.

Ваш Василь

Моя адреса така: Мордовская АССР, 431200, Теньгушевский район, пос. Барашево, учреждение ЖХ 385/3-5.

Звичайно, Ви нічого мені не висилайте, бо нічого слати мені поки не можна. Коли буде можна, я тоді напишу (це буде аж після половини строку, тобто в 1974 році, вліті). А покищо — пишіть мені тільки листи і, коли можете, — то частіше.

5. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

23.12.1972

Дорога моя Валю!
Дорогий мій синочку!

Вітаю Вас із Новим роком. Бажаю щастя. Цілую. Мені дуже шкода і дуже соромно від того, що тут мені куди легше, ніж там Вам, а Ви, певне, помилково думаете навпаки. Мені дуже боляче і дуже добре, що там десь є Ви — безіменні майже, безмовні, ті, давні, знані з минулого, яких я любив і яких я любитиму — але невпізнаних у новому часі, у нових водах.

Щастя Вам, любі мої,
23.12.72 року

Ваш Василь

1973

6. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

11.01.1973

Добридень Вам, дорогі мої!

Дякую за поздоровлення та листи. Валю, приїзди. З Казанського вокзалу в Москві йдуть поїзди через Потьму. Ти намагайся зробити так, щоб бути в Потьмі перед 5-ою ранку або 26 січня, або 1 лютого (якщо встигнеш, то краще 26, це має бути п'ятниця). Одне слово, треба встигнути так, щоб потрапити на вранішній поїзд Потьма-Барашево (він їде в проміжку між 6 і 8 ранку). Це трохи далі, тобто від пасажирського вокзалу Потьма це десь 5-10 хвилин ходи. Але на Потьмі будь обачною, щоб не ошукали Тебе які пройдисвіти, які там ніби шастають. Сівши на цей поїзд Потьма-Барашево, Ти встанеш на передостанній зупинці і звернешся в штаб до начальника табору, який дає дозвіл на побачення (це треба буде зробити одразу по приїзді). Я призначаю це на п'ятницю, щоб Ти захопила вихідний день, коли не виводять на роботу. Можуть дати 1-3 дні (залежно від волі їхньої).

Прошу Тебе — візьми з собою для мене трикотажний спортивний костюм чорний або синій і поганенький шарф, бо той лишився в Києві, мені не повернули. Візьми зошитів чи паперу, та ручку або олівець. Оце, здається, і все.

Може, порадься з ким, хто знає такі мандри. Бо я переказую те, що знаю.

Оце все. Писатиму тепер аж у лютому місяці. Цілую. Чекаю. Люблю.

Твій Василь

11.1.73 р.

Здається, так: із Казанського вокзалу поїзди, що зупиняються на Потьмі, йдуть о 10 і 11 вечора, а через 6-7 годин приходять на Потьму. Тобто, Ти попадеш із поїзда на поїзд. Отже,

Тобі треба бути на Казанському вокзалі десь о 8-9 вечора в четвер. Візьми з собою спортивний костюм, але одного тону, без найменших білих смуг (може, мою спортивну чорну трикотажну сорочку). Візьми пару чорних трусів, 2 пари шкарпеток і бажано взяти з собою продукти, бо тут не будеш ходити по магазинах і шукати. Посуду ніякого не треба. Намагайся не обтяжувати себе речами, тому з продуктів бери щось сухе і легке, може, безовоче, аби не було тяжко на руки. Ще раз цілую — всіх Вас. Дуже дякую Шурі за дуже гарне поздоровлення. Молодець!

Цілуй Дмитрика за мене, а Дмитрик — Тебе — теж за мене, кохана моя!

Чекаю. Василь

Поїзд Потьма-Барашево йде, як правило, коло 7 ранку. То Ти маєш на нього встигнути цілком. Коли ж трапиться, що не встигнеш, то буде пізніше, але то вже дещо гірше. Також намагайся зробити так, як я Тобі написав.

Звичайно ж, Ти будеш із паспортом.

Здається, коли б Ти була з Дмитриком, то час побачення міг би бути довший, але думаю, це не для нього мандри. Одне — зима, а друге — мій страх перед зустріччю з ним, страх, і досі не подоланий. Цієї ночі він мені снівся — в зеленому городі з високим бадиллям стояв у милій задумі, вирішуючи ще одну загадку світу, видно, допіру говоривши з Тобою. Ти була схилена — поралась. А я йшов навпрошки до Вас — із розлуки, берегом і боявся сполохати. Від того і сон урвався посеред ночі.

Люблю. Василь

7. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

15.02.1973

Дорога моя Валю, синочку мій любий!

Отже, не дочекавшись Вашого листа, пишу до Вас. Сталося так, що піславши десь 10 січня листа із викликом на побачення на 26.1 чи 2.2, я не дочекався Тебе, а, поставлений перед фактом, що побачення заборонені, 31 чи й 1-го (тоді, коли про це було повідомлено), відбив телеграму, аби Ти не їхала. Але відчуття було таке, що Ти тут була — і зовсім близько. І дуже тяжко, Валю, чути все це було.

Тепер, бачачи, що сподіятися ні на що, я пішов до лікарні — на дослідження (обов'язкова тут процедура). Уже три дні як я в халаті, але дуже марудно без книжок.

Останніми днями одержав листа від Романа Корогодського і від Рити. Вони обоє так пізнаються по листах, як, зрештою, і всі, хто пише. Мені повертається спокій, а з ним — і відчуття успокоєного болю за все, що сталося. Тільки тут я поступово реставрую всю картину, яка раніше не здавалася настільки поліформною. І, здається, пензель із краплагом ще не зупинився, він іще виводить нові лінії, допрацьовує перспективу.

На жаль, майже все то — по домислах і здогадах.

Одержав від Василя два листи, дякую за розповідь про Жоржі Амаду та Кендзабуро Ое. Майте на увазі, що ніяких книжок Ви мені не можете слати персонально, а тільки через книгарню “Книга — поштою“! Інакше ці бандеролі зарахують мені як дві дозволені. Чому мовчать із Донецька? Що сталося? Починаються мовчання, на які не можеш не зважати найбільше. І шкода, що Ви того не врахуєте, але чи Ви — того добре не знаю.

Привиділось якось: літо, зелений рясний город і Ти з Дмитриком порасєшся: Ти зігнута над грядкою, він — у милій дитячій задумі дивиться в просторінь. А я проходжу узбіччям, йому не видний, але він почув мене: висуворіло йому личко і стало сторожким і журливим.

Дістався мені випадково Дніпро № 3 минулого року, побачив порожні, сновидні вірші сновид-поетів сновидного світу, варнякання прозаїків і порожню статтю Ю.Покальчука.

Із цього “прекрасного Далека“, як казав Гоголь, видно те, що тільки навиднялося там, тоді, коли здавалося, що сонце устає на сході, а лисиці брешуть на щити (Рильського риторика?). Зірвані з орбіти власної особистості — ось хто єсьмо. Бувають миті, але немає тривалості, є краплення, та — без ліній, є настрій, що почезає перед тим, як його протне блискавка мелодії.

І геть усе видається однаким — обабіч. Куди не скинь оком. Розумні інтелектуали, що знайшли найдійовіший спосіб ошукати самих себе, і дурні, що не доросли до усвідомлення власної глупоти, які граються в відкритість духовну.

Достоевському було що шукати — там, у мертвому царстві. Мені ж, перебуваючи в інвалідному багні, дано бачити лише продукти розпаду. Це теж цікаво, але дуже небезпечно, бо загрожує духовним самогубством. І нарешті — існування по цвілі до чогось нахилиє. Потойбік — ось концентр відчуття і — постійний ракурс.

Ковтаю кишки, і вже чекаю коли повернуся до роботи і своєї швацької машинки, на якій я вже видушував 70 обов’язкових пар біло-чорних рукавиць.

“Первочатки“ Драчеві (Вітчизна, № 1, 72) — велике бознащо. Чекаю, коли такі первочатки напише який Микола з пополотнілою рукою¹.

Дуже шкода, що я тут збавляю час, не маючи змоги доробляти свої переклади з Й.-В.Гете, яких мені просто сюди не дозволили взяти.

Валю, дорога моя! Я тепер і не знаю — після цих Твоїх марних добивань сюди — чи приїдеш Ти ще коли чи, може, знову встругнуть якусь заборону, аби тяжку Твою подорож зробити зовсім марною. Ти, Валю, не май на мене гніву — підводжу Тебе не я, а мої умови, у яких я набуваю страшного понадолімпійського спокою.

Вітаю Вас усіх. Чекаю Ваших листів. Вітаю Шуру із днем народження і бажаю їй щастя. Напишіть, як там Лялина Віра², чому я нічого не знаю — ні про Льолю, ні про Марту досі.

Щастя Вам!

15.2.73 року

Ще раз прошу: перепишіть із видавничих планів цікаві новинки і напишіть мені. Бо я не знаю, чи вийшла торік збірка Ліни Костенко, де вийшла Драчева “До джерел“. Чи “Київську Старовину“ видала “Наукова думка“ чи хто інший.

Бо єдине, за що тут можна вхопитися, — це за скупе читання після роботи, аби погамувати гнів на дику сваволю недоуків логінових та мезер³.

Ще раз — щастя Вам!

Напиши, коли там було одержано мою телеграму “Не едь. Карантин.“, бо я її післав терміново — якого саме числа, тоді я напишу куди з проханням так не знущатися — бодай над родичами.

Вишліть мені марок (2, 3, 4 коп.) та повідомлень про вручення та поштових відкриток і пишіть рекомендовані листи.

¹ Очевидно, В.С. має на увазі Миколу Холодного.

² Йдеться про малу дочку Є.Сверстюка і В.Андрієвської.

³ Загальна назва кагебістів — від прізвища слідчих Логінова та Мезері, які робили обшук у В.С.

Добридень Вам!

Насамперед — відповім на Ваші запитання. Я одержав 40 крб. (певне, вислала Валя) і ще 10 карб., які прийшли на Стуса Степана чи Семена (невже, Марусю, це від Тебе?). Дуже Вас прошу — не висилайте грошей, бо вони мені не потрібні. Коли буде треба, то я напишу.

Передплатувати мені так само нічого не треба. Хіба що Валя, якій Ви цього листа перешлете, хай випише для мене “Літературну Україну” і “Друг читача”. Оскільки у нас карантин, то побачення відмінили. Тепер не знаю, коли буде можна. Якби хто із Вас захотів приїхати, то можна це зробити разом із Валею, але тепер я напишу, коли буде можна.

Книг мені не висилайте, бо цього не можна, хіба що через “Книга — поштою” — якісь цікаві. Деякі книги я передплатив — замовив через “Книжное обозрение”, виписав кілька журналів. Я хотів би знати про всі літературні новинки України, і тут я попросив би писати про це або Олега, або Михасю, які про це знають найкраще. Дуже цікавий новим Тичиною — Сковородою¹ та томом статей, про які згадували в пресі. Інтригує дуже й Рільке Бажанів — щось мені тяжко повірити, що це буде реально, бо синтез це більше оригінальний, аніж природний (крім того, Бажан, здається, перекладав за схожою групою крові, а як він перевтілюється — не знаю).

Прошу ще — слати мені листи з повідомленням про вручення — рекомендованого листа, здаючи його на пошті по квитанції. Бо чую, що чимало листів ще йдуть до мене, їдуть волами.

Пишуть мені Олег Орач (найчастіше), Михася (дві поштівки) та від Рити був лист, а від кума Василя² — поштівочка. Від Валі я маю 2 чи 3 листи, від Вас, певне, всі, що Ви мені писали. Ще від Світлани Бадзьової лист.

Буду радий, якщо Ви цінним листом вишлете мені з 20-30 марок і повідомлень про вручення — з 20.

У бандеролі мені вишліть сухі вершки чи сухе молоко. Можна ще — грам 200-300 тютюну (бандероль до 1 кг.).

Здоров’я моє так собі, чую, що все це не минулося дарма, але все ж таки краще, ніж було в Києві перед цим. Можливо, я ляжу в лікарню — на дослідження шлунку, як там виразка, бо надходить весна.

Тепер я відповідатиму поокремо. Валин лист із Рільке я маю, отже, можна переписувати Рільке далі. Добре було б, коли б сюди мені переписали і “Дуїнські елегії” всі (оригінал і мої переклади всі), і “Сонети до Орфея” (і деякі мої переклади їх).

Чому нічого не пише Василь Голобородько? Захарченко? Може, не доходять листи? Про один, Захарченків, я знаю (це була поштівка із приблизною адресою).

Мамо! Дуже дякую Тобі за листи. Прошу, дорога, не побивайся за мною дуже. Тут я і читаю, і пишу, і взагалі мені тут не так страшно, як Ти думаєш. Одне тільки — болить людська несправедливість і чорна невдячність за те, що ти жив для того, щоб усім було краще, а тебе за це б’ють. Але нічого, думаю, що колись усе стане на своє місце і тоді світ повернеться і до Вас, і до мене.

Так, Валю, передплати мені “Книжное обозрение” і “Друг читача”. 40 карб. я одержав, дякую, але дуже прошу — надалі не роби цього. Логінови Тебе не підтримають, а Ти дбай і про себе і про Дмитрика.

Валю! Настрій у мене не дуже злецький, я тільки лютий, але за що Ти сваритимеш мене? 9-10 січня я написав Тобі листа, щоб Ти приїхала, але 31 січня післав телеграму, аби не їхала, бо карантин. Тепер приїдеш, коли я Тобі напишу — усе так само. Виїздити треба в середу-четвер, щоб ізранку в п’ятницю бути на Потьмі.

Машинка — Бог із нею. Щодо збірки і доручення, то це я робив іще в Києві, але нічого з того не вийшло. Рільке Твого я маю, дякую дуже. Як там із грипом у Вас? Бо у нас поки нема. Бандероль першу вишли — або Ти, або з Донецька, в ній хай буде тільки сухі вершки

чи молоко і тютюн. Треба мені ще марки і повідомлення про вручення і такі бланки, які шлють, замовляючи книги (поштова відкритка на 3 коп.).

Таточку! Що там із Тобою, дорогий мій? Чекаю, коли Ти зможеш мені написати, коли очам стане легше.

Мамо і тату! Ви знайте, що я перед Вами не винен — за цю довгу розлуку. І прошу Вас — знайте, що я робив усе, аби бути з Вами, але є такі межі, які людина переступати не може, і про це, мамо, я Тобі казав увостаннє: я не хочу, аби мене пекли-палили чужі сльози — так, як вони палять, певне, не одного і в Києві і будь-де. А мені не буде соромно подивитися в очі жодній людині. І ніколи не буде. Бо краще вмерти, аніж така ганьба.

Дмитрику! Тато має Тебе посварити, що Ти не слухаєш мами і бабусі, я думав, що Ти допомагаєш мамі і бабусі, а Ти їм робиш прикрощі. Мені дуже соромно за Тебе, бо я думав, що Ти кращий хлопчик. Отож, роби так, аби мама писала про Тебе тільки гарне і добре, інакше я геть розгніваюся на Тебе, дорога моя крихточко!

Михасю! Напиши, як там Марта, Льоля, Ляля, вітай їх од мене, бо я за них досі нічого не знаю. Напиши, як здоров'я Леоніда, публіциста мимоволі³. Я не гніваюся на нього, мені тільки прикро — за нього. Але я його часто згадую і то згадки гарні.

Олежку, Тобі я дуже вдячний — і за листи, і за газету, яку Ти надсилаєш. Газети не шли, краще висилай цікаві вирізки, особливо старих публіцистів, яких я досі не читав. Напиши, які книжки виходять чи вийшли — вказуючи точно все, аби я зміг звідси виписати. Бо так тільки випадком довідуєшся, що вийшла збірка Нечерди “Літак у краплі бурштину” (знай наших!). Прошу — виписки з видавничих планів найцікавіше (5-10 назв) і повідом, я замовлю через київську “Книгу — поштою” (Попудренка)⁴.

Рільке я перекладу. Бо знаю, що це дуже потрібно — мені. А що це вже зробив Бажан — то нічого. Крім того, умови спонукують мене естетизуватися далі і нереалізуватися (одним словом!).

Протягом місяця я прочитав і книгу про Кіркегора і чимало цікавих статей із критикою франкфуртської школи філософів тощо.

Багато бачу зайвого — в своєму попередньому житті. Тут такий пункт, із якого багато чого видається в новому світлі. Ось, скажімо, вірші Коротича (про футболістів і Рильського) я, не знаючи автора, приписував і Драчеві (спочатку) і Коротичеві (посередині) і Б.Олійникові (вкінці). Але такі вірші могли б написати і чимало інших. А що ж спільного? Я сказав би — плексигласова субстанція Glasperlenspiel, як казав Г.Гессе. Від цих думок стає моторошно. По сторінках “Літературної України” можна ковзатися, не зачепившись ні об жодний намерз. Я не хочу мати української періодики, хіба що “Всесвіт”, але й від нього чекати чогось тяжко. А в першому числі “Иностранки” є і Фолкнер, і Монтале, і якийсь-там Бель. Добре було б мати якісь цікаві вирізки з “Радянської культури” чи “Радянської України” чи що. Або — тільки згадки.

Прошу надсилати листи рекомендовані із повідомленням про вручення.

Рито! Дякую за листа. Мої вітання Вашим і деяким співробітникам колишнім, які не червонітимуть від цього.

Вітання київським художникам, поетам, аматорам.

Протягом місяця я маю, окрім рідні, коло 10 листів від знайомих. А листи мені дуже приємні тут, хоч я їх і не прошу. А друзів у мене було трохи більше.

Дорогі мої, не журіться дуже. Час іде, отже, справедливість — ближчає.

Дякую Вам — за турботи, дякую — за листи. Усім я можу передати свої поцілунки.

Прошу друзів — коли-не-коли пишіть листи на Донецьк, до моїх сивих голубів і моєї сестри.

Я Вас усіх люблю. Усіх — згадую. Усіх — шаную. І — ні на кого не гніваюся.

Мамо! До Вас я писатиму з початку місяця, а до Валі — після 15-го. Отже, звикайте до цих дат.

Цілую Вас усіх і обіймаю.

Олег! Коли можна, передплати мені “Вісті з України”.

Ваш Василь

Чи можу я звідси зараз замовити Сковороду Тичини? Біографію Сковороди? Збірку Драча і Нечерди? Напишіть. Може, ще що? І чи є це в книгарнях.

¹ П.Тичина. Сковорода. Симфонія. — К. — Рад. письменник. — 1971.

² Василь Захарченко.

³ Йдеться про друга В.Стуса хіміка Леоніда Селезненка, якого було заарештовано в січні 1972 р., а згодом випущено після покайного листа.

⁴ “Книга — поштою” містилася в Києві на вул.Попудренка.

9. ДО БАТЬКІВ

4.03.1973

Дорогі мої!

Одержав листа від тата і мами. Дуже дякую. Прошу Вас — дуже не сушіться мною, бо то нічого не дасть. Крім того, я й тут щось пишу — на сором і злість тих, котрі так жорстоко поводяться з людиною, яка має честь і совість. Отже, тату, я не знаю, кому Ти можеш що писати. Насамперед, Ти мусиш (чи можеш) вимагати, аби Тобі сказали, в чому злочин сина і за що його покарано. Ти прав із них законності й справедливості, а не проси. Я зі свого боку ще писатиму до Москви, хоч наперед знаю: це нічого не дасть, коли моїм суддям заманулося розправи. Але є час, який визначає остаточно, хто грішний, а хто злочинець. І такий час буде.

Листа я Вам написав у лютому 2 числа. Післав рекомендованим листом, із повідомленням про вручення. Але не знаю, чи одержали Ви його, чи ні. Так само вийшло і з листом до Валі, і з телеграмою моєю, аби не їхала, бо про заборону побачень сповістили за два дні до Валиного приїзду. Це такий світ, про існування якого я нічого раніше не знав, і навіть повірити тяжко, що людина може бути такою жорстокою, нелюдяною і злою.

Але менше про те. Я тут дещо читаю. Оце був у лікарні три тижні, робили рентген, сказали, що виразка зарубцювалася. Ваші 10 карбованців я не одержав, бо там було написано на ім'я тата, то мене геть питали, чи батько не сидить у в'язниці. Але грошей мені не треба, бо маю на рахунок аж 80 карб., які мені хтось надіслав — певне, Валя чи Ви. Проте Ви правте, щоб ті 10 карб. повернулися до Вас.

Оце ніби й усі мої новини. Я себе чую так, як у 1960 році¹, але вільніше — більше маю часу для себе. Зрештою, іншим людям не краще за мене, а ще куди гірше, то мені тут гріх і нарікати, що зле.

Прошу Вас — пам'ятати: листи до Вас я пишу початком місяця — 1-5 числа. І тільки один лист на місяць, бо більше не можна.

Як там працюється Марусі? Як Тані? Як Тобі, таточку, з очима? Я просив Валю в листі, аби влітку приїхала до Вас — бодай на трохи. То Ви там дивіться — може, напишіть їй, коли можете. Оце, здається, все.

Цілую Вас, дорогі мої. Будемо втішати себе тим, що за мною справедливість, за мною час. А решта — колись мине. А не мине — то що вже зробиш. Така наша доля.

Мамо, дуже дякую Тобі за листа.

Допомоги мені жодної не треба, а посилки заборонені, а книжки — так само. А мені треба тільки книжки і чистий папір, і чорнило.

У нас уже тепло майже. І все йде до весни і до літа. І після Києва все стає легше.

Бажаючи Вам здоров'я

Василь

4.3.73р.

Оце перечитав татового листа і додаю. Я вини своєї не чую і засуджувати мене не було за що. Те, що якісь мої запити використали інші — то не моя вина. Так само і з віршами. Я писав до уряду не з тим, щоб агітувати його проти влади. Отже, Тобі треба написати спочатку до Верховного суду УРСР — хай дадуть відповідь посутню, за що вони засудили мене. А ні — то вимагати перегляду справи, залучивши досвідченого юриста. Але найкраще — хай хтось проконсультується з досвідченим юристом, який має, крім того, нормальну людську совість, і перекаже Тобі. Я знаю, що він Тобі скаже, а Ти, певне, догадуєшся. Отак, таточку.

Але щоб Ти не шкодував — то напиши листа до Москви — або Підгорному, або ще кому.

Утішайся тим, що мене люди згадуватимуть добрим словом, а винних у Ваших сльозах — то навряд.

Цілую Тебе, старий мій козаче. Скажи мамі, хай Тебе не сварить, а хай пишається таким сином.

Бажаю Вам здоров'я.

Ваш Василь

Нам треба тільки чекати, але невідомо тільки — чого. Знайте, що сльозами Ви біді не зарадите, а хтось тільки повтішається — і вже.

Жду Ваших листів.

4.3.73 року

Прошу вислати мені цінним листом марок, поштових листівок і повідомлень про вручення — по 20 шт. кожного.

¹ У 1960 році В.С. був на армійській службі.

10. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

[Березень 1973]

Вітаю, ласкавочко моя!

Вітаю, ластовенятчко моє маленьке!

Листа другого одержав, писаного 8.2, а нині одержав третього з відкриткою. Тобі надіслав листа десь 8 лютого, батькам — на початку лютого. Видно, жодного з них Ви не одержали, хоч лист до батьків був рекомендований і з повідомленням про вручення. 21 день я відбув у лікарні, де мене обстежували. Сказали, що виразка зарубцювалася, і сьогодні я вертаю назад.

Тато збирається кудись писати, але не знає куди. Мені шкода його марної праці, а також і того, що, написавши, він шкодуватиме ще дужче. Щось там порадьте йому.

Як здоров'я Дмитричка? Як його серце, ніжки? Ось кілька прохань моїх. Шліть листи рекомендовані з повідомленням про вручення. Як хоч, то такі листи я слатиму Тобі на поштовий відділок 115, аби Ти не мала клопоту одержувати їх — аби не ловити поштаря. Але для цього вишли мені повідомлень про вручення, марок (по 2 та 4 коп.) і поштових відкриток — усього штук по 20. Це можна зробити цінним листом.

Я пишу на початку місяця до батьків, а в середині — до Тебе (ось уже другий місяць, як роблю виняток, а далі писатиму Тобі з 15-го). Це мій сьомий лист.

У бандеролі мені книжок не можна, найкраще — тютюну і сухого молока, якщо таке є. А ні — тоді чаю, але небагато. Взагалі, я обійшовся б без бандеролі цілком, а Ви там не мали б клопоту. А втім — що покладеш, те й буде.

Побачення дозволили майже зразу, як Ти поїхала. Отже, як бачиш, при бажанні можеш робити нову спробу. Але мені дуже шкода Тебе і не хочу, аби хтось утішався нелюдською радістю.

Літературної України я не одержую, хоч минув місяць. Такщо — зроби запит або проконсультуйся, як бути. Як там із Лілиною роботою? Мені часто сниться Дмитрик, як він грається з Оленкою, але їм обом — дуже сумно. Рільке Твого я одержав. Уже переклав. Отже, роби нові подачі. Я їх чекаю.

Дуже просив би, аби Ти в літі поїхала з Дмитром у Донецьк — хай там старенькі трохи розвіють свій сум. Крім того, Вони занадто старі, щоб відкладати це на потім.

Коли б Ти наважилася їхати сюди знову, то не бери ні чорного светра (його мені не дадуть), ні інші речі, крім чорного спортивного костюму і рудого шарфа (це одне, чого мені не видали з передачі в Києві). По-друге, коли приїдеш, то не спіши зразу від'їздити, коли це повторять, а телеграфуй до Москви — за знуцання. Бо інакше цього назвати не можна. Думаю, що коли б Ти зробила це першого разу, то ми побачилися б. А так Ти дуже легко відступилася перед чужою бездушністю. Взагалі — оскарж свою невдачу. Усе — так само, як і раніше, хіба що тепер, може, приїзди на четвер, аби Тобі був час на розмови з тюремними начальнушами.

Я вже звикаю до цього всього, хоч і біліє голова. Попроси кого-небудь, хай мене сповіщає про літературні новинки українські (союзні я знаю).

Протягом місяця я не мав жодного листа від знайомих (останні були від Рити й Романа, а також журнали з Черкас, за які дякую, але повторювати не треба).

Дякую за вітання. Вітай усіх, хто вітає мене, бо в мене враження про стару публіку дуже тьмяне і невиразне. Зате вітаю Лілю, Льольку, Марту. Так само — Михайлину і тих, хто пише листи до мене. Звичайно — Твою рідню — так само. Як там здоров'я Ольги Григорівни?

Ти мене вже призабуваєш, га?

Цілую Тебе, люба моя. І не сердься на мене, що таке в Тебе життя. Власне, коли сердишся, то тільки не на мене, а на скажений білий світ.

Ось Тобі Рільке (якщо він вийшов схожим):

Знялося понад себе в чистім гоні
це дерево гучне, Орфеїв спів.
Та і в мовчанні, в тиші, ніби в лоні,
уже початок, знак і порух зрив.
Із гнізд і лігов звірі вирушали
в прояснений і виріджений ліс.
Не хитрощі, не ляк їм горла тис,
коли вони так пильно наслухали
себе самих. Здається, що в серцях
їм рик і рев дрібніли. Де не скоро
з'явилася б і хижа для сприймання,
яскиня з найтьмянішого бажання,
із брамою, де аж дрижать підпори,
високий храм ти зводиш їм в ушах.

Звичайно, я ще посиджу коло нього, а покищо — це перший Тобі віддарунок.

Ну, ось іще:

[Далі йдуть вірші: “Ми нібито обернені свічаддя...”, “Бриніли по обранених ярах...”, “Десь там, на споді пам’яті...”, “Між співами тюремних горобців...”, “І ось він, край: немов на шелепочку...”, “Цей спалах снігу, тьмяно-синя тінь...”]

А це, Валю, було після пологого сну — як багаття на вітрі — коли мені чулося, що Ти наближаєшся, марудиш і проминаєш. Я чекав Тебе цілий день, але марно. Отже:

Ти тут. Ти тут. Геть біла, як свіча —
так полого і тонко палахкочеш
і близькістю обірваною вочиш
і лячно позираєш з-за плеча
і йдеш — туннелем довгим — далі — в ніч —
в імлу — і в сніг — у вереск заметілі,
аж оббухають слізьми губи білі,
а тремоло світання — мов тирлич.

[Далі йдуть вірші: “Самого спогаду на дні...”, “Дай руку, князю мій, і йдімо разом...”, “Мов мертві дерева, неначе мамути...”, “Калюжа, мов розчавлений павук...”]

Оце, Вальочку, і все. Недавно я слухав по радіо нарис про Антонію Вівальді і чув себе майже щасливим. Як Ти зводиш там кінці з кінцями? Читаю сусідову Літературну У[краї]ну, бачу, як там зараз весело і скільки нових талантів повилізало зі шпар на світло¹.

¹ Тут безперечна іронія: Стус має на увазі ті ідеологічні спекуляції й доноси, якими тоді рясніла газета.

11. ДО ДРУЖИНИ

9.04.1973

Дорога Валю!

Ти хворієш? Що з Тобою? Хіба ж Тобі можна слабувати? Пишу Тобі нашвидкуруч, одержавши листа від батьків. Їхати можна, але думаю краще 24 або після 1 травня, бо Вам із мамою можуть зіпсувати і Великдень і Перше травня: промурижать кілька днів, а аж потім дадуть дозвіл. Але я нічого порадити не можу, бо це світ навпаки. Якщо запитати про щось у начальства чи — боронь Боже! — попросити, вони зроблять так, щоб вийшло ще на гірше. Бо їхній фах — збиткуватися, б’ючи по найболючіших струнах.

Отож, коли Вам заманеться — тоді й їдьте. Май на увазі, що телеграму я не завжди можу дати, бо вона йде за рахунок одного листа. Мені то тяжко втрачати — цю змогу листа.

Я надіслав листа в Донецьк десь 2-3 квітня, а в зв’язку з тим, що одержав пізніше листа від Марусі, міняю термін листа до Тебе.

Отже, везти сюди нічого не можна, бо не дадуть. Хіба що майку-труси, спортивний костюм чорний за 5 крб., шкарпетки чи носовички. Ні продуктів, ні речей не дозволять. Листи я мав раніше, тепер не йдуть. Мав від Оксани Яківни (один), Рити (3), Олега (4), Міщенка (1). Дякую всім. Від Михасі — тільки повідомлення про вручення, а листа не віддали, я зчинятиму тут гвалт, а Михася — нехай там. Що немає повідомлень, треба зчиняти гвалт, бо це явне порушення.

Надіслав листа на ім’я Руденка — кілька днів тому. Що там з Оленкою, Вірою та їхніми татами? Я в цьому глухому мішку ніч не знаю.

Чомусь нема чуток від обох Василів¹. Як Дмитричок — пиши.

Мав бандероль із Донецька — дуже не до речі. Але вже як є, бо і слати в них нічого не можна, крім канцтоварів (зошити, олівці, ручки, стержні, гумка, поштівки, конверти) та сухих кондитерських виробів (вони ж — що схочуть, те й завернуть, або й зроблять так, ніби

я від неї відмовився). Вони можуть брехати за сто песиголовців, але їм я вже не йму жодної віри. Брехуни, яких тяжко й уявити. Із совістю — так само.

Отже, далі — вірші. Це краще, що я Тобі можу написати.

[Далі йдуть вірші: “Вимріяна і жива донині...”, “Вік би не бачити й не чуть...”, “Невже ти народився, чоловіче...”, “Тут сні долають товщу забуття...”, “Вертають журавлі на ветхі гнізда...”]

Або — для Дмитрика:

Ти творишся, синочку мій, у світ.
Ти творишся і жебониш, як бджілка
на яблуні крислатій, що з причілка
до тебе похиляє пасма віт.
Так тонко пахне яблуневий цвіт!
Отак мені твоє дитинство пахне,
і вже попід ногами стежка тряхне
і ніби дві бабусі, край воріт,
воркують теплі липи. Мій синочку,
мій золотий пшеничний колосочку,
моя відрадо, пом’яни мене
в цій галактичній, в померках, розлуці,
згадай, як татко брав тебе на руці
і нам світило сонечко ясне.

I:

Цей шлях — до себе. Втрачена земля
в ясному розвидняла сновидінні,
аж зустрічні наїжилися тіні.
І ти — чи то старий чи немовля —
геть розгубився в колі давніх років.
А світ знайомий тільки скинув оком —
і не впізнав. Стоять дружина й син,
радіючи між радісних ростин.
Так оберего, непомітно, боком
ти близився до себе. Потерпав
розбити скло тремкого сновидіння,
та зустрічні наїжилися тіні
від чорнобривців і гірких заграв.

Отже, Валю, в квітні мені не можна ніц, навіть телеграми чи поштівки. Цілую Тебе і синочка, обіймаю рідних і знайомих.

Вітання — всім добрим людям. Для Дмитрика поклав 5 марок.

9.4.73 р. Василь

Є час багато над чим думати — і тоді, коли працюєш, сіреч шиєш рукавиці, і коли читаєш, тобто працюєш, і тоді, коли спиш.

Оце переглянув число 3 “Радянського літературознавства” — наукові статті Зубкова, Жулинського. Здається, тільки Івакіна можна дивитися. Люди ведуть паразитарне існування — на науці, що є тільки quasi. Вони набралися фраз, як бліх, вигадують проблеми, категорії, тенденції (хоч ці автори — і на те нездатні), цитують чуже, обсмоктують чуже, а чи чують себе кастратами духовними? Що їм відміряно? Що — покладено їм? Ніц. Смерть спостигла їх іще до народження. Бо — таке вже життя: стара, як світ приповідка. Нічого живого, нічого справжнього, нічого свого. Що той поліцей знає про слов’янофілів? Чи задумувався коли чим живилося їхнє полум’я? Він лише проставляє знаки — як стрілочник залізниці, якою він “перепускає” поїзди, що давно проїхали без його цуценячого дозволу. Але він існує. Він є:

так йому здається. Можна було б брати ширші сфери — з прозаїками, поетами, що бовтаються в дистильованій воді, влитій у болото для природності вражень. Як би мені хотілося поговорити зі старими друзями — про все це, але друзів нема — вони десь далеко, десь по той бік мене.

Прочитав “Сповідь” Л.Толстого. Сподівався на більше, ніж знайшов. Тут бракує усяких біблій та євангелій. І я розумію, чому так спрагло прихилилися Шевченко і Достоевський до цих криниць незглибимих, наслухаючи нагірню проповідь.

Ось Тобі, любя, кілька віршів:

[Далі йдуть вірші: “Я там стояв на кручі...”, “І світ існує мій по той бік мене...”, “Стань збоку, подивляючи вертеп...”]

Або ж:

Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєна в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув блаженно:
ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протягтий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі — ніби вічна мати,
вивищена до неба (від землі
на відстань справедливості), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою високої незгоди.
Бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою-
наповнення.
Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

(це перший мій вірш у КГБ, 18.1).

[Далі йдуть вірші: “Яке блаженство — радісно себе...”, “Оце твоє народження нове...”,
За читанням Ясунарі Кавабати, “Наснилися мені мої кохані...”, “Аж ось воно, блаженство
самоти...”, “Як моторошні сни, ці дні і ночі...”]

А це було розлукою:

Мов лебедина, розкрилила
тонкоголосі дві руки.
Ледь теплі губи притулила
мені до змерзлої щоки.
Сльозою темінь пронизала
в пропасниці чи маячні,
казала щось — не доказала.
Мов на антоновім огні,
не чув нічого я й не бачив.
В останньому зусиллі зміг
збагнути: все, тебе я втрачу,
от тільки заверну за ріг.

¹ Очевидно, маються на увазі Голобородько й Захарченко.

12. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

16.04.1973

Дорогі мої Вальочок і Дмитричку!

Оце переглядаю план “Наукової думки” за 1973 р. Прошу придбати мені (без пересилання сюди) такі книги (подаю за нумерацією темплану: 5, 6, 16, 21-25, 26, 29, 31, 35, 49, 50, 51, 52, 54, 58, 101, 104, 105, 109, 110, 125, 126, 136, 138, 261, 350, 386 (цю останню — для Тебе з Дмитриком). Я тут уже одержав Современную буржуазную философию (досить незлий підручник), біографію і твори Сковороди, Величковського, Київську старовину, монографії наукпопівські — про Лейбніца, Гегеля і Сковороду.

Листи мені зараз майже не йдуть. Пишу Тобі вдруге, бо перший лист до Тебе не пішов (як і до батьків). А телеграми слати не можна.

Відповідаю: бандеролі мені вже не можна (хіба що аж через півроку).

Їхати до мене можна. Краще не зволікати з цим. Якщо одержиш цього листа, то їдь одразу після Свят (може, на 3-4 травня, а ні — то через тиждень, давши знати в Донецьк).

Здоров’я моє таке собі. Від Олега, Рити, Михасі та інших адресатів уже ось третій тиждень нічого не мав. А від Михасі — ось уже 3 місяці ні чутки. Це ніби всі новини. Чую себе, як весною¹.

Тепер кілька віршів.

Ось — для Дмитрика (переклав вірш Кіплінга):

[Далі йде переклад: “Якщо ти бережеш залізний спокій...”]

А це, люба моя, для Тебе — дешиця.

[Далі йдуть переклади з Гете: Пісня духів понад водами, До місяця, Омирення, Лугова троянда, Передчасна весна, Тульський цар, Нова любов, нове життя, “Як завітнуть винограда...”, “Оце жагуче белькотіння...”, “Я йшов до лісу аби пройтись...”, “Душа — як зайшлася, і вабить в світи...”, “Нехай поймає дух мені...”, “Лишень одслоняться світи...”, “Ти, небесних гідна шат...”, “Крадусь по дикій глушині...”, “Нащо, доле, нам даєш пророчо...”, “Щоб фантазій доконати...”, “О як там кохана...”, “Поміж долом і горою...”, PROCESSION, “То шугне аж на долину...”]

Цілую Тебе. Вітання Твоїм батькам, Шурі, Валентинові, моїм добрим і незрадним друзям.

Найкращих зичень! —

16.4.73 р.

Василь

¹ Мається на увазі весняне загострення виразки шлунку, на яку хворів В.С.

13. ДО ДРУЖИНИ

29.04.1973

День добрий Тобі, Вальочку!

Це Тобі — позачерговий лист, який я пишу намість того, що не пішов до батьків (їм я тепер писатиму аж у середині травня). То як Ви доїхали, особливо мамочка? Тобі писатиму аж у кінці травня.

Справді, сон розтав і залишився болючий спогад — чи то ми бачилися чи й ні.

В мене все так, як є. Маю три дні для роботи, отож, посиджу коло своїх поезій. Деякі переписую Тобі: це єдиний і бідний віддачунок мій — Тобі — за те, що Ти добра така і славна і дорога така. Отже:

[Далі йдуть вірші: “Мені зоря сіяла нині вранці...”, “Яке блаженство — радісно себе...”]

Вальочку, я знаю, Ти маєш багато клопоту і пишеш мені листи поспіхом. Коли матимеш часинку — то критикуй мої вірші в листах, і я знатиму, що Тобі подобається, що ні.

[Далі йдуть вірші: “Напевне, так і треба...”, “То як тобі пенати...”, “Наді мною синє віко неба...”, “Так тонко-тонко сни мене вели...”, “І заступила геть мене робота...”, “Деся пише сонце таємничі кола...”, “Вже обрій, наче крига молода...”, “Ти творишся, синочку мій, у світ...”]

Оце, Вальочку, і все. Коли я повернувся із побачення, то застав три листи Олегові з вирізками (листа не було). Отже, чекаю від Тебе фотографії — Твоїї та Дмитрика (прошу — зроби нову знімку, аби я бачив Тебе на день Твого народження — яка Ти і який Дмитричок). Вітаю Твоїх батьків і родичів. Привіт друзям. Риті дякую за листи, дуже. Далі — переклади з Гете.

Цілую Тебе й Дмитрика.

[Далі йдуть переклади з Гете: Магометів спів, Варіанти Wanderers Nachtlied, Пісня духів понад водами, “Усе сповна дарують боги...”, Межі людства, Пісня блукальця під час бурі, Рибалка, “Як б’ється серце...”, Ганімед, Праслова. Орфічне, Метаморфоз рослин, “Так, немов би я в раю...”]

14. ДО ДРУЖИНИ

22.05.1973

Лебідко моя тугогорла!

Дякую Тобі за листа. Я так журився Вами — мамою і Тобою. І от на — журився однією мамою, захворіла друга. Не раз мені стає шкода, що до неї я був не завжди справедливий, бо Ти, моя егоїстична радосте, застувала мені Твою маму, нашу маму — так застувала, що я часом забував: це ж Вона подарувала мені Тебе. Я так винен — і перед Тобою і перед Мамою — винен без вини, бо хотів наставити Вам тільки радість — тихо-мирно і тихо-мудро. Але негода не дивиться, кого укривати мокрим дощем.

Валю, не журися мною. Я можу повторити й сьогодні — що, насамперед, живу тільки Вами — тим, що в мене є Ви — наші з Тобою батьки (в мене їх четверо і в Тебе їх четверо), що в мене є Син і є Ти, моя найсолідша, моя найчистіша, моя найславніша Кохана, Богородиця, лебедина. Заради Вас я зробив би все — Ви для мене — вся моя радість, а тому Ваші прохання я приймаю без розмов. Валю, я живу тільки нашим Сином, а тому і терплю це все, хоч і терпець — коло самого краю вже. І не раз я думав — досить уже! Але схаменешся, згадавши його, дорогу мою крихітку. Який він славний — на тому фото, в задумі, в лузі. Дякую Тобі за обидва знімки. Напиши, як здоров’я Ольги Григорівни. Кланяйся їй від мене, і хай вона не має на мене гніву. Може, я ще колись віддячу — бодай Тобі за все їхнє горе, яке я заніс до Вашої господи. Хай вона видужує, я проситиму за неї Бога.

Дуже відрадно було мати й листа від Михасі — сердечне їй вітання, дорогій моїй товаришці.

Коли Тобі самій доводиться думати за ту передплату, яку я назначив у темплані, то не треба, Валю. Я звідси замовлю собі найнеобхідніше (бо більше 5 книжок нам не можна мати, отже, решту я слатиму — чи до Тебе, чи в Донецьк).

Дісту мені дають, але радості з того мало. Шлунок непокоїть істотніше.

Валю, я не знаю, чи варто їхати сюди на те коротке побачення. Думаю, що не варто. Йй-богу, Валю, не їдь. Иди у відпустку — трохи відпічнеш з Марусею разом (може б, краще з'їздила в Донецьк, коли є така змога, яка наступного року, на жаль, може і не трапитися).

Відрадь і Марусю їхати сюди. Щоправда, йй, певно, хотілося б приїхати, оскільки з нею я не бачився найдовше. Такщо, може, хай дивиться сама.

Напиши ж, як здоров'я Дмитрика.

Цілую Тебе, ясочко моя. І Тебе, мій синку. Слухайся мами і допомагай йй, адже Ти вже дорослий. Напиши мені, синку, кілька слів. А я Тобі шлю дві марки.

Привіт друзям добрим. Недавно снилася мені Лена, але я відмовився розмовляти. Я хотів би, щоб це було явою, а не сном. А коли та буде ява?

А тепер трохи віршів. Спочатку з Гете.

[Далі йдуть переклади з Гете: “Всяк радо прагне загубитись...”, “Мудрим — слово це величне...”, “Дайте — поплачу...”, “Як старанно дух мій волив...”, “За живе торкай поволі...”, “Як незбагненне це для нас...”, “Метаморфоз тварин.”]

Вальочку! Тут я даю збоку два варіанти (нема як перевірити і виточнити). Крім того, оскільки небавом я слатиму Тобі Римські елегії Гете (їх аж 20, це десь понад 450 гексаметрових і пентаметрових віршів), прошу Тебе або Михасю надіслати мені античну метрику.¹ Скажімо:

гекзаметр — : -UU-UU— || —UU-UU-U
-UU-UU— || —UU-UU-

пентаметр

олександрійський двовірш — і т.д. і т.п.

Бо ці елегії написано класицистичними віршами, а мені не хотілося б давати інтонаційні й ритмічні еквіваленти якомсь по-українському приблизно. Гаразд, Вальочку? Наперед дякую. Але до мене не їдь, бо можуть бути зимові несподіванки підхожого плану.

[Далі йдуть переклади з Гете: “О пишното поранкова...”, “Зірко зір! Чи ж то можливо...”, “Пані, що це ти шепочеш...”]

А тепер, Вальочку, трохи своїх.

[Далі йдуть вірші: “Так тонко-тонко веде музика...”, “Уже тоді, коли, пірнувши в ліс...”, “Це травень. Отже, літа пошукай...”, “Місячне сяйво ллє...”]

Буде, Вальочку, на цей раз. І ще раз Тебе прошу — не збавляй собі відпустки і не пробуй повторювати свій зимовий маршрут до мене. Напиши до Марусі про це саме, аби не вибиралася в марну дорогу. Щось я вже більше місяця не маю листів від Олега й Рити. Вітай їх.

Для Дмитрика кладу дві марки.

Василь

22.5.73 р.

¹ М.Коцюбинська виконала це прохання В.С. і надіслала йому метричні схеми гексаметра й пентаметра. Цей її лист конфіскували. В наступному листі вона знову навела ці ж схеми, а на берегах листа звернулася до цензорів з проханням пропустити цю інформацію і не вбачати в ній ніякого тайнопису, пояснивши, що означає кожен знак (— довгий склад, U короткий тощо). Цей другий лист, як згадував пізніше В.С., дійшов до нього.

Добридень Вам, дорогі мої мамо, тату, Марусю, Тетяночко!

Одержав я і листа, і 50 карб., за які я дуже шкодую, бо Ви уриваєте від себе останнє. Мені гроші не треба і прошу їх надалі не слати. Мав листи від Валі, Рити (один), Віктора (один), Юрка і Світлани (один). Більше не було.

Прошу не бідкатися, коли від мене нема листів. Тут зі мною нічого не може трапитися такого, що було б гірше за те, що я вже маю. Часу я не марную, хоч його і дуже мало для роботи. Здоров'я моє як завжди, а Ви мені все частіше снитесь. І Ви, і мої київські друзі.

Мені трохи марудно зараз, бо ні з ким ані словом обмовитися щирим, але то і марудно, і добре, бо кожную вільну хвилину я віддаю тому, для чого народився.

Татку мій, дорогий мій, не дуже бідкайся. Якось буде, тобто, якось уже Бог дасть, а чого він не дасть, ми в нього або вибагаємо, або виправимо.

Валя прислала фото з Дмитрика. Просив би і Вас, мої голуб'ята, прислати свої, бажано не дуже великі.

Дуже прошу Валю і знайомих якомога більше пересилати мені віршів Рільке, не роблячи помилок (це і Валі стосується, і Рити).

Переклади свої я присвячуватиму тим, хто мені їх вислав. І коли там є якісь вади, то вони мої, а як є якісь достоїнності, то вони Ваші, мої адресати славні. Дуже гарний був останній лист Рити і Валі, як і Михасині раніші відкритки. Прочитав "Літературну Україну" за кінець травня і розважливо думав про все, що вчитав.

Оце, здається, і все. Отже, не дуже побивайтеся за мною. Наступний мій лист буде десь коло 20 липня чи, може, трохи раніше.

Мені дуже шкода, що Дмитрик іще не пише, а все гуляє. Проте якось, може, він із часом призвичається.

Далі — переклади з Рільке.

[Далі йдуть переклади сонетів Рільке: № 2, № 3, № 4, № 26 (частина перша)]

№ 5

Надгробків не муруйте. Хай віднині
йому троянди шану віддають,
бо це Орфей, що і в своїй одміні
сповна існує. Не в найменні суть
і нам шукати. З віку і до віку
Орфей — то спів, що гинучи бринить,
хай і не довше за трояндну квітку —
защедра й ти, життя коротка мить.
Невідворотний час його конань.
Коли його чекає почезання,
долає слово цьогосвітню грань,
а він іде, куди шляхів немає,
і як з-за ґрат відчути струн дрижання?
Він слухає луну й переступає.

(в цьому, 5 сонеті, абсолютно темний для мене 13-й рядок: Der Leier Gitter zwängt ihm nicht die Hände. Тому я прошу поради — що це таке? Чи в цьому напрямі я досягаю смисл рядка чи ні? Тут потрібно було б знати коментарі до цього сонета або ж — на гірший випадок — іноперекладні відповідники. Прошу допомогти в цьому). Крім того, для мене не зрозуміло, чи не пропущено одного слова в 7 рядку 26 сонета (Steine, die sie nach deinem Herzen warfen), бо це перше ритмічне укорочення в античній метриці сонета, хоча при тім зміст проглядається без порушень. Отже, оскільки це занадто тяжка для цих умов робота,

прошу дати консультацію-рецензію про всі ці переклади і перший сонет, який я надіслав раніше.

На цьому буду закінчувати. Поздоровлення для Валі прошу Вас їй переслати. Їй я писатиму пізніше, в кінці місяця. Ще раз прошу — про античні розміри метричні (хочу перевірити мої приблизні гексаметри в “Римських елегіях” Гете і переслати Вам). І — побільше сонетів Рільке — крім тих, які я вже переклав. Там ще десть їх коло 40.

Цілую Вас усіх і обіймаю. Ще раз прошу — не робіть спроб їхати сюди, бо може вийти так, як Валі взимку.

Бажаю Вам здоров’я. Не давайте журбі. Може, колись і нам іще усміхнеться доля. Навіть обов’язково всміхнеться. Тільки невідомо, коли. Але — всміхнеться.

Вітаю друзів добрих, які ще не забули мене. І — дякую їм. Як там здоров’я моїх київських батьків? Вітання їм і велика подяка — за те, що дбають про Валю і Дмитричка.

Чекаючи Ваших листів

Ваш Василь

10.6.73 р.

Прошу Вас — надалі нумеруйте свої листи. Почніть із першого номера і продовжуйте. Я робитиму це так само — окремо до Вас і окремо — до Валі.

Валю, дорога моя горличко!

Вітаю. Цілую. Люблю. І — спогадай мене в свій день народження. Василь.

Wie ich dich liebe? Lass mich zählen wie.

Ich liebe dich so tief, so hoch, so weit,
als meine Seele blindlings reich, wenn sie
ihr Dasein abfühlt und die Ewigkeit.

Mit allem Lächeln, aller Tränennot
und allem Atem. Und wenn Gott es gibt
will ich dich besser lieben, nach dem Tod.

Це, Валю, той же мій Рільке¹. Я хочу, аби він, мов янгол, привітав Тебе в день, коли Тобі виповниться 17 років.

10.6.73 р.

¹ Такого вірша в Рільке упорядникам знайти не вдалося. Окремі фрази присутні в різних віршах. Очевидно, це “мій Рільке”, тобто цілісний текст, створений В.С. з фрагментів текстів Рільке. Це можна пояснити бажанням В.С. написати до дружини так, щоб ці слова не прочитали цензори.

Подаємо дослівний переклад, зроблений Д.Наливайком:

Як я люблю тебе? Дозволь мені про це сказати.

Я люблю так глибоко, так високо, так неосяжно,
як (наскільки) моя душа сліпо багата, коли вона
своє буття відчуває (інтенсивно) і вічність.

Всім усміхом, всією потребою сліз

і кожним подихом. І якщо є Бог,

хочу тебе більше (краще) любити, після (за) смерті.

16. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

21.06.1973

Дорогі мої Валю та Дмитричку!

Вісім сторінок списав для Вас!

Передусім — дуже перепрошую, що не встиг написати листа так, щоби Ви його одержали перед Днем народження (Валю, мені дещо перебило те зробити і Ти мені вибачиш: відкритку вітальну для Тебе і мами я вислав — так само із запізненням — на Донецьк).

Отже, вітаю, дорога моя, з Днем народження. Здоровлю Тебе, мою вісімнадцятирічну ясочку, і шкодую, що не можу свого захоплення засвідчити особистою присутністю. У той день (тобто, проти того дня) мені Ти снилась разом із Дмитриком, який прийшов у сон ще менший за того, якого я покинув, був дуже худенький, аж с-світився, як Ти казала про нього колись. Сон, хоч і сумовитий, але дорогий, і я подякував Богові за таку ласку.

Валю, шлю Тобі ще одну відкритку — з Араратом, до якого мусить колись добитися мій (наш) ковчег.

Дуже просив би Тебе — попроси кого-небудь, хай подивляться, чи нема по букіністах останніх 5 томів із 20-томовика Л.М.Толстого (це релігійна все тематика і, звичайно, не для мене, бо вважаю — це найслабіший Толстой). Якщо де є, то про це прошу тільки повідомити (чи можна викупити 5 томів цих чи, може, роздрібнені томи з повного 36-томовика).

Крім того — я сиджу без роботи. Всі сонети до Орфея, які я тут мав, я вже переклав, виславши їх до батьків. Один з них, де був тяжкий рядок, переписую знову:

Надгробків не муруйте. Хай віднині
йому троянди шану віддають.
Бо це Орфей, що і в своїй одміні
сповна існує. Не в найменні суть
і нам шукати. З віку і до віку
Орфей — то спів, що, гинучи, бринить,
хай і не довше за троянди квітку —
защедра й ти, життя коротка мить!
Невідворотний час його конань.
Коли його чекає почезання,
долає слово цього світу грань,
а він іде, куди шляхів немає.
І рук не силує струн гратування
(це варіант менш удатного:
і як з-за ґрат відчути струн дрижання?)
Він слухає луну й переступає.

Отже, прошу нових віршів Рільке — сонетів і пізніх віршів.

Дуже шкодую, що Ти під час відпустки не поїхала в Донецьк бодай на який час, аби розвіяти стареньким сум. А тепер я не знаю, чи зможеш Ти це зробити наступного року. Дякую, Валю, Тобі за вірші. Так само і Риті дякую за гарного листа. Прошу тільки — особливо Тебе! — частіше їх писати — бодай кілька слів, а, переписуючи Рільке, не робити помилок!

Дякую Олегові за Нечерду. Тільки що радості від читання не було зовсім. Більше було прикро, що такий хлопець звівся зовсім на ніщо, коли не сказати коротше. Різностильність, несмак, залицання й самококетерії на одеському (та й чи такому?) суржику. Банально, претензійно, просто фе!

Прочитав у Всесвіті шаленого Лорку з американського циклу. Читав Літературну Україну і думаю, може, дасть Біг, Михайловичу не доведеться сюди їхати¹, але не певен я того. По обіймах поетів не бачу ні автора атомових прелюдів, ні інтегралу, ні соло на сольфі². Журюся обома Василями, про одного з яких мені недавно довелося категорично мовчати³.

Зараз Київ для мене — утаємничений сфінкс. Його не збагнути по тому, що маю. Певне, саме через те, що маю дуже мало. Та й Київ мій — то тільки тоненька з нього скалочка, побачена до того через райдужні шкельця старої спроневіри, що дорівнює

оптимізму (як на мою систему координат). Газетка стає все веселішою за тоном і оригінальнішою за поведінкою. Добре чути, як чується її спаринг-партнер.

Ось Тобі з Трилогії пристрасті ще один вірш — Вертерові (Марієнбадська елегія, хоч і давно зроблена, не задовольняє з багатьох оглядів, то я хочу підправити її під настрій. До речі, недавно бачив Михайла і говорив із ним, бідним безбатченком)⁴.

[Далі йде переклад з Гете: Вертерові]

Мені здається, що одні й ті ж вірші я переписую по двічі а то й по тричі (трохи запаморочилося мені). Але то не така біда, а підмога, коли писати або нічого, або не можна (або — й без або).

Валю, не хвилюйся, я не хочу заходити ні з ким, як і не заходив. Просто — заходили зі мною, поки й заходили. Мені сняться останнім часом моторошні сни — ніби ми з Тобою в новій квартирі, що одержали, то зовсім зле сняться мої донецькі сиві голуби. Що там? Як шкода, що Ви так рідко пишите! Чомусь не пише Маруся. Чи, борони Боже, не розгнівалася, але за що? Кланяюся всім — Василеві Карповичу, Ользі Григорівні, Шурі, Валентинові, Риті, Михасі, Олегові. А ще — Марті й Льолі, яку я чую.

[Далі йдуть переклади з Гете: “Як завітнуть винограда...”, Ільменау, “Що сталося? Радіє все...”, “Як белькотіння це жагуче...”, “Про тебе згадую...”, “Тихо-мирно я пряду без перепочинку...”, “Гожим ранком серед травня...”, “Саме сонечко сідало...”, “Ачи проходжу гаєм...”, “Я йшов по лісу, аби пройтись...”, “Кохана зрадила мене...”, “Пройшла гроза весняна...”, “Душа — як зайшлася...”, “Отой хлопак — джигун, що й ну...”, “Чи скапує мряка, чи сніг січе...”, “Поранок із ходою голосною...”, Своїй богині, Прометей, Машталірові Кроноса]

Цілую, ясочко моя! Чекаю на листи. “Книжного обозрення” так я і не одержую. Але не біда — мають інші. Здається, зимових невдач уже не буде — це для Марусі.

Дорогий мій Вальочок!

До цієї гори колись приб’ється мій ковчег. А до того часу я все шкодуватиму, що назва такої гарної гори — чоловічого, а не Твого роду.

Бажаю Тобі, дорога моя, здоров’я і щастя — влюбій для Тебе подобі.

І — Цілую. Тебе, отже, й Дмитрика. Дмитрика, отже, й Тебе. Вісімнадцять разів — на кожен Твій ювілейний рік. І, звичайно, з запізненням. І, звичайно, з великим. І тим міцніше, що з великим запізненням.

Прости.

21.6.73 р. Твій Василь

¹ Йдеться, очевидно, Івана Дзюбу, який на той час ще перебував під арештом.

² Йдеться про М.Вінграновського (“Атомні прелюди”), Л.Костенко (“Зоряний інтеграл”), І.Жиленко (“Соло на сольфі”).

³ Йдеться про Захарченка та Голобородька. В.Голобородько зазнавав постійних репресій, а В.Захарченка арештували. Очевидно, В.С. допитували у справі Захарченка.

⁴ Мова, мабуть, про Михайла Осадчого, в якого саме тоді помер батько.

17. ДО БАТЬКІВ

12.08.1973

Добридень Вам!

Помалу збігла вже й половина місяця, отож поспішаю відписати Вам, що в мене все майже так, як було. Одержав листа від Михасі (із віршовими розмірами) і Олега (решта збірки Нечерди і метри). Михасині поштівки із Середньої Азії мав теж.

Чуюся так собі, чекаю, коли Валя мені вишле трави.

Пишіть, як там у Вас справи — як мама, тато, бо мене вже замучили сни про Вас.

Мав ще листи від Юрка Бадзя і його дружини, вісточку від Юлія Шелеста, Олег писав частіше, як і Рита. Чи збирається Дмитрик до школи?

Чи одержали Ви мого листа, якого я писав на маму? Я так писав і до Рити, і до Михасі, але не знаю, чи хто із Вас одержав, бо нема відгуку.

Буду кінчати на цьому.

Далі — трохи віршів.

12.8.73 р

Римські елегії:

Мури, мовте до мене! Палади, голос подайте!

Слово зроніть, вулиці! Генію, сон прожени!

Повен духу живого кожен твій камінь священний,
вічний Риме. Лише все це до мене мовчить.

Чий же шепіт почую, в котрому з вікон уздрію
милий образ, що вмиє дух мій мов жаром обдасть?

Що ж я — не втраплю доріг, які верстав я всякчасно
до і від неї йдучи, гаявши час золотий.

Поки дивлюсь я церкви, палади, вежі, руїни —
так, як люди статечні звикли чинити в путі.

Скоро оглядинам край і єдина справжня молільня —
храм кохання, котрий свого стрічає жерця.

Ти великий, як світ, Риме, таж без любови
був би і світ не як світ, був би і Рим не як Рим.

Далі ще посиджу коло цих елегій, бо забагато потрібно доробок. Зараз подам 1-й сонет Рільке у новішій редакції:

Так стрімко вознялося над собою
це дерево гучне, Орфеїв спів.

І стихло все. Але і німотою
уже початок, знак і порух зрів.

З мовчазних лігов звірі виринали
в прояснений і виріджений ліс.

Не хитрощі, не ляк їм горла стис,
коли вони так пильно наслухали
себе самих. Здається, по серцях
і рик, і рев стихали. Де недавно
була хіба що хижа для сприймання,
яскиня найтьмянішого бажання
з одвірком, що здригається невгавно,
отам собор воздвиг ти їм в ушах.

В другому сонеті такі поправки-уточнення-поліпшення:

2 рядок:

“в щасливім суголоссі ліри й хору“.

І в кінці:

“прокинутись. Дивись — воскресла — спить!

Де ж смерть її? Ти — зможеш поновить

оцей мотив, як сплине спів урочий?
А вийде з мене — як? Дівча ж зовсім.“

В четвертому сонеті:

О ласкаві, хоч зрідка пройміться
духом, чужим вам, благоволіть,
хай перед вашим обличчям двоїться,
а, поєднавшись за вами, тремтить.
Серць припочатки — то ви, святолиці
і побожні. Крізь вічність іскрить
ціль і дорога стріли. Промениться
вічний вам сміх, що в сльозі мерехтить.
Хай, тягарі, не настрашить вас горе —
в лоно вас приймуть тяжіння земні.
Адже тягар — верхогир'я і море.
Ви ж, дерева, наче діти у зрості,
а затяжкі вже. Не дайтесь мані.
Але ж бо й вітер. Але ж бо й простір.

А це один із віршів єврейської поетки Рахель (молодою 30-річною, померла десь 1932 р.). Вірш зветься Метай (мої мерці). Ось він:

Тільки в них остання втрат моїх межа,
там і смерть не встромить гострого ножа.
Краєм повечір'я заламалась путь.
Стрінуть мене тишком, мовчки проведуть.
В нас одна сполука і принука є.
Що навік пропало — тільки те й моє.

А ще напишу два мої власні вірші, які ще шукають свого циклічного місця серед спогадувань-сновидінь:

[Далі йдуть вірші: “І то була мені досада...”, “Ту келію, котра над морем...”, “Уже тебе шукають сновидіння...”]

Оце поки й усе. Марусю, я Тебе прошу — пиши мені двічі на місяць — бодай я знав, як там у Вас є. Бо мене так виснажують сни (і дуже тужні) за мамою і татом, що я вже не знаходжу сили ні на що інше, крім думати про те, що там і як там.

Це не так багато і можеш писати 2-3 слова без рекомендованого висилання, а звичайним конвертом, аби не обтяжувати себе поштовими чергами.

Цілую Вас, дорогі мої.

Ваш Василь

12.8.73 р.

18. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

22.08.1973

Дорога моя Валю!

Синку мій!

Після короткого нарікання про Твою, Валю, мовчанку одержав кілька листів, сьомий прийшов після восьмого і хотів гаятися ще довше. Шкода, що я забув про всілякі специфіки і, може, трохи сприкрав Тебе. Отже, Ти слухала бельканте¹, а я — певне, тоді ж ніяк не міг

заснути — аж до рання і все думав про Вас і проглядав темінь за Вами, любі мої, видивляв очі, аж в очах мені темніло.

Отже, Валю, дуже Тобі дякую за листи і не гнівайся на мене, як і я на Тебе його не маю — навіть коли Ти довго мовчиш, заклопотана бідами, що обсіли Тебе, як бджоли квітку. Певне, ми солодкі на наші нещастя.

Дуже гарного листа одержав від Шури. Дякую їй і за листа, і за Рільке, якого вона досить вправно переписала. Отже, тепер я маю всі 26 сонетів Рільке (вся перша частина). Недавно був лист від Юрка із 12-м сонетом і кількома іноперекладами — теж велика подяка.

Спасибі Тобі, мій дорогий синочку, за гербарій, який пах мені і Десенкою, і тугою, і Твоєю і маминою голівкою, і нашою липкою пах, що при дворі, і радістю пах і журбою. Синку мій, Ти пам'ятаєш, як татко повідав Тобі, що справжні люди не вмирають, а потороч і живе як гниє. Ти не забувай про це, знай, що татко щодня згадує про Тебе і вірить, що Ти вже видужав і повернувся з лікарні: бо треба ж Тобі, як єдиному здоровому чоловікові, допомагати і мамі, і бабусі, і деді. Я скучив за Тобою теж, любий мій, але нам іще треба поскучати.

Одержав від Михасі другого листа — де вона згадує про театр Комісаржевської. Мав і гекзаметри від неї — і від Олега і від Тебе, моя голубине!

Щодо елегій Рільке ще раз повторюю: 6 із них було вже передруковано разом із кількома сонетами (я слав їх у “Всесвіт”), а той чорновий зошит, де є чернетки ще 4-х елегій — то закінчення, решта. Отже, по павзі якісь вишлете мені і ці 4 елегії і переклади. Крім того, в мене десь є маленький Рільке польською мовою, коли Юр не дістане великого польського. Крім того, Юр, може б, Ти розстарався і на українського, який він був (так як Ти подаєш російського)? Книгу про поезику Рільке подивіться ще — вона має бути, коли я її не повернув власникові (попитайте): бо я вже забув це.

Було б не зле, аби Юрко тим часом пробіг ті чернетки чотирьох елегій, які я зробив у Моршині, і, може, вислав би мені їх сюди. Я б радо помучився над ними. Це не так спішно, бо поки робота в мене є.

Дуже зле мені без книжок. Ось уже 4 місяці, як на всі мої замовляння книжок ідуть відмови. А так тяжко без бодай Орфографічного словника, Грінченка і т.п. Мовного оточення тут нема, я мізкую, який наголос, і все це наздогад і все це напівсировина. Звичайно, папи хемівське² “не-трухай-старик — не трухай” допомагає не раз, але я б і не трухав би і з словником.

Валю! Із бандероллю — як хочеш, так і роби. А траву, тютюн і чорниці не повинні б завернути. Отже, як зможеш, то й вишли. А щодо побачення — то в мене немає одного короткого (друге, певне, є). Але нащо воно, те коротке побачення?

Валю, Ти не відповідаєш на всі мої питання. Так, я питав за Толстого — 16-20 томи із 20-томовика — Ти не відповіла, за Голобородька — мовчиш, за передплату — теж.

Я одержую від Тебе тільки Літературну Україну, Друг читача і Радянську освіту (навіщо ця мені?).

На наступний рік прошу Літературну Україну, Друг читача (коли ця газетка даватиме список новинок!) і Смоличеву газетку “Вісті з України”. Більше не треба нічого.

Одержав 50 карб. від тітки Їрини — Маруся вислала.

Хай Юрко поки не морочиться моїми перекладами — я їх ще товктиму далі, бо після паузи — дуже з них не радий. До того ж такі штуки: Züngling я прочитав замість Jüngling і вийшло “язичку” замість “юначе”.

Здоров'я моє не таке зле, Валю, як Ти думаєш. Трохи краще.

Ось і все. Дякую всім за листи.

Цілую — всіх, хто їх пише.

Шануймося!

Тепер кілька сонетів Рільке:

[Далі йдуть переклади сонетів Рільке (перша частина): № 1, № 2, № 3]

Мені трохи боязко робити буквально durch die schmale Leier. Цікаво, як це зробив Яструн?³

Ці переклади три — близькі до кондиції мого, сказати б, порядку. Але до них ще треба і треба докласти рук. Скажу, що коло цього третього сонета я не раз упрівав, намався з ним, як ні з одним іншим. А що вийшло — Господь його знає.

І, здається, Юрко має рацію: після цих сонетів і елегій я почну варіації на теми Рільке, тільки, звичайно, не вбираючи Бажановий орденський віцмундир із прометеївсько-богоборно-дивакуватими позами-стилізаціями.

Дуже прошу Рількевого Schauende. Бо вже осінь, дощить, а я не можу згадати багатющої подоби осені, яку дав Рільке і назвав своєю — тугу самоти, осені, видування — і тим сквапнішого самовдержання-знищення-порятунку, покори-побагачення, але без ганджу інакших покор.

Цілую Вас — рідні мої.

Отже — напиши, як здоров'я Твоє, Дмитрика, батьків. Чому не пише тато, як він себе чує. 14 вересня в нього день народження і я думаю, як його вітати.

Як Голобородько? Де він? Де Василь мій? Як Оленка?⁴

Уклін тим, що не пишуть, — Лялі, Льолі. Нічого про них не знаю.

З найкращими побажаннями —

Василь

22.8.73 р.

Цей лист — на 5 аркушах. Вишли, Валю, коли є календарик маленький на 1974 рік. Двічі замовляв Орфографічний словник — і нема. Чи можна через “Наукову думку” передплатити 3 томи “УРЕС”? Чи є?

¹ У своєму листі дружина писала, що слухає їхні улюблені платівки італійської оперної музики.

² Йдеться про Хемінгуей.

³ Мечислав Яструн — перекладач поезії Рільке польською мовою.

⁴ Йдеться про Василя Захарченка і його дружину Олену.

19. БАТЬКІВ, СЕСТРИ, ПЛЕМІННИЦІ

1.09.1973

Дорогі мої тату, мамо, Марусю, Тетяночко!

Одержав Вашого листа і зразу відповідаю. В мене все гаразд, так що не журіться. Трохи обходить шлунок, але до цього я вже звик за 10 чи 15 років. П'ю соду, коли гірше. А так обходжусь вікаліном. У роботу вже втягнувся і з нею мені клопіт найменший.

Зараз мають мені поставити залізні зуби, бо свої прогризлися і випадають.

Тату! Ти більше до них не пиши, вони того не варті. Я зробив те ж, і відповідь мав таку ж. Щоправда, я вимагав негайного звільнення і покарання винних — і це було не в той тон, якого ждуть.

Ще раз прошу — не ремствуйте так дуже. Бережіть свої силочки, бо нам ще треба її, аби стрітися.

Дуже дякую і Тобі і мамі за листи. Дякую й тітці Ірині — за переказ, який я одержав. І Марусі дякую за листи. І Тетянку вітаю — хай добре вчиться і допомагає бабусі, дідусеві й мамі. Вітайте Михайла з Любою.

Дмитрикові я напишу (Валі писатиму під кінець місяця). Мав листи від Світлани Юркової, Михасі й Атени з Карпат, Валі, Юлія з Шевченкових країв¹. Дякую всім. Прошу

вітати всіх їх, а також моїх дорогих друзів, що подобивалися до місця. Славка* ще не бачив, але вже чув за нього. Живу, трохи пишу, трохи читаю.

Дорогий мій татку! Вітаю Тебе з Днем народження і зичу Тобі, аби ще пережив злочинців. Зичу Тобі здоров'я, здоров'я і здоров'я. Цілую.

А це трохи віршів. Ось перший, із Рільке.

Той лиш, хто з вічної мли
ліру підносить,
знає: співцю не хвали —
пісні задосить.
Той лиш, хто з мертвого рук
маку пригубить
і нерозпізнаний згук
вже не загубить.
Образ пізнай, що несуть,
гнані вітрами,
води ясні.
Вічні і ніжні стають
межи світами
барви земні.

(Це я пишу по пам'яті, бо ось уже майже 2 тижні, як я без оригіналу цього сонета — забрали на перевірку і поки не повертають).

А це — моє:

Неначе стріли, випущені в безліт,
згубилися між обидвох країв,
проваджені не силою тятів,
а спогадом про образи почезлі,
так душі наші: о порі вагань,
під сольний спів земного притягання
спішають у тишу, в безвість, у смеркання,
де Бог простер усепопущенну длань.
Дороги мрій — мов криволисти птиць,
що, знявшись д'горі, засягають паді,
де наднебесся дивиться в свічаддя
своїх озер, колодязів, криниць.

І ще один несподіваний вірш, який мені наче наснився в тьмяному гучанні — про тугу і всякі передчekanня:

Ти, моя маленька сестро, попри вікнах сновигаєш,
попри подумах вечірніх, попри вранішній зорі.
Ти, моя маленька сестро, як рятунок мій нестерпний,
як журба моя солодка — синім жаром мерехтиш.
О сестро моя маленька, ти — самотньому бесідник,
ти зморенному спочинок, ти прагнущому вода.
Як втекти, аби пійматись? Нагодившись, проминути.
Стрітись на перехресті змії-розлучниць — трьох доріг?
Як, скрадаючись, раптово захопити ув обійми,
в слід ступаючи обачно за смертельною сестрою.

Оце й усе. Спішу відіслати листа, аби поздоровлення не спізнилося до тата.

Цілую Вас усіх.

* Чорновола

Ваш Василь

Вітання Льолі, Оксані Яківні, Лялі, Марті і бабусі — Оленчиній та Яреминій².

Напишіть Валі, що за листа їй дякую. Їй я писатиму в кінці місяця. Хай докладніше пише про Дмитрикову науку. Цілую їх з усім сімейством.

¹ Йдеться про Юлія Шелеста, який відбував покарання в Екібастузі (Казахстан).

² Мати Марти Дзюби — Ольга Іванівна і мати Надії Світличної — Меланія Іллівна.

20. ДО РОДИНИ СЕСТРИ ДРУЖИНИ

26.09.1973

Добрий день Вам, Тamarочко, Шуро і Валентине!

Як Ви ся маєте? Шуро, я Тобі уже вдячний, що Ти своїм останнім листом так гарно обізначалась до мене, не зробивши, здається, в темному лісі жодного необачного кроку.

У мене все гаразд — так, як може бути. Мав дещо від дружини, але шкода, що вона не дотрималась мого прохання, а тому вийшло не все так, як я (і вона теж) хотіла. Словом, залишився я без тієї мізерії, яка мені дозволена: раз помилилася сестра, другий — дружина. Хай це буде наукою всім нам надалі: помилятися тут не можна, як і відходити від регламентованої умови. Але і помилки ці — не страшні.

Валентине, довгенько Ти баришся із карточками, за якими я вже скучив. І скучив дуже. Особливо за крихіткою своєю дорогою, що слухає концерти мамині і захоплюється ними.

Так я і не озброївся, як гадав. Перешкоди за перешкодами — і ніц не вийшло. І цим я дуже не журюся.

Як там батьки? Здається, я їх не бачив цілу вічність.

Що можу — читаю, але без радості. До душі — майже нічого. Прочитав гарне оповідання Тютюнника ("Сліпий дощ") — прекрасна фактура довкола порожнечі, бо смисл — обцяцьковування дозволених закутків. Тут є програма, як у комп'ютері. Читав Драча — і заздрю: до чого можна дописатися! І взагалі молодь погрубшала на виду, а що славна — і Корж, і Лубківський (особливо!), і нарисовець-поет, що ховається за ширмою (особливо!). А на потилиці в них росте волосся? Йонеско їм не допече. Бо їм не допікається. Ніколи. І тому вони щасливі. Але як?

Як здоров'я Підпалого?¹ Бачив його переклад — і втішився, бо чув: зле здоров'я має.

Чи привітала Ти, Валю, батька з ювілеєм? Бо я спізнився — не розрахував терміну, хоч мені такі спізнєння й вибачаються. А Тобі?

Отже, Валю, головку до машинки перешлеш наступного року. А тонкий папір — замість газет — Ти вже не хочеш слати? Як хоч. Обійдуся газетою. А календарик на черговий рік? Обійдуся й своїм. А Смоличева газетка² запашна, благовонна? Обійдусь. А як Ритин сусіда-циган — відсторожував у саду із собакою? А Віктор? А кум мій дорогий? Нічого вщент не знаю. Скільки віри задарма! Нас ошукано, братове! Ні веселої розмови, ані журналі — нема!

Кланяюся Вам, усім родичам, усім добрим людям, що міцно сидять по шпарах!

Дякую дружині й за осінні мотиви. А ще за Василя Голобородька нічого не знаю. А передплату я вже оформив. Отже, те, що Ти, Валю, передплатила, може, й матиму.

А ще, Валю, прошу привітай від мене куму мою маленьку,³ що по сусідству (день її народження — 6-7.11.), а потім Євгена і Славка. Тільки прошу не забудь!

Як Ти ся маєш, голубко? Пиши докладніше. Які літери шкрябає кульковою ручкою наш малий дядько?

Щасти Вам!

Чекаю відповіді!

26.9.73 р.

¹ Поет В.Підпалій був невиліковно хворий. Помер в листопаді 1973 р.

² “Вісті з України”.

³ Йдеться про Надію Світличну.

21. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

[Вересень 1973]

День добрий, дорогі мої школярики — першокласнице Вальочку
і першокласнику Дмитре!

Бачу — в мамі зошити чистенькі, охайненькі. Хоч там поскороджено пером, ніби курка (золота!) лапкою (золотою!). А в Дмитра — позагинані краї, ручка в чорнилі, на носі, на лобі, за вушком — пляма синя! Фе! Ось він, висунувши язичка і поводячи ним услід за лінією, виводить дужку, гачок, бублик, а синій пухир гойдається на пері, поки не лопає і не заливає білий аркуш косопису шкільного.

Куди ж Ти ходиш до школи, дядьку мій маленький? А якою ручкою пишеш? Кульковою чи пером? А гарний маєш портфель? А пенал? А читанка — гарна? А як звати вчительку Твою? А з ким Ти сидиш за партою? А цікаво Тобі? А за партою добре сидіти? А як Тобі висиджувати всі чотири уроки?

Вальочку, переповідж мені про все це — як Дмитро збирався до школи, які перші враження — про весь його, сказати б, шкільний інтим.

Напиши мені, люба, як Ти ся маєш? Чи не слабуєш, як кума? А як хрещений наш батько?¹ Тримайся, тужко моя, на Тобі ввесь світ.

Ось уже три тижні загоряю. Жду залізні зуби, але, здається, не дочекаюся.

Тут є час. І не раз, блукаючи самотою, я перегортаю сторінки життя. Тебе згадую. У метро, вперше. У лісі — з літнім вітром-дощем, де Ти як пантера. І коло Великої Дзвіниці² (велич гнітиться доземно, ниць сягає до небес!) і напровесні, з передматеринською задумою (з обличчям першокласниці-школярки, що перед цілим світом завинила дитинячою чистотою погляду і немічністю власної цноти, такою, щойно вийшовши з трамваю, Ти гамірну проходиш автостраду, спустивши долу очі наполохані і несучи торбинку, як портфель!)³ і на київському морі, переддосвіта, коли я подавався на рибу, а Ти журую заходила. І на воді, в човні, і шука на доріжці, і плавне Дмитрове “рибка” (вміє він уже вимовляти ж і р?) і картопля в лісі з лосями, і Дмитрик, що тицяв лосиці пук трави “ну їс, їс”. І Прохорівка на пристані, і прип’ятський намет, і лижі з Тобою, і лижі втрюх, і соната Бетховена в темряві. І ще, ще, ще...

Тяжко мені писати, люба. Ще тяжче — згадувати. Ще тяжче — думати наперед, чуючи свій безпробовний і неспокутний перед Тобою гріх.

Багато згадується мені. Ще більше — сниться. І сниться часто.

Недавно я спав — дивився кіно. З Тобою, коло Тебе. І був затишок — білий, пухкий і тиша загубленої в світах господи і мама була — сумирена, врочиста і тато зайшов у двері — з морозу, з хуги, несучи клунок, як Дід Мороз із Рахнівки, і я прокинувся від надто обережної радості, і ще був ранок далеко. І стало досадно мені. Тата я поздоровив і перед його ювілеєм ми не спали оба — думали одне про одного, а його далекі подуми збудили мене і не дали вже спати.

А ось Ти, Валю, заздро свариш мене, після того лихого Моршина, коли я похопив Дмитра на руці. Отак ходжу — згадую — і душа мені висвітлюється — чи то журбою чи

згадкою. Вчорашні мої злидні стали радістю, вчорашнє казна-що — гріє сьогодні душу, а вчорашня певність — необачною, як рачкування по гірських шпильях.

Ясність — ось те, що виполоскує над головою, уникаючи мене — і майже свідомо — після шляхетного “перепрошую”, “але”, “зарано ще, друже”.

Про летюче віконце⁴ Ти свідомо не згадуєш? Не забудеш, то напишеш і за кума — як він ся має, бо давно од нього жодної звістки.

Щодо листів. Мав од Рити з Риги поштівку гарну і з Києва теж — перед її помідорами; від Михасі був лист і поштівка з Карпат. Олег відповів (він не знає досі, що я маю змогу читати літературні газети і шле вирізки, мені знані). Був лист і від Світлани Кириченко з віршами, від Юлія удруге. Всім, Валю, подякуй за мене. Якщо знаєш що про кумову Олену* — напиши. Чи провідувала Ти її, а ні — то напиши до неї, а від мене вклонись. Низько вклонися їй.

Помалу клопочусь коло Рільке. Ніяк не можу дати ради із шостим сонетом — багато непрясногого смислу. Написав кілька віршів. Трохи попостив, згадуючи Тебе з Татом у парі. Шлунок, правда, став на заваді. Трохи зле, сипляться зуби, але решта все добре.

Валю! Бачу, деякі знайомі думають, що я в розпачі. Ні. Просто я відчув, що є щось, більше за мене, більше за моє уявлення можливого. А за межами можливого немає ні радості ні розпачу, бо там діє інша система, якої не хочеться називати.

Отже, Валю, я чекаю карточок, де була б Ти і Дмитрик більші і виразніші. Потім — листів. Потім — бандеролі з травами і тютюном. Більше не чекаю нічого. Тепер трохи віршів.

[Далі йдуть вірші: “У порожній кімнаті біла, ніби стіна...”, “Ти, моя маленька сестро...”, “Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча...”, “Неначе стріли, випущені в безліт...”, “Так хороше і моторошно так...”]

Ще, Вальочку, міг би переписати кілька своїх віршів, але боюся, що Ти запишаєшся: скажеш, ось воно як: стільки віршів — і всі про мене! Власне, я не потерпаю, що Ти запишаєшся, бо й пишаєшся Ти гарно і дуже гарно. Цілую Тебе, любя моя, і не впадай у гординю. Коли можеш — персонально від мене привітай моїх далеких Іванів та Євгенів, а може, дещо й перепиши їм, аби запізнило я привітав одного з днем народження, а другого — вчасно. Прошу — надалі роби це регулярно. Я ж бо такої змоги позбавлений.

Ну, а тепер знову Рільке, якого вже можна віддавати на суворий консиліум:

1. Так стрімко вознялося над собою
це дерево гучне, Орфеїв спів!

І стихло все. Але і німотою
уже початок, знак і порух зрів.

З мовчазних лігов звірі виринали
в прояснений і виріджений ліс.

Не хитрощі, не ляк їм горла стис,
коли вони так пильно наслухали
себе самих. Здається, по серцях
їм рик і рев стихали. Де недавно
була хіба що хижка для вслухання

(це слово ніби краще за більш точніше: “сприймання”)
яскиня найтьмянішого бажання
з одвірком, що здригається невгавно, —
собори спорудив ти їм в ушах.

2. Зовсім дівча, вона у світ прийшла,

* Дружина В.Захарченка

як ліра й спів злились в однім гучанні,
промінячись у весняному вбранні,
і в мене в слуху спати прилягла.
Там і поснула. Сон її пойняв,
діброву й луг, що дух мій змилювали,
і далеч, що відчутна й чуйна стала,
і кожен подив, що мене опав.
Приспала й світ. В довершенні своїм
дочка твоя, Орфею, вже й не хоче
збудитися. Дивись — воскресла, спить!

(Дивись — краще, ніж “ти бач” — м’якше, односмиловіше, пряміше)

Де ж смерть її? Ти — зможеш поновить
мелодію, ледь вщухне спів урочий?
А з слуху випаде? — Дівча зовсім.

(до речі, зовсім — ніби один із унормованих наголосів, але думаю так по пам’яті, а словника перевірити нема; так колись Рильський писав, проте — в разі моєї помилки — завважте!)

3. Спромігся бог. Людині ж задарма
крізь ліру завузьку в той слід ступати.
Там, де розпуттям серць нам дух розп’ято,
вже храму Аполлонові нема.
Спів без бажання, — вчив ти повсякчас.
Чужі йому тріумфи після всього.
Спів — то буття, таке легке для бога.
Коли ж нам жити, як опроти нас
господь воліє всесвіт обернути?
Юначе, це не те, що ти любив,
як гуком рвав уста. Учись забути —
і згубиться без сліду гомін твій.
Бо іншим духом повен справжній спів:
дух пустки. Подих бога. Вітровий.

4. О ласкаві, хоч зрідка пройміться
духом, чужим вам, благоволіть
хай перед вашим обличчям двоїться,
а, поєднавшись за вами, тремтить.

(наступний катрен, спарений римами, чую сам, не дуже вдався, то коло нього я ще поратимусь, але пишу)

Серць припочатки — то ви, святолиці
і побожні. Крізь вічність лежить
ціль і дорога стріли. Промениться
вічний ваш сміх, що в слюзі мерехтить.
Ви ж, тягарі, (я просто не знаю, як оживити, знайти
справжніший відповідник до цього “die Schwere“!),
укоряйтеся горю —
в лоно вас приймуть тяжіння земні.
Тяжко бо й горам, тяжко бо й морю.
Ви ж, дерева, наче діти, у зрості,
вже й обважніли. Не дайтеся мані!

Але ж бо й вітер! Але ж бо й простір!

5. Надгробків не муруйте. Хай віднині
йому троянди шану віддають.
Бо це Орфей, що і в своїй одміні
сповна існує. Не в найменні суть
і нам шукати. Він існує зрідка,
лиш піснею, що гинучи бринить.
Так ронить пелюстки трояндна квітка —
защедра й ти, життя коротка мить!
Коли б ви знали цей приділ конань,
оцю невідворотну мить агоній!
Як спів заходить за останню грань
Орфей іде, куди шляхів немає,
поклавши на решітку струн долоні,
і ловить збіглий гук і почезає.

(у ньому є деякі свідомі втрати. Скажімо, я послабив виразність-точність передостаннього рядка, 7-8 рядки змістив і увиразнив по-своєму, але далі, нижче, в терціях, сказати б, чую і більші втрати).

Ну, а щодо цього, дуже клопітного для мене, сонета, я прошу добре доскіпливої критики, оскільки труднощі слів (Beschwörende), модальні лінії і т. ін. змусили мене шукати сенсу що зветься навіпамац. Проте подаю його так, як поки маю, хоч чую, що до кондиції він найдалший за попередні, коли не сказати просто: сировий.

6. Він не тубілець. Його початкове
дальнє єство із двосвіту пішло,
дійшлише гнув би віття вербове
той, хто пізнав, як коріння росло.
На ніч канунів не треба лишати —
мертвий про себе старатися звик.
Цей же, накликаний, міг би додати
до милосердя власних повік.
Привид, якої б не був він прояви,
чари домашнього вогнища й трави
тільки б він сяєвом ліри ожив.
Справжній цей образ потьмити не в силі
жоден із тих, що живі чи в могилі,
він же і дзбан і обручку хвалив.

Тут я, здається, виправив чиясь помилку — чи переписувачів оригіналу, чи свою (sei es aus Gräbern (а не Grädern!), sei es aus Zimmern).

Напешті, боюся, що це полізначне klarste Bezug — я прочитав так само по-різному, неточно.

Валю! Не дивуйся, що я перестав слати “Римські елегії” Гете. Це особливості тутешні — я їх вишлю, як тільки матиму таку змогу. А поки він, Гете, далі за Тебе. Такщо чекай, зозулько, і я Тобі переповім, яким пустуном джэнджуристим був олімпійчик у вічному Римі.

Оце поки й усе, дорогі мої. Радий, що спекався цього листа, бо листи висять, як небезпечний обов’язок, не завжди приємний і не завжди легкий.

Синочку мій любий! Прошу Тебе — слухай нашої мамочки, жалій її, добре вчись, аби швидше міг читати татові книги. А там дуже багато є цікавих і гарних. Напиши мені, любий мій, кілька слів. І я побачу, чи тьотя Рита Тебе хвалить правдиво, чи ні. Бо вона Тебе так хвалить, так хвалить.

Кланяюся родичам усім, Твоїм, Валю, товаришкам по біді. Цілую.

Чекаю листа! І, звичайно ж, привіти друзям по моїй солдатській дорозі, бо я перед ними проїздив тією дорогою на свою голгофу, правда, більше 12 тому літ. І, звичайно, могла б Ти (чи, може, хто інший) пересилати моїм сусідкам дещо з стихів цих чи яких інших — про згадку і незабудь. Десь тут близько Славко вивертає рукавиці, десь тут близько мої настрої:

(немов крізь шиби, кроплені дощами,
крізь скрик розлуки, ліхтарів і ґрат
затрембітав тонкими голосами
крижаний острів квітів і дівчат).⁵

Оце, здається, і все, люба моя і любесенький мій.

Поцілуй, мамо, школярика мого, а Ти, школярику мій любесенький, поцілуй за мене маму, а потім дедю, бабусю, тьотю Шуру і Тамарочку (тільки дивись, щоб Тамара Тебе не мазнула ручкою по носі!).

Щасти Вам!

Ваш Василь

А ще, Дмитрику, поцілуй тьотю Михасю, тьотю Риту і дядька Олега (дядькові скажи, аби не писав на уривочках паперу!).

Дуже зле мені без Орфографічного словника, але вже тричі замовляв — а одержати не можу. Ще раз питаю — чи можна через букіністів чи Наукову думку одержати УРЕС?

¹ “Хрещений батько“, “кум“ — Василь Захарченко.

² Йдеться про Лаврську дзвіницю. В.С. з дружиною любили гуляти в цих місцях.

³ Автоцитата з вірша “З обличчям першокласниці-школярки“.

⁴ Йдеться про Василя Голобородька (за назвою його рукописної збірки).

⁵ Очевидно, цей вірш присвячено жінкам-політв'язням з сусідньої зони. Див. спогади І.Калинець у зб. “Не відлюбив свою тривогу ранню“, К., 1993. — С.320-338.

22. ДО ДРУЖИНИ

15.10.1973

Вальочку!

Дякую Тобі за листи й невдалу бандероль. Надалі шли тільки те, що я кажу, коли Ти хочеш не завдавати мені клопотів із відсиленням продуктів назад. Гаразд? Ну, й добре.

Передплачувати мені нічого не треба. Щодо “Книжного обозрения“, то воно виписане з березня (чи з 1 квітня), але мені просто не віддавали. Отже, Ти можеш звідти написати скаргу, а я — звідси.

У мене в цьому році є ще одне коротке побачення (з 1 жовтня — дозвіл, але заборону можуть придумати в будь-який час, отже, їхати не здумай).

Зуби мені не вставили. Останнім часом я гірше трохи чуюся — це тут якась пошесть, і на землячок¹, але якось викручусь. Гірше, що тут нема часто й вікаліну, а дісти я не можу брати, бо вона дорога (30 карб.), а заробити — особливо при теперішньому стані здоров'я — я не можу. Гірше стало із серцем, але я думаю, що, крім загального виснаження, тут важить зміна погоди. Отже, не сердься, що не буде віршів цього разу — ні моїх, ні перекладів. Буду живий — надолужу згодом.

Ти старанно обходиш усі мої питання й прохання. І я не знаю, чому саме. Недавно мав листа від Олега — була одна газета “Вісті з України“ і ні словечка від нього. Це так і було в листі? Останнім часом листи майже не йдуть. Правда, одержав 2 листи з Еліотом від Рити

(дякую дуже!). Ще раніше — коротенький від Марусі і приємний лист від Елізи. Всіх добрих, порядних своїх співробітників я вітаю, Рито, навзаєм. Але — тільки навзаєм, відповідаючи на такі ж!

Валю! Я питаю за Василя малого² — Ти мовчиш, за останні 5 томів Толстого з 20-томовика (релігійні твори) — Ти мовчиш (хоч це і не для мене, я, слава Богу, не шукаю собі такого прихистку: в атеїстичній вірі Толстого). Коли я вірю, то тільки в те, що бандити будуть покарані, а добродії — хай і по смерті — восторжествують. Іншої віри мені не треба.

Я питаю, як там здоров'я Підпалого (чув, ніби має рак горла) — Ти мовчиш. Чи можна передплатити гамузом УРЕС — 3 томи? — Ти мовчиш. А мені так тяжко без довідкової літератури. Чи можна замовити Орфографічний словник, Словник наголосів? Удома все це є, а тут у бібліотеці тільки одна книжка українською мовою — Айтматова. А більше жодної.

Прошу — вітай від мене всіх моїх друзів по біді — і від мене теж. Але — обов'язково.

Більше місяця нічого не маю від Михасі, Бадзів. Не знаю, де там Василеві одісеї³, як чується бідна Оленка з Ольгою (кланяйся їй низько від мене!). Ти ніц не пишеш, як там Марта з Оленкою.

Щодо моєї друкарської машинки — то і в касації немає й слова. Отже, можеш оскаржити цей грабунок, апелюючи до Москви.

Дякую дуже за гербарії!

Дякую за листи.

Вибачай мені, люба моя, мій безпробинний гріх перед Тобою.

Коли можеш, вишли той кантик, який співає Козловський разом із колядками⁴ (“а где-то высоко, у царских врат, причастный тайне, плакал ребенок, о том, что никто не придет назад”).

Прошу, коли Дмитро має смак, читай йому рідної поезії побільше. Ну, от і вже. Я довго чекав фотокарточок з Вас обох — але марно. Коли немає — напиши. Як Ти живеш? Дедя, бабуса — з Тобою? Чи, може, Ти сама? Буваєш на гостях? Маєш гості? Можеш хоч коли вибратися в кіно, концерт? Добре було б у оперу з Дмитром на дитячу виставу якої попелюшки чи червоного маку.

Тримайся здорова, жіночко.

Цілую — Тебе й Дмитрика і тьотю Риту і тьотю Луїзу. (Їх, звичайно, обережно, поштиво, як “янгол із надламленим крилом”).

Кланяюсь деді, бабусі, всім родичам і добрим друзям, коли вони ще ходять живі-здорові, збоку позираючи на тривалий вертеп.

Тільки я не втну досі — як часто вони хапають дрижаки — чи, може, я задурно грішу на них (листи можуть і не доходити зовсім, особливо під час частих міропрятій, як висловлюється беззубівська газетка).

Тримайся, люба.

Хай Дмитрик шле мені частіше свої тоненькі, як ковзанами по кризі, літерки-словечка пахучі.

Цілую, будь здорова!

¹ “Землячки” — жінки-політв'язні з України, що відбували покарання в мордовському таборі ЖХ 385/3-4.

² Очевидно, йдеться про Василя Голобородька.

³ Йдеться про Василя Захарченка; Оленка і Ольга — його дружина і дочка.

⁴ В.С. дуже любив платівку з колядками у виконанні Івана Козловського з хором Великого театру.

Дорогий мій синочку!

Коли б Ти тільки знав, яка мені радість з Твоїх слів і квітів, які мама пересилає до мене! Ти вже величкий хлопчик і дещо вже розумієш. Пам'ятаєш, я Тобі розповідав, що є погані, злі люди, а є люди справжні, які ніколи не вмирають. Ти вже, певне, знаєш, де ті злі нелюди, а де люди гарні, справжні, чесні.

Завжди прагни бути справжньою людиною. Давай зробимо так: я і далі робитиму, щоб Ти пишався своїм батьком, а Ти роби так, аби татко пишався Тобою. Звичайно, Тобі буде жити не мед — от як татові. Але ніхто не скаже, що Ти когось скривдив, комусь не допоміг у біді, когось не вирятував із нещастя.

Ти мусиш бути здоровим, бо Тобі треба мати силу. Отже, гартуйся.

Тобі треба буде розум, аби Ти швидше збагнув, де справжні люди, а де погані. Отже, добре вчись.

А коли Ти вже тепер хочеш бути справжньою людиною, то роби все для того, аби було легше мамі, деді, бабусі. Прошу — на Новий рік привітай дідуса Семена та бабусю Ілінку, тьотю Марусю й Тетяночку. Гарзд?

Якщо Ти брудно пишеш, то переписуй так довго, аж поки зошит не буде зовсім охайний. Коли Ти навчишся так писати, тоді буде легше на потім, як ходитимеш у більші класи. А до мене можеш писати частіше — в кожному маминому листі повідомляй, які маєш оцінки. Я буду радіти з Твоїх успіхів і журитимуся з Твоїх невдач.

Ти ж мені найдорожча в світі людина. А тому я вимагаю від Тебе так само багато, як і від себе.

Дмитрику, дорогий. Знай добре: Ти вже тепер можеш пишатися своїм татком, а я хочу вже тепер пишатися Тобою. О, як би я хотів радіти з того, що Ти вже стаєш справжнім більшечким хлопчиком!

Тримайся, мій дорогий дядьку!

Рости здоровий, мужній, розумний і щасливий!

Твій тато

24. ДО ДРУЖИНИ

19.11.1973

Вальочку!

Уже вечір. По радіо передають сонату Шопена, музичною рікою мерехтить мій сардонічний настрій, радість відступає ще далі, кудись за тьмавий обрій обраненої шпичаками ночі. Моя надсада стала самодоволеною.

Уже вечір. А за ним буде напівбезсонна ніч — і Твій, Валю, щедрий дарунок. Дякую Тобі за нього, вибачаючись.

Постав, будь-ласка, платівку Шопена — і краще відчуєш мій сьогоднішній повечірній настрій. Хай і відчуєш із запізненням на 2-3 грудкуватої дороги тижні.

Перед цим був прочитав усі святкові і післясвяткові газети, де, крім двох листів, ніщо не спинило моєї уваги.

Напиши, прошу, як здоров'я Оленчиного татка*, коли ж матимеш нагоду — привітай од мене. Слава Богу, що він зупинився перед дальшою дорогою в моєму напрямі — то дорога не для його здоров'я.

Ти, певне, знаєш, що ось уже чотири тижні, як я в лікарні (відкрилася виразка, істотно дошкуляє серце, падає зір, добре натруджений у присмерковому нефі церкви святої Їрини)¹.

На четвертому тижні мені стали давати вікалін.

Мені зараз зле пишеться — певне, через те, що больові нерви поприхиляли голови під постійною канонадою всіляких пігулкових анестезій.

Більше читаю — гарну статтю про раннього А.Камю, звідки йдуть витoki “Чужого”; роман Ясунарі Кавабати, естетику Сартра, багато поточного. Гризу англійську мову, такщo насилу-напревелику обмізкову в “Новому часі” велику статтю Геса Голла.

Останнім часом одержав досить путящий довідник з Наголосу (це те, що мені якраз треба), філософський словник, новели Гете і приповіді Климентія Зіновієва (перед тим був астрономічний довідник на 1974 р.).

Отже, було б здоров'я — малесенький простір для роботи нарешті з'явився.

Валю, не сердься, що я так давно збирався переслати “Римські елегії” Гете, а й досі не зібрався. Останні 2-3 місяці, окрім загального стану, був і шарварок (за 3 місяці — двічі на лікарні), і певна депресія, якої відкараскатися не так легко.

Дуже дякую Риті — за Еліота, Олегові — за одну подачу збірки Б.Олійника (може, була друга, я не знаю, бо одержав лише одну). Мав од Олега й “Вісті з України” (4 примірники).

Валю, дуже Тебе прошу — не смій нічого мені висилати, бо як вишлеш який переказ — поверну назад. Коли ж мені що буде треба, я дам знати.

Так само вже не клопочись 5-ма томами Толстого — запізно, отже, це прохання відпадає. УРЕС я знайшов, тепер лишилося замовити і одержати (була інформація в “Друзі читача”).

Хотів би мати знімки з Вас, але Ти про це вже давно не згадуєш, отже, коли свіжих, недавніх немає, то не клопочись тим (бачу, в Тебе й без того стільки клопотів!).

Маруся поставила наївне питання: чи не можна коротке побачення, сього року не використане, перенести на наступний. Відповідаю: не можна. Отже, тепер лишається тільки те, що буде (та й чи буде!) в наступному році.

Як там чує себе Тетяночка Михасина?

Дякую Леоніді** за листа. Кланяйтесь їй од мене. Мав листа і від Юрка з чотирма сонетами Рільке. Дякую.

Що стосується ліків — то одержати їх із дому не можна (так каже місцева влада, що й не любить розмов на ці теми).

Може б, звідти, від Вас, звернутися чи до Міністерства охорони здоров'я, чи до кого іншого, аби виправити цей дозвіл (бодай на коробку вікаліну — 200 штук, якого одержати від цієї медслужби не так просто).

Мав поздоровлення — од Рити (телеграма), Луїзи, Дмитра. Всім — дякую.

Прощу, Валю, напиши, що я маю одержувати з періодики Твого (будь ласка, подай список і номер квитанції).

Пиши, як здоров'я. Вітай рідню і друзів. А Тобі — трохи поезій (дякую за Кантика Блоківського, коляд — не треба!).

V

У німій, ніби смерть, порожнечі свічад
пересохла імла шебершить, ніби миш,
і високий, як зойк, тонкогорлий співак

* Івана Дзюби
** Світличній

став ширяти над тілом своїм.
Дух підноситься д'горі. У зашморзі бід
став стенатись кривий од воання борлак
аж краями дзеркал заросилася кров,
ніч зсідається, ніби кришталь.
Тож муруйся, муруйся, муруйся, душе!
Нахиляння, вдивляння, вслухання — уб'ють!
Аж зверескнула нервів утята струна
і зверескнув пугкий напівсон кришталю
і зверескнула пуста свіча.

А це — той осінній вірш Рільке, якого Ти мені ласкаво так переслала! Тож віддаровую
Тобі — цілковито новим перекладом, який мені, признатися, дуже тяжко дався. Отже:

Споглядаючи світ

Докучливі гудуть вітри,
дерева женучи в аллюрі,
і шиби торготять понурі,
надокрай дорікає бурі,
тож як не 'ддатися зажурі,
коли ні друга, ні сестри.
Цей вихор творить світ ізнову,
коли долає вперебрід
і вік, і роки, і діброву.
Тривкіше за псаломну мову
постав суворий краєвид.
Які намарні наші чвари!
Опроти ж нас — така можуть!
О щоб то, світові до пари,
і нам підпасти під удари,
котрі, впотужнюючи, гнуть!
Звитяги наші — надто вбогі
і кожна з перемог — дрібнить.
Лиш непідвладні перемоги
недовідомих прастоліть.
Так янгол був перед віками
біблійним воям появив,
коли суперники воліли
у герці висталити сили,
він відчував їх під пучками,
як струни відчувають спів.
Кого ж той янгол був долав,
хто й сам не раз борні зрікався,
той ріс і в правді покріплявся,
бо длань владушу запізнав,
що дужче гне, то радше взори
знімає з тих, кому рости
лише безмежністю покори
перед огромом тяготи.

Напиши, Валю, як там наш дядько маленький закінчив першу чверть.

Дмитрику мій дорогий! Напиши мені, як Тобі вчиться, як Тобі живеться. Ти вже величкий хлопчик і можеш повідати мені, як чоловік чоловікові.

А мені такі любі Твої слова, що Ти мені їх коли-не-коли пишеш. Не слабує, мій сину. Ти мусиш мати міцне здоров'я, аби стало сили для твердого життя.

Надсилаю Тобі, мій любий, дві журнальні вирізки. Може, Тобі що сподобається з них. А килимок, напевно, Ти міг би й сам намалювати, взявши акварелі. А маску, може, разом із мамою та бабусею зробиш собі на новорічні свята.

Цілую Вас, любі мої!

Із найкращими побажаннями

Василь

19.XI.73 р.

Додаю й поштівочку для Михасі.

¹ Слідчий ізолятор київського КДБ розташований приблизно в тому місці, де колись стояла церква св. Ірини.

25. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

7.12.1973

Сервус, рідні мої!

Маю прекрасну мороку — сидіти над Бажановими перекладами Рільке¹, фіксуючи власні втрати (їх багатенько) і набутки (їх куди менше).

Я вже давніше думав, що єдиний український партнер Райнера Марії — Бажан, чия власна сфера поетична чи не найближча до пошукуваної, як кажуть дисертанти.

Щоправда, Микола Платонович інколи занадто пафосний, обернений до читача, немає в ньому Рількової самовистарчальності, самодоволення дуїнського жерця. Хіба ж Бажанові вдасться цей нюансовий дриблінг, ці пів-чвертьтони, ця евфонія, ця геніальна музичність, це упокорене співіснування чи радше — всвітійснування — існування-світом, як у австрійця? А мова? Райнерова мова стоїть на такому рівні, якого нашому письменству ще не скоро досягнути.

Мабуть, на теперішньому бурхливому океані нашої поезії ці переклади (дай Боже, аби їх було більше!) стануть найцікавішою темою, школою, наукою, здобутком.

І що ж? Я вражений, зачудований: нам подаровано переклади, яких не дали ні Сільман, ні Мікушевич.

Бажан-філософ зугарен так ущільнити рядок, що кожне слово кричить криком, заки не обвикне з цим смертельним тиском існування (“о бедный homo sapiens, существование — гнет!”). Він може вдушити в свій залізний текст усе, не додавши нічого і не пропустивши нічого (звичайно, в особливо відповідальних місцях він продовжує свою попередню дискусію варіацій).

Шкода, що в поезії немає такого показника: питома вага стопи. Була б така, я сказав би, що в Бажана вона дорівнює питомій вазі чорних дір усесвіту: трильйони тонн на 1 см³.

Читаю переклади віршів, оригінали яких я призабув, і, звіряючись із різними рівнями пам'яті, кажу собі: переклади ці — прекрасні. Читаючи книгу (Той, що читає) — не згірш за Пастернаків варіант, але без відльотів того (“краскою карминной в нем набрано: закат, закат, закат”).

Найбільші, як на мене, вади Бажанові — строката мова, що окошилася на стилі ряду поезій, а також його маломузичність (він чує тільки ритми маршових бубнів). От би Бажанові та Тичинине вухо!

Дуже добре, що Бажан усюди розтоплює філософські кристалики (seitdem die Welt und dieses Von-Ihr-Wissen von seinem Sinnen abgerissen), але не всюди це йому вдається, як тут, у “Смерті поета”. Не раз кострубатості стримлять над полем.

Цікаво було б порівняти ідеально чіткі залізні колони Бажанового “Витязя в барсовій шкурі” з цими рядками, де йому ніби забиває дух од найстислішої стислості. Але як часто Бажан торжествує перемогу: Вечір у Сконе, східна денна пісня, той, що читає, пантера, розставання, іспанська танцівниця² (хоч тут смолоскип гірше за витертий сірник, як у Рільке). Пам’ятаю, як мене вразив ідеально чудовий переклад “Орфея, Евридіки, Гермеса”, зроблений О.Бургардтом. Бажанів, здається, не кращий у цілому, але не раз і не два — блискучий. Хто так уміє писати — на цьому рівні “скривлених зірок”? Хто, крім Бажана? Ось прочитав у “Вітчизні” дантівську стилізацію Бориса Олійника (ч. 11), як на Бориса, вона чудова (стильово!), але ж хіба це — співмірне? Наймолодший наш поет — Микола Платонович, найцікавіший із покоління. І якими смішними здаються поруч нього наші загумінкові генії!

Що мені здається згіршим — вільне поводження із заданим Ритмом (от як Народна пісня, Смерть поета, в сонетах).

Сонети дуїнські в версії Бажана — то ідеальна для мене школа. Те, що я трохи знав із українських добажанових версій, було досить злецьке. Мені хотілося б докінчити свої переклади (докінчу обов’язково), але признаюся, що ці, Бажанові, переклади відбивають усяке бажання працювати коло них.

Я одержав 10 сонетів Бажана.

Перший — чи не найгірший із подачі, — знати острах першопочатку, сліди є від Сільманових шукань. Перші два рядки, хоч і які відповідальні, — не віддано.

Коли ж я після Бажанового перекладу (є в ньому для мене одне відкриття: пристанок, що допомогло мені краще збагнути “dies zu empfangen”) дивлюся на свій, то бачу, що, поправивши 4, децицю, можна мати таке:

Так стрімко вознялося над собою
це дерево гучне, Орфеїв спів!
І стихло все. Але і німотою
уже початок, знак і порух зрів.
З мовчазних лігов звірі виринали
в прояснений і виріджений ліс,
не хитрощі, не ляк їм горла стис,
коли вони так пильно наслухали
себе самих. Здається, що в серцях
рик, рев і крик ущухли. Де недавно
була хіба що хижка пробування,
яскиня найтьмянішого бажання
з одвірком, що здригається невгавно, —
отам собор ти вивів їм в ушах.

У другому сонеті — різні версії (Бажанова — сміливіша, з більшими за авторські, акцентами смислу, моя ж — обережніша, хоч, можливо, і неточна). Власне, більші відмінності (чи й — протилежності) в двох прикінцевих терцинах:

Приспала й світ. В довершенні своїм
дочка твоя, Орфею, вже й не хоче
збудитися. Ти бач — воскресла спить.
Де ж смерть її? Ти — зможеш відновить
мелодію, ледь вщухне спів урочий?
Де ж з слуху випаде? Дівча ж зовсім...

Бачу, що мої переписувачі зробили помилку в передостанньому рядку (певне, треба: *erfinden noch, eh sie* (а не *sich!*) *dein Lied verzehrte*). Отож, доведеться виточнювати це місце. Зате, думаю, другий катрен сонету в мене ближчий до Рільке, ніж у Бажана, котрий надто довільно повівся з текстом.

Третій сонет мені, здається, вдався краще (не дуже вдало у Бажана і “схрещення сердець“, а останній рядок — то просто антирількевський: не подих в пустку).

Четвертий, п'ятий, шостий і т. д. сонети, хоч вони в мене вже є, певне, надішлю з нового року, оскільки хотілося б підправити те, що помітно самому, особливо, коли є інваріанти Бажанові, які допомагають бачити свої втрати. Скажімо, в п'ятому — “Seine Metamorphose in dem und dem“ Бажан подав майже без змін і в тій же засушено-філософській одежі; я спробував уникнути: “що і в своїй одміні сповна існує“. Але потерпаю, що моя яснота ще гірш за сутінки “у тім і в цім“. Порадь, Юрку, як можеш. Крім того, чи не засміливо я віддаю “Орфей — то спів, що гинучи бринить“.

У шостому я чую померлу (а не — их). Крім того, я чую так: “Страву померлій дарма покладати: і молоко вона знайде і хліб“. Бажан робить цілком інакше. Хоч у Рільке таки: “die Toten zieht's“. Занадто тяжке до віддавання оце “ihre Erscheinung in alles Geschaute“, як і “sei ihm so wahr wie der klarste Bezug“. Я вже маю цей сонет, але ще помізкую, пошліфую, повбиваю вільні години.

Сьомий сонет я зробив теж, але скільки не морочив голову коло 9-11 рядків, так нічого і не дошолопався, отож і перекладав абсолютно навропацки. Так і вийшло: фантазії навропац. Прошу з'ясувати смисл цих трьох рядків.

Восьмий сонет я робив із задоволенням. Може, через те, що колись Мікушевич наговорив три мішки гречаної вовни, захищаючи свій, як на мене — досить посередній, переклад (до речі: наскільки дурне це слово: переклад! недарма наші метри стали казати віддання, віддати, бо надто вже дурне: “переклад“). Так ось що в мене вийшло:

Тільки в колі слави йде тужіння
німфи жалібного джерела,
що пильнує наші всі падіння,
щоб ясною річка сліз текла
зі щовба, котрий тримає храми.
Глянь, як з-за рамен її тепер
почуття світає, мов літами
німфа — наймолодша із сестер.
Прагнення себе ся не встидає,
радість мудра, лиш жалоба має,
мов школярка, поночі — безсонна,
біди рахувати, заки ввись,
д'горі, як просвітлі зорегрона,
наші молитви не змоглись.

Не знаю, як мені це вдалося, але признаюся, що, досягнувши цього тексту, я мав справжню творчу радість, хоч і в колючках.

Прошу — прискіпливо поставитися до нього, цього 8 сонета. Мені ходило про благозвучність, але й без смислових утрат.

Бажан тут — молодець, що називається, але я, грішний, думаю, що мій — незгірший, хоч я, звичайно, і не молодець.

Дев'ятий — я переробив. Ось що вийшло:

Хто понад п'їтму здолав
ліру піднести,
годен найвищої з слав,
віщої чести.

Той, хто з померлого рук
маку пригубить,
і нерозпізнаний згук
вже не загубить.
Образ, що з озера плес
хвиля змиває,
вчися вхопить.
Лиш для землі і небес
ніжна лунає
пісня століть.

(варіант початку:

Той лиш, хто з вічної мли
грав без обави,
вічної годен хвали,
вічної слави,
той, хто з померлого рук
маку пригубить,
ледве що вловлений згук
більше не згубить).

Зробив я і 10 сонет, але подам пізніше, бо останні два рядки хочу осмислити краще. Власне, таки подам, як варіант:

Вам, саркофаги римські, уклін,
вам, кого дух мій здавна шанує,
радісна хвиля античних днин
з вас, ніби пісня прудка, струмує.
А той, прочинений, — мов чабана
око веселе, щойно зо сніння, —
там і бджолина пісня гучна,
й гарних метеликів безгоміння.
Вам, отвержені вдруге уста,
мій уклін, ви ж бо сумнів здолали,
знаєте, що то є німота.
Друзі, а ви це збагнули чи ні?
Людям і трунам вид формували
саме в ваганнях збавлені дні.

Прошу сказати думку про ці два останні рядки (версія інша, ніж у Бажана, але чи слушна вона — сказати не можу. Але “забарливих” днів Бажанових (може, й Рількевих) я просто не втну).

Із цим листом докінчую й лікарняний свій час, досить марудний для мене.

Звичайно, помалу сидітиму над Рільке й надалі, але при цих темпах роботи мені з ним вистачить ще надовго. Трохи закрутився, але мине час — і оговтаюсь і упокорено гляну в світ — і підуть вірші. Новорічні мої вітання — всім моїм любим друзям і подругам.

Дуже мені цікаво про моїх друзяк, особливо про сонети й білі вірші вусатого сонечка³. Буде змога — перешліть мені щось, хай я вгамую свою цікавість. Буду дуже вдячний. Шкода, що не одержав Великого Михасинога листа з літературними новинами. Мав по тому менший лист, досить приємний, як і все, що маю від Михасі. Мав листи від Рити (дякую!), Юрка (дякую!); більше не було.

Дякую Валі, яка пише скупі листи, такі ж листи навчила писати Дмитрика. Мав два листи від Шури (дуже дякую!) з фотокартками і віршами Бажана.

Такщо дещо маю. Від Олега — жодної чутки, досить давно вже. Що там хрещений батечко наш⁴, Валю? Привітай і від мене його славну родину.

Валю! Відповідаю на Твої питання. Якщо Ти передплатила мені 10-томовий словник української мови, то цілком дарма. Бо я його вже мав 2 чи 3 томи (подивись там!), отже, передплата моя є, а свою Ти комусь подаруй, як і ще одну, яку я зробив (вона лежить у грубому портмоне з фоном одеського вокзалу). Це я зробив був другу, крім своєї (хтось мене просив — і я виконав прохання) — цю теж подаруй кому, а мою продовжуй, аби був один комплект словника. Про Толстого я вже писав — шукати не треба.

Нічого мені слати не треба. Ще раз прошу — перешли мені список того, що Ти мені передплатила на наступний рік і вкажи номер квитанції (додай і те, що передплатила Шура).

Коли мені що можна буде слати — я повідомлю.

Чуюся зараз куди краще. Оце й ніби усі мої новини гамузом.

Дбай за Дмитрика, як можеш. Головне — не опікай його надміру — від того може бути гірше. Дай йому певну самостійність — аби він сам відповідав за свої вчинки, слова, обіцянки тощо. Одне слово — розмовляй із ним, як із дорослим. Може, тоді буде з ним легше.

Дорогий мій сину!

Я дивився на Тебе — мав картки Твої. Ти вже великий зовсім. Як можеш, допомагай мамі та бабусі. І пиши частіше листи — мені й бабусі Їлинці. Обом нам буде приємно. І я відповідатиму на Твої листи, це буде наша чоловіча розмова з Тобою.

Цілую Тебе, сину.

Цілую маму, і дядю, і бабусю, і Тamarочку і її батьків.

І всіх добрих людей — першою, звичайно, тьотю Риту і тьотю Михасю.

Це Ти, Дмитрику, все їм передай. Добре? Не забудеш?

Дякую Тобі наперед!

З найкращими побажаннями

Ваш Василь

7.12.73 року

¹ Переклади Бажана з Рільке вперше було надруковано в ж-лі “Всесвіт” (1973, № 10).

² Це все назви віршів Рільке.

³ Йдеться про Івана Світличного.

⁴ Василь Захарченко.

1974

26. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

3.01.1974

Сервус новорічний!

Сьогодні перше січня, і мені хочеться писати до Тебе на білому папері. І не волію згадувати за дрібниці, що прищиплюють нас, мов мутликів, до зооколекцій.

Прагну чистоти і ясності, світлості, що приходить так рідко, не допильновуючи святкових термінів. Бо ж ми, безрелігійні стражденники, збиваємося з ритму пір року, шукавши своїх (і — для себе!) резигновань. Певне, структура нашої життєвої витривалості потребує не тільки нас, не хоче вдовольнятися лише з нас самих. Їй треба ширшої площі,

тієї, що змістила наше серце вліво, хоч ми її допилюємо з усього надкола, сами ж її добираємо, найчастіше — помилково, стаючи жертвами власних самокомпоновань.

Ось коли мені не спиться, я часто наслухаю Вас — моїх найрідніших: маму, Тебе, Дмитра, Михасю. І в такі хвилини викликання далеких образів я помічаю щось таке, чого не можна було помітити зблизька, а тільки — з-за відстані, і то — безмежної.

Ось Ти — засвітала полохкими полисками (“я не люблю дизгармоній!”), боючись світлин, екранів — врятована од саморозглядання красуня. Нарцис, що задивлявся у воду, мусів бути потворою, а греки уявили його краснем, що робить їм честь (помилка, вартніша другої непомилковості).

Коли б Ти знала, як мені тяжко мучити Тебе високою бідною, небезпечною дуже тим, що її — так заведено думати — хоч і як тяжко нести, а ще тяжче — покинути. Я так не думаю. Антиромантичний романтик, я не люблю облуди чистого страждання і його декору (вчитуйся в X елегію Рільке!). Бо — Ти це знаєш — ніхто не владен переступати нашого індивідуального Храму болю і радити, як годиться страждати.

Кожен страждає по-своєму і борони його, Боже, від думки як він це робить (отрута соціалізацій).

Отож, не спавши, я чую, як ми вже заходимо в ту гірську холоднечу, де для віддиху вже легень не треба, бо то вже — подвиг — один і нестримно-довгий, на який тяжко подвигнути себе і заборонено (смертельний бо гріх!) подвигати іншу, особливо ж (та й чи особливо ж?) рідну людину. Бо ж чи не всі люди рідні — правом життя і — свого життя? Куди легше — відмовляти другу людину від подвигу. З якою радістю я повідмовляв би багатьох, коли б мав на те право. Лиш права — не маю.

У мене в кишені — лист мами, писаний червоними літерами. Каже — хрипне хвіртка, який стукіт, а я думаю — це ти. І просить пробачити, що просила мене раніше про наближення зустрічі. А в цей час — десь перед листом — мені згадалися рядки курдського поета: “Прощаю вас, кати мої, прощаю вас, коли вже смерті жду видимої, коли вже час”.

Валю! Нам засніжило стежку — і Ти дивись. Сама дивись, люба моя, бо ж, казав той же курдський піта,

“кому жити, а кому не жити
тільки серце трудити своє.
Обирай дорогу, посполитий,
є кормига, коли шия є”¹.

Найдорожчі мої пам’яті якісь сновиди відносять усе далі й далі в ніч, у сніг, наче поминальну свічку. Прострація — за цим словом, змістом його я виїхав цю далеку дорогу. І, здається, збагнув. Як проміжсвіти (такого слова в словнику немає?).

Ну ось, Валю. Постав, коли маєш, платівку Вівальді. Може, він сподобається і Тобі, і Дмитрикові, коли він захоче чути.

Цілую Тебе, люба моя! Цілую Тебе, любий синочку мій — з-за самоти, з-за обрію, з-за проміжсвіту. Цілую і — всміхаюся Вам, лиш Ви й мені осміхніться!

2 січня: не хотів відсилати Вам листа, бо сподівався одержати Вашого (аби не розминутися!). Дякую. Дочекався. І телеграму і листа Твого, Валю, і відкритку Твою, Дмитрику. Дякую!

Валю, прошу Тебе: надішли мені всі квитанції передплатні для мене (Твої і Шурина). Бо без цього я не одержуватиму нічого. По-друге: надішли мені бандероль (уже можна). Як зможеш, то поклади часнику (гр. 600), 100 г гірчиці сухої, а решту — евкаліпту й подорожника. Більше дбай про утеплення, аби часник не померз. Вишли і три зубні щітки, бо тут цього нема. Вибачай, Валю, що переказ я Тобі відправив назад. Він мені справді ні до чого.

Тут сказали офіційно, що бандеролі з медикаментами заборонено — навіть на санчастину. Мені тут була якась прийшла, але її мені не показали, що там було, але після того сповістили, що є для мене 2 пачки вікаліну, який я нині й п'ю (стало легше).

Крім того, коли б Ти надумала їхати (я б не радив), то можна прислати на владу місцеву (ЖХ 385/3-5) телеграму з оплаченою відповіддю, чи нема карантину. На інше питання (чи дасте побачення, як приїду) відповіді не дадуть.

Прози Рільке переписувати не слід. Коли б хотіла (тобто, коли можеш — Ти чи Рита), переписуйте мені після Еліота Джона Донна (хоча б вибірково!). Вирізок сюди слати не можна (Олегові не доходять). Паперу цигаркового — так само. Коли є у Вас змога в кого, то заберіть звідси всю передплату з Чехії: бо її тут багато для нас, але нам не дадуть, а матимуть зиск із неї ті, кому вона не треба.

Дякую Юркові за погромні рецензії на мої переклади. Я до погромів (і куди більших!) уже звик, отже, Юрку, можеш громити й далі, а кулачок Твій — не тяжкий. Такщо бий скільки сили, хоч я не зарікаюся, що слухняно прийматиму всі Твої поради із духопеликами. Але прошу — пиши. І дай Тобі, Боже, терплячості (тобто, терплячки).

Дякую за новорічні вітання — Луїзі, Риті, Романові, Михасі (двічі — дякую). До речі, коли, Михасю, Ти написала того великого листопадового листа як рекомендованого, то вимагай од владців, бо я його не мав. Як не мав і від Володі Міщенка (лише — новорічну поштівку і один лист — чи не півроку тому). Дякую й Льолі — і за листа і за вітання (світлі, світлі, світлі зайці!). Втім, може (і невже?) я помилився?

Кланяюся сонечку вусатому² і жду його елегій, сонетів, білих віршів.

І йому со товарищи і Євгенові й теж со товарищи.

Напиши, Валю, як там мої батьки себе чують, бідолашні, як Твої. Як там Дмитриків хрещений батечко (нічого не знаю за нього).

Прочитав Жирмунського про творчість Ахматової (заакадемізувався такий славний чоловік, хоч, може, й найліпше зробив — із усього, що можна зробити). Чи не можна, Валю, передплатити Смоличеву газетку³, га?

Здається, буду на цьому фінішувати. Новий Рільке буде попізніше (покищо я в нокдауні). А покищо — трохи віршів (хотів би і до добровусого² — з ними):

[Далі йдуть вірші: “Геть спогади — сперед очей...”, “Звелася длань Господня...”]

Буду закінчувати. Хай Вам, любі мої, будуть добрі коляди, а ще кращі — щедрівки.

Щедрую Вам віку, щедрую Вам долі, щедрую Вам, любі.

Валю, велика моя подяка — для Шури.

А Дмитрика — цілуй, цілуй, цілуй — і збагни, як я Твоїм рукам, Твоїм губам, Твоїм очам — заздрю.

Дмитрику любий, шануй же мамочку нашу тонкоголосу!

Тримайся, любя моя, як можеш і коли можеш.

3.1.74

Твій підстаркуватий Василь

Валю, прошу напиши мені дні народження Ольги Григорівни і Василя Карповича, бо я, грішний, забув, як заорав.

І — не май гніву на мене за це.

А вірші ці можеш хлопцям переписати сама — з вітаннями. Гаразд?

Крім того, любя моя, дарма дуже побиватися. Знай, що Ти не одна в своєму горі. І треба чесно нести свій хрест, коли він тільки по силі. Яюсь та буде.

Здоров'я моє стало краще, а Ти пришлеш скупу цидулку — і зовсім легко стає. А коли б більшу писала — то й ще було б легше.

Тримайся, тонкоголоса моя, шануйся, білораменна моя, зозулько моя садова.

Не гнівайся — в лютому Тобі перешлють листа мої батьки. Я довго себе картатиму за це, а, може, ще що придумаю, аби й Ти мала яку вісточку (бо хочу написати Вірі*, що була вислала мурина для Дмитра). Через це.

Цілую Тебе, люба.

І — не гнівись, славно!

¹ Це, очевидно, своєрідна літературна містифікація. Оскільки вірш “Кому жити, а кому — не жити” належить Стусові (Твори, т.1, кн.2, с.90), то й перші рядки “Прощаю вас...”, мабуть, автоцитата, а під “курдським поетом” В.С. має на увазі себе.

² “Сонечко вусате”, “добровусий” — так В.С. називав Івана Світличного. “Зайці” — прізвисько родини Світличних.

³ Газета “Вісті з України”.

27. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

22.01.1974

Дорога моя дружино!

Синку мій любий!

Отож, у цьому листі, дещо, бачиш, незвичному, я буду лаконічний.

Новини такі: в мене на якийсь час (певне, аж до середини липня) змінилася адреса. Її я ще не знаю, але на конверті побачиш. Отже, будь ласка, сповісти всіх моїх кореспондентів про це, аби я швидше міг одержати їхні листи.

Крім того, прошу не хвилюватися. Мені тут краще, хоч окремі специфіки і даються взнаки: скажімо, я певний час не зможу користатися травами, не зможу працювати над Рільке і Гете, бо жадних текстів, як і словника, зі мною немає. Так само відпадає розмова про побачення — раніше 2-ої половини липня. Зрештою, це і незле, бо тоді вже можна буде мені посилку, яку Ти не присилатимеш, а просто привезеш із собою, коли приїдеш (думаю, що на цей раз і Маруся приїде з Тобою). Покарали мене (коли це звати покарою — ці внутрішні кола Дантівських терас!) за те, що я зняв шапку разом із іншими в пам’ять про одну померлу людину¹. Звичайно, це дико, і я ще оскаржуватиму ухвалу, бо віддати шану небіжчикові — то обов’язок людський, а не прогріх.

Отже, орієнтовна дата Твого приїзду (коли Ти зможеш, звичайно) — 19-20 липня. Окрім того, через свої теперішні специфіки прошу передплатити мені на 2-е півріччя такі видання:

1. Литературная газета (рос.)
2. Вопросы литературы (рос.)
3. Всесвіт
4. Иностранная литература
5. Филологические науки (я заплатив 2-10, тобто 6 місяців?)
6. Философские науки (1-98 — видно, лише на 1/2 року)
7. Вопросы философии
8. Известия АН СССР
 - а) серия “Философия”
 - б) серия Литературы и языка.

Це те, що я маю передплатою лише на півроку, а хотів би мати на весь рік (адже це рік — Гетівський!).

* Вовк

Це, звичайно, Ти зробиш, коли матимеш на те кошти (не сердься — прошу — що я Тобі повернув переказ!).

Якщо це все (чи частину) передплатиш, то, звичайно, надішлеш мені квитанції, лишивши собі їхні номери (переписавши їх).

До 19 липня ніякі побачення бути не можуть. Єдине, що може бути, — що я втраплю на лікарню, коли весною почнеться загострення зі шлунком. На цей час я значно зменшу й замовляння книжок через “Книгу — поштою“, бо тут їх не дістану зразу на руки (поки що мені не дають навіть 2-томового німецького словника, що я взяв у дорогу). Але дещо, небагато, звичайно, замовлятиму, тим більше, що час тут вільний є, його куди більше, ніж на зоні, а книжок я все-таки доможусь, аби видавали.

Посиджу коло англійської мови, може, ще колись навчатиму й Тебе з Дмитриком прибирати пихаті вирази, вимовляючи всякі “how do you do“ чи “to keep the house“ чи high way man чи належне Тобі dear heart, sweet heart, адже колись закінчиться цей pretty pass!

Покищо я не знаю, як буде з листуванням. Проте, коли б було надто сутужно, я прошу Тебе писати батькам, що одержала від мене лист, а що їм я не пишу, бо стало можна писати лише один раз на місяць. Це — в гіршому випадкові робитимеш, коли навіть не матимеш довго моїх листів!

Валю, любя моя! Прошу дуже — не побивайся за мною, все буде гаразд, і я ще колись візьму Тебе за підборіддя і скажу Вертерові слова: “Така вже моя доля — прикрити тих, кому я мусів би дарувати радість“. Скажу, обіцяючи надалі дарувати лише радість, усупереч фатумові, не заходячи з тими, з ким краще не заходити. Не обіцяю, що привітаю Тебе з 8 березня, як і пізніше, з Днем народження. Бо все може бути. Тобто, може і привітаю. А Ти, любя моя, знай вобидвораз, що “Тебе у радості вітаю я, Тебе і в горі я вітаю“.

Снилося, що ми втрюх — сімейством — десь ходили містом незаним і я — потай од Дмитра — пішов купувати йому цукерки — різнобарвні, як олівці у хлопчика з голою бородою. І мені було тужно і добре — вві сні. І — не хотілося прокидатися.

Переваги мої тутешні: самота, спокій, самозосередження. Дасть Біг — усе це оплатиться віршами. Пошли, Боже, натхнення на мою стрижену голову!

Коли б Ти ще не післала бандеролі, то й не шли, бо я не знаю, чи її тут дадуть. А післала — то й добре. Якось буде. Недавно бачив здалека Славка, Валиного брата. Встиг лише привітатися. Він, певне, лікує свої відчайдушні кості — дай йому, Боже, здоров’я, побачень та регулярного харчу!

А ще я сиджу і читаю і думаю і світ мені помалу розвидняється (як же — скоро буде півтерміну і я з далекого вибою почну йти до штреку, де каламашня чи кліть прозначує вертикально-спадний квадрат надійного світла).

Ось і все, любя моя. Твої поздоровлення різдвяні я, певне, матиму через місяць. А як Твоє здоров’я, зозулько? Не бідкайся дуже і привіт світлим-світлим пухнастим зайцям² із лукаво-зичливою усмішкою. Потягай їх за вушка, лишень легенько, аби не боліло.

Цілую Тебе, Валю.

Цілую Тебе, любий мій соловейчику!

Уклін великий родичам — Твоїм і моїм, нашим родичам і друзям.

І ще одна фраза із Вертера: “Людина завжди залишиться людиною, і та дрібка розуму, яку вона, може, має, майже або й цілком нічого не важить, коли шаліє пристрасть і їй стає затісно в рамцях людської природи“.

Eritis sicut Deus, scientes bonum et malum. Тобто: будете, як Бог, відати й добро і зло. Це, сину, з латини.

З найкращими побажаннями

Василь

¹ Михайло Хейфец у своїх спогадах переповідає розповідь Стуса про цей епізод: “На “трійці” сидів литовець Клеманскіс, — почав Василь. — По-табірному був добрий товариш. Згодом Людас Сімутіс, ветеран 25-річник, розповів мені про Клеманскіса: “Під час війни служив у німців начальником районної поліції. Врятував од смерті багатьох євреїв та комуністів-литовців. Коли його арештували, не сказав слідчому про це, розумів, що це зашкодить і йому, і тим людям. Дивувався при мені: ці люди (серед них був якийсь чільний комуніст) прийшли до ГБ, щоб дати свідчення на його оборону. Даремно, звичайно, — дістав 25 років і помер у зоні...”. Відвезли його “на шпитальку”, потім приїхали звідти, не пам’ятаю хто, кажуть: помер. Я на перевірку вийшов перед шеренгою і кажу: “Немає нашого товариша. Його позбавлено останньої втіхи: щоб у останню путь його провели ті, хто ділив із ним життя, хліб і сіль...” — “Стусе, припиніть займатися агітацією!” — “Давайте зробимо для нього те, що можемо: скинемо на згадку про нього шапки”. — “Стусе, припиніть!” Проте всі, навіть “сучня”, поскидали шапки, вся шеренга. Потім Александров, майор із “трійки”, почав слідство: справа про мітинг, організований Стусом у зоні. Я кажу йому: “Як вам не соромно, громадянине начальник? Фашисти й ті віддавали урни з прахом ув’язнених громадян своєї країни близьким, щоб вони могли його поховати, а ви...” — “Дістав шість місяців тюремного утримання”. (“Не відлюбив свою тривогу ранню...” — К.: Укр. письменник, 1993. — с.308-309).

² “Зайці” — прізвисько родини Світличних.

28. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

Лютий-березень [1974]

Дорогі мої!

Оскільки з листами моїми тепер буде сутужніше, я писатиму довгі, аби все, що хочеться передати Вам, я міг нагадати, нічого не посіявши за довгим терміном. Отже, сьогодні — 6 лютого. Мав три листи від Рити (один — без одного аркуша, який, певне, вилучили), вірізку від Олега, лист від тата і Дмитра. Я вже закінчив студії над 2 томами “Історії Візантії”. Поки буде третій, відпочину над двома томами Буніна (взяв із собою Кобзар, 2 томи німецького словника, Гете, але мені не видають нічого, хоч я намірявся засісти і над поетикою Кобзаря). Була вість і від Михасі, але адреси Віри Селянської я там не знайшов (правда, така здається мені аж у другій половині року, коли не буде такого сутужного ліміту на листи). Але чи знає Михася про моє прохання — адресу Вірину?

Прочитав у Всесвіті переклади Брехта. Маю стильові завваги, але кому їх викажеш? Прочитав у “Літературній Україні” нового Івана — і стало прикро¹. Дуже прикро. Заздрю Риті, що ходить із Дмитриком попід соснами Святошиного. Чи немає метро на просіках?

Рідні мої, не журіться дуже мною: Бог велів терпіти — і терплю, хоч багатьом тут — куди гірше за мене. І, дивлячись на них, думаю: мені ще гріх нарікати, коли іншим зовсім непереливки.

15.2. Минув тиждень, але жодного листа я не одержав. Тепер, напевно, буду мати аж на наступний тиждень. Недавно віддали мені повідомлення про вручення — Валя одержала 6.2. Десь тоді вона мені снилася, але в сльозах, що буває досить рідко. Останніми днями чи не щоночі сниться Дмитрик — куди менший за того, якого я покинув — хлопчиком 2-3 р. Я його носив на руках, а він щось ремствував (трохи здерта щічка його — як мотив сну повторилася кілька ночей підряд). У сні була і мама, і Маруся і якесь чекання гостей і сварка з міліціонером — сусідом згори, і п’ятий товариш. Мені трохи стало не по собі.

Читаючи вірші Буніна (як вони мені подобаються!), натрапив на вірш “Океаніди”, який я перекладав у війську, лежачи в госпіталі після ампутації. Де він, той переклад із зошита? І чи живий він ще? І як здоров’я зошита?

Помалу втягнувся в нову роботу — терти наждачним папером коробки для годинників, шліфуючи їх. За зміну треба обтерти тут 58 штук, і то, як на мене, куди краще, ніж шити рукавиці. Іноді (через тиждень) ходимо в другу зміну, отже, часу для читання стає більше — з 6 ранку до 5 вечора (каже мама: баранчика можна привчити).

Маю вікалін (почав другу пачку), і шлунок непокоїть менше. Зле — з листами (їх багато не пускають). Отож, прошу знову нумерувати листи, аби знати, скільки їх мені не дають. Крім того, шліть, будь ласка, рекомендовані листи (особливо знайомі!). Бо бачу, що стали пускати до мене лише від рідних — із Донецька і Києва. Від Рити, правда, одержав квартет Т.С.Еліота. А другий лист, де, певне, були примітки самі — без одного аркуша дали. Побачив, що на рахунок надійшло 30 карб., але не знаю від кого. Тому не знаю, кому їх відсилати назад, повертаючи. Валю, ту бандероль, яку Ти, напевне, вислала вже, я зможу одержати аж у липні, коли і часник і лікарська трава зогниють-зопріють цілком. Але що зробиш? Тепер “не положено”, а стане “положено” — доведеться викинути.

Рідні мої! Мені тепер можна рідше писати листи, такщо Вам я писатиму через місяць. Буду намагатися писати з початку місяця, аби Ви змогли одержати мого листа в середині місяця (після цього листа буде ще лист у травні, а в липні, може, більше, тобто аж два, отже, знайте, що в квітні і червні листів не буде зовсім, а з липня почну писати щомісяця). Слати мені так само покищо нічого і не можна, і не треба. Навіть конвертів і марок, бо на цей час мені всього вистачить — (є і три конверти і три марки).

17.2. Пізно увечері вчора мені дали кілька листів. Один — від Марусі. Дуже добре, що Тані стало легше, а навчання вона, дасть Біг, надолужить. Щождо підмоги, сестро, дякую — нічого не можна і не треба. Гроші (30 карб.), певне, Ти вислала? Більше цього не роби. І про конверти чисті — не турбуйся поки. Ще — лист від Олега (вирізки з журналу і сяка-така стаття Мовчана про поета, якого мені тут не дозволяють читати, виховуючи заборонами)². Лист Рити, певне, прийшов без початку, бо починається з віршів О.К.Толстого. І, нарешті, поштівка від Михасі з Куриласом. Михасю, всі Твої поштівки я маю, навіть (!) лист із фото Тетяночки. Дякую Тобі — за вісточки й привіти — вклоняюся навідворіть, навзаєм (навідворіть — це слово моєї дорогої мами).

Десь перед цим мав листа від Тата — і дуже втішився йому.

Валю, чи був у моєму останньому чорнильному листі³ (тобто, за січень) мій поштівковий привіт — аве для Івана-Євгена?⁴ Напиши, чи був і чи віддала за призначенням, хоч і припізніло?

Нарешті, щось добився про малого Василика, а що про великого? Я привітав був Олену з Ольгою, але луни так і не почув⁵.

22.2. Сьогодні знову одержав два листи, один від Валі, другий — від Рити (Іст. Коукер, Драй-Сельвейджес, але на 4 сторінці тексту стоїть кома, тобто, закінчення листа знову немає — нічого для мене, окрім віршів). Валю! Дякую Тобі за витяг із того коментаря, якого тут не дають, аби легше дурити⁶. Будь ласка, якщо там є цікаві для мене інші роз'яснення, перекажи — пиши, вказавши точно рік видання, статтю, сторінку. Це мені не завадить. А Риті — дякую за вірші. Ще раз прошу — нумерувати листи до закінчення цього півроку, тобто до 11 липня. Справа в тому, що деякі листи тут просто крадуть — цілком або частково (окремі сторінки), а деякі — відсилають назад. Коли таке буде — давайте знати.

Валю! В минулому листі я вказав Тобі дату, але гадаю, що на тиждень ближче — буде щонайкраще (з багатьох оглядів). Отже, роби так, аби я попав із корабля просто на бал. Заборони поки нема. В разі чого такого — я дам знати, коли зможу⁷.

Сьогодні, на 43 день моїх вимог, мені нарешті дали “Кобзаря”. Такщо успіхи певні є, хоч словника німецького, як і новели Гете — забороняють мати (отже, і елегії й сонети Рільке — мені поки ні до чого). Останнім часом прочитав кілька повістей Достоєвського і знайшов у нього чудовий аналіз, радше психологічний портрет — але чий? установити не тяжко (див. 30-томовик, т.5, 73 р., с.104-105). Це дуже влучно, хоч і тяжко і боляче усвідомлювати.

Мамо, люба моя! Прошу Тебе не гніватися нітрохи на Валю, як і взагалі ні на кого не гніватися, бо Валя журиться, що Ти маєш на неї трохи серця, хоч до пуття я так і не добрав, за що. Коли Ви одержите і прочитаєте цього листа, будь ласка, перешліть його Валі, бо, крім

цього листа, я її, бідну, нічим утішити не зможу — як тільки тим, що все це лихоліття колись мине і я зможу побачити, що справжніх злочинців назвуть їх властивими іменами.

Живу тепер, як Робінзон Крузо, коли б він опинився замість острова в хащах Борнео чи Целебесу. Не раз пригадується поетове: “Ніхто й не гавкне, не лайне, неначе й не було мене”.

До речі, я досі не знаю, чи Олегові листи із конверта виймають, чи там одні вирізки? Кланяйся, Валю, йому, як і Риті.

25.2. Учора ввечері дочитував-доконспектовував “Анекдот“, “Игрок“ ets Достоевського. Ця правда його мене врочить і відстрашує. Не раз здається, що не волів би її знати — цієї правди. Цих конвульсій чистоти в бруді, тобто забрудненої чистоти, чистоти, яка згодом починає хизуватися: ось я яка, чистота, небачена — брудна, обплъована, зла на бруд і зла брудом і брудно зла! Звичайно, все це передалося в сон: тяжке, хоч і краще із тяжких моїх двоїсноваць. Одне слово, ввижалося, ніби я відшукую кондитерську-цукерню на вул. К.Маркса і не можу втрапити, ото ж, подався за своїм чічероне — Ритою. Хоч я і не просив, але мені насипали довгий ворочок дрібної чорної смородини, якої я так не хотів брати, як колись їхати до санаторію. Взяв і цукорок, і була розмова по дорозі додому (не дійшов!), але щось на полянсько-київський голос проказувала Валя (мов янгол!), а мене все мучив ворочок смородини — для сина.

Валю. Будь ласка, не гнівайся на мене і нічого не шли мені. Якщо ж Ти ставиш аж такий ультиматум — то я, певна річ, здаюся наперед, здаюся перед Твоєю загрозою — не писати більше.

Звичайно, було б не зле перевірити — чи виконаєш Ти свої погрози, але робити цього не буду. Хотів я Тобі, сумнолиця моя, лише сказати, аби Ти підготувала для мене малий звіт — що з мого доробку пограбовано під час навали, що є, як стоїть із моїми елегіями Рільке (чи віднайшла всі переклади), чи забрали й добірку велику перекладів Мопассана (з видавництва “Дніпро“), чи вкрали мого останнього, “домонгольського“ зошита з віршами (від санаторію), чи є статті про Симоненка, Тичину, Кордуна, Свідзінського, чи є мої збірки обидві, чи не вкрали розділів дисертації, чи не бачила кого з оновлених друзів, чи маєш чутку від кума, чи не докучило Тобі мати листи замість автора, чи... чи... чи..., які Ти сама знаєш, а я твердо надіюсь на це?

Я вже писав Тобі, що побіжно, здалека, бачив Славка, але не розгледів, дуже схуд, але меткий по-старому, хоч і “пропаща людина“. Яка Ти, Валю, скупа на листи! Які листи Твої короткі! Які дорогі мені!

27.2. А на стрижену мою голову нічого поки не спадає — з того, чого я хотів би, аби спало. Може, це голод на самотність, трохи спочатку вгамований, а тепер уже ні, хоч і заміни незлі: я, певне, знову матиму змогу продовжувати далі те, що робив раніше:

Тільки в них остання втрат моїх межа,
де і смерть не встромить гострого ножа.

Краєм повечір’я заламалась путь
стрінуть мене мовчки, нишком проведуть⁸

(це, певне, Роман* пам’ятав би, аби читав мої віддачі). А сьогодні, вже ввечері, мені запахло бузком і нічною вільгістю від недалекого Дніпра, і присмаком (гіркуватим!) хапливого щастя — більше вкраденого, ніж маного (так можна казати?), щастя-досади-роздратовання-зухвалості, схожого до того, як їдеш на трамваї, вчепившись за малі задні буфери і стропи дужні... Ото ж, запахло палацом спорту, спекотою, галасом, морозивом (здається, і морозивом?), і оглушеною мембраною гучномовця, і терпким, як кора прип’ятської крушини, карооким тенором: “Сказать, што василёчак, дык барва в ём адна, сказать, шта ты лілея — студзёная ж яна, сказать, шта ты званочэк“ і т. д. аж до розлогої

* Корогодський

облегшуваної гіркоти “Аляксандрына, цяпэр прышла зима, Аляксандрына, шукаю я — няма...”⁹.

Прочитав учора і настановчу статтю свого колишнього шефа, де перепало і тандемові, і “Лебедям материнства”, і навіть авторів про 54 том...¹⁰ Не заздрю я вільним (і добровільним) читачам органчика, який можна читати хіба з нестерпного патріотичного примусу-принуки... Отож, не кажи “промінчику”, помиляючись на зм’якшеннях.

Дружино моя! Просив би Тебе дальші подачі пересилати батькам, проставляючи різні дати, аби так зменшити павзи. Може, в наступному листі я зроблю все навпаки, як і обіцяв був Тобі, а тепер передумав: спочатку їм, а вони вже — Тобі. Не бери дуже до серця, коли мама трохи має на Тебе гніву. То не гнів, то жаль і досада і біль її, що не знала, як довго вона ще ждатиме зустрічі такої, як була. Звичайно, я дуже проти цієї витівки татової, але не міг не послухати його. При нагоді скажи Марусі, аби вона (як і Ти) в листах до мене не обирала виразів, аби мене не вганяти в журбу, скажи при нагоді Марусі (одній!), що хай буде для нас за правило: писати тільки, як є, і тільки, як є, бо це найкращий спосіб не вганяти в журбу, про що б не йшлося. Мене, звичайно, це правило не стосується, бо я не можу писати тільки Марусі. Ти бачиш, що батькам я пишу веселіші листи, ніж Тобі, але й Ти не завжди приймаєш мої листи як належить. Хоч мені здавалося інакше: Ти можеш знати майже все, як я чуюся, але не слід побиватися дуже, бо в мене є ще багато кого, заради їх я мушу, зобов’язаний вижити — навіть за найнесприятливіших умов. Ось, скажімо тепер: я приїхав сюди з болями й рвотою, але мене навіть не оглядали лікарі, відправляючи, тут було холодно, а за цих умов мені особливо зле. Тут, бач, не можуть тримати хворих, хоч у мене виразка 10-літня, зате дісти тут не дають, бо ж хворих тут не тримають... Отакі коники викидають тутешні законники-справедливці. В мене ще коло 40 таблеток вікаліну, як буде потім — не знаю. Поки тримаюся, як і годиться за моїх умов. Писав і в Москву і в перемоскву, але ніяких змін (за два місяці ні разу не обслуховував лікар), зате чую крики про хворих в’язнів з другого боку нашої кульки. Думаю, чи не написати ще в Товариство Червоного Хреста, яке бачить здалека, тільки не зблизька.

Валю! Коли в бандеролі Твоїй є речі, що псуються, вимагай, аби вони повернули її назад, коли заборонено одержати, а дозволено, аби згнило-пропало. Мені ж його все одно не мати в пристійному стані (вийду аж 11-12 липня). До речі, Валю, я добре не знаю, з якого числа рахується мені ця каторга, це істотно для посилки, якої не можна ні присилати, ні везти ні на один день раніше. Отож, зваж усе це, обираючи дату, бо зайці бояться досі мені дати на руки вирок, а я їхніх демократичних колінець не знаю, бо крутять, як циган сонцем.

28.2. Сьогодні одержав від Рити поздоровлення, а також повідомлення, що надходить книга Асмуса про Канта. Згадав, що в київських песиголовців просив із дому 6-томовик, але не зміг одержати — аби Ти, Валю, передала з дому. Бо, бач, ліміт — маєш право лише на 5 книжок — і не більше! За минулий тиждень не мав жодного листа. Ритина поштівка — то єдине. Чи маєш Ти що від Олени Василеної? А він — із добровусим? Чи з Євгеном?¹¹ Знаю, що поминав мене десь у листопаді, але поїхав не сюди. Шкода.

2.3. Не відсилаю ще листа — віддам уже в понеділок, аби зразу на цензурні шлюзи. До речі, не шліть на конвертах добрих, оригінальних марок, бо ці перевірки здирають собі для колекцій, а мені погрожують клопотами, що конверт — без марки.

Тепер читаю Достоевського і займаюся англ[ійською] мовою. Під руками в мене Кобзар, але вже чую, що замало часу для роботи — надвечір голова стає просто дерев’яною від усіляких режимних обмежень — порцій повітря, тепла, сну, харчу тощо. Зрештою, бадьорюся, поки стає сили. Крім усього — весняний авітаміноз. Попрошу Тебе, люба, писати поширше (що там із Михасею, заради Бога?).

Напевне, Валю, на цьому закінчуватиму. Наступний мій лист — буде в травні, але, звичайно, в Донецьк, а тоді — до Тебе вони перешлють. Хоч можливі певні зміни —

залежно від ситуації, бо так, як тепер, мені писати легше, ніж одразу на Донецьк із листом для Тебе.

Вітаю Тебе зі святами — аж до середини травня — всіма. Бажаю здоров'я. Кланяюсь батькам, зичу здоров'я їм. Шурі — щастя в новому році — по Дні народження, кланяйся Михасі, Риті, Льолі, Лялі, Оксані Яківні, Олегові. Цілуй за мене Дмитра, а він най Тебе цілує — за мене. Коли буде можна — перепишіть мені кілька добрих віршів Джона Донна, коли змога. Ну от і вже, люба моя. Бувай здорова. Цілую Тебе — тепло і гірко і молитовно і тужно і тьмяно і з надією. Бувай, рідна моя!

Твій Василь

А вірші — будуть наступного разу!

3.3. Валю, дуже Тебе проситиму — перешлеш листа до моїх батьків — спочатку одного, а за три-чотири декади — другого, проставивши, звичайно, дати, аби зменшити батьківські сльози, проти яких я зовсім безсилий.

Цілую! Твій В

¹ Очевидно, йдеться про покайний лист Ів.Дзюби, опублікований в “ЛУ”.

² Стаття Мовчана про Миколу Зерова.

³ Всі листи з ПКТ (приміщення камерного типу) було написано олівцем.

⁴ Івана Світличного і Євгена Сверстюка.

⁵ “Малий Василь” — то, очевидно, Голобородько, а “великий” — Захарченко (Олена й Ольга — його дружина й дочка).

⁶ Коментар до Кримінального кодексу.

⁷ Мова тут, мабуть, про перспективи побачення.

⁸ Це уривок із Стусового перекладу вірша єврейської поетки Рахель (див. лист до батьків від 12.08.1973).

⁹ В.С. згадує пісні популярного в 60-70-ті роки білоруського ансамблю “Пісняри”.

¹⁰ Йдеться про статтю М.Шамоти “Актуальні питання літературної критики” (“ЛУ”, 8.02.1974). Це розділ з доповіді на пленумі Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку світової літератури”. Повністю її було опубліковано в ж-лі “Радянське літературознавство”, але цей журнал до В.С. не доходив. “Автор про 54 том” — це В.Коротич з його циклом “Ленін, том 54”.

¹¹ Цікавиться долею В.Захарченка. Хочє знати, в якому він таборі, — чи із Світличним, чи із Сверстюком.

29. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

8.05.1974

Сервус, моя люба! Моє крепеленятко, синку!

Переписую листа до Тебе, оскільки мій поденник виявився в багатьох планах непотрібний, із зайвими повторами чи й просто недоречностями. Збережені місця я або ж зрезую, або ж перепишу.

Отже, по черзі: 4 березня я надіслав до Тебе листа, в якому було два великих аркуші Тобі, а один — для батьків. Крім того поздоровлення для дітей і жінок зі святами і вирізка з Гогена. Думаю, що Ти одержала все, бо мовчиш.

Знай, Валю, що мені анінічого не можна вкладати в конверти — ні конвертів, ні відкриток, ні марок, ні стержнів, ні вирізок із газет. Одне слово, нічого крім листів своїх. Це саме перекажи і в Донецьк і бідним моїм кореспондентам, яких так старанно обдивляють сторожкі очі, не пускаючи до мене одних, стримуючи інших і т.д. Це — по-перше.

Друге. Поширше пиши, як здоров'я батьків. Бо я, грішний, нарікав про себе, що так рідко пишеш, а не знав, якого Ти зазнаєш труду, коли хворіє мама (а Ти сама, голубко, звичайно здорова, бо ж як Тобі хворіти за всіма Твоїми клопатами). Отже, кланяйся од мене

Ользі Григорівні, хай видужує на літо, хай не має гніву на мене, хай зрозуміє, що нарікати тут треба на долю, на Бога (коли на них можна нарікати), а чим я завинив перед Вами всіма?

7 квітня мав дуже полохкий сон і таке мені страшне привиділося-прошепотіло, що я скочив, як ошпарений, не в силі вже склепити очі. Тоді щось сталося? Що тоді сталося? Напиши, бо я не можу відтерпнути од того сну ще й подосі. А листів не маю, заздрячи Тобі, бо маєш листи од тата, а я ні.

Третє, Валю. Заробити відгули тут не можна ніяк (марна марниця, як діжка Данаїд), проте сподіюся, що то й не важить нічого й не мінить нічого і, може, навіть буде краще (оскільки я почав свої забарвлені дні якраз із 13 січня, тобто щасливої дати!). Такщо, коли тільки можеш, то будь на п'ятницю першу, як я писав. А ні — то що зробиш (я розумію цілком, люба, як Тобі тяжко вліті робити такий вояж, отже, я без усіляких серджень нерозумних збагну і одне й друге).

Щодо моїх прохань, то вони куці (весь покладаюся на Тебе і Твою заклопотану голівку).

Проте скажу дещо: трохи тютюну, маленькі ножиці, аби вуса рівняти, хоч вони не такі ще, як у пана Івана*, махрового рушника — бодай і старого, коли б лишень пам'ятного, циганську голку і малий клубочок вовняних ниток до штопання, пару білизни теплої, цвіту липового.

4. Будь ласка, починай листи із номера його, лист 14, чи 17 і далі вже добридень. Хіба це тяжко? Перекажи й Марусі це саме й іншим листодарам.

Десь на початку березня одержав Ur-Faust Goethe і поезії Бюхнера (теж німецькою мовою, видання НДР), але їх заборонено тут видавати на руки, отже, матиму свого любого Гете аж перед поверненням на свій "п'ятачок", коли не пізніше. Разом прийшло розкішне видання "Византия, Древняя Русь и Западная Европа" — монографія, присвячена А.К.Лазарєву (у Тебе на полиці є його "Михайловские фрески"). Це чи не одна з кращих книжок, які я нині маю. Пізніше дістав монографію Асмуса про Канта, перший том Гельвеція, п'ять томів Кримського, чудовий том, хоч і недбало виданий деями-науковцями¹, — том пісень у записах Зоріяна Доленги-Ходаковського, книжечку Рильського "Як парость виноградної лози". Коли до цього додати періодику, досить рясну, що її я тут одержую (головно-філолого-філософська преса), то можеш уявити, що час я збавляю нині з більшою для себе користю, ніж на "п'ятачку". Нині замовив нариси з американської філософії Богомолова, книгу Р.Лурія з психології, перший том досліджень про Ф.М.Достоевського, ото ж, мавши їх, буду забезпечений лектурою на довший час.

Щождо передплати — я таки продовжив собі "Всесвіт" та "Иностранную литературу" до кінця року, хоч і потерпаю, що надходить час, коли розтринькаю всі Твої (і, певне, донецькі) висилання грошові. Тим краще! Обмежуся прочитанням того, що вже маю, не побільшуючи своїх книжкових запасів.

Але боронь Тебе боже висилати мені гроші!

А стосовно наступного півріччя — передплати, коли мога, те, що я Тебе просив, а з планами подальшими передплатними я, Біг дасть, ознайомлю Тебе при літній нагоді. Чи, може, і сам якось упораюсь, бо ж і полку побільшало.

Оце, Валю, здається й усе нагальне з моїх казематних новин. Отже, ще раз: грошей не висилай, заки я не проситиму.

Сни мене вимучують. Символи: блукаю якимся невикінченим будинком (своїї більшої душі?), де величезні кімнати (порожні) ще величезніших помешкань (порожніх). Сон — образ мого минулого: величезне відселення душ із моєї пам'яті (ті душі не витримують мого негумору, відстані, розмови, яка діалогічна лише за ідеєю). А скільки сторожкості в цих снах моїх — ходіннях по ливні, що завше обривається, коли їй годилося б натягуватися,

* Світличного

пружніти. Хоча б про те, аби я втрапив одразу, без тижневих длянь, із божевільного корабля на бал навісний.

У середині березня прочитав “Литгазету“, де дві статті про Павла Мовчана. Одна — Аннінського — вкрай захоплена (чари стилю!), друга — стримана, вимоглива і домоглива, мало не провокаційна: а візьмися-но за сучасні лінії смертельної напруги — не тільки поганствуй. Мені то було дуже відрадно читати, зосібна, де йдеться про перед, який вели майстри потрошеного корабля (перед, певне, дещо перебільшений, але — дещо). Дяка Аннінському, що мені кортить спитати: а чи “летюче дерево“ не пов’язане з “летючим віконцем“² (з якого, видно, забряжчали шибки?). А чи ботанічний світ Павла — без фігури покори-примусу? А чи не обминає він самого себе, поганствуючи? Куди тільки не впорснеш своєї наснаги, коли прямий шлях стає за найнеможливіший!

Звичайно, мав дещо для гумору, коли почув ізгодом люті голоси енків та овських та от із Павлового приводу. Наша літоблуда обмежилася бозна-чим, а сонм крижованих — то, певна річ, не про неї. Цікаво мені було би прочитати Павлове “Зело“, хоч я особисто не був захопленим читачем його попередньої збірки, хоч бачив: там пробивається вряди-годи (Дмитрику, татко тут помилився, га? це слово ж пишеться разом?) виспілий, як чорні виноградини, хист. Я ще тоді думав: коли б Павлові та відваги бути вірному собі — дозріє він через 3-4 збірки і стане справжній, як мурин. На жаль, він уже пустився у відчіпні комедійні сценарійки на сміх людям. А втім... Де той шлях, на якому лежить він — сам собою, де та дорога самого себе? Хіба ми не птахи, заскочені штормовою негодою, хоч і як добре ми знали сивілкові книги познаменованих запризначень.

До речі, Аннінський згадує добру статтю Череватенка (молодого критика?) про Мовчана³. От на чому мені кортить знатися! Хоч де її було друковано?

Чи одержали в Донецьку мою поштівку позачергову? Бо надто довго не маю од них листа (останній був 5 квітня). Сповісти, коли день народження Василя-кума, як там Олена і чи мала вона яку-небудь вісточку.

Прошу Тебе ще про таке: звернися в Міністерство зв’язку СРСР з приводу того, що передплачені мною періодичні видання “Мала мозаїка“, “Жиче літерацьке“, за що я заплатив 5 карб. 42 коп., досі мені не шлють і не повертають грошей (квитанція № 92/27, видана Барашевським райагентством “Союзпечать“ 15.1.74 року (передплачував я на своє ім’я). А журнал “Современная художественная литература за рубежом“ я таки став одержувати, хоч і втратив був усяку надію його мати (ще раз — Шурі подякуй красно).

Такщо — єдиний пункт листа: чому так обходяться з передплатником двох польських видань? Будь ласка, Валю, зроби це, як матимеш час, а я, звичайно, писатиму про це зі свого боку (втім, краще почекаймо аж до липня з цим — і тоді мені стане зрозуміло, що з цими виданнями сталося). Аби поки не мала турбот.

23.4. Учора докінчив читати прекрасні роздуми І.О.Буніна про Толстого (повернення Толстого). Для мене то істотне доповнення — в обох напрямках (хоч, вибачай за нескромність, мені здається, що Толстого я чую трохи не так і трохи повніше; проте, можливо, що коли б сів писати про свого Толстого, швидко б збагнув, наскільки моє трохи не так і трохи повніше не піддається висловленню, перебуваючи за подвійними дверима всевимовленого ПКТ). Дещо не так я думав і про самого Буніна, знаючи його більше як поета і автора споминів (прозу знавав заслабо і до неї поки не кортить аж-аж-аж).

А сьогодні, прокинувшись до грюкотливої побудки, прочитав “Мімозу“ Щербака — під цілодобовий присмак чистоти й ласкавості від Дмитрикового листа (ось, Валю, вчися в кого писати листи: помилок лише дві — набагато менше, ніж у Тебе! — а ясність ліній, а синенькі овальні поцілуночки літер-слів із висолопленим язичком від натуги первописьма, а ще й синенька квіточка і це незнайоме слово “продльонка“ (слава Богу, ідеальний батько почув од ідеального сина нове, хай і не ідеальне слово!).

Так ось, під цей мотив-спогад, що барвив собою мій колошкий сон, я сподобав манеру письма Щербака, але відзначив “сидячу” будову твору, “сидячий” сюжет його. І думаю собі, грішний: як то добре нашому літераторові живеться під сонцем! Він наживає техніки, ремесла, мудрішає, випрозорується, як достиглий (звичайно ж, болгарський) виноград, тільки тяжкого вина йому не знати. Швидше — бути родзинкою, хоч із кісточками. Сізіфова ситуація, коли вести про добра гуртових людських накопичень.

Ще прочитав там же добірку Первوماйського, хоч утнути, якою мовою писано вірші, я не зміг би. Трапилося мені тут слово по дорозі, то хіба так: мова засаранського району (прошу знати, що Саранськ — то моя столиця тепер, хоч і далека відстанню, але близька душею). Вірші не з кращих поетових, багато трюїзмів бульдозерної сантиментальності, як у вічно молодих українських класиків. І, звичайно, куди слабше за гартовану музу В.Бровченка і кумпанії (за 2,5 роки вперше побачив номер “Дніпра”, дуже мені сподобалась і редколегія і обкладинка і взагалі тираж). Зате (?) яке могутнє покоління вигулькнуло з нашої баюри! І що вже талановите — справжні сини шлюбних Василів Олихверовичів⁴ (проте: як глухо — чути — парості ростуть)⁵. Тут так само, як і в Вас, випадає сніг на голову пізнього квітня, видно вбілені дахи стаєнь, мережані шпичаками, схожими до листопадного глоду намоклого, а визирнеш за півдня — де той сніг і дівся, тільки що холодно й вітряно й німо-німотно, ані півень не скукурікне. Тільки музичний передзвін брелоків іржавих на кутих підборах чесно доконуваного обов’язку та обов’язконошів.

27.4. Я усе ще потерпаю (із Донецька нічого не чути), проте покладаю, що або Маруся не має часу (мама з татом чомусь довше не пишуть), або завернули листа місцеві завертачі, коли в конверті були “недозволені” речі. Я ще потерпаю, і це трохи стримує від радості бачити Вашу знімочку (вчора одержав уночі). Бачу, що жінка в мене така славна, така вже славна, як я завжди це і казав їй — хоч, здається, тільки про себе, подумки. І сукня на ній дуже панська і дуже пампінна, але якого кольору (боронь боже, аби тільки не не до лиця). Ти не знаєш, Валю, може: Твоя помаранчева сукня мені здавалася Твоєю, кращою. І я, згадуючи Тебе, не раз декорую Тебе саме в неї (люблю цей колір стиглості, сплужу, доброти, дару). А губки її ті самі — дитинячі, а очі — ті самі — не добереш, чи вони замислені трохи чи сторожкі від наміру-згоди уважно вислухати й покірливо мої старечі буркотіння (тільки чому мої?). А Дмитро захтів спати — одразу, як тлустий фотограф став вимагати, аби не кліпав і дивився тільки в чорний отвір, на який подивитися — і то вже верне, бо що там побачиш, окрім провінційних акторських жестів фотографа, котрий і досі ще священнодіє коло своєї цяцьки. І губки Дмитрикові повторюють мамині і такі самі дитинячі, як у мами, а носик його виблискує бараболькою у мундирку і вушка йому розбіглися геть, пускаються врозтіч, як у татка, коли він був такий же, лише не мав файненького светра (такий светрик — бузкового кольору — у мене з’явився трохи пізніше, з американських подарунків, здається, я ним дуже пишався (найкраща одіж, яку я мав за свої 8 чи й 7 літ (певне, якраз був такий як Дмитро). Але той светр у мене пов’язався з нестерпним головним болем і гухканням крові в ушах (гухканням на мотив пісні — дуже журливої і геть без усіляких “штучок”: поїдемо з нами, з нами козаками, краще тобі буде, як в рідної мами). То й брівки у Дмитра мамині і лобик, то що в ньому таткове? Хіба те, що видно по очах: пустограка! Ще, чого доброго, стане колись таким же, як тато, мордвином!

Дуже мене втішила карточка — що й ну!

Через це висловлюю обережне прохання — коли мога, коли Ти не маєш якихось заперечень солідних, пов’язаних із тим чи тим, — чи не могла б Ти, коли відважишся на вояж, прихопити всю карточку із собою? Так мені тяжко думати за Дмитра, так мені моторошно думати — побачити його, але не знаючи, коли буде інша нагода побачитися, то й прошу. Із великим трепетом душевним прошу (і вже згадую, як та гнида казала, що йде на побачення з сином, а в мене очі обкипали сльозою і я мусів повертатися до якоїсь карти, аби ввігнати їх назад — сльози — аби гнида не бачила). Словом, дивись, Вальочку, я цілком

покладаюся на Твій ясний і розсудливий розум. Отож, що Ти знайдеш за потрібне, — те й буде по-моєму теж (бо Ти ж у мене куди мудріша за навісного чоловічка).

Тепер — щодо листування. Я вже пересвідчився, що мої шефи-невідчепи визначили вузьке коло моїх листодарів, а решту — просто гатять гаткою. Отож, за два місяці я одержав два листи із Донецька, чотири од Тебе (п'ятий — Дмитриків), від Рити — п'ять, Михасі — один, Шелеста — два. Оце мої набутки. Бог знає, мало чи багато (втомився ждати, а тому радий із того, що є). До речі, мене турбує, що Юлій зве себе інвалідом, якому ніяково й до батьків податися, а мене то турбує і шкода його, бідного, в тому глухому закуті. Проте, може, гірше тим метропольцям, які не відають його одісей (чомусь він, каже, не знайде потрібного тону, пишучи мені: і що то біда робить із людьми!).

Прошу, Валю, пиши в Донецьк заспокійливі листи — бодай куценькі, бодай які карточки наші висилай, аби вони не так їли собі серце, пиши й мені, що ти знаєш за них. Усім моїм листодарам — велика подяка, особливо ж — Риті й Михасі. На жаль, відповісти їм поки не зможу з огляду на лімітований ліміт. Тепер, певне, мені — по вибуттю цього казематного строку — буде трохи не так самотньо (тезка буде, либідський, з близькими, здається, зацікавленнями, а в Тебе, Валю, — нова колежанка?)⁶. Як там чується Юрко? Чи додобав він мої сонети? Бо незабаром дійдуть мої руки до них і я завдам йому ще клопоту, аби не мовчав, інакше я, маючи підмогу, апелюватиму до Світлани і він тоді намається, мавши трьох проти себе! А покищо — може й відмовчуватися, маючи перепочинок. Маю нині земляка-сусіду через грубезний мур — Зоріяна*, славний шляхетний легінь. То вже мимоволі чуєш себе не таким мордвином, як донедавна.

Тепер, Валю, висловлю Тобі свої прохання. Мене дуже непокоїть, що Ти нічим не згадуєш за всі мої 10 елегій Рільке (чи є вони, чи вкрадені анімологами), за переклади з німецьких поетів (там у зошиті, було віддруковано вірші І.Бахман, Целяна, Е.Кестнера, Й.Бобровського, Г.М.Енценсбергера). Коли є, то при нагоді перепиши мені Реквієм Целяна (хочу подивитися на старий свій переклад та й вірш призабувся, як і наступний “Engführung“, чого я й досі не міг би перекласти доладу, як назву вірша).

Хай моя захальвна антологія Еліота, Донна збільшиться бодай у такий спосіб. (Роботи мені буде багато ще й з Гете та Рільке, а перегодом я ще що-небудь собі вигадую). Так само, Валю, мене обходить уся решта мого доробку — що з нього взяли графолуби, що ні (це стосується і віршів, і статей, і перекладів). Скажімо, чи є стаття про В.Симоненка, Кордуна etc. Мені цікаво знати про долю моїх сусідів-друзів, як вони ся мають, про колишніх знайомих поетів і непоетів, про нараду молодих літераторів тощо. Одне слово, Ти сама мусиш знати, що мене цікавить: новини київські (тобто пермсько-мордовські) і новини пермсько-мордовські (тобто українські), яка погода і звідки вітер віє, чи не відправили мізерію в божевільню тощо. Певне, буду скінчувати на цьому. Вивчай той коментар⁷, аби могла дати відповідну консультацію — про охорону здоров'я тут, про можливості самоосвіти й навчання, про спосіб вилучення і затримки листів (коли таке там є).

Кланяйся од мене Льолі й Лялі й Олені й Оксані Яківні і, звичайно, всьому товариству із чусовських печер⁸.

Буде змога — почаствуєш мене м'ятою і червоним яблуком із пасемцями, і смаженою, і чаєм із липового цвіту. Трав поки мені не треба, бо маю запаси (тут за півроку я ні разу з них не користав, бо “не паложено“). І, звичайно, повідаєш про все те, що мене цікавить. Як там ся має Іван Михайлович? Привіт йому од мене, коли він у стані людини, що не жахається таких привітів. А листа, що Ти писала, я мав би одержати од оновлених друзів, певне, читають інші, — старі мої, як гаспиди, вчителі.

Прошу моїх батьків потішити (коли не гріх так казати) і одразу по одержанню цього листа, і перегодом місячним. Попередь лишень Марусю, аби нічого не клала в конверт.

* Попадюка

Привіт мій Василеві Карповичу та Ользі Григорівні. Зичу їм обом здоров'я, аби пильнували себе й допильнували Тебе з Дмитриком. Вітай Шуру, Тамарочку й Валентина.

Будь ласка — матимеш змогу — придбай книгу для Дмитра, що вийшла у “Веселці”: Мілн А.А., Вінні-Пух та його друзі. Для мене ж передплати гегелівську “Енциклопедію філософських наук” (у 3-х томах) — це на бульварі Шевченка, 10 чи й там, коло Твоїєї роботи. А ще — Грамоти 14 ст., які вийшли в “Науковій думці”.

От і вже, моя люба. Цілую Твою карточку, хоч і обмацану руками вихователів (подивись у Пастернака “Я живу с твоей карточкой, с той, что хохочет, у которой суставы в запястьях хрустят”). І — перепиши мені ту віршу. А за Донна — дяка.

Нарешті — не знаю, як буде, але покищо жду, коли відправлять нарешті на лікарню. Бо чуюся трохи гірше, ніж раніше, але “со кому до tego?”, як зітхала Ліна (теж заборонена поетка?).

Чи не могла б Ти разом із Дмитром систематично займатися бодай німецькою мовою? А яку іноземну мову вчать в його школі?

Навчи його читати латинську абетку, а потім — бодай по півгодини — читай із ним якісь цікаві іноземні тексти (поки, може, просто користайся шкільними підручниками, а потім можна буде щось придумати). Вчи його мислити — через арифметику, геометричні фігури, бажано було б йому давати й доручення — те чи інше зліпити, склеїти, скласти і т.д. Може, все це поєднувати із грою, аби було це навчання без нудоти мертв'ячини.

Ще раз — бувай здорова, люба моя, рости здоровий і щасливий, зернятко моє, синку.

Будьте!

P.S. Валю, в цьому листі дев'ять аркушів таких, як цей (тобто 18 сторінок, нумерую лише до 12 сторінки). Крім того — поздоровлення — мамам, Тобі, кумові, лист на картках — Дмитрові. Вірші дописую окремо — на трьох аркушах (10 нових і один старий — по давній пам'яті — віршів). Ти, певне, пам'ятаєш, що день народження моєї мами — за день до Твого. Отже, не забудь поздоровити і, будь ласка, — без спізнень, як то Ти вмієш, помиляючись на думці про дорогу і час на дорогу листа — від Тебе до інших.

Ти не здивуйся — це я дописую свого листа, хоч відіслав його був ще 30 квітня (мав із ним трохи клопоту). Після цього одержав вітання з великоднем — від М.Гориня і Гасюка, а по тому ще телеграму весняну од Рити і листа з Донном (дякую їй дуже!). А ще був лист од Юрка Бадзьо, такщо я тепер знаю про всі його клопоти. Більше не мав нічого.

Валю! Напиши, що знаєш, за Донецьк. Що там у батьків, чому вони мовчать? Дуже Тебе прошу — матимеш змогу — то поїдь до них улітку із Дмитром. Як би я того хотів! Прошу: буде змога — поїдь, подивись за мене на них, витреш своєю хусточкою їхні сльози. Коли тільки можеш, люба, як тільки можеш.

Чую душею — спросоння і так, наяву, потерпаючи — що там або щось сталося, або вони мають серце на мене, або деякі психологи провадять недоречні експерименти⁹ (знаю, що є листи з Донецька, які відправили — чи сконфіскували — мені не показавши і не згадавши навіть).

За всі такі випадки — треба скаржитися — чи в Міністерство зв'язку чи в ЦК КПРС. А мені звідси, на жаль, багато чого невідомо. Зокрема, скільки листів, писаних на моє ім'я, пропало, зникло, сконфісковано і т.д. (тут цього, певна річ, не кажуть, роблячи це нишком, хоч і порушують положення якимось із кодексу чи циркулярів таємних, грифованих).

Пиши за Донецьк!

Пиши за Донецьк!

Що там у них сталося, що вони мовчать ось уже більше місяця!

Передусім — про це й напиши!

8.5.74 року

А це — трохи віршів, нашкрябаних із дна запустілої душі:

[Далі йдуть вірші: “Поранок був схожий на вишню досвітню...”, “Ти снишся мені — і сміється дорога...”, “Цей вулій полишив бджолиний рій...”, “Як тихо на землі! Як тихо...”, “Немов нурець, що цілив просто в зойк...”, “Пожухле листя опадає з віт...”]

7. А це щось мотивне, збережене пам’яттю од першого етапу:

Уже Софія відструменіла,
відмерехтіла бузковим гроном,
ти йшла до мене, але не встигла
за першим зойком, за першим громом.
Листопад ронить бухкі каштани
і гайвороння похмурі зграї.
Ти ж проминаєш мене, кохана,
на чотирнадцятому трамваї.
На чотирнадцятому маршруті,
ледь автострада подерлась вгору,
на приостанньому перепутті
збагнув, що день мій минув учора.
Дрібненькі вічка, дрібненькі грати
у тьмушій пітьмі гарчить сторожа.
Навіщо жити? Навіщо ждати?
А що, як, може... а що, як може..?
Мигочуть лица в пекельнім колі,
в танку пекельнім зайшлися, сірі.
Заки прошили в безлюднім полі
у голім полі вітри чотири.
Уже Софія відструменіла,
відмерехтіла бузковим гроном.
І спромогтися тобі несила
за цим тягучим, як сон, вагоном.

[Далі йдуть вірші: „Пощо ждання? Та ж сама порожнеча...”, “Весняні стугонять вітри...”]

10. А це старий — по пам’яті — вірш, певне 10-15-літньої давності:

Харон суворо мовив: ні!
Паром відчалив. До Тенара
надходить чорнокрила хмара,
в вечірнім палена огні.
І причувалося мені:
гучить стривожена кифара:
запевне, смерть тобі не пара,
ганебна смерть на чужині.
І знову “Ні!” І в дужім тоні
ударив грім. І дощ. І град.
І рвуться сідлані комоні
з печери, до світів, назад.
Принишкили привиди похмурі,
і дальні далі на меті:
ще варто жити, заки бурі
клечать хмари золоті.

11. Земля хитнулася під нами
і небо, ніби маячня,

накликана нічними снами
так необачно й навмання.
Нема ні висі, ані долу:
єдиний кривокрилий птах
проносить душу нашу голу
то проміж зір, то по тернах.
Людино, що твого воління
віками значені сліди?
Лиш успокоєне струміння
прозрінь — провісників біди.
Розбіглися твої напасті,
мов кола по воді — жалі.
І тільки по вітчизні страсті
ряхтять, як зорі, на шпилі.
Порвались ланцюги надмостя
межи світами порожнеч
мов блискавка, Господній меч
трощить і трощить наші кості.

І на цьому докінчуватиму, бо усі вишкребки. Буде мога — то доторочу ще, аби вистало якраз до страсної п'ятниці. А страсний четвер я вже перебув — і як годиться християнській душі — надголодь. Отож — не матиму гріха — більше за той, що маю.

Валю, але я ще помережу, помережу, аби тільки перебути ці напади малої падучої моєї самоти і безвідрадности.

Будь, любя моя!

¹ Загальна назва — від прізвища відомого фольклориста О.Дея.

² Таку назву мала найперша самвидавівська збірка поезій Василя Голобородька.

³ Череватенко Л. Своєю дорогою // Дніпро. — 1972. — № 11.

⁴ Іронічно-саркастична оцінка сучасного стану укр. літератури. “Василь Олихверович” — очевидно, контамінація імені Василя Козаченка і по батькові Юрія Олиферовича Збанацького — як загальне ім'я сучасного літературного бонзи.

⁵ Ремінісценції з Шевченка (“Бували війни й військовії чвари”):

А до коріння тихо, любо
Зелені парості росуть.
І виростуть.

⁶ Очевидно, йдеться про Василя Лісового, який саме на той час прибув до мордовської зони. “Нова колежанка” — його дружина Віра Лісова.

⁷ Коментар до Кримінального Кодексу.

⁸ Мова про друзів-політв'язнів з пермських таборів (с. Кучино Чусовського р-ну).

⁹ В.С. має на увазі “виховну роботу” працівників КДБ з родинами політв'язнів.

30. ДО СЕСТРИ ДРУЖИНИ

[Червень 1974]

Чолом Олександро!¹

Дякую за привітання, хоч, власне, більше святкую свої поразки, ніж перемоги: так гігієнічніше для духа: набувається оптимізм, якого Ти мені зичиш.

Отже, я, дбаючи за такий оптимізм, латаю діряву плоть свою, мало сподіваючись, що вистачить часу, аби понашивати всі латки. Мав вісті од Твоєї сестри й Тамариного братика, що гарно вимережує літерки, солоплячи язичка. А для Тамари він усе ще “мікі”?

Трохи занудно без читива, але занудно і з читивом. Куди краще — спинитися на чомусь своєму, аби крапля була камінь. Хоч для цього необхідно мати бодай трохи довший налігач. А інакше — тяжко, бо на кожній літері чуєш десятеро непогоджених очей, через що — внаслідок зворотнього зв'язку — починаються уроки (зурочення).

Про що б я Тебе просив — вітаючи всіх родичів, скажи сестрі, аби вона прихопила із собою малу грілочку, автоолівець із запасними стержнями, трохи синіх стержнів до ручки, 2-3 гумки на олівець; резинки до всилень усяких — зо 3-4 метри; можна й ліків, яких мені висилали вже, — 2-3 пачки. Трав не треба, бо мав бандероль і ще не зужив старих своїх запасів. Дякую сестрі й за квіти зла, які я, звичайно, розпізнаю, приглажуючи свої власні вуса (у мене вони гірші, але їм же ще рости!)².

Чуюся, як завжди. Сподіваюся на вибірку доброго знавця Петрарки, “фартового парня”³. Буду за це вдячний — ще більше, ніж подосі.

Змін щодо візиту немає. Отже, все, як і раніше було.

З найкращими побажаннями

Ваш Боржник

(великий, тому й з великої літери).

¹ Олександра (Шура) Ловейко — рідна сестра дружини В.С., інженер за фахом. Лист цей, очевидно, передано з лікарні якоюсь випадковою okazією, тому тут не названо ніяких імен і прямого адресата, яким, безперечно, є дружина.

² Йдеться про переклади І.Світличного з Бодлера (“Квіти зла”).

³ Це ремінісценції з авторської пісні Юза Алешковського „Товарищ Сталин, вы большой ученый...“, дуже популярної в ті часи, особливо в середовищі інтелігенції. Цю пісню залюбки співали у близькому Стусові товаристві біля вогнища в лісі або на Прип'яті під час літнього відпочинку. У тій пісні були такі слова:

“На вас сияют ордена-медали,
И Исаковский пишет оды вам,
А у костра читает нам Петрарку
Фартовый парень Йоська Мандельштам“.

Отже, езоповою мовою це означає: В.С. сподівається на те, що йому в листі надішлють вірші Мандельштама.

31. ДО СИНА

1.07.1974

Дорогий мій Дмитрику,
соколику мій любий!

Красно дякую Тобі за листа. Красно дякую Тобі за квіти. Красно дякую за віршика, хоч то і не вірш, а баєчка (як хлопчики надибали в лісі їжачка, а той утік).

Я Тобі написав вірша про це. Тобто, вважай, що ми його вдвох склали.

Два хлопчики біля струмка
метеликів ловили
і молодого їжачка
на стежці перестріли.
Той щойно мишку був спіймав,
поласував, нівроку,
і по обіді спочивав,
вилежуючи боки.
— Це мій. — А я кажу — це мій, —
сварилися хлоп'ята.

— Ану, віддай мені мерщій!
— Ану, не зачіпати!
— До нього перший хто підбіг?
— А перший — хто помітив?
— Ото дива — ні рук, ні ніг,
самі шпильки — жаліти.
— Хіба це справжній їжачок?
Це так собі, невдаха.
Усе одно, аби в пеньок
набити гострі цвяхи!
— То, може, візьмеш молотка,
гвіздків і деревину
і нам змайструєш їжака?
— Та за одну годину!
І поки хлопці про гвіздки
живенько розмовляли,
їжак пустився навтьоки,
чкурнув — що духу стало.
Благенькі ніжки в їжачка,
але дремОнув скоро —
межи галуззя, сторчака
пустився з косогору.
Гостренький носик, як багнет,
дорогу прокладає.
Аж ось і луг, і очерет,
де він кубельце має.
Ще б довго хлопці задарма
за їжачка сварились,
аж зирк — утік їжак, нема!
Одразу й помирились.
Лише один із хлопчаків
став дошкуляти: Чуєш?
Ходи — я дам тобі гвіздків,
ти їжака змайструєш.
А той у відповідь йому:
— Ходімо й майструвати.
Я в руки молотка візьму,
гвіздки ж — тобі тримати!
— А як по пальцях? — Не біда,
я битиму не дуже,
хоч пальці не мої. — Ну, да,
ти хитрий лис, мій друже!

Оце, синку, такий віршик у нас вийшов із Тобою. В Тебе — трохи коротше, в мене — трохи довше, а разом — ніби не дуже й зле. Правда ж?

Ще, Дмитрику любий, здоровлю Тебе з тим, що Ти славно закінчив школу — з похвальним листом, як писала мама. Мені приємно це чути, хоч я і був певен, що Ти в мене будеш славним школяриком.

Цілую Тебе, соколику мій ясний.

Рости здоровий, голубе мій.

Я вже не раз думаю, як то колись ми підем із Тобою ловити рибку. Візьмем із собою маму, може, Тamarочку і Тетяночку, прихопимо намета, казанок — варити юшку (дядю проситимемо, аби зварив нам, козакам, доброї юшки чи куліша, салом затертого!). Я Тобі куплю маленького спінінга — і всі окунці, всі шуки будуть наші. Повна підсака — риби!

Рости здоровий, любий мій!

Рости щасливий!

Згадую про Тебе денно й нічно.

Твій Татко

Поцілуй, вітаючи од мене, бабусю і дядю, а ще — маму, Тamarочку, тьотю Шуру, дядя Валентина!

1 липня 1974 року.

32. ДО БАТЬКІВ І ДРУЖИНИ

28-30.07.1974

Дорогі мої!

Не знаю, як Ви себе нині відчуваєте, але враховуючи те, що недавно була Маруся з Валею, я не поспішався з листом, бо й новин особливих у мене не було. Багато назбиралося дрібної роботи — повернутися до старих рукописів, яких я півроку не бачив; відробити за два дні побачення, хоч я вже відвик трохи від рукавиць, але даю план, аби не дратувати цуциків; настрої трохи не листовний, бо багато часу йде поки на всілякі, хай і які приємні, теревені. Чуюся поки нічого.

Тату! Дуже прошу всіх Вас не підводити мене під монастир — повідомляти мені в листах лише справжні факти (я маю на увазі такі okazji, як Твій лист, якого я марне чекаю ось уже два місяці, а його нема — листа, писаного в кінці червня, як писала Маруся). Тоді мені буде менше турбот із чеканнями і вигляданнями Ваших листів. Коли ж Ви шлете мені рекомендованого листа, то бережіть квитанцію доти, поки я не повідомлю Вас, що лист я одержав і одержав повністю.

Постараюся писати до Вас раз на місяць десь коло 15-20 числа місяця, отже, Ви будете мати в себе його в кінці або на початку місяця. Коли ж будуть якісь павзи, то не ремствуйте дуже, бо тут не стільки я пишу листи, скільки листи пишуть мною.

Втішаюся з домашнього рушника і фото, правда, без Марусі, на жаль. Але гадаю, що Маруся пришле свою карточку додатково. Правда ж? Здоров'я в мене тепер нічогеньке. Настрій — так само. Погода — теж.

По-старому чую себе не переможеним, а переможцем, хоч і специфічним. Отож, просити помилувань не збираюся, звичайно.

Трохи почитав своїх табірних віршів — і бачу, що деякі чогось варті — чи не кращі за ті, які я писав до своєї прекрасної катастрофи.

Тепер мені не так нудно, бо є з ким перекинутися живим словом і зі своїм тезкою я зійшовся як зі старим знайомим¹. Він став чути куди краще, як перед цим, і то мене втішає (бо й мені з ним відрадніше і рідніше).

Прошу — не журіться мною, бо чуюся так, що камені, які в мене жбурляли, полетіли до тих лихих рук, що їх випускали. А всі мої синці, непомітні для стороннього ока, майже посходили без знаку. Думаю часто за Вас, за своїх порозкиданих напастю друзів, і в думках тих мені стає тепло — гріюся біля дум, як коло вогнища. Оце пишу, а пахне полином, а гойдаються рожі, а вітрець повіває полудній, а хмарки веселять небо і мені

погідно й майже хороше. Сьогодні неділя і я вбрав білу сорочку з червоною позначкою, і сів коло столу на вулиці (а довкола палають мальви!), і оце пишу Вам звісточку.

Пишіть, як Ви себе чуєте. Вітайте од мене Михайла з Любою та Дмитра з родиною². Протягом останніх місяців я не писав їм, бо було надто сутужно на листи (як, зрештою, і тепер). А привіти передати — куди легше, ніж написати.

Як там себе чує Тетяночка?

Цілую Вас усіх, любі мої.

Зичачи Вам здоров'я і щастя

Ваш Василь

P.S. Ось уже 2 тижні, як не маю жодного листа ні від кого. Певне, тому, що змінилася моя адреса? А, може, через щось інше? Оце допіру одержав поштівочку од Михасі з Феодосії — купається в морі й каже, що за мене теж. А я так: чув, що скупаний у морі, але коли — не згадаю ніяк. Не можу здумати — і вже.

Вальочку! В мене все гаразд поки що. Ні з ким не заходжу, як Ти мене й напучувала. Ще згадую Твою з Марусею добрість, чекаю Твоїх квитанцій передплатних, Твоїх листів, Юркових критик, Михасиних запашних карточок, Ритиних рядків із доробку фартового парня, чийхось віршів і чийхось перекладів. До речі, Валю, разом із Рільке переписуй мені й Свідзінського збірку, якщо натрапиш на неї в тих книжкових завалах (формат її — як чотири сірникові коробки, а заграда вона — як та коробка сірників, що Ти привезла із собою).

Бачитимеш Віру тезкову³ — вітай од мене навідворіт. Поки чуємося ми з ним незле, але настрої тут міняються, як і погода. Але в цілому — куди краще, ніж Ти бачила нас на протязі вихідної (не подумай — святкової!) брами.

Дуже шкода мені за Сидором Йосиповичем. Бачитимеш Галину Євтихівну⁴ — передай їй мої найщиріші співчуття і мої найщиріші вболівання за небіжчиком, якого я так шанував за його труди невсипущі, за його справжнє подвижництво впродовж останніх літ. Усе таки — попри всі умови творчої праці — небіжчик мав прекрасну старість, зробивши на схилку віку стільки, що інша людина не зробила б за ціле життя. Дяка Богові, що дозволив Сидорові Йосиповичу відробити свої заборонені для творчості літа майже вповні.

Сушуся й здоров'ям Бориса Дмитровича*. Будь ласка, уклоніться йому од мене і хай він знає, що я часто згадую його — з великою шаною і великою любов'ю і великою вдячністю.

Стихів цього разу не буде, бо обмаль часу, перегодом — слатиму.

Як Дмитрик сприйняв мого вірша? Будь ласка, хай напише.

Мої вітання великі — Михасі та її сестричці⁵, з якою я познайомився недавно: яка мені так сподобалася, що й ну (це під час непередбаченого побачення). Так само — Юркові со Світланою і Риті зо сімейством, Михайловичу, моїм добрим друзям позакиївським і подругам.

Скажи пані Зені⁶, що я дякую за листа, хоч порадами її мені скористатися тяжко. А підтримувати листування зі своїми доброзичливцями я змоги не маю, бо є ліміт — якраз на батьків та дружину. Тому, на превеликий жаль, не можу відписати навіть Михасі. Нарешті: писати рецензії на актуальні фільми я не збираюся, а працювати для свого народу не може багато хто і навіть не таких страшних переступників, як я. Коли б така змога була — в Михасі, Івана, Юрка і т.д., я згодився б назватися хоч би й верблюдом, аби тільки після того мене не наладовували крамом у гендлярські каравани. Бо ж не можна ж обирати між шашликами київських ресторанів і баландою. Людина ще донедавна поціновувалася на ранг вище за найвишуканішу фауну. На жаль, покищо умови для творчої праці тут не гірші за київські. Я обираю, де я можу щось зробити як літератор. На жаль, на жаль, на жаль...

Кланяйся, Валю, пані Леоніді, пані Лялі та Оксані Яківні.

* Антоненка_Давидовича

Стояти над безоднею, чуючи легке запаморочення голови — то куди цікавіша для мене творча ситуація, аніж нудитися в звалашеному київському творчому шарварку. І — крім усього — ми, будучи неакторами, не обираємо ситуацій. Ситуації обирають нас, і нам од того ні відхреститися, ні відмолитися, слава Богу.

У кожного своя доля, рідна моя.

Як собі знаєш, але про мене — як добре, що Ти не маєш чужих талантів, за якими шкодувала на побаченні.

Ще одне, Валю: я написав, аби Тобі переадресували “Малу мозаїку” (англійський варіант) і “Жице літерацьке” (піврічна передплата газети і річна — журналу).

Будь ласка, не передплачуй мені нічого, крім “Друга читача”, якого передплатити тут не можна (це на 75 рік). Більше нічого не треба, бо боронять.

Решту я передплачу сам.

Кланяйся од мене своїм батькам, сестрі, родичам. Цілую.

Щастя Вам усім!

Цього разу другого листа не буде, бо хочу використати його для Віри⁷. Отож, тату, перешли цього листа й Валі, будь ласка.

Ваш Василь

30.7.74 р.

¹ Йдеться про Василя Лісового, який прибув до табору пізніше за В.С.

² Михайло Захарчук — двоюрідний брат В.С. по батьковій лінії, Люба — його дружина; Дмитро Гончарук — далекий родич родини Стусів.

³ Дружина Василя Лісового — Віра.

⁴ Це реакція В.С. на звістку про смерть перекладача С.Й.Сакидона, Галина Євтихівна — його дружина. Віршовані тексти у сакидоновому перекладі “Вільгельма Мейстера” Гете належать В.С.

⁵ Йдеться про Атену Пашко, близьку товаришку М.Коцюбинської, дружину В.Чорновола.

⁶ Йдеться про онуку Івана Франка Зіновію Франко, яка приблизно в цей час виступала у пресі й по телебаченню з покайнними заявами.

⁷ Очевидно, мова про Віру Вовк.

33. ДО ДРУЖИНИ

19.08.1974

Дорогі мої!

Прошу не мати на мене серця, що минулого місяця я Вам не написав (прошу — при змозі — сповістити, чи передавали Вам привіт із Донецька чи Михася). Бо, здається, тут почалася нова кампанія викрадення листів (проте два листи в липні я таки післав — у кінці місяця).

Новин у мене особливих немає. План виконую, але нема коли вгору глянути ось уже другий місяць. Мій заступник по келії, здається, лишився у прекрасній самоті, інколи перебиваючись розмовами на матримоніальні теми¹. Є певні труднощі з тим, аби його знову побачити, хоч таку надію не полишаю, тим більше, що варіант цей — не найпесимістичніший. Мав листа од Рити — вітаю Катерину (ото, певне, вже розквітла донька у чарівної мами!), батька — теж.

Тепер, Рито, сподіваюсь і на “фартового парня”, що читає Петрарку при багатті, і на В.Свідзінського, за яким скучив (бо клопотів у Рити поменшало ж?).

А Ти, Валю, не будь ледачою ташли мені Рільке елегії — в двох подобах (німецькій та українській). Цікавий дуже з монографії Леся Танюка², що вийшла в Москві, з портрета Тичини, а більше, на жаль, не цікавий ні з чого.

Останніми кількома ночами сняться друзі — далекі та близькі. І так мені добре при тому нічному телевізорі, що й ну! Найчастіше — пан Вус Соняшний (певне, збирається звати мене на свій день народження)³. Ти, Валю, перепроси його за мене, що я, певне, трохи спізнюся прибути. Хай знає, що я його люблю, як і любив, і хай частіше в сни заходить.

Мав дві відкритки від Михасі і купався з нею в зеленавій хвилі Феодосійського узбережжя (до річі, узбережжя — це затон, а надбережжя — коса в море, зі щовбом по окраї).

Валю, сповісти, скільки вже вийшло томів українського словника (маю лише 3). Бандероль мені можна буде аж під кінець року — про це рано ще писати.

Отже, з листами поки досить сутужно — надто сутужно. І це чують інші теж. Але — переключімо якість, поки попустять експериментатори. Валю, на цей час не забувай нумерувати листів.

Ну, от і вже — всі мої новини (мав листа од Дмитра-брата, доброго листа і доброго брата). Як там Тмарочка? Низько кланяюсь усій рідні. Здоров'я, щастя зичу.

А тепер — трохи віршів:

[Далі йдуть вірші: “В степу глухому — тупу-тупу...”, “У німій, ніби смерть, порожнечі свічади...”, “Ми вже твої коханці, смерте...”, “Облітають пісні...”, “Я ще не знав, що є двійня...”, “Так спогади значаться часом...”, “Наснилося, з розлуки наверхлося...”, “Я так і не збагнув...”, “Пройди крізь сто дверей...”, “Здається чую: лопають каштани...”, “Всі райдуги — відмайорили...”, “Бриніли по обранених ярах...”, “Як лев, що причаївся в хащах присмерку...”, “Прикрійся мідною горою...”, “І душу облягло знесилля...”, “Аби лиш подолати гнів...”, “Схилившись до багаття давніх спогадів...”, “Ходім, допоки сонце ще за хмару...”, “Зрадлива, зраджена, вітчизна...”, “Той бідний виквіт рідної землі...”, “Немов рубін у чорнім адамашку...”, “І то вже — так. І то — вже зразу...”, Спогад, “Пахтять кульбаби золоті меди...”, “Полудне, спека, тиша, спокій...”, “Вельможний сон мене здолав...”, “І навалились дні...”]

Оце, Вальочку, поки все. Тут є дещо чернеткове (скільки його — ще й сам добре не знаю, треба буде забути, а потім глянути). Проте я хотів би, аби це все було в Тебе. Вітай од мене всіх добрих людей у стольному граді. Але — тільки добрих. Не май гніву на мене. Знай, що я тебе часто згадую, окидаючи подумки пройдений етап. Пиши частіше і не лінуйся слати Рільке. Лялі, Льолі, Михасі, Риті — привіт. Михайловичу — теж.

З найкращими зиченнями

19.8.74 р.

Василь

¹ Йдеться про В.Чорновола, з яким В.С. був разом у ПКТ. На той час Чорновіл добивався дозволу на офіційну реєстрацію шлюбу з Атеною Пашко в умовах табору. Очевидно, про це й велися розмови.

² Танюк Л.С. Марьен Крушельницький. — М.: Искусство, 1974.

³ Йдеться про Ів. Світличного. Його день народження — 20 вересня.

34. ДО БАТЬКІВ

20.08.1974

Дорогі мої!

Дістав був з пару листів од Марусі — дякую. Прошу написати, чи одержали Ви моїх два листи липневі (я обидва писав до Вас). Бо маю таке враження поки, що їх Ви ще не дістали.

Як там мама з Тетяночкою? Ще в Рахнівці чи вже повернулися? Як здоров'я — пишіть.

Чуюся звичайне. Особливих новин нема. Трохи сутужно з часом — для того, аби щось написати, прочитати, перекласти.

Мав доброго листа од Дмитра* з Єнакієвого. Дуже йому вдячний, отож, при нагоді вітайте його з усією його родиною. Він правдиво пише про мої жданки, але чи знає він, що жданок у мене особливих нема? Отож, мені куди краще, ніж людині, що сподівається. Без такого сподівання — краще чути (легше). Така гігієна добра лише тоді, як тимчасова. Покищо даю лад своїм паперам — вишукуючи з зошитів написані й забуті вірші. Маю кілька добрих замірів до роботи, бракує лише сяких-таких умов. Але що вдієш?

Більше, здається, і писати нічого.

Отже, поки в мене все гаразд, хоч і гаразди мої — досить негаразди. Але — буває гірше, як казав Тарапунька.

Зичу Вам здоров'я і щастя.

Ваш Василь

20.8.74 р.

P.S. Нарешті, дорогий¹, я почув Твій джерельний, як кінське іржання, голос. І мені було дуже відрадно, а що довго думалося про ту нагірню з'яву — то й годі казати. Як я скучив за Твоїм зичним, хоч і в рурку погуком — “базилеосе“! Але що вдієш, коли настав час рурок телепатичних.

Можу Тобі сказати, що довший час сприймаю всю виставу не як трагічну, а як фарс (а фарс, може, і є посттрагедією, га?). Може, до цього спонукують мене певні самозахисні реакції (аби не збожеволіти од нестерпного вогню). Через це чимало було б неспівпадань, аби була змога помірятися поглядами — так, як міряються діти якимись іграшками. Кожен із нас залишився собою, хоч, висвітлений на побільшому екрані, доокреслився за рахунок невикористаних можливостей, як то мовиться високим штилем. І все те — не біда.

Тимчасом пришукую старанно всі переваги, які одслонилися для нас цим перейденим шелом'янем. Їх трохи є. А деякі — аж-аж значущі.

Отож, залишається призивання до нових умов і перегляд старих уявлень про межі можливого. Але поза межами — теж, я б сказав, достобіса цікавого. Шкода тільки, що тяжко вириватися — з усіма бебехами — в цей позамежний простір (правда, ще тяжче — не вириватися).

Час іде не намарне. Чую певне підростання, але про те боюся говорити, аби не омилитися. Радію з кожної живої вісточки. А що їх не так багато — то й радості на кожному припадає добренько.

А при всьому тому — маю творчу відпустку, бо пообписувався вже з-на весь термін, бо час зупинено на найкращій для творчості межі. Завжди — час-Голготи — хто б не позаздрив цьому почуванню!

Сервус, любий!

¹ P.S. звернено до Є.Сверстюка.

35. ДО БАТЬКІВ І ДРУЖИНИ

11.09.1974

Дорогі мої!

У мене все гаразд. Чуюся звичайно. Щоправда, знову змінилася адреса, і тепер зможу писати до Вас лише раз на два місяці¹. Отже, кожен мій лист буде і для Вас, і для Валі.

* Гончарука

Тепер, після цього листа, напишу вже аж у листопаді, тоді в січні і т.д. Такщо, коли в листопаді не матимете листа, то його перешле Вам Валя (я писатиму чи до Вас чи до Валі).

Робота тут спокійніша. Умови для читання й писання є так само. Одне слово, маю багато переваг, а що рідше писатиму листи — то теж не біда, оскільки новин особливих немає, а повторювати одне й те саме можна й з більшими перервами.

Бандероль, яку я зможу одержати вже тепер, напевне, злагодить Валя. Нічого їстівного в неї класти не треба. Просив би покласти кілька блокнотів, рекомендованих конвертів, поштових карток — для замовлень книг, стержні до автоолівця, записничок із розбивкою року на дні й тижні — типу “Журналіст” і кімнатні теплі капці. От і вже. Бажано це прислати в листопаді місяці.

Валю! Тепер мені не знадобиться Рільке, бо специфічні умови не дадуть змоги покористатися з тексту, а про продовження перекладів годі й говорити. Тоді, може, Ти візьмеш у Юрка Бадзя Свідзінського, перепишеш мені кілька віршів (коли це Тебе не обтяжить, звичайно). Кілька на свій смак, якому я довіряю цілком.

Пишіть, як там Ваше життя — як здоров’я батьків, чи повернулася мама з Рахнівки, як Марусині справи, як Тетяночка.

Пиши, Валю, й Ти побільше — про своїх, про Дмитра, про себе. Тільки не сердься, заради бога, заради бога.

Ти знаєш, що я дуже шкодую за тим, що не побачив сина в цьому році. Шкодую і за тим, що, тримаючи його в невіді, Ти наражаєш нас на іншу небезпеку, про яку Ти сама не думаєш тепер, хоч із тієї синові невіді можуть бути пізніші невесели.

Але мені, звичайно, радити Тобі тяжко, бо Тобі там видніше. А я вже дезорієнтуюся в тих відгороджених від мене світах.

Валю, мені трохи тяжко, що Ти маєш серце на мене за павзи в листуванні. Я вже писав Тобі, що один ліміт я використав для Віри (давніше збирався їй написати), звичайно, не сподіючись, що знову почнуться такі ж листовні обмеження.

Чи одержала Ти мого листа, післаного в середині серпня, де були самі вірші — деякі докінчені, деякі — вкрай сирові?

Мав листа од Юрка Бадзя — про другий сонет Рільке. Оце, дякуючи Славкові, з яким тепер мешкаю, прочитав другу добірку Рільке із Жовтня². Вона не така насичена, як перша. Але то така радість, адже по всіх журналах — жодного пристойного рядка.

Мав поштівку від Михасі зі Львова, як перед тим — і з Феодосії (цієї репліки моєї, Валю, Ти не зрозуміла, а тому недоречно стала вичитувати мені, що я забув нібито про доріжку Київського моря).

Від Рити мав повідомлення, що дочка її — студентка. Вітай — і маму і дочку, і батька. Вітай Михасю, дружин моїх союзників.

Надходить день народження Дмитра. Що я йому напишу, аби не заступати простору, в який мені не велено заходити? Гублюся в думках і обмежуюсь відкриткою.

Ось і вже, мої любі.

Прошу не переписувати мені багато віршів у листах, бо можуть завернути. Два-три — максимум.

Бажаючи Вам усім здоров’я і щастя

Ваш Василь

Подякуйте Дмитрові з Єнакієвого за його теплі листи до мене.

Цілую, любі мої!

11.9.74 року.

Прошу Вас переслати цього листа з відкритками до Валі.

Моя адреса знову така ж, як і була перед літом:

431170, Мордовская АССР, ст. Потьма, п/о Лесной, ЖХ 385/19.

Ще раз цілую Вас

Ваш Василь

У бандероль не клади грубих зошитів, я їх спробую замовити інакше. А без них, певне, буде якраз кілограм. У листопаді можна й висилати, аби не затягати терміну. Передплату я зробив сам, отже, коли й досі не передплатила “Друга читача”, то й не треба, бо ж зовсім пуста газетка.

Ну, от, здається, і все. В листах можна висилати не більше одного конверта. Інші вкладення — небажані. По-старому нумеруйте листи.

Ще раз цілую Вас, любі.

¹ Цей лист з ПКТ.

² Йдеться про переклади М.Бажана з Рільке.

36. ДО ДРУЖИНИ

23-24.09.1974

Вальочку, люба моя!

Довше не мав од Тебе листа. Тільки через це знаю, що Ти на мене й досі сердита — за те, що в липні я не написав Тобі листа (Бог мені за те пімстився: листа цензура вкрала, отже, Віра й не знатиме, на які жертви я був подався заради неї!); за те, що мого великого листа за серпень та ж цензура або вкрала, або ще дочитує (там було понад 30 віршів), за те сердита, нарешті, що не так сприймаєш мої листи, як є, а шукаєш зачіпок, ображаючись то на кількість рядків, ніби меншу, аніж треба, аніж Ти того заслуговуєш. Знаєш, Валу, будь спокійніша і розважніша, аби не гнівалася даремне. Втім, сердитися Ти на мене перестанеш, бо я збирався не писати до Тебе ще півроку, сидячи в тому ж раї¹, де й був перед видженням, а вийшло щось інакше: за два тижні побачення зі Славком мене звідти витурили, і тепер я мушу шити рукавиці. А оскільки план я виконуватиму, зі владцями не заходитиму, то доведеться писати до Тебе щомісяця.

Тепер мої прохання до Тебе: нічого мені не передплачуй (про це я довідався день тому), бо не можна. Пакунок шли, як я вже писав. А з бандероллю — зажди. Оскільки я витрачаюсь на передплату, то зможу Тобі переслати яку копійку трохи перегодом (отже, за пакунок буду в боргу!).

Далі. Сонети Рільке надсилай, коли змога. А ні — то попроси Юрка, аби переслав 2-у частину їх — по 3-4 в листі, аби не мати нарікань від цензури. Тепер — про 11 сонет: прошу точно повторити 1, 7, 11 рядки його, бо там неточнописання. Далі: в 5 сонеті останні 6 рядків переплутано. Отже, треба повторити їх, бо в мене всього 12 рядків — замість 14.

Ще: якнайшвидше напиши в Донецьк, що в мене по-старому, бо я їм уже написав, не сподіваючись на зміни. Отож, заспокой їх. Дай знати, що то за стаття в журналі “Донбас”², про яку я чув дещо, але надто приблизно (зрештою, це не аж як мене обходить, то зайвих зусиль не роби).

Дякую Данусиним батькам³ за теплі листи, Свідзінського, аналізи. Юрко досить добре пише про сонети Рільке, добре й про вади моїх перекладів. Не з усім я можу погодитися (особливо ж — про 1 сонет), але багато мені стає в пригоді. Справа в тому, що чимало вад я знаю й сам, але в мене немає потрібної тривалості вдумування. Ідеально було б займатися з Рільке в одиночці, але туди пускають без “писанини” й Рільке. Отож, займатися Рільке я можу, на жаль, лише в цьому неможливому шарварку. Звідси — всі клопоти: мені не стає часу й сили на один рівень висоти. Я ще позмагаюся трохи з Рільке (і з тим, що вже

переклав) і тоді відпишу Юркові дискусивно й розгорнуто (зараз просто бракує часу: хочу швидше післати листа).

Побувши зі Славком, трохи відпочив від гамору, придивився до нього, а він до мене. Бачив знімок Михасиної посестри⁴ — на колії якогось зазубня — обличчям до музею просто неба. Славкові нічого ведеться: вчить англійську, читає, але скаржиться трохи на руку й горло, а ліки завернули назад.

Михасю, будь ласка, утримуй посестру од небажаних візитерів із бурштинового краю, що вилискує барвами симфонічних поем Чюрльоніса (графіка його — згадую — здається монохромна майже, чи не так?).

Тепер — сировий переклад чергового сонета Рільке: 1-12

Славен дух, що нашу лучить суть,
адже ми як профілі допоки.
А години йдуть — дрібненькі кроки
поруч з нашим справжнім днем кладуть.
Як правдиве місце — незбагненне,
кожен — під принукою чини!
До антен змагаються антени
і до марев пустка далини.
О напорних сил повногучання!
Чи не від благого справування
ти не знаєш життьових завад?
Скільки в полі селянин не дбає,
тільки літо працю довершає
і лише земля дарує сад.

Тут багато роботи — з інтонацією: як зробити природнім перехід від 2 до 3 і далі рядків? Як знайти правдивіший (інтонаційно) варіант: wahren Platz і wirklichem Bezug? Як розбити перший рядок терцин — на два камертональні удари? Як зробити глибшою лінію інтонації останнього рядка, особливо ж — залишити сенс щільним, як оце: die Erde Schenkt?

Над усім цим я поміжкую, а тим часом сирове шлю, аби було поки сирове, поки нагодиться що краще (буде настрої, зусилля ets).

І ще, здається, пару віршів:

[Далі йдуть вірші: “Втечу од світу й дамся самоті...”, “Зелене багаття дібров...”, “Ти деє живеш на призабутім березі...”]

Оце, Вальочку, поки й усе. Пиши, як там Тобі живеться-ведеться, що нового чувати.

Привіти мої — друзям у Перм, київським, родичам.

Дмитра я ще поздоровлю — ближче до дня народження.

І прошу задурно не гніватися. Втім, я вже абсолютно не орієнтуюся, коли й за що й пощо Ти тримаєш на мене гнів. Ти оскаржуєш долю, і Твої оскарження починають падати на мою голову. То я чую в сніннях.

Цілую. Коли Тобі не тяжко, пиши бодай не рідше одного разу на місяць.

Ну, от і вже, Вальочку. І покинь вигадувати бозна-що. Бракувало тільки цього.

А чому не пише до мене Дмитро? Повідом, будь ласка.

З найкращими зиченнями

Василь

24 вересня 1974 року

¹ Очевидно, В.С. перебував у ПКТ.

² Стаття Євгена Волошка “Хто вони — “друзі“ та “доброзичливці?“ // Донбас. — 1974. — № 4. — С.114-124. Відштовхуючись від “справи Добоша“, Волошко таврує “націоналістичних відщепенців“ В.Стуса, Ів.Світличного, Є.Сверстюка, В.Захарченка. Дістається від автора і Г.Кочурові, і Вірі Вовк, і А.-Г.Горбач та ін. Щодо Стуса-поета автор так накреслює його шлях: “від формалізму до махрової антирадянщини“.

³ Юрій Бадзьо і Світлана Кириченко.

⁴ Йдеться про Атену Пашко.

37. ДО ДРУЖИНИ

4.10.1974

Вальочку мій любий!

Спішу до Тебе написати, бо зайшов такий час, що не знаю, де ліг, а де прокинуся. Поки те маю, що й мав — тобто, регулярного листа до Тебе й до батьків. Але як буде далі — сказати тяжко. Не думай, що роблю якісь зусилля, аби мене водили: посилюся прес, а виправдання йому нема й малого (тому й завернули з 6-місячного сидіння).

Дуже шкода, що слабує Ольга Григорівна. Пиши, як її здоров'я, як вона себе чує, може, вже повернеться з лікарні, поки дійде цей мій лист. Кланяйся їй од мене. Я вже писав, Валю, що передплачувати з газет і журналів мені нічого не можна. Квитанції Твої я одержав. Календарик — теж. Вислав Тобі посилку, але зовсім не їстівну, отже, подарунків Тобі й синові в ній не буде: самі книги. Напевне, згодом зроблю ще одну — з огляду на те, що мені треба бути більш транспортабельним — про всяк випадок.

Коли можеш, сповісти, що там прописано в “Донбасі” — що за стаття, чия, бо довідався про це випадково й мало певного.

Одержав поштівочку від Оксани, Олесевої мами. Кланяйся їй при нагоді від мене.

Чому не пише Дмитро? Що Ти можеш сказати з того приводу? Чому Тобі весь час так ніколи? Чи бачиш Ти Михасю, її посестру? Кланяйся обом, як і Юркові-Світлані.

Ну, а тепер трохи про Рільке (якого, до речі, я по старому чекаю).

Ось трохи фантазій довкола 12 сонета. Звична для поета колізія: людина й світ, що мають поріднитися, забувши чвари. Можна було б розподілити слова в два стовпчики: реального й ідеального, бажаного, плану. Через це — справжні нурти слів: *wahrhaft*, *wahren*: ситуація — до конфронтацій. Людина — син, слухняний, покірний, відкритий для величі, яка його може наповнити-одарувати. Праця людська — плід землі-матері більше. Тобто, Мічурін навпаки, антимічурінська естетика (радіше — знову навпаки). Як на мене, вірш не має тих смерків, що мають інші поезії з мандрівними сузір'ями голосів. Отож, і віддавати його легше.

1-12

Славен дух, що злучить нашу суть,
адже ми лиш профілі допоки
Йдуть години — і дрібненькі кроки
поруч з нашим власним днем кладуть

Щодо цього маю чимало заперечень. *Leben wahrhaft in Figuren* — можна збагачено віддати було б, а так — лише натяк, напрям вдумування (не манекени, а одностальні єства, визначені уводновою шляхом). Більший (і непрялений) клопіт — із *eigentlichen Tag* — погнав мене шукати варіантів:

адже ми — то профілі правдиві
а години йдуть — за днем властивим
і ступу дитинячу кладуть.

Звичайно, це куди гірше, хоч немає зайвого “допоки”, втім, не такого й чужого в обнадійливому Рількевому контексті.

Аби пов'язати дві пари рядків, зробив спробу ще й такого:
Славен дух, що нашу лучить суть

Адже ми лиш профілі допоки
Йдуть години — і дрібненькі кроки
в колі дня властивого кладуть.

А, може, замість оцього непередаваного *eigentlichen* — зробити акцент на одному: в колі дня догідливо кладуть (чи: покірливо чи, може, навіть навчаючись?).

Це все стоїть певним знаком запитання, але багато тратитись на цьому катрені — гадаю, не варт (ціна часу тут не дозволяє гри в бісер).

Здається, дещо (на жаль, дуже мало) поліпшив другий катрен:

Бо чиніння наше — незволенне
надокола — стільки таїни!
До антен змагаються антени
і до марев пустка далини.

Тут, звичайно, було підганяння варіанту нового під усталену простоту кінцевих рядків. Але “незволенне” — з присмаком слово, до всього, може, й інші асоціації викликати, бо ще не годиться водити нас уторованими шляхами. Надокола — зле так само. Ув околі — може, краще?

Як було б добре сказати й по нашому так само ясно й без вигадок:

Ohne unsern wahren Platz zu kennen,
handeln wir aus wirklichem Bezug

А терцини вийшли так:

О напорних сил повногучання!
Чи не від благого справування
ти, людино, вільна од завад.
Скільки в полі селянин не дбає,
та лиш літо працю довершає
і одна земля дарує сад.
Ну, оце, здається, й усе.

Більше не маю змоги писати, бо сьогодні хочу надіслати листа. Був ще лист од Марусі — зовсім недавно. Більше листів не маю.

Кланяйся, Валю, батькам своїм, батькам Тамарочки.

Уклін чесному київському товариству.

Цілую — Тебе й сина.

Василь

38. ДО БАТЬКІВ

9.10.1974

Дорогі мої!

Десь давніше був лист від мами — по поверненні з Рахнівки. Перегодом писала Маруся. Шкода, що слабує тато. Пишіть, будь ласка, частіше, хоч кілька слів — коли це Вам не складає великого труду. Я вже писав, що листи мої поки йтимуть щомісяця, а як буде далі — побачимо.

Прошу Вас передати Валі прохання — чи, може, й самі спорядите мені бандероль. Покладіть у неї трохи тютюну, трохи стержнів для автоолівця, трохи кави і волоських горіхів з маком — може, кутю зроблю — на свят-вечір. Але щоб важила не більше 1 кг.

Попрошу Марусю вислати 10 карб. на ім'я Попеляшка Іллі Івановича — бажано телеграфом — аби швидше. Адреса його та ж, що і в мене.

Зараз чуюся звичайне. У нас тут сонце, суха осінь і затяжна.

Оце всі новини. Валя пише, що Ольга Григорівна в лікарні. Напишіть — може, Валя довідається — що там із Раїним чоловіком¹ коїться. Бо мене то дуже обходить.

Переписую два сонети Рільке, недавно перекладені:

1-13

Агрус, груші, яблука, банани...
Їхню щедрість чути на устах,
як життя і смерть. І здогад стане:
у дитини знати по очах,
як вона куштує спроквола.
Бо ж і вас не порятує мова,
щойно таємниця замість слова
з м'якуша стікати почала.
Яблуко назвати — ще зумій!
Солод цей, у плоді збитий щільно,
що у присмаку віджилий звільна,
став меткий, прозорий і ясний.
Уводно — земний і сонцеграйний
Дотик, радість, досвід — незвичайні!

1-14

Ми в колі квітів, листя і плодів,
котрим не тільки мова року звична.
З п'їтьми сягає сокровенне й вічне
і, може, полиск ревності мерців,
яким дано цю землю покріпляти,
але кому збагнути — саме як?
Це давня звичка вмерлих — власний знак
на товщі глини вільно карбувати.
А запитай, чи труд відрадний їм?
Цей плід, як грудка, стиснутий рабами,
стремить до нас, коритися живим.
Чи, може, ми підборкані мерцями,
що в снінні зичать нам з своїх щедрот
ласкавої могутності стокрот.

Коло цих сонетів я, звичайно, ще працюватиму, але шлю сирові — аби в мене не залежувалися. Бо що буде завтра, позавтра — звідки знати?

Уклін мій Дмитрові, Михайлові з Любою, а також — усім київським родичам і друзям.

Певне, я вже писав, що мав вість од Оксани Мешко (дякую!). Більше листів не маю.

Вкладаю карточку для Дмитра.

Цілую Вас!

Зичу здоров'я і щастя. Бандероль можете слати вже тепер.

Вдячний Вам

Василь

9 жовтня 74 р.

¹ Очевидно, йдеться про Валентина Мороза.

Дорогі мої!

Довший час не маю листів (днів 15 підряд — жодного). Найбільше обходить, що від Валі я мав листа тижні 3 тому (останній — № 15), і я не знаю, що там у неї, як Ольга Григорівна тощо. Був мені лист од Віри Вовк, решту кореспонденції з-за кордону крадуть (показали тільки один акт — офіційно вилучено якогось листа з ФРН, але ні прізвища адресата, ні мотивів не вказано).

Трохи був здивований із Марусиного листа, де Маруся писала, що збиралася їхати сюди на зимові канікули. Чого? На ті 4 години побачення, ризикуючи не дістати його, то просто нераціонально. Хіба що трапилось таке, що краще переказати при зустрічі, ніж описати? Напиши, Марусю, про це.

Мій сусіда-земляк, філософ Василь* дістав карточку дітей, чиї батьки поневіряються по світах, як я. Там і мій Дмитрик — ніби схудлий і виснажений — аж світиться, як казала колись Валя.

Просив у Вас вислати бандероль, але не знаю, чи Ви одержали мого листа. Отож, повторюю ще раз: вишліть — аби не більше 1 кг — трохи часнику, какао, гарну ручку-дві, і що придумаете самі. Бандероль можете слати вже тепер. Крім того, я вже писав, аби Валя вислала пакунок — на 5 кг — на ім'я Бабича Сергія Олексійовича — вершкового масла, сала, кави, какао, сухого молока. Якщо Валя мого листа не одержала, то повідомте їй або вишліть самі, аби тільки не слали і Валя, і Ви. Коли Вам сутужно з грішми, я згодом спробую переслати Вам 30-40 карб. Можете вкласти в посилку статтю з “Донбасу”, де згадано про мене (я не бачив її і не знаю, яка вона, хто її автор тощо).

Тепер перепишу кілька нових своїх перекладів.

[Далі йдуть переклади сонетів Рільке: 1-22, 1-17, 1-15, 1-19, 1-20, 1-21, 1-9, 1-18]

Це переклади з Рільке. На жаль, всі висилання Рільке недавні (писала Шура) ще перевіряють — я їх поки не одержав і не знаю, чи буду мати. Валі відіслав посилку книжок, вимагають, аби тримав при собі лише 5 книг, то я вже не знаю, як мені бути без книжок. Геть хочуть зробити худобою покірною і бездуховною.

Мамочко, дякую Тобі за листи. Як там тата здоров'я? Як Ви живете матеріально — напишіть.

Скажіть Валі, аби знала: можна мені слати цінні листи, за крадіжку яких пошта несе збитки (тобто, ці листи краще доходитимуть, їх краще писати знайомим, чиї листи майже всі досі йшли не в мої руки).

Пакунок і бандероль можна слати вже тепер.

Вкладаю листівочку для сина.

Цілую Вас, любі мої.

Вітайте Михайла** з Любою. Уклін київській рідні.

Бажаючи Вам здоров'я і щастя

Ваш Василь

P.S. Будь ласка, одразу дайте знати, що цього листа Ви одержали, інакше вийде час, а пакунка Вам так і не вдасться вислати (бо перегодом уже такої нагоди не буде). Це саме стосується і повідомлення про те, що Валя одержала мого листа з проханням про передплату і пакунок (від передплати я відмовився, бо, кажуть, передплачувати журнали з дому заборонено).

Щастя Вам!

* Лісовий

** Захарчука

Вальочку! Дякую!

Сьогодні — день народження нашого сина. Моє сумне, моє тужне свято. До нього я готувався — з болючою, навіть полохкою радістю. Вісім наших літ непомітно збігли, коли — й не знати.

А як же там наш славний, пахуче сонячний, сліпучий наш пагінець — як він ся має?

Я чекав цього дня, шаманив, аби нарешті закінчилася листовна павза (не маю листа від Тебе вже другий місяць). Так і не дочекався, на жаль. І — превеликий.

Я не можу здумати, що сталося. Що значили Твої попередні хапливі листи і обіцянка наступних павз? Може, Ти захворіла (на бандеролі — дякую Тобі за неї! — був не Твій почерк), може, що з Твою мамою, може, інші які родинні клопоти, чи, може, просто не доходять листи (останній — № 15). Я в повній невіді. І ця невідь кладе своє інтенсивне освітлення на моє сумне свято.

Знаю, що два листи з сонетами Рільке були затримані (не маю їх досі), але чи то Твої листи, я так і не знаю. І що Ти собі думаєш, що так довго не озиваєшся до мене?

У головах стоять виснажливі сні. Сповнений чеканням чогось (вічні начування!), я мов струна, напнута до краю (урветься ж — не буде й відлуння). Такі мої сні, як ніколи раніше, здається. І все — жінки. Невідомі, тлусті, неприємні чи й просто бридкі. І колотнеча — відьомськими кішлами.

Тепер уже вечір, і я наважуюся сторожко уявляти, що там у Тебе вдома — під тоскними соснами. Вітри неспокою видують крони і замість видінь сновигання тіней, товч, перегони, потерп.

Здається, що й Ти сама заховалась в тінь остороги і смієшся з мене. Яка надокучлива темінь і невідь! Як надокучило проглядати цей жалкий смерк, аж поболіли мені од напруги очі!

Написав я Тобі десь у кінці вересня, потім — у першій декаді жовтня, а Ти все мовчиш, мовчиш і мовчиш.

Була поштівочка од Шури вітальна (дякую!), був театральний і дуже концертно-музейний лист від Рити (дякую!), але ніде про Тебе, Дмитра — ні звісточки. Були два чи три листи од Марусі — теж за Вас ні звісточки.

Здається, відстань між мною і Тобою побільшала, стала вдвоє, втроє довшою.

Не знаю, чи слати цього листа чи ще почекати з тиждень. Але не знаю ще, як бути. Піддамся настроєві — то вихід.

Напиши, які мої листи одержала Ти, напиши Марусі, аби не слала папір, бо його регулярно виймають, мені не віддаючи. Коли не справила й досі більшого пакунка, то й не роби, може, зроблять батьки — на ту ж адресу, що я писав Світлані (чи мала, до речі, Світлана звісточку?).

Як Дмитро закінчив першу чверть, як йому сподобалось його свято?

Чи одержала Ти мої 8-10 сонетів Рільке, що я був відіслав у останніх двох листах?

Віршів цього разу не буде. Перекладів — так само. Вже дочекаюся, коли зроблю решту їх із першої частини, і тоді вишлю гамузом.

І пиши нарешті, що там у Тебе скоїлося, бо мені вже терпець уривається.

Уклін мій — добрим людям, родичам, рідним.

Бувай здорова!

Василь

15-16.11.74 р.

Повідом, коли можеш, у Донецьк, що 10 карб. одержані — дякую. Більше таких прохань не буде з мого боку. Від Михасі мав поштівку з Кричевським і перед тим була — десь щомісяця одержую. Але Михасі заборонено слати ширші листи — їх арештовують або конфіскують без повідомлень. Моя порада: слати дуже цінні листи, аби їх не вилучали. Як ці перлюстраційні служби поведуться в цьому разі.

Напиши, як відбула Ти свята Дмитрикові (маю його фото в колі малих дітей, власне, маю не я, а колега, то мені радісно туди подивлятися часом).

Бувай здорова, люба моя школярко! Цілую, дякуючи.

Василь

18.11.74 р.

18.11. Одержав Твого листа № 18. Дякую — за фото і Дмитриків лист. Дякую й Риті за “фартового парня”. Дякую, дякую, дякую, Вальочку! Листи Твої (№ 16, 17) ще на перевірці — майже 1,5 місяця. Тимчасом я докінчую Рільке, а перешлю вже, може, в грудні.

Вальочку, люба моя,

благословенна Ти в жанах!

Вітаю Тебе — з нагоди синового ювілею. Дякую.

За листа Тобі — дякую.

І за те, що Ти мені — як зоря промінна — в цій пітьмі — дякую. Цілую!

Твій Василь

Листопад, 74 р.

41. ДО СИНА

20.11.1974

Дмитрику, сину!

Дуже Тобі вдячний за листа. Радий, що Ти добренько вчишся (а пишеш, мабуть, неохайненько, через те й четвірки маєш з письма?). Сину, Ти вже зовсім дорослий (аякже: Тобі пішов дев'ятий рік!), міг би писати мені ширше — як чує себе бабуся, як дедя, чи часто бачиш Ти Богданку чи Миросика (а до Оленки Ти не ходиш в гості?). А що Ти читаєш окрім уроків? Чи маєш Ти лижі на зиму? Одержав я фото, але ніяк не можу Тебе уявити дорослим хлопцем, усе здається мені маленьким м'якеньким зайчиком, якого я беру за вушка, а вушка похрускують — м'яко і покірливо.

Хотів би вже поїхати з Тобою на лижах — подалі в ліс, де на пагорбі срібріє березова алея — з чорними саднами, такими гарними під інеем. Або — на рибу, взявши кілька вудок і спінінга — зі своїм наметом, казанком і надувним човном. Але то все буде, але перегодом, коли всім нам до краю набридне сидіти по різних кутках і писати одне одному листи. Тоді мама візьме нас із Тобою за руки і посадить коло одного столу, аби ми вже більше не розлучалися. Чи не так?

Бувай здоровий, шовковий мій зайчику. Шануй маму — це найбільше, за що я Тебе проситиму, аби їй було легше працювати і поратися вдома. Дуже хочу, щоб і мама була задоволена з Тебе, доброго і вдячного сина.

Цілую Тебе, соколику!

Твій тато

20.XI.74 р.

Дорогі мої!

Сьогодні лише 7 грудня, а я вирішив написати до Вас новорічного листа, зважаючи на велелюдні розпуття до Вашої дома.

Я ще на лікарні, сподіваюся зустріти там Новий рік, а, може, й Різдво, бо останнім часом чуюся дещо гірше, ніж звичайне. Крім того, надійшов мій час кожнопіврічної перевірки.

Останнім часом листи йдуть надто сутужно. Мав листа від Рити із Мандельштамом, великого листа від Шури з Рільке (велике Тобі спасибі, Шуро!), а від Тебе, Валю, лист був місяць тому, тобто нормально одержую те, що Ти пишеш (окрім листа № 17, якого заарештували тут — “не подлежат разглашению сведения” (і що Ти там тільки могла такого “неподлежащего” написати!)).

Вчора закінчив останній сонет із першої частини Рільке. Отже, всі 26 сонетів переклав — деякі близько до того, що хочу, кілька — якраз те зробив, чого прагнув, а чимало — таких, над якими ще працюватиму, аби хоч наблизитися до вартісного рівня.

Звичайно, перекласти 26 сонетів за 1,5 року — то не така вже й працездатність. Але коли зважити на особливості умов і часті розлуки з Райнером — то коефіцієнт віддачі значно підросте.

Зовсім недавно прочитав “Сина Кабарди” і з приємністю зауважив деякі властиві Іванові стильові надверхи, яких майже не було досі за цілий рік нововисвяченого Івана¹. Зрадив, звичайно, й оповіданню Валерія (в тому ж номері)². Прочитав статтю В.Міщенка в обласній газеті (за серпень) — з відповіддю тим, хто опікувався долею його попередніми роками (остання лектура — підсунута мені).

Коли дивлюся українську пресу (до речі, від “Вітчизни” на наступний рік відмовився), коли порівнюю її з пресою балтійською (з неї часом мені деякі шмати перекладають), то впевнююся, що черговий напад інтернаціонального виховання окошився на нас і, здається, переважно на нас. І вже не хотілося б читати і “Літературної України”, яка кожного разу лише псує настрій і нічого не додає до того, що вже знане кількома минулими літами.

Валю! Щось незрозуміле сталося із пакунком, про який я писав і Тобі, і Світлані, і батькам. Маруся повідомила, що ніби Ти все вислала, що я просив (отже, і пакунок?), але пакунка немає. Тепер, звичайно, вже вийшов термін скористатися з нагоди, але якщо Ти той пакунок на 5 кг вислала, то знай, що тут його не одержано (бандероль була місяць тому).

Як там Ольга Григорівна, як дедя? Напевне, щось не дуже добре, бо мені днями снилася Ольга Григорівна і не дуже був добрий сон.

Ще одне, Валю. Можливо, Тобі всі мої неперсональні прохання затяжкі, через це, будь ласка, не збавляй труду робити ці ж пакунки Михайлові, як я Тобі казав при зустрічі. Я йому дам про те знати і буде простіше — і йому, і мені, і Тобі, звичайно.

Нарешті, дуже просив би Тебе сповістити, як Ти чуєш себе матеріально (бо я не знаю навіть, чи на пенсії Василь Карпович чи ще працює). Будь ласка, напиши чітко. В мене тут є 80 карб., і я міг би їх Тобі переслати. Чи одержала Ти пакунок із книжками?

Прошу Тебе, Валю — передплати Гете 10-томник (десь саме тепер час передплати на нього). А коли не встигнеш чи не зможеш, то передай тоді це прохання Марусі. Я дуже хотів би мати цей 10-томник, хоч і роками ще не користуючись із нього.

Оце, здається, всі свої прохання до Тебе я висловив. Тепер — перепишу Рільке. Отже, по черзі.

1-11

В небо глянь! Там вершника немає?
Надто рідко виявляє нас
гордість долу, котру спонукає
гордість висі, несучи всякчас.
Загнана, приборкана природо,
суть буття, себе ти пізнаєш?
Тільки гніт нові звістує броди,
рух вперед, вертання — не збагнеш.
Це вони? Чи, може, їм несила
спаруватись в упряжі одній?
Далеч безіменна розлучила
стіл і луки. Спілка зорегрон
ошукає. Краща із надій:
вірити фігурам в однотон.

Зразу скажу, що цей сонет був мені дуже темний, а тому всі вади його, помітні з тексту перекладу, я чую, але поки не докладатиму рук, поки не збагну цілої структури, як вчить замовклий Юрко.

1-16

Друже мій, ти сам-один, бо то ж...
світ цей ми жестами і словами
робим своїм — тільки тими частками,
де він найслабший чи вводить у дрож.
Хто пальцями вкаже на запах? Хіба
сили ворожі ти не помічаєш,
скільки не є їх? Померлих ти знаєш
і острахом повнить тебе ворожба.
Бачиш, судилось нам разом терпіти
частку цю, працю незвершену, ніби
то є вінець. Хто зарадить цій хибі?
Отже не ти мене в серці плекав.
Ріс би я швидше, щоб, космами вкриті,
Бог упізнав мої руки: Ісав!

У цьому сонеті бракує мені ясноти логічної в'язі. Крім того, маю клопіт із дольником чи синкопованим ритмом (надто важко дається оця органічна аритмія, ця наближена до невимушеної розмови оповідь). Тут, певне, доведеться деякі рядки чи й катрени перебудовувати, але так само кладу напотім усе це.

1-23

О лиш тоді, як літ,
мет котрому не треба,
випірне в тиші неба
сам, свавільний, як світ,
щоб подоб яснотою
ніби меткий літун
бавити вітер грою,
крутячись, наче в'юн.
Тільки як щире “куди?”
зрослого апарату
зборе дитячу пиху,
стане зухвалий з жади

успіху далям за брата
близячи їх на шляху.

Коментувати особливості цього сонета — зайве; всі вони — перед очима. Скажу просто, що тут така ж мені рахуба, як і з 16, але рахуба побільша. Це той сонет, перекладом якого я найменше задоволений, а зробити щось — поки просто безсилий.

1-24

Що ж, боги ненадливі, нашої дружби старої
маємо ми поцуратись ачи напитати
тільки на карті її, ту, що міцної
криці не знає і як ту зброю плекати?
Велетам — друзям оцим, котрі з мерцями
нас розлучають, про наші муки байдуже,
наші учти далекі, між купіллю і нами
відстань росте, а їхнім гінцям, що загайні дуже,
нас не настигнути. Кожен самотній нині
геть залежить від того, що другого він не знає,
стежку ми кладемо не як меандр на глині,
але як міру. Давній вогонь палає
тільки ще в казанах, де молотки все тяжчі.
Тратячи силу, ми наче плавці пропащі.

Скажу, що 10-12 рядки цього сонета я проходив навропацьки і не певен, що не збився з
путі.

1-25

Нині тебе я волю, лиш тебе, о мій квіте,
назви котрого не взнав я, — це єдине з жадань:
ще раз згадати і вам, окраденим появити
посестру славному оцих неподоланих волань.
Як танцівниця нараз, чуючи в тілі вагання,
спиниться, ніби її юність проймає метал,
мрійна й заслухана — вже бог усеможною дланню
в серце її нестійке пісні заронює шал.
Неміч близька вже. І кров, зборена тьмою,
стемна вилискує, ще марить весною,
ще, начування, вирує серце, немов молоде,
але гамується рвіння смерком і яром
заки та кров під страшним долі ударом
в навстяж відкриту смертну браму зайде.

1-26

Але, божественний, ти й наприостанку співаєш,
сонмові лютих менад серце не давши своє.
Ти, чудовний, цілком їхній зойк заглушаєш,
а нагірній твій спів понад хаос постає.
Хто б з них розбити спромігся ліру твою або дух?
Як не шаліли вони, як у борні не жбурляли
камені гострі, що їх в серце тобі метали, —
ніжність поймала твоя, їм відкриваючи слух.
Помстою знищений ти, караний, ти відбринів,
але відлуння твоє в тілі левів відгукнеться,
скелям, пташкам, деревам чути подосі твій спів.
Боже утрачений, ти знак, нескінченний в віках,

дертий злобою, твій дух проскурами роздається,
отже, ми вуха твої, ти — на природи устах.

Ну, ось, Валю. В Тебе тепер мають бути всі мої 26 сонетів першої частини.

Якщо я зберуся з часом, силою і т. ін., то якось перепису Тобі в листі їх усі 26, але, певне, це буде вже тоді, коли вони стануть більш-менш кондиційні.

Сієї ночі знову снівся Дмитро — підряд кілька ночей — і все якісь хованки-настигання, майже онтологічний мотив.

Ось тобі трохи своїх віршів.

[Далі йдуть вірші: “Посоловів од співу сад...”, “Схились до мушлі спогадів — і слухай...”, “Пірнай у сон — і забуттям окрийся...”]

Бувайте здорові, любі мої.

Щедрую Вам щастя-долю в Новому році.

Цілую Вас, славні.

І — дякую — за добрість Вашу.

В.Стус

8 грудня 74 р.

¹ Статтю Ів.Дзюби “Син Кабарди” про кабардинського письменника Хачіма Теунова було опубліковано в “ЛУ” 29.11.1974.

² Оповідання Валерія Шевчука “На віграх”.

43. ДО ДРУЖИНИ

23.12.1974

Чолом, любі мої!

Десь у середині грудня мав листа од Тебе, Валю, — із чудовою “Великою ніччю” (знаєш — прочитав із превеликою втіхою, зробив дві поправки — “доокола” замість “довкола” і “погляд” замість “зір” — і позаздрив собі самому — зразка 1971 р. Бо мої сонети з Рільке, роблені тут, далеко не тієї якості, як ця елегія ночі).

Я вже, Валю, Тобі писав, що всі сонети до Орфея (ч. 1) я Тобі переслав, тепер братимуся до другої частини, де їх, здається, всього 28. Із них я маю такі: 1-3, 6, 18-28. Будь ласка, без поспіху і без помилок переписи решту і вишли мені — протягом 1-2 місяців, як Тобі буде час.

Прошу тільки — не вкладай їх у чергового листа, а вишли окремим конвертом, бо при Твоїй періодичності (1 лист на місяць) я буду позбавлений вістей од Тебе цілих 2 місяці (перевіряють вірші — не менше місяця, а то й більше).

Ще раз дякую Шурі — за 14 сонетів, здається, досить вправно переписаних.

Останнім часом мав вісточку од Михасі з сонетом, од Юлія . І обом — подяка моя велика.

Нині лагоджу свої сухі кості; взявши у тезки¹ Антонича, довикликую духів, які б поріднили мою душу із його душею (хочу щось написати, лише не знаю, як буде).

Маруся переписала в листі уривки зі статті Волошка². Автор її згадує за листи “хіміка”³, я ж чув (не читав) лише про один. Автор не помилився?

Пиши, Валю, просторіше — про здоров’я батьків наших, про себе, про Дмитра, про моїх колишніх друзів і союзників — що, звичайно, можна писати, не викликаючи гніву церберів.

Знаєш, Валю, Ти снишся мені чимраз рідше. Десь, мабуть, раз на місяць (тоді, коли сідаєш до листа мені). Отож, як писатимеш рідше — то й снитимешся з більшими

інтервалами. Щороку — по зустрічі — Ти починаєш даленіти, заходячи за обрій пам'яті, а сього року — після видження — зайшла так далеко, що я Тебе вже й не чую: Ти — як та цяточка сумного маку, яку я Тобі показував у кращі для себе часи. Як можеш — пиши докладніше. Не думай, що хочу якоїсь патини, ні. Хочу більше фактів, більше чути Твоє життя, життя сина, життя моєї околиці (то правда, що координати Раїного чоловіка змінилися?).

Цікавлюсь, чи не вийшов Рільке М.Бажана, де подівся дядько Волек⁴, як казав Дмитро (тобто, чи все гаразд у нього).

Кланяюсь Твоїм батькам, Шурі з усім її сімейством. Уклін мій усім київським ярославнам, усім добрим людям. Цілую і чекаю листа.

22.12. Останнім часом читаю періодику, бо більше читати нічого (книжкових бандеролей не одержую, хоч і замовляю). До всього на 75 рік лишився без “Иностранки” — ліміт. Прочитав “Чорного принца” А.Мердок — без утіхи, як і Делібеса (№ 11, 12) — без радості. Роман Перрюшо про Мане — так само не втішив (куди краща його книга про Тулуз-Лотрека). А щодо романів Меші Селімовича або “Вбік до Свене” — то це мені заказано читати, як і чимало іншого доброго, що подекуди прохопиться в “Книжном обозрении”. А що ж наш “Друг читача”? Коли вірити цьому другові, то новинки в нас такі, що й ворогові не зичив би!

Лишився я тепер на зоні удвох із тезкою, більше ні до кого живим словом обмовитися, а ще сподіваюся, що згодом буде не краще, а гірше.

Не знаю, Валю, писав я Тобі чи ні: хотів би мати 10-томовик Гете (виходить російською мовою, десь саме тепер має бути передплата). Замов, будь ласка, тільки не сюди, звичайно, а собі. Може, ще коли здасться мені, а вже як не мені, то, може, Дмитрові, коли йому дасть Біг мої зацікавлення.

Ну, а тепер — трохи лірики.

Послухай вересня — і він повість
в своїй оскліло-мерехкій задумі:
те, що в веснянім виснилося шумі,
іще й подосі жде на благовість.
Спадає листя — і твоє ждання,
мов перелітний птах, пірветься в вирій.
З усіх коханок дайсь єдиній — вірі,
що зраджує і любить — навмання.
Бо вже верхів'я молодих трепет
напризволяще наслухає гуки
німих висот. Тополя ламле руки —
і сил нема пуститися у лет.

Цілую Тебе, люба моя!

Щасти Тобі у Новому році!

23.12.74 р.

Василь

¹ Василь Лісовий.

² Див. примітку до листа від 23-24.09.1974.

³ Йдеться про хіміка Леоніда Селезненка, товариша В.С. з аспірантських часів. Його було арештовано одночасно з В.С., а потім випущено після покаятної статті.

⁴ Так малий Дмитро називав чоловіка своєї тітки — Валентина Ловейка.

Сервус!

Отже, Валю, мені доведеться довго звітувати перед Тобою — за всі Твої дари (мав їх і після Нового року, але ще до Різдва). Тим більше, що водночас одержав менше висилання (бандероль) від батьків (підписано татовою рукою). Такщо до моїх тягучих бальзамів Шостаковського, тобто бальзамів сурогатних, додалися Ваші справжні бальзами. Дуже Тобі дякую, люба, і не май серця на свої зайві турботи через мої прохання. Коли дасть Біг, я вже Тобі колись віддячу (сторицею, Валю, сторицею), а не дасть Біг — тоді хай сам і віддячує, аби йому, хто водить мною, не було гріха за мої негаразди.

Тепер звітую про листи: мав поздоровлення новорічні од Дмитра — малого й великого, Михасі, Богдани, Світлани, Юрка, Володі Міщенка, Тамарочки, Олександри та Валентина — красно всім дякую. Від Тебе, вірю, буде теж, але перегодом — у середині січня (ось Твої вічні спізнєння до мого швидкого поїзда!). Але це тільки побагачує Твої барви янгольські, чи ж не так?

Боюсь наврочити, але поки я маю кілька добрих днів для писання і дай, Боже, аби так було і надалі. Одержав новорічний подарунок: проти Нового року мені снилося вусате сонечко, і від радості я прокинувся і довго лежав, мліючи в щасті. Шкода, що не маю адреси пані Льолі, і мої телепатичні зусилля не доходять до високих хорів їхньої господи, де живуть, нудьгуючи, добрі лари й пенати.

Мав іншу вітху, але оманливу: в 6 числі “Филологических наук“, які недавно одержав, є стаття про Сонети до Орфея, зовсім, правда, порожня, але автор її, якийсь Н.С.Литвинець (чути нашого брата!) на 10 сторінках власного пустомолотства дає уривки перекладів, зроблених А.Карельським. Оскільки це цікаво (особливо як на мого суворого суддю Юрка), то наведу перший сонет:

И к солнцу — ствол! О целый бор в звучанье!

Орфей поет! О звонких крон хорал!

И смолкло все. Но и в самом молчанье

зрел целый мир свершений и начал.

И звери поползли из нор в низинах

из гнезд, притихших в солнечных ветвях,

и в первый раз не хитрость и не страх

причиной были робости звериной,

а слух привычный рев, и рык, и гам

вдруг стали в их сердцах ничтожно малы,

и где лишь норы жалкие когда-то

растерянно ловили звук крылатый,

где прежде в темном страхе тварь дрожала,

там голос твой теперь, и столп, и храм.

Переклад нерівний, початок енергійний і досить оригінальний, але багато самодоточень і розріджень авторового тексту. Цей чоловік — засміливий, коли робить із прекрасного тексту Рільке своє, теж досить добре: Да, чтоб восславить! Он призван восславить гимном восстать из молчанья камней, сердцем своим преходящим заставит соки в божественном вспыхнуть вине.

Тепер, Вальочку, перепису трохи своїх дозвершень:

[Далі йде вірш: “Там тиша. Тиша там. Суха і чорна...”]

Цей сонет мені якось виснився, і я його записав. При тому, що маю нехіть давати назви своїм віршам, цей міг би — дуже приблизно — означити як свічадо пам'яті. Але що це?

[Далі йдуть вірші: “Коли б не ти — оця зима...”, “Дозволь мені сьогодні близько шостої...“]

Ти, звичайно, вибачиш мені самоцитації, як і ламентации, а що не так написано — Ти мені скажеш. Адже Ти мій масштаб світу. І, признатися, вже чую, як з'явилася якась добра шпара — межі мною і тим, що пишеться. Тому на вірші свої я дивлюся майже очуженим, вірніше — невласним оком, а тому мені було б відродно чути всяку добру критику, що йшла б на користь тому, що з мене видихається.

А тепер, Вальочку, трохи Рільке (з другої частини):

Подиху, вірша ясна течіє!
Завжди чистий усесвіт ласкаво
повиває своє існування. Протитяжіння моє:
йому піддаюсь без угаву.
Хвиля єдина, котрої
поступовим морем я зрів,
найощадніший з усіх можливих морів,
здобич далечі світової.
Як багато цих, обширу знаних, місцин
у мені позначилось. Вітру інші потоки —
ніби мій син.
Ти, повітря, мене пізнаєш? З місць моїх не забуло нічого?
Ти, гладка обволоко,
аркуш і вигин кожного слова мого.

Це перший сонет. Кінцевий варіант: вітру інші струміння — ти, гладеньке лушпиння (обволока — мені здається краще). Маю клопіт із місцинами, а особливо — “місць моїх“ — але, бог відає, що там я, шукаючи, знайду, хоч усе зрозуміло, що мав на увазі Рільке, але чого я віддати поки не можу.

А це Рільке — передсонетний:

Зима. Паркан. І чорний кіт
на білому снігу.
І ворон між вербових віт
гнеться в дугу.
Дві похнюплені сосни
смертельну чують корч.
Світ цього царства сатани —
головою сторч.
Дві брами, вгрузлі в землю, тьма
колошкає Танар.
І духу-продиху нема
од жалібниць, од мар.
Зима. Паркан. Чорніє стовп.
Мережка шпичаків.
І коней золотий галоп.
Вогненний грім підків¹.

Коло сонетів я останнім часом трохи попрацював, тож перепису іще кілька, зроблених у різній мірі кондиції:

О зови мене в свої години
що з тобою в вічній боротьбі,
що благають, наче пси провинні,

як би викрутитись, лиш тобі
видається: нарешті зміг піймати.
В непокорі цій — ти й сам еси.
Вільні ми. І звикли проминати
уготовану нам мить яси.
Боязко ми прагнемо підмоги,
чувши: ще заюні для старого,
а для небувалого — старі.
Нам по правді славити годиться
адже водночас ми — сук і криця
і загрози трунок о порі. (Це 23 сонет).

V

Тихий друже далечей, ти чуєш —
дух твій множить сфери світові,
як з дзвіниць суворих край звістуєш.
Те, що з тебе соки п'є живі,
за саму поживу дужчим стане.
В вічнім перевтіленні творись.
Що страшний твій біль? Вино духмяне
з пива-трути встоїться колись.
Будь же смыслом ночі, на хресті
власних дум, зібравши надмір моці:
бо ж остання зустріч настає.
А, забутий у земнім житті,
мов притихлим долам: я в потоці
і швидкій воді кажи: я є.

Цей сонет, 29-й, про який я Тобі не написав був, що маю (повторюю ще раз: маю 1-3, 6, 18-29), мені, звичайно, найдорожчий і, окрім першого тривірша (Будь же смыслом...), надзвичайно тяжкого, як і темного досить, для віддачі, я, здається із ним упорався, предобрядче намучившись.

Вашу природу, свічада, в цім світі
жоден збагнути, як слід, не зумів.
ви, наче діри гучливі в ситі,
заполонили перерви часів.
Звикли ви тринькати залі порожні,
смерком повиті, мов плетивом віт.
Крізь живопліт ваш дереться вельможно
люстра, мов хлопець шістнадцяти літ.
Часом ви барви живої потік,
дехто, здається, в вас сновигає,
інших ви лячно справляєте вбік,
лиш найвродливі лишаються в вас,
поки за вашим лицем не засяє
спалах нарцису в окрасі окрас.

Це сонет третій. Маю такі варіанти: крізь живопліт ваш іде переможно (це задля того, що слово вельможно має не зовсім прояснений для мене стилістичний тон). Крім того фінал вірша не дуже здалий вийшов, а наявні варіанти-заготовки (квітка нарцису, розквітла враз; чи: квітка нарцису в чарі окрас) мене так само не задовольняють. І я не знаю, чи знайду ближчим часом що вартніше.

Знала, трояндо, ти давні трони вершити,

простий вінець лямував келишок твій,
нам же оці незчисленні повняві квіти
невичерпні у вроді своїй.
В одязі одягу ти ховаєш страждання,
що, наче дух, схоже на жмут мигтінь,
а окрема пелюстка — то уникання,
зречення всіх одінь.
Запах твій вабить нас од століть,
назва кличе — бальзами її спивати,
а нараз він, як слава, в вітрі стоїть.
У найменні його ми ще й досі не певні.
Прагне в лоно його знову вертати
спогад, який нам дали наші благання ревні.

Це шостий сонет. У ньому маю варіант початку:

Знала, природо, ти давні трони вершити.
Просто мережані вінця твої навсібіч.
Нам же оці незліченні повняві квіти —
то невичерпна річ.

Цей варіант початку мені видається кращий за те, що я перед ним написав, але все одно і йому багато чого бракує.

Де ти набралась духу,
о танцівнице, минуле перенести в животік?
Цей ураган кінця, оце дерево руху —
як їх цілком у свій спадок прийме добутий рік?
Чи не від того цвітеш ти, що виром своїм захопила
тиші його чоловік? Не через тишу оця —
(адже тиша — не сонце, не літо, ані тепло) — твого тіла
спека — без краю й кінця.
Але він ніс його, ніс — дерево твого екстазу?
Чи ж не його це плоди спокійні: цей дзбан
з пасмами стиглості, або визріла ваза?
І в подобах: хіба ж не ти абрис лишала,
коли твоя брова швидко писала
тьмяну стежку блукань і перевтілень бран.

Тут, у цьому 18 сонеті, так само не задоволений фіналом, зробив варіант, яким теж не дуже втішаюся. Отже, замість дзбана — коряк (куди гірше!) і:

Або в подобах: хіба ж сліду не залишалось,
що твоєю бровою похапцем так
на манівцях оцих самовертань писалось.

Переписую далі другий сонет:

Так, як майстрові жест передчасний
щирі мазки з полотна зітре,
часом свічадо усміх прекрасний
враз із обличчя дівчат забере.
Марно прагнуть при сяєві свіч
ранком, чи ввечері при абажурі
усміх піймати: лиш маски похмурі
там, за серпанком справжніх облич.
В що ви вглядалися, очі, як дихав

жаром камін, що згасав без часу?
В погляд життя, що навіки згубилось?
Хто знає, земле, про всі твої лиха?
Той, хто співає щедрю ясу
серцю, що в світі цілому забилося.

Щось мені ця робота над другим сонетом не дуже до вподоби, але вже як є. Так само мало радості мав я і від розволіклого 19 сонета. Ось він:

Золото мешкає в пещених банках десь,
і приватні справи заводить з відвідувачами.
А сліпий той, жебрак, — ві[н] для мідного шага весь —
наче місце порожнє, як порох поза кутками.
При гешефті ці гроші чуються, як удома,
перебравшись у шовк, гвоздики, хутра нові.
Він, мовчазний, стоїть — слухає, як нерухомо
сплять ачи прокидаються гроші, наче живі.
О як вона прагне стулитися на ніч, долоня простерта ця!
Завтра долю свою вона іспитує знову,
жебрами зморена, виснажена до краю,
поки хтось, споглядаючи, з дивом збагне до кінця
і прославить довге стояння.
Тільки оспіваним — слово
і лиш божественний — наслухає.

Узагалі, мушу сказати, що із тих 35 сонетів, які я вже переклав, далеко не всі мені до вподоби (на рівні, скажімо, 29 чи близько того). Так уже хочу звільнитися з цього квазісонетного рабства і одержати що інше до роботи (довша нехить докінчити майже готові “Римські елегії” Гете — того ж гатунку). І тепер, розігнавшись на Антонича, не знаю, що з того буде. Бо доба суперлятивів закінчилась, а з нею — і стара структура, форма письма. Коли вдасться відчутти масштаб цього нового критичного письма, то, може, і з Антоничем щось і буде. А так — шкода й мови. Тим більше, що аж надто багато чого бракує для того, аби займатися Антоничем і dokonати своїх роздумів коло нього (ні, не на тему поета, а саме поета).

Повернуся до одержаних листів. Світлана прислала мені другу подачу Свідзінського — водночас легкого і важкого, граціозного (шугне дрімлюга блискавицею) і цікаво незграбного (гарантом будемперебудем) — а обидва з цікавою мовою, що часом заздрощі беруть (над дуrolомом велелюдним). Цей другий Свідзінський, без грації “іще літо у телефоні”, але, здається, що він прагне до тієї ж грації, але тягота висить над ним і світить із рядка. А конструктивність забудови, як і окремі міти (як ось: живицею не рану тощо), знають високе авторове мудре чоло — під сивиною волосся. Найбільше, звичайно, припали мені до вподоби “Гелгочуть гуси” — із зумисною формою, в яку, як у перловиць стулки, закладено багато змісту. Тільки там бракує чогось — може, техніки, може, напору, який покриває своєю хвилею той чи інший недогембльований текст. Хай мені вже вибачать чиїсь усміхнені вуса! Лиш не руді, а чорні!²

Валю, тепер відповідаю на Твого останнього листа від 11.12. Отож, одного листа, довго триманого, я одержав (де був Рільке), другого — з переказом статті — ні. Певне, їм вона теж не здається дуже переконливою, коли завертають її виклад. Уривки з неї, прислані Марусею, я прочитав — без особливого клопоту, бо чи ж може мене зворохобити той п’яничка з очима вчорашнього відірвиголови. Шкодную дуже, що слабує мама; їй бракувало ще тільки тромбів. Що Ти мені казала, аби звернувся з ногами, вже не пам’ятаю.

Останнім часом я вже зовсім один, як бубон. І тезки нема, та й не буде скоро — десь чи не на цілий квартал залишаюся сам-один. Сподіваюся через кілька днів повернутися до роботи, але ще не знаю, як буде.

П'ю бальзам Шостаковського, варю рум'янок, бабку, чуюся ніби краще.

Це, Валю, й кінець моєму листові.

Цілую Тебе, люба моя. Цілуй за мене сина, рідню, моїх добрих друзів, що не забувають мене. Вітай, будь ласка, моїх побратимів і посестер. Христос ся рождає!

Безсилий перед Твоєю добротою

7.1.75 р. Василь

¹ Це оригінальний вірш В.С.

² Очевидно, йдеться про І.Світличного (чорні вуса), що ж до “рудих“, то це, очевидно, — В.Чорновола.

45. ДО БАТЬКІВ

2.02.1975

Дорогі мої!

Сталося так, що мій лист, писаний до Вас у середині січня, цензура конфіскувала, не давши з того приводу, як то звично, жодних пояснень. Через це спішу, довідавшись про заборону, написати Вам одразу ж.

Справи в мене так, як завжди. Чуюся, як завжди. Повернувся з лікарні, де став пити так званий вітамін “U“ (капустяний екстракт), який нібито лікує виразку. Не знаю, як він діє, можливо, мамо, допоміг би і Тобі. Це зовсім новий препарат, а тому, певне, ще не зовсім вивчений (великої полегкості од нього сам я не відчуваю). Його, звичайно, Маруся могла б знайти по аптеках і так само проконсультуватися з медиками, як він годиться мамі.

Від Валі — дуже недобрі звістки. У її мами інсульт. Я тим дуже стривожений і не знаю, як вона зараз себе чує. Як не знаю, що там і з Валею, бо перенесла грип і має ускладнення на гайморові порожнини. Будь ласка, якщо Ви в курсі справ моїх київських родичів, сповістіть, бо від Валі я не маю листа вже тижнів 2 чи 3. До речі, Валя писала востаннє, чи одержав я Вашу бандероль і її висилання. То я одержав і те, і друге. А ось квитанцій на передплату, яку вона зробила для мене, я не дістав (і вона по листах не згадувала, що висилає). Через це я просив би Валю, аби тільки назвала мені все те, що передплатила і номери квитанцій. Коли ж передплаченого нею я не одержую, тоді попрошу її, аби вона повернула всю передплату на свою адресу, бо в цьому році заборонили передплату з дому.

Мені приємно було довідатися, що Михайло* вже став до роботи. Вітайте його разом з Любою. Часом пише Дмитро, вітайте його так само. В інших випадках листів стало зовсім мало, то я думаю, що тут винні не люди, які пишуть до мене, а цензура. То що тут вдієш?

Маю регулярні вістки лише від Михасі. Зовсім недавно одержав від неї поштівку з ліонським гобеленом на відкритті. Був і лист від Валі, де була друга подача Мандельштама.

Я вже писав, що закінчив перекладати сонети Рільке, які в мене були. Тепер чекаю продовження — залишилося 13 сонетів.

Довідався, що в Києві вийшов Рільке в перекладах Бажана. Звичайно, я це видання собі замовив, але не певен, що я його одержу, бо останнім часом нічого не хочуть присилати з того, що я замовляю (так само знаю, що винні тут не книгарні, а місцеві наглядові служби). Через те, що маю мало певності одержати Рільке Бажана, прошу моїх київських кореспондентів придбати мені цього Рільке, а в листі дати знати, що саме переклав Бажан із

* Захарчук

“Дуїнських елегій” та “Сонетів до Орфея” (цілком можливо, що цього року вийде великий Рільке російською мовою, над яким працює багато людей, чимало з яких мені невідомі).

Прохань у мене ніяких не буде. Висилати мені поки нічого не треба і нічого не можна. Коли наблизиться час побачення (то ще не скоро, аж улітку, в тій порі, що й минулого року), то хай Валя чи Маруся (мені звідси тяжко сказати, хто з Вас може приїхати, хоч мені, звичайно, кортить дуже побачити Вас усіх) дасть мені знати, коли то буде приблизно, аби я знав. До речі, Марусю, коли б із Донецька хтось відважився приїхати до мене, то може сподіватись на попутчицю в ці далекі краї, яка мешкає десь коло Вас не так і далеко, а тут має тата. Її звати Віра, і вона може якось завітати до Вас. Прізвище її — Калач¹. То, звичайно, їхати вдвох було б легше, аніж самій. Може, Валя моя її знає, а як не Валя, то хтось із моїх київських друзів (це пишу на той випадок, щоб замість Віри не вийшла яка-небудь Гапка в погонах, що схотіла б назватися Вірою). Оце поки всі мої новини.

Цілую Вас, любі мої. Зичу здоров'я.

¹ Йдеться про Віру Калач-Шумук, дочку Данила Шумука.

46. ДО ДРУЖИНИ

2.02.1975

Вальочку!

Дуже мене засмутив Твій останній лист (не з подачею Мандельштама, за що дуже вдячний переписувачці), де Ти згадуєш про свої біди, які наріпали двері Твоїї господи. Пиши, як там здоров'я мами Твоїї, як Ти себе чуєш, голубко. Я Тобі був уже писав про це, але чомусь листа вкрали, не давши жодного пояснення про причини конфіскації. Там я був переписав останні переклади сонетів Рільке. Отже, я їх закінчив уже тиждень зо два тому, а нових поки немає. Тобто, я сподіваюся, що Ви їх мені надішлете, але перегодом.

Мав листа од Михасі — поштівку з репродукованим на ній ліонським гобеленом. Так само мав вітання од Віри, Івана, Шури (дякую дуже!), Михайла, Юрка (це місяць тому, але не знаю, чи писав Тобі про це). Квитанцій на передплату я не мав, бо Ти їх не висилала. Прошу повідомити, що саме Ти мені передплатила і номери квитанцій (справа в тому, що тут почали війну з книжками й періодикою, тому заборонені домашні передплати і не пускають передплачених у “Книзі — поштою” книжок. Я вже писав і за те, що Твоє більше висилання одержав. Коли я, довідавшись про Твої передплати, не зможу їх виправити для себе, тоді вже напишу Тобі, аби Ти їх вимагала на свою адресу, але вже потому (на превеликий жаль, це потому буде через місяців два чи й пізніше, враховуючи тернисті шляхи листів). Додам, що дуже непокоюся своїм тезкою¹ — враховуючи його здоров'я, то справжні непереливки. Але кажи Вірі, аби надто не бідкалась, склавши руки і сподіючись на Бога. Останнім часом тут занадто багато клопотів, аби можна було залишатися спокійним. Занадто.

На цей раз, Валю, я нічого не переписуватиму зі зробленого — залишу на наступний раз, коли дочекаюся од Тебе вісточки.

Здоров'я Твоє і мами Твоїї, як і моїх батьків, дуже непокоять, а тому слід чекати, що Ви напишете в наступному листі. Робота моя коло Антонича посувається повільно, хоч далі підготувань, як завжди, затяжних, діло ще не пішло. І дуже шкода, що я залишив Василя без цієї відради — читати і перечитувати, спиваючи його молодечий хміль.

Кланяйся од мене рідні, насамперед — Ользі Григорівні. Дай Боже, аби їй стало краще!

Кланяйся друзям київським і сусідам, у яких я не можу позичити решітка. Як чує себе Олексійович?² Шкода, що він так інтенсивно збавляє свої сили, і без того інтенсивно висмоктувані.

А що поробляє наш дядько Дмитрусь, чому він так рідко пише до татка і не каже, як закінчив другу чверть?

Валю, мені дуже цікаво, аби в Києві придбали Рільке Бажанового для мене. Цікаво, аби назвали всі сонети і елегії, які він переклав. А коли буде у знайомих час — аби переписали ті сонети, яких Бажан не друкував у журналах — Всесвіті й Жовтні (це вже перегодом, а поки — саме перерахування мене обходить).

На цьому буду закінчувати поки.

Цілую Тебе, люба. А Ти цілуй Дмитра — за мене.

2 лютого 75 р.

Василь

Втім, напишу такі сонети Рільке:

Серце, співай сади, тобі невідомі, що в скло
ніби занурені, очі сліплять, мов ваза.
Слав їх, щасливе, співай, кращих за них не було —
понад води й троянди Ісфагана й Шіраза.
Серце, засвідчуй: ніколи ти не могло без них,
їхні стиглі смокви завжди тебе пам'ятали.
Їхнє гілля рясне квіти до тебе здіймало —
так, як тепле повітря никло до лиць твоїх.
І не дайся омані, буцім-то вже не в силі
втриматись від випадкового поривання: існує!
Нитко шовкова, ти знов станеш ткалям при ділі.
Образ той, що тебе в плоть свою прийме, відчуй
(мить, наче біль, пробіжить духом твоїм і тілом
чи: (враз оджилим на мить духом своїм зболілим),
як остаточно завершений подиву гідний килим.

V

О повернись! І в грації дитинній
додай стрімкий пуант у наш танок,
що в пам'яті, мов зірне мерехтіння.
Адже природи виважений крок
не знає наших чарів, бо природі
лиш спів Орфея править за живло.
Її ти зворушав іще відтоді,
дивуючись, як дерево могло
так довго згадувати, щоб з тобою
іти на ліри голос гомінкий,
що звисочів над глиби нечуванні.
Її ти вів чудовною ходою
і вірив: ще твій друг на святкуванні
 внесе в танок свій лик і крок чіткий.

Бувай здорова, Вальочку.

¹ Йдеться про Василя Лісового. Віра — його дружина.

² Іван Олексійович Світличний.

Дорогі мої!

Сьогодні, 5 лютого, одержав, Валю, Твого з Дмитриком листа. Дякую!

Мені дуже боляче відчувати Твої великі клопоти й безсонні ночі, а ще тяжче — що здоров'я Ольги Григорівни зовсім-зовсім зле. Передай їй, будь ласка, од мене великий уклін. Я писав їй персонально в листі до батьків, але того (січневого) листа чомусь конфіскували, отже, багато моєї праці пішло намарне (власне, доведеться знову те все переписувати, хоч досі не знаю, що цензурі не сподобалося в ньому). Знаю випадки, коли після інсульту люди поправлялися. Останній приклад — композитор Бріттен. Дай Боже, аби й мамі нашій стало краще, дорога Вальочку. Скажи, що я молитимуся за неї, аби видужала.

Шкода мені Вас, любі мої. Дуже шкода. Як би я хотів перебрати Ваші клопоти на свої плечі, але що я можу вдіяти? Маю одну дорогу — ганьби. Але нащо Вам я такий, то ж правда, любя?

Валю, знаю, що Ти писала листа поспіхом. Тому не зауважую маленьких роздратовань (Ти сприкрена, що бандероль слали батьки, а не Ти). Але, Валю, їм же так само прикро, що всі мої прохання — до Тебе, а не до них. Чи ж не так? Отож, не сердься (це слово я пишу правильно, а Ти ні, але у Тебе воно ніжніше). Мав воднодень і листа від Тата, і 5-й том Словника (4-го не маю, то, може, через когось зауваж їм, бо мені не подобає ніби писати про це).

З лікарні я вже повернувся. Чуюся звичайне. Шкода, що вже не маю Твого вікаліну, який єдино мені добрий. Але чи це єдиний мій клопіт?

Далі. Дмитро просить мене, аби я дістав книгу про героїв-піонерів. Я б із радістю, але таке пересилання неможливе. Отож, може, хто дістане йому цю книгу від мене, я буду дуже вдячний.

Останнім часом (уже тижнів зо два!) закінчив усі сонети Рільке, які в мене були. Тепер сиджу над їх переписуванням і дошліфовуванням. Повернувшись, дещо переробив три з них перші, перечитав Юркові листи, яко класику (дуже шкода, що його консультації так далекі від мене, що я не можу сперечатися з ним на такій відстані далекій, хоч у мене — більше однастайності, ніж суперечок, хоч є і такі). Я пишу щиро: премудрий Юрко хлопець, і одна сторінка його листа цікавіша за всю статтю якогось Н.Литвинця, що в “Филологических науках” (№ 6, 74 р.) написав статтю про “Сонети” Рільке. От було б добре, аби Юрко (в перспективі бодай) осмислив естетику Сонетів чи й Елегій — не так, як він писав дисертацію, сварячи Борєва чи Недошивіна, а так, як писав про Рільке Гайдеггер (або я знаю, як Гайдеггер писав? лише здогадуюсь, що писав добре, що в такому плані міг би писати і Юрко, чуючи з його езотеричного стилю!).

І коли вже зайшло про Юрка, і його пречудові листи Рількевські, то одразу ж скажу: як на мене, він фінал третього сонета тлумачить дещо не так (бодай не так, як той фінал я його розумію). Ще раз скажу, що до цього місця я з Юрком чи не геть згоден (хоч і не геть і не цілком). Що ж до: ein Nauch um nichts. Ein Wehn im Gott, то тут, по-моєму, є сліди концепції поезії. Спів — не бажання, а прагнення осягнути, він є буття і цим буттям лише й конститується, визначаючи свою стилістику через автора, що не є творцем, а співтворцем. Бо через нього, імперсонального автора, виявляється естетика світу. А світ забороняє митцеві бути особою в іншому, не космічно-буттєвому масштабі. Отже, осягнення, бажання — решта навантажень на поезію, як подих Божий, бути не може. І тому, юначе, дарма ти

криком рвав уста (то була не поезія). Ти, юначе, правив од поезії не того (не кажучи вже про те — що од поезії взагалі нічого правити, в першу чергу авторові, поетові). Отже, юнак був не в поезії, не в співі, і його кортячка версифікаторська мине, коли зацікавлює в ньому крик плоти, крик, що він ототожнює з вимогами поезії. Тому краще юнакові спекатися свого заняття з приводу. Бо іншим духом повен справжній спів. Це проба вдихнути душу в порожнечу, недуховне (чия проба? певне, проба самої порожнечі набути-самонабути — власну духовність). Поезія — це подих небуття. Це повів у Бозі (тобто, стан божественної субстанції, нічим не спонукувані, просто наявні сліди саморуху природи, просто вітер усесвіту). То як я можу погодитися з версією Бажана (Не подих в пустку. Віддих в Бога. Вітер.). Йй-богу, я не можу навіть здумати, що шановний Юр бачить тут логічного!

Справді, в цьому сонеті чи не найтяжче оце: Wann aber sind wir? Und wann wendet er. Мікушевич тут напускає страхів. Бажан, звичайно, куди обережніше, а тому ближчий до правди, і до помилки (коли б тільки хто добре знав, де правда, а де помилка!). Моя остання думка така: Спів — це буття. Для Бога найлегше. Коли ж є наше буття? Правда, вже далі — Zweispalt: чи то коли він наворачтає на наше існування землю й зорі — і в цьому разі я згоден із Юрком: тобто, що колізія співу й існування (існування — як здвоєного буття; коли паралельні космосу перетинаються: у нас — існування, не буття. Ми — рука Бога, уста його, але ми — й є. Ми в сяєві двох сонць: Бога-провидіння і самоволі. У цій версії (першій), гадаю (і то — приблизно), що можлива ця версія: “коли ж нам жити, як опроти нас Господь воліє всесвіт обернути“. Тобто, коли в проблематику співу існування включається проблематика людини 20 століття — наслідок суперечностей людського духу. Чи то — і це друга, спокійніша версія: коли до нас бог наворачтає землю й зорі, бо ми — малі співці, що мають Геніальні Орфеївські обов’язки перед усесвітом — естетизувати його — теж не своєю волею, а кривою самоволею природи самості. Світ схиляється до нас, ждучи од нас Орфеївського співу і повіривши в нас. Це все надто тяжко розшолопати. Бо тут є моменти, що не зовсім вкладаються в загальну концепцію, а тому треба йти навпомац, аби не схибити (а як не схибиш, ідучи навпомац?). Тепер не буду давати цих перших трьох сонетів, бо ще коло них посиджу, глянувши на них у низці решти. Може, низка допоможе.

Тимчасом перепису кілька останніх перекладених сонетів, які я змушений повторити вдруге, бо перше моє висилання було сконфісковане.

Отже, сонети Рільке.

[Далі йдуть сонети: 2-26, 2-25, 2-20, 2-28, 2-27, 2-24, 2-21.]

9.2. Валю, недавно був сумний од Тебе лист. Пишеш, що здоров’я мами зовсім зле. Тяжко мені то чути. Живу сподіванням, що їй стане краще і молю про те Бога.

Хочу відіслати цього листа, аби ще Ти встигла привітати зо мною поруч моїх батьків. Через це завтра й пішлю. А поки дам відповіді на запитання і висловлю прохання свої (але які запитання? чи вони були?).

Отож, прошу передплатити мені Гете — 10 томів (я вже писав). Прошу вислати на медчастину вікаліну — пачок із 6, а також 4 пляшечки вітаміну “U“ (таблетки метилметионінсульфонія хлориду), бо тут його немає. Сюди ж можна покласти слабне (кору крушини чи інші трави, здається, олександрійський лист, який діє так само, як казав мені Василь). Але ні в якому разі не можна класти їстівного нічого — аби не завернули. Так само нічого іншого — одні ліки, одні трави. Коли можна, не зволікай із цим.

Квитанцій Твоїх, Валю, я не мав — Ти забула і не вислала мені, як і не повідомила про передплату. Досі я не одержав Твого нічого, отже, краще переадресуй на себе, бо тут боронять. Побачення я попросив на другу половину червня — першу липня, коли буде — ще не знаю остаточно. Іванову адресу я недавно дістав, дякую. З листами стає гірше. Тільки від рідні, більше ні від кого не пускають.

Кланяюсь усім своїм друзям, а все жіноцтво здоровлю зі святом.

Буду на цьому, певне, закінчувати.

Додаю листа до Дмитра й вітальні відкритки дві.
Цілую. Василь
9.2.75 р.

48. ДО СИНА

Лютий 1975

Дорогий мій сину!

Твій лист, як і мамин, мене дуже засмутив — усе через те, що хвора бабуся. Звичайно, Ти допомагаєш мамі й деді — доглядати за бабусею, чи не так?

А пишеш Ти не так, як міг би, аби постарався. Бачиш, сину, із цих дрібниць починається людина. Ти хотів би мати книгу про героїв-піонерів. Я Тобі не можу напевне її обіцяти, що дістану. В кожному разі постараюся зробити Тобі таку радість.

А хочеш, я Тобі розкажу про те, як стати героєм? Втім, це не обов'язково — бути героєм. Але обов'язково — бути доброю людиною, тобто такою, що намагається більше віддати іншим, аніж брати. Герої виникають тоді, коли не всі люди є добрі. Тоді потрібно, аби були герої. Ти знаєш, що більшість із них гине, бо сили, що стоять проти них, занадто великі, аби їх збороти. Малюєш Ти, сину, зовсім зле. Я так само зле малював, як Ти, і дуже за тим шкодую.

Добре, що оцінки в Тебе гарні. Але я чекаю, що другий клас Ти закінчиш відмінником. І це для Тебе не так тяжко — виправити письмо, старанніше писати і не лінуватися переписувати.

Радий із Твоїх спортивних успіхів. Але чи не забуваєш Ти про вправи для своїх ніг? Тобі не тяжко ходити? Мама може показати вправи, які Тобі слід робити, аби ноги ставали міцні, як у спортсмена.

Дуже хочу, синку, щоб мама і дедя і бабуся були Тобою задоволені. Шануйся. Я не хочу й чути про те, що Ти не завжди слухняний, не завжди старанний.

Ти згадував за Оленку¹. Адресу її я знаю. Отже, можу й повідомити, якщо мама забула (а хіба мама не працює разом із її татком?).

І ще одне, Дмитрику. Поки я не можу писати для Тебе окремого листа. Хіба що на день Твого народження (а це ж Тобі буде вже 9 років!).

Живу я, сину мій, звичайне. Багато читаю, багато пишу, вивчаю англійську мову. Звичайно, коли за неї візьмешся і Ти, то матимеш успіхи більші за мене, бо в Тебе значно краща пам'ять.

До речі, скільки Тобі треба читати вірш, щоб його запам'ятати? Чи багато віршів Ти знаєш? Які книжки читаєш? Які Тобі найбільше подобаються? Ти по-старому хочеш бути шофером, коли виростеш?

Я був післав Богданці вітання новорічне, але, на жаль, вона його не дістала. Бачитимеш її — подякуй за мене, що вона шле мені такі добрі зичення на новий рік. О, вона така славна дівчинка!

Шкода, що зима в Тебе — без лиж. Тут сніг великий і зима добра, з морозом і сонцем, але часто буває хмарно.

Ну, от і вже, синку мій.

Цілую Тебе. Зичу здоров'я, успіхів у навчанні.

Твій тато.

Лютий, 75 року

¹ Йдеться про дочку Ів.Дзюби. Після звільнення з-під арешту Дзюба працював у багатотиражці авіазаводу ім.О.Антонова. На тому ж заводі інженером працювала і дружина В.С.

49. ДО ДРУЖИНИ

26.02.1975

Бідні мої — Валю, Василю Карповичу, Дмитрику, Шуро!

До мене дійшла страшна звістка — немає нашої мами. І вже мені не зустрітися з Нею на цьому світі і вже не виблагати в неї прощення. І моторошно мені відчувати, що осиротіла вся Ваша домівка, і Велике Горе зайшло до господи Вашої і я не можу його ділити з Вами, будучи серед Вас. І від цього мені ще тяжче стає, ще нестерпніше: як чути мені Ваші далекі плачі, що йшли в мої сни далекими відголосками. Як мені тяжко, що я не можу втерти Ваших сліз, дорогий Василю Карповичу, моя дорога дружино, бідний мій сину, дорога Шуро.

Тяжко мені, що Бог не почув моїх молінь, коли я його ревне благав, аби видужала наша мама, аби сталося чудо. Чуда не сталося.

Пухом земля Їй, небіжчиці, і царство Їй небесне!

Я так багато збирався сказати Їй при зустрічі, бо чув перед Нею свою найбільшу з усіх Вас провину, то ж кому я тепер і скажу про це?

Чим я можу зарадити цьому горю?

Після цієї страшної звістки Ви для мене стали ще рідніші, ще кривніші, ще дорожчі.

І простіть мене Ви, любі мої, простіть Ви мене, бо в Неї я вже не випрохаю прощення.

Люба моя Валю!

Виціловую Твої горючі сльози і зрошую Твої щоки своїми.

А Ти, мій дрібненький сину, прихили до мене своє настрашене личко, дай я витру своєю хусткою Твої очі.

Де ж Ви поховали Її?

Куди мені завертати свій погляд, розшукуючи Її могилку? І на якій дорозі мені зустрітися з Нею?

Уся моя провина перед Нею стала мою тяжкою провиною перед Вами, дорогі мої.

Цілую Вас — у Великій Вашій жалобі

сповнений Жалобою

Ваш Василь

Тримайтесь, любі мої! Нам треба якось жити далі. Якось перебути цей Час Жалоби.

P.S. Валю, я нічого іншого не можу писати в цьому листі, бо нічого іншого немає.

Докладаю тільки листа до моїх батьків, а до Тебе вже писатиму перегодом, у наступному місяці.

Тримайся, люба моя, жалібна моя зозулице!

Твій Василь

25.2.75 р.

Валю, Ти кажеш правду: треба звикати до нової реальності, бо більше нічого не вдієш. Я вже давніше вдивляюся в ту нову реальність, незбагненну для мене. І знаю, що треба все пам'ятати і нічого не забути і на цій Великій Безвиході щось робити — для життя, а не для тліну. Поки орієнтуюся на Великі Мандри.

Я все частіше спиняюся на думці, що жити за теперішніх умов я більше не в силі. Бо дилема така: або ходити в смугастому одязі, як Валентин* та інші хлопці, або вибути з цього

* Мороз

світу. Жити ж у становищі зацькованого зайченяти, якому загрожує кожне шолудиве собача, — то роль не для мене. Як не для мене роль — писати опуси в душі Зені¹. Зневажати себе, втративши почуття власної гідності, я не годен.

Мені моторошно від того, що я не можу провести в останню путь бідну Ольгу Григорівну. Моторошно думати, що таке може статися і з моїми батьками, боронь Боже. А я тут шитиму рукавиці, бо маю покутувати чиюсь знавісність, напад чужого сказу. Бути річчю з державного майна — неетично.

Валю, я не збираюся жити гнівом, не хочу мстити своїм катам — хай їх судить Бог. А мої поезії скажуть самі за себе: хто був людиною, хто нелюдом. Не можу я, аби всяка потороч збиткувалася з мене.

Я ще остаточно не спинився на цій думці, але все частіше на ній застановляюся. Жити на рідній землі і не мати змоги працювати для неї — то танталові муки.

Ми, звичайно, ще поговоримо про все це, коли стрінемося (хоч не знаю, чи буде змога зустрітися цього року: поки орієнтуюся на кінець червня — початок липня, але до того часу можуть тисячу разів заборонити).

Зрозумій мене, Валю. Я обираю межі Сціллою і Харібдою, мій вибір — межі смертями. І я обираю за принципом гідності, за критерієм честі.

Тримайся, дорога моя жалібнице!

Твої сльози падають на мене і я хочу плакати теж. Але не можу. І від того мені не легше.

Цілую Тебе, голубине моя!

¹ Мова про Зіновію Франко з її покайнними виступами.

50. ДО БАТЬКІВ

14.03.1975

Вітаю Вас, любі мої!

Одержав Твого листа, дорога мамо. І дякую дуже. Я так уже скучив — і за Тобою, і за Твоїми ласкавими щирими літерами, що й не сказати. У нас тут так само повертає на весну. Снігу ще багато, але поки цей лист дійде до Вас, від снігу не лишиться ні знаку, бо вже повне сонце, зі стріх тече від самого ранку.

Я попрошу Вас переслати цього листа Валі, бо туди я в цьому місяці вже написати не зможу.

Валя прислала ліки, але видавати їх не хочуть, хоч місяць тому й обіцяли. З того приводу я ще буду допоминатися, але не знаю, чи буде з того яке пуття.

Щодо свого побачення: гадаю, що 3-5 липня Вас би влаштувало? Коли ні, то через тиждень, тобто, так майже, як минулого року. За всіма Вами я скучив, а кого з Вас побачу сього року? Та й чи побачу?

Щось мені перестало працюватися — ніби щось стоїть на заваді. Спасибі Валі — прислала три сонети Рільке, то, може, це трохи розважить і виведе з ями, з неробства. Дуже Тебе, Вальочку, прошу: маєш яку провітлу годиночку — помалу перепиши й решту сонетів, їх же не так багато лишилося.

Дякую Михасі, що придбала для мене Рільке, бо я тут не маю, скільки не замовляв. Мені дуже цікаво, які ще сонети до Орфея Бажан переклав (поверх журнального списку). Отож, коли з другої частини він поперекладав сонети, то прошу назвати, бодай які. А вже як

не буде для Вас великого труду — перепишіть позажурнальні сонети (ті, яких “Всесвіт” не подавав).

Із Валиної передплати одержую поки лише “Всесвіт”, решта 2 видання, певне, надходитимуть згодом і все це — на курячих правах, бо без квитанцій, які невідомо коли і як загубилися в дорозі, не оговорені в листі. Але Бог із ним: до великих втрат додалися малі, майже непомітні.

Прочитав “Філіппсбурзькі подружжя”¹ — без великої втіхи. Тепер читаю книгу Єремеева² про французький новий роман (цікаві деякі цитування й переказування чужих думок). Мав велику віраду од книги про Крушельницького³, яку привіз Славко. Щоправда, це вірада особлива: з такою ж “відрадою” я думаю про долю нашого покосу і кожного колоска.

Так само од Славка мав збірку Коротича “Щоденник” — для прочитання. Здивували окремі тематичні зацікавлення автора і його прилюдні позви з власним сумлінням.

А решта, певне, все звичне. Якою мовою пише автор? Я з острахом визнаю, що щось дуже знайоме, невже то моя мова? Наша мова, тільки в футурумах?

І так само: найкращий — на мене — вірш “Не нарікай”, хоч автор подекуди і фальшивить у стилі.

Здається, для деяких поетів неподоланна вада — вигомоніти — аж такою мірою, аби постати із самим собою поруч, як дві силуетки (бо без цього силуетки накладаються і шкодять летові думки). Звичайно, ця вада може бути перевагою (і, певне, такою й є в інших очах). Що ж до мене, то я б на місці автора, здатного лише на напіввиходи, напівпокиданнясамогосебе, пошукав би способів самотренажу. Може б, грати на скрипку, щоб заходити в праліси фантазій, поки не зблудишся. Бо ті заходи за грань, у темінь колись посвітяться по шпильях настрою і те сяєво обов’язково вирве щось сокровенне, побагачуючи мене і мною. Я назвав би цей тренаж тренуванням своєї здатності бути вільним від себе; звільнитися од себе і бути чистим глядачем себе — справжньої людини.

Без цієї здатності — будь-коли йти *ins Grüne, ins Freie* — постійні недоходження, самоспинання, гальма ростуть на силі.

Валю! Я хотів би Тебе запитати: якщо змога побачитися буде реальна (я, звичайно, про це писатиму пізніше), чи не збираєшся Ти взяти сина?

Ну, а поки дешицю віршів сипну:

[Далі йдуть вірші: “Цей берег зустрічей — і не збагнешш...”, “О там були правдиві антрацити...”, “Як вікна в позапростір, позачас...”, “Втечу од світу й дамся самоті...”, “Зажурених двоє віч...”, “Стань і вдивляйся: скільки тих облич...”, “Вона і я поділені навпіл...”, “По голубих лугах, мов голуб...”]

Буду на цьому закінчувати.

Додаю три поштівочки — і відсилаю.

Зичу Вам здоров’я, любі мої.

Ваш Василь

14 березня 75 року

¹ Мартін Вальзер. Філіппсбурзькі подружжя. — Всесвіт. — 1975. — №№ 2,3.

² Еремеев Л.А. Французький “новий роман”. — К.: Наук. думка, 1974.

³ Танюк Л.С. Мар’ян Крушельницький. — М.: Искусство, 1974.

Днів 10-15 тому одержав був листи від тата, мами, ще перед тим писали Маруся, Валя. Був лист і од Валиного сусіда, Юлія, поштівочка од Михасі. А 1 квітня — аж три листи: від Марусі, Валі, Дмитра з Єнакієвого. Всім — красно дякую.

Я вже знову в лікарні — третій тиждень пішов, бо дещо стало гірше.

На превеликий жаль, Валиної бандеролі з ліками я не одержав. Спочатку дозволили, потім заборонили. А без вікаліну мені зовсім зле, тут же його не дають, власне, не дають нічого, бо вітамін “U”, здається, мені більше шкодить, ніж допомагає, а беластезин більше знімає болі, ніж лікує. Але до цього вандалізму я звик. Що ж стосується нелікування, відсутності препаратів потрібних, то я писатиму вгору, а Ви всі можете — зі свого, може, десь проб’ємо разом дірочку в бюрократичному шлакобетоні.

Дістав я Рільке — дуже дякую. Дістав і перший том Гегеля — малу його логіку.

На превеликий жаль, Валя досі не збереться переслати останні 10 сонетів Рільке, які я маю ще зробити (бо решту їх закінчив, тепер лише довикінчую).

Тату! Ти пишеш, що хотів би приїхати. Справа в тому, що із дорослих можуть приїхати лише 2 чоловіки. Отже, Ви подумайте, як це зробити: чи Ти з Марусею, чи з Валею. Бо я так скучив за Тобою, голубе мій сивий!

Про час приїзду я вже писав. У межах тижня-двох Ви можете вар’ювати самі, коли Вам зручніше. Бажано тільки за тижнів три перед мандрами післати телеграму на адміністрацію, чи можна приїхати на таке число. Це для того, щоб не було марної поїздки. Коли ж і при цьому побачення не вийде, тоді можна вимагати матеріальної компенсації.

Зразу напишу, що було б бажано привезти. Насамперед, хотів би побачити Дмитра, але не знаю, як на те подивиться Валя зі своїми химериками. Хочу мати пачки 3-4 вікаліну, чаю — пачок 10-20 (можна в мішечку просто, замість пачок, бажано індійського чи цейлонського), поштових марок (краще на 4 і 6 коп.), поштових карточок, конвертів (краще рекомендованих) і повідомлень про вручення (внутрішніх і тих, що йдуть на закордон, двома мовами), стержнів до ручки, до автоолівця, звичайну авторучку для чорнила (але щоб незле писала), цигаркового паперу, 600-800 г тютюну. Із продуктів — що самі знаєте: може, кубики бульйонів, згущеного молока чи вершків, трохи меду чи масла. Просив би Валю взяти Рільке — перший і другий том (там, де вміщено “Нотатки Мальте Лаурідса Брігге”) — аби я міг перекладати вірші й цей роман, що багато додає до віршів.

Нарешті я хотів би знати докладніше про всіх своїх друзів-невільників, про знайомих, що в Києві. Бо нічого не знаю про своїх сусідок бідолашних, про кума Василя з побратимами, Євгена, Івана, Валентина. Їх я хотів би вітати в кожному листі, але краще переписувати для них мої вірші чи переклади — коли це не боронять.

У нас уже майже немає снігу. З’явилися шпаки, прокільчується шпориш і кульбаба, яку я скоро їстиму, як салат вітамінозний. Упевнено повертає на весну й тепло, хоч мій тетка іще досить зле ся чує на своєму холоді¹.

Цікавить мене, чи мав вісточку Михайло^{*}, де я звертався із проханням до Вас.

Ви, звичайно, перешлете цього листа Валі, аби я міг другого листа писати спокійніше в кінці місяця.

Дуже сподобав я вірші Вінграновського, що мені їх гречно переписав Юлій. Хай Валя красно подякує йому за це. А Ви — Дмитрові, що теж переслав вірша, менш, правда, вдатного, але несподіваного чи й навіть незвичного на цьому нинішньому компресівському режимі.

Валю, Ти не цілком зрозуміла мого останнього листа. Я писав тільки про те, що прагнутиму навіки звільнитися від безграмотних вчителів. Хай краще чужина, аби тільки я міг працювати для свого народу — і безборонно працювати.

^{*} Захарчук

Усю передплату я одержую твою — і Літературну Україну, і Всесвіт. А Соціологіческие исследования, певне, будуть (вони виходять раз на квартал).

Коли Тобі не боронено, напиши, як там Михася, Рита, Льоля, Олена Василева, Олег.

Недавно мені снилися Надія й Атена, хоч її я ніколи не бачив, окрім фото. На жаль, фон був звичний для моїх умов, і тому стало більше скрушно, ніж радісно.

Валю! Мені було надто тяжко читати, що Дмитро забув мене. Це й наша з Тобою вина і Твої забобони, коли не щось інше. Я не наполягаю категорично, аби Ти його привезла, хоч і дуже б того хотів; але влади над Твоїми думками про це я не маю, тому й покладаюся тут уже не на Тебе, а на Господа Бога: коли воля його — він дасть мені бачити сина, коли ні — то що вдієш.

Чому Твої листи без жодної інформації про Київ? Чи Тобі заборонили про це писати, чи Ти боїшся писати про це? Я геть нічого не знаю про своїх друзів, про Бадзів (красно дякую їм за листа новорічного з букетом привітань; я відповідав на нього, але листа мого вкрали владці), про Михасю, Риту, Олега. Нічого про це, правда, не пише й Юлій. До речі, скажи йому, що висилати тексти можна лише переписуючи від руки, як то робила колись — і досить добре — Рита.

Втім, пиши й далі як знаєш. Бо цих специфік не збагнеш до смерті, вони розроблені віками, обдумані добре й чигають на нас повсюди.

Недавно я перечитував Кропоткіна, і ось що він пише: “Что приходится во время его (зека) заключения на долю его жены и детей — людей, ни в чем не повинных? Закон карает их еще с большей жестокостью, чем самого преступника” (Записки революционера, М., Мысль, 1966 р., с. 409-10). Він не був, як я, просто безневинно репресованим, був дійсно революціонером, що боровся з урядом, сидючи в тюрмах Ліона й Клерво, мав до своїх послуг усю бібліотеку Академії Наук, не знав примусової роботи, мав при в'язниці чудовий сад, який в'язні обробляли для себе, його дружині дозволили жити в Клерво і він бачився із нею щодня — то наскільки ж тяжче Тобі, Валю, чи батькам моїм, Марусі, хоч ми живемо на 100 років пізніше!

Юлій писав, що Дмитро здався йому добре вихованим хлопцем, мені то було приємно читати, але чи не перебільшує він?

Валю, буде змога — довідайся, чи міг би я мати в Києві якого юриста путнього, якому б міг писати про ті чи інші обставини свого суду чи перебування. Ще краще, аби такий юрист був із Москви, бо там легший, ніж на Україні, режим. Довідайся про це, коли можеш.

Марусю, коли Михайло не мав листа, то повідом мене про це швидше (я просив про пакунок для того чоловіка, що Ти йому слала 10 карб.). Коли зможеш, надішли 5 кг якого сала-масла до середини травня. Буду Тобі дуже вдячний за це.

Ну, а тепер перепису сонети Рільке з 2 частини:

[Далі йдуть переклади: “Дух, ти прозорих рядків течіє!..”, “Так, як у майстра буває, що вмить...”, “Вашу природу, свічада, в цім світі...”, “О, це був звір, яких не бачив світ...”, “М'язи квітів звільна розтуляють...”, “За давнини ти була, трояндо-царівно...”, “Квіти, рукам тим, що лад вам дають, ви есте...”]

Отже, з 2 частини я переписав перші 7 сонетів. Тепер чекаю решту — 8-17, тобто, ще 10.

А це — один свій вірш:

[Далі йде вірш: “Отак би й я: розклав багаття б десь...”]

Усе тяжче мені писати листи, усе тяжче їх читати. Так ніби все щільніше стуляються шлюзи пам'яті, а простір заливає чорною водою, в якій розпливаються щонайдорожчі образи.

Просив би, коли мога, нехай хто “гавкне чи лайне” з приводу пересланих віршів, перекладів. Коли ж іншим просто заборонено писати, то, Валю, візьмися Ти за цю справу —

наведи критику на мої рядки, як кажуть наглядачі за чужим духом. Цілую усіх Вас, любі мої!
Уклін Вірі Тезковій*. Додаю листа для Дмитра.

І щасливо зустріньте Великдень!

Василь

¹ Йдеться про В.Лісового, який у цей час перебував у ПКТ.

52. ДО ДРУЖИНИ

[Квітень 1975]

Сервус!

Одержав Твого листа з маленьким, але приємним кіноконцертним попурі, яким я втішався, особливо по тривалій павзі. Дякую. Так само — Тобі за Рільке.

Новини такі: вікаліну мені на лікарні не дали, отже, Тобі просто написали неправду. Не дали, бо не мають — ні на лікарні, ні тут, на зоні (11 квітня я знову тут).

Скажу Тобі, Валю: в “Иностранке” (№ 3), де вірші Мікельанджело, є малюнок його. Подивись: він малював Твою щойно змиту похнюплену голівку (бачу навіть, як Ти гарно нарікаєш на мене, тамуючи прикрість; мовляв, нічого, ще Василь знатиме — дасть Біг — що сприкрив мене, жалітиме за свої запальні слова!). Отже, через 500 років Ти повторилася знову, тільки краща. А що ж до носа, то він у Тебе незрівнянно кращий, ніж у тієї — Тебе, яку малював італійський скульптор. Де ж там: у Тебе він такий похіпненький, тонкої роботи, а тут, у журналі, — явно з тих носів, які Бог роздавав не обдумуючи — зопалу дарував, аби дати.

Моя трьохтижнева лікарняна павза вийшла мало врожайною на вірші. Усе, що переклав і дещо з того, що написав свого, я вже віддав у попередньому листі до батьків. Втім, одного ще, здається, перепишу:

Наснилося, що я на тім дворі,
безмежно розгородженому щойно,
де вже кортить колючими алеями
прогулюватись тіням воружким.
Я став при чорній брамі. В сто очей
вглядаюся і вже за назиранням
себе не чую.

Бачу: біла тінь
у сардаку сіренькому бредє
зі згаслим поглядом, золотокоса.
— Ти хто? — її запитую. — Ти хто?
і згадую, і сам відповідаю:
— Це ти, це ти, кохана. Не моя
(розпізнаю за чистотою щему)
товариша...

— Це та, котра мені
повинна появити царство тіней,
щоб я себе в тім царстві розпізнав,
зустрів віч-на-віч.

В драних куфайках

* Лісовій

як німічні прояви, болі тлумляться
чи розтікаються безлюдним широм
чи товпляться, як самітні птахи.
Така гуде зав'юга довкруги
аж не зійти із дива, що трепети
листок зелений — ані ворухнеться,
як мертвий висить.

Жду. Чого ж я жду?
Щоб надійшов один болючий рот
з попеченими тьмавими губами
і злякано накрив мені уста,
проносячи движкий свій усміх далі.
Весняна мжичка. І земля ще спить.
От-от зі сну прокинеться дорога,
і зблисне сонце, і забродить сік
в тих овочах, що довго літа ждали
і старіли в чеканні. Але вже
троянда чорна пуп'янки пустила.

Я вже писав, що дуже хотів би цього року побачити тата, коли видження не відберуть.
Ну, а щодо сина — тяжко мені гадати, бо Ти ж так боїшся його сприкрити.

Чекаю, коли вже поверне тетка і аби дав Бог, щоби тепліший за тільки тепленького, бо
я потерпаю за нього.

Тепер я чекаю вікаліну тут і ось уже який день сиджу коло Рільке, гризу лише граніт
його строф. У п'ятірні в мене його сонети, але не даються ніяк, то й тяжко повірити, що в
схожому стані Лесиків батько¹ намалював більше картин, ніж іншим разом за рік. Голова не
є надто світлою. Отож зі Славком разом ми мучимося коло цих сонетів.

Великі мої вітання Славковим Валі та Атені — за привітання. Хай обоє не дуже
сушаться, вірячи в бурлескную правду: буває гірше.

Валю, матимеш змогу — передай Атеною привіт Ярославові² за єдину вісточку (мав
оце листа од нього).

Написав я місяць тому листа до далекої Вірі³, але не знаю, чи вона його вже має. То
кланяйся поблиській Вірі, як і Михасі й усьому славному жіноцтву нашому, на Україні й не
Україні сущому.

У нас уже розпустилися листочки на березах, то вже скоро почнемо зі Славком їх
гризти: кажуть, дуже корисно для здоров'я, рятує від усякої холери. До мого повернення
Славко тут уже дбав коло грядки — отже, колись будуть рожі, гвоздички, фіялка. Але тепер
він перестав дбати за них, бо я поламав усі його плани квітникаря. До всього й погода.
Шкода мені, що Василь Карпович по своїх 70 літах став до роботи. Може, я вислав би Вам
яку копійку?

Ну, ось і все, Валю.

Додаю кілька карточок — 5.

І бувай із тим здорова.

Христос воскрес, Михасю!

Воїстину воскрес, Льолю, Рито, Ірено, Надійко, Світлано, Богданко!

Христос воскрес? Не чула, не бачила, не знаю...

Щасти Вам, любі мої.

Вальочку, не забувай, що Ти мені винна ще трохи сонетів Рільке, бо ці я, може, якось
подолаю, коли стане сили в найближчій перспективі.

Будь

¹ Йдеться про Віктора Зарецького, який практикував лікувальне голодування.

² Очевидно, йдеться про Ярослава Малицького, львівського інженера, близького до дисидентських кіл.

³ “Далека Віра” — то Віра Вовк, а “поблизка” — Віра Лісова.

53. ДО ДРУЖИНИ

28.04.1975

Сервус!

Ще зовсім недавно мав листи од батьків (Марусі), Юлія (машинописом), поштівку Михасі із згадкою про відвідини ботанічного саду й телепатією. Сьогодні одержав два Твоїх, Валю, листи, від Марусі, Рити. Всім дякую. Але деяких адресатів, дякуючи, застерігаю від порад, закликів вести себе так чи інак. Мені це тяжко чути, бо не менш тяжко було б самому писати таке.

Календар і часові перепади підводять. Не збагну, коли Ти мала, Валю, мого листа. Повторюю: перед цим я писав Тобі 14.4.

Попрошу згадувати, коли якого листа мого Ви маєте.

Лист Твій, Валю, мене засмутив. Що то за санаторійна школа, де Дмитро? Чи не та, де він був 1970 року і нарікав на нас? Коли інша — напиши. Чому Ти це зробила? Чи він слабкий чи в Тебе нема змоги відбирати його зі школи — через те, що дедя знову став до роботи?

Прошу, напиши про це. Так само — що там з Атениною дочкою¹. Славко тим дуже стурбований. Прикро йому дуже, що Алена, як і Валя, і Михася, не зрозуміли якогось уступу зі Славкового листа, чи витлумачили його своєрідно (вони всі мають добре те місце пам'ятати). Славкові прикро, що Алена до всього ще й неправильно витлумачила його в вужчому плані. Перекажи це все якнайшвидше Михасі — для Атени, якій зараз не бракує і не вигаданих клопотів. Скажи, що всі Славкові уточнення й тлумачення будуть у травневому листі, якщо такий дійде до адресатки (бо квітневий ліміт уже вичерпано). Отож, до одержання травневого листа хай Алена не переймається тим уступом, бо її реакція на нього — помилкова. І обов'язково хай дасть знати, що з донькою.

Валю, я був писав раніше до брата Михайла, потім — до Марусі — але не знаю, чи дістали вони листа. Будь ласка, передай Марусі, хай перешле 5 кг пакунок на ім'я Іллі Івановича Попеляшка. Це старий дідусь, який не має рідні, йому нікому вислати. Можна слати сало, масло, трохи какао. Все — на свій розсуд. Але без меду, бо це заборонено, як і ковбаса тощо. Бажано, аби в травні пакунок прийшов сюди.

Турбує мене Дмитро, турбує пізня праця Василя Карповича, Твій стан турбує, Твоя ізоляція повна — теж. Твоє мовчання в листах.

Дякую за Рільке. Чекаю продовження — тільки 3 сонети — самі оригінали.

Надсилаю одного вірша.

Замерехтіло межі двох світів
щось невідомо-знане. Ярі барви
по ньому заструмили, мов жалінь
тоненькі леза. Погляд мій взяли.
Вітрило пружне вічних начувань,
я сам пустився плавом за собою —
не стільки од вітрів, як од чекань
і спогадів. Як барви тріпотіли,
єднали поцілунками світи!
Метке осердя сталим серцем стало,

як протяг полохкого досвіт-сну.
Заворушилось небо, ожило
громохким віщуванням.

Глас Господній
начитує старозавітню книгу.
Вільготний вітер горне сторінки.
За шелом'янем виспраглих видінь
зникомий чую: на долонях доль
поміж уважних пальців потекло,
немов пісок, дощами перемитий,
моє життя.

До нього недорослий,
я майже немовля ввійджу в мить
неподоланну. Тарілки литавр —
кружала вишу й долу — колихались
у тремті кресли. Гуком набрякало
осердя, прагнучи знайти мене,
спостигнути і трепетом обдати.
Як я губився в тих долонях доль.

Валю, коли можеш — порадься з фахівцями: чи не вадитиме вікалінові суміш — чи в
маслі, чи в травах — як порошок? Бо без нього мені сутужно, а його нема. Хочу мати й
олександрійське листя (добре слабне, його Віра шле Василеві). При нагоді — май це на
увазі. Коли зірветься побачення, тоді, може, в бандеролі все це вкладеш (тобто, одне листя з
порохами). Все тоді краще подрібнити, аби не було зачіпок.

Вітаю рідних, друзів.

Додаю дві поштівочки і шмат листа до сина.

Щасти Тобі. І не гнівайся, не сердься, коли ненароком я Тебе чимось вразив. Вибач — і
зрозумій: я перепросити радий буду.

28.4.75 року Василь

Валю, прошу мати на увазі: я не хочу нікого нічим обтяжувати. Отож, мої прохання
прошу виконати лише тоді, коли не тяжко. Не май гніву на це: я ж бо не маю великих
перспектив на віддяку.

[Середини листа бракує.]

...Так само й деді. А тому — терпи. Знай, що добро ми не завжди розуміємо для себе,
воно буває нам тяжке. А коли мине, починаєш згадувати — і стає шкода, що не впізнав.

Втім, сину, я не знаю добре, які там у Тебе умови. То не май гніву на мене.

Єдине, на що я сподіваюся: що Ти перетерпиш, коли трохи зле. Бо вчитися терпіти —
велика наука. Більша за всі каліграфії й арифметики.

Скучив я за Твоїми листами, але поки чекатиму, що колись Ти напишеш, як матимеш
змогу і час.

Поцілуй за мене маму. І скажи їй, що Ти перетерпиш ті санаторії, як і належить
козакові. І взагалі скажи мамі, що Ти б і не таке міг перетерпіти, бо терпець у Тебе вже
великий. Він росте швидше за Тебе. Бо ж Ти козак.

Тоді мамі буде легше, а Тобі не так скучно. Гарзд?

Тисну Твою міцну руку.

Сподіваюся, що в Тебе буде все гарзд — і з навчанням, і зі здоров'ям, і з козацькою
вдачею. Хотів би Тебе поцілувати, але згадав, що козакам то не до лиця, то не пасує козакам.
Отож, тисну руку Твою і бажаю всього найкращого.

Твій тато

Вітаю Тебе з Першотравнем, з весною, з літом, з манною кашею і суніцями, які скоро почнуть цвісти.

Будь, голубе мій!

28.4.75 р.

Буде змога — Ти сфотографуєшся з мамою на повен зріст, щоб я бачив, що Ти вже от-от наздоженеш маму.

¹ Дочка Атени Пашко — Ірина Волицька — зазнавала переслідувань через матір. В 10 кл. перед іспитами на атестат зрілості її виключили з комсомолу і не давали позитивної характеристики для вступу до вузу за те, що вона не відмовилась від матері. Незважаючи на добру підготовку, її “зрізали” на вступних іспитах до Київського ун-ту, Горлівського педінституту, чинили різні перешкоди, коли вона пішла працювати на завод. Лише згодом їй вдалося вступити до Ленінградського театрального інституту. Театрознавець, кандидат мистецтвознавства.

54. ДО БАТЬКІВ

10.05.[1975]

Вітаю Вас!

Мав вісточку од Марусі — дякую. На жаль, довше Ти, Марусю, не пишеш, як там у Вас — про здоров’я батьків, що мене обходить найбільше. Коли щось довідаюся про Твою турботу з приводу моїх прохань — дам знати.

Особливих новин не маю. Хіба що, здається, в цьому році нам побачитися не вдасться. Думаю, що деякий невеличкий шанс іще є, але він може бути, мабуть, пізніше, ніж я писав раніше. Але чи буде — не знаю. Швидше, що ні. Вважаю, що це не моя вина, а намір блокувати мої контакти з вами, для чого використали дурничку, нічого не варту. Одне слово, мене позбавили чергового побачення. Коли Валя може проконсультуватися з кимось чи просто написати до ГУИТУ¹ — аби з’ясували, що і як. Позбавили мене 30.4. Оскільки я не мав жодного побачення в цьому році, то це може й бути коротке побачення, оскільки тривале я мав торік 13 липня. Про все це слід написати — хай дадуть відповідь. Без такої відповіді нема на що сподіватися, бо тутешні тлумачать, як їм вигідно, а саме: тривалого побачення в мене не буде. Повну відповідь з цього приводу дадуть пізніше, але я не хочу баритися з листом до Вас. Коли будуть якісь втішніші вісті з цього приводу — я дам Валі знати. Але бідкатися не слід, хоч і дуже шкода. Зате слід подумати, чи можна вікалін розім’яти в целофані — як порошок і прислати в посилці, яку мені можна буде мати 13 липня. Коли ні, то може, змішати вікалін потовчений із маслом, якщо це йому не зашкодить. Вислати його можна і в бандеролі, яку я вже можу одержати, але вигляду надати треба такого, щоб він не скидався на медпрепарат. Бо тут досі його нема і думаю, що не буде. Я мав за нього велику війну, але нічого так і не домігся.

Отож, ще раз мої прохання:

1. Хай Валя напише до ГУИТУ (це Москва, МВД, ГУИТУ) — і довідається, чи є шанс на зустріч.

2. Можна прислати сюди телеграму з запитом — оплативши відповідь, такого змісту: Когда родственники Стуса могут приехать на длительное свидание? Краще слати після відповіді з Гуїту, але можна і в середині червня, коло 10-15 червня.

Окрім цього, новин нема. Присилайте в листах звичайні конверти. Не забувайте про це — 1-2 не зашкодить щоразу.

Трохи відстав із перекладами Рільке, бо мав усякі клопоти дрібні. Чуюся звичайне.

Просив би Валю, коли може, приїхати із Дмитром у Донецьк — хоч на тиждень, бо літом їй, знаю, тяжко вибиратися в дорогу.

Перепишу одного сонета Рільке, якого я переклав.

Друзі дитинства колишнього мого, вас мало,
тих, з ким я грався в занедбаних парках міських,
де ми в гурті несміливо себе відкривали
мовчки, неначе ягня до листків говірок
вівши розмову. І наші відради нікому
з нас не належали. О, чийми ж були
втіхи, що зникли без сліду в потоці людському,
лячно за часом спливли?

Швидко мчали повз нас, гуркотіли неznані карети,
і облудні будинки стискали нас міцно в кільце,
з них нас жоден не знав. А що ж було справжнього в світі?

Аніщо. Лиш м'ячі. Їхні розкішні злети.

Навіть не діти. Хіба що котрогось лице
при падінні м'яча нагодиться короткої миті.

Це всі мої новини. Вітаю Михайла з Любою, Дмитра. Погодьте самі з Валею, хто що слатиме — бандероль чи пакунок. Бажано в бандеролі прислати ручку з відкритим пером — для чорнила, аби тонко писала. Можна 10-20 конвертів, а вся решта — трави олександрійської, слабної, чи якої іншої слабної чи ще й трохи яких сумішей — од шлунку. Більше нічого. А в пакунок що зможете — те й покладете, окрім того, чого не можна (меду, м'яса, ковбаси не можна, краще якого сала чи масла та трохи какао). І, звичайно, вікалін — куди краще — чи в пакунок чи в бандероль, бо надії на зустріч досить мізерні. Але запити робити треба.

Оце поки все. Бажаю здоров'я всім.

Василь

P.S. Валю, не сердься, що так зле виходить із побаченням — я не винен, їй-богу. Нічого не вдієш. Певне, комусь потрібна повна блокада нашого п'ятчка. Ярем² теж тяжко. А ми якось переможемося. Бо все ж це крихти ганебні, які лишили навмисне, аби було хоч за що мене тримати і стримувати. Мав листа од Луїзи, Михайла Гориня, дякую обом. Дуже шкода Влодка³, що помер (він був тут, пішов два роки тому, аж оце упокоївся навіки). Час збігає за якоюсь порожньою метушнею, роботою. Шкода, що стоїть Рільке (ще 8-9 сонетів — і кінець, слава Богу). Чиїсь листи мені дуже надокучають за своїм дивним тоном — тяжко то читати. Ти знаєш, чий. Але що зробиш? Терпиться все, і це можна терпіти.

Думаю собі з острахом: невже я деградую помалу, що голова часто як ватою набита. Що тут напишеш — полюєш за часом для віршів, а він ховається. Кілька днів тому чув солов'їв. Аж дивно стало. Чекаю, що Ти напишеш за Дмитра, Василя Карповича, інших людей, про яких мені цікаво.

На тому закінчуватиму. Великий привіт Михасі, Бадзям, Риті, Юлієві. Не клопочіться дуже листами до мене — я помалу починаю звикати. Вже, певне, надокучило писати — і Вам і мені — теж, чесно признатися.

Нічого не пишу для Дмитра, бо так само тяжко видушити щось зі своєї голови. Але нічого не вдієш. Може, завтра зміниться настрій — тоді допишу. До речі, Валю, Ти хіба не знаєш Славка? Чому не вітаєш його? Ми читаємо одне одному листи і мені кожного разу незручно. Як там Віра Василева? Вітай її, як і інших дружин блукливого козацтва. Як там Шура зі своїми дівчатами? Уклін всій її родині. Будь. До завтра. Може, ще зустрінемося, коли я дописувати захочу листа.

10.5. Отже, цим листом я закінчую свій травневий ліміт. Через це в цьому місяці, які б не були зміни, я вже нічого написати не зможу.

Читаю Бакланова в “Новом мире” — добрий тон, цікавий, усе схоже до життя, а не як потьомкінські села нашої прози. У нас нема таких, що б розкрили очі на світ, цінуючи всі дрібниці життєві, які, власне, і є життям. У кожному разі життєву енергію дають саме вони. Читаючи, згадав, Валю, день народження одного знайомого, звідки Ти пішла, спокійно розгнівавшись на мою негречну поведінку. А я поспішив за Тобою — і все що було потім. Що там поробляє той чоловік тепер? Вітай його при нагоді. В “Вопросах философии” — стаття Еріка Соловйова. Отак помалу й збігає час, нічого майже не лишаючи по собі. Але цур йому пек йому. Ще буде все, буде все, як повторював Еліот у своєму Пруфроці. Отож, замовкаю.

У нас відцвітають кульбабки, цвітуть братки, я рву кульбабу, подорожник, березове листя — і жую — дуже поживно, дуже смачно, дуже добре на шлунок, гризли б були вони, ескулапи мої, трохи нижче за квіти.

Бувай, Валю.

Ждатиму Твого скупого листа, Твої сонети Рільке, ще не дописані, Твої вісті бідні. Над моїм Києвом здійсмається вже мур, і я не чую за тим муром голосів. Як білка в колесі — так і я, повний тишею свого кола, звільнений від далекого великого світу, з яким погубилися всі контакти. Свобода! По всіх утратах вона схожа на вигорілу палю. І то все є життя, якого я не знав би, коли б доля не захотіла. Мій Антонич надовго застопорився — він не любить хапливості, а тут тільки хапливе, тільки хапливе.

Ще раз — бувай. Поцілуй за мене сина. Перед цим писав Тобі 14.4. і з початку місяця.

З найкращими побажаннями

Василь

Наступного місяця напишу до Тебе одразу ж після 1 числа, до батьків — трохи перегодом, тобто 8-10 червня. Будь.

P.P.S. От бачиш, тепер дописую постпостскриптомом: щойно закінчив читати роман Г.Бакланова “Друзья”. Так багато цікавого в нього (порівняно), так чути прекрасний людський смак до життя, що заздрісно — має ж чоловік таку широку натуру. А я, грішний, навіть не знаю, що то за джерсі, тисячі інших дрібниць! Звичайно ж, орбіта у автора своя, так само на якихось колах штучна, але відсвіжує погляд! Звичайно, мені сподобались не тільки його небезпечні дотепи, але й щедрі відчуття людські. Матимеш час — прочитай цей роман. Чимало місць дали мені справжню насолоду, деякі надто гротескові, шаржовані, куди було б краще, коли б автор змінив тон — збагнув нищих у їхній, своїй рівновазі, де полюси здаються під рукою: тягнутися навіть не треба. Досить добрий Борька, правда, такого я знав сам, лише не згадаю коли саме. Але на виходах, під фініш, де авторові треба платити за все попереднє, автор дуже здав. Сподіваюся, через те ще, що третій номер я щойно в травні одержав. Як тяжко, йдучи за методою Кюв’є, реставрувати по одній щелепі все тіло, хоч маєш і не саму лише щелепу. Зіночку я теж зустрічав, Аню знаю теж, одне слово — світ увесь знайомий, лише чоловік має цікавий погляд, багато в чому відмінний від мене (а знаєш, я слава Богу, втратив звичку дивитися на літературні твори кваліфіковано, тобто, об’єктивно, чи як там ще сказати). Слава Богу, повернулося своє бачення, так легко думати, що може, і твір не такий здалий, а ти його прочитав під настрій. Аня частувала нас варениками зі сметаною — сама чистота, сама грація — знаєш своїх земляків? Чи їх краще знає Василь Карпович? Ти ж бо там бувала раз-другий, хоч по Прип’яті мусіла б краще пам’ятати.

Приємно мені було прожити сьогодні день у романі, не чуючи нічого довкола себе (може, захотілося просто сховатися від світу — бодай у роман?).

Ось і все. Щось я написав бозна що — через те, що листи пишу без чернеток, як і жив — без чернеток. Може, через те і листуємося сьогодні, що чернеток не було. А тому й тяжко згадувати окремі прикрі западини, в які попадала нога.

Що ж то будуть казати за цей роман обтятий? Гадаю, трохи балачок буде, бо ж заоригінально виписано обрану публіку.

А втім — хай земля крутиться — хоч круг лампочки⁴, як казав Максим Тадейович замолоду. Поцілуй сина за мене. Тебе ж не цілую — надокучили символічні жести. Ну, от і вже. Може, вже завтра, 12 травня, пішлю цього листа, коли не матиму нічого від Вас.

¹ ГУИТУ — аббревіатура від “Главное управление исправительно-трудовых учреждений”.

² Ярема — син Надії Світличної, яка перебувала в таборі ЖХ 385/3-4 у Мордовії.

³ Йдеться, очевидно, про якогось із політв'язнів, що його В.С. застав, прибувши в зону, але був з ним недовго.

⁴ Цитата з вірша М.Рильського “Ластівки літають, бо літається...”

55. ДО СИНА

10.05.1975

Синочку, вітаю!

Сьогодні, згадуючи Тебе, згадав, як ми втрюх блукали лісом. Кричала жовна*. Ми клали вогнище і пекли картоплю. Пахло грибами і прохолодою конвалій. А потім вибігли козулі — стояли в просвіті лісу, як скульптурні озера. Ти ж вирвав пук трави і наблизився до козулі, просячи: “На, їж!”. І вона Тебе не злякалася, повірила, що Ти славний хлопець, але дарунків Твоїх і не брала. Ти пам’ятаєш це? А я, може, сплутав, поєднав дві такі пам’яті про ліс, маму й Тебе.

Рости здоровий, мій дрібненький козаче!

Міцно тисну Твою руку.

Тато

10 травня 75 року

56. ДО ДРУЖИНИ

1.06.1975

Сервус!

Валю, Твого листа від 18.5. одержав, спересердя почав одразу відписувати, не маючи ліміту, а тепер переписую його, відкинувши репліки під настрій. Лист мене засмутив — що Дмитра досі непокоїть серце, отже, надії, що з часом він переросте недугу, поменшали. Засмутив і тим, що, збираючись на вояж, Ти залишаєш сина у царстві міфів, які накидаєш і мені. Коли б Ти знала, як ті міфи мені подобаються! На жаль, мушу тільки повторювати своє давнє: роби як знаєш. Але не забудь при тому, що покладатися на мої акторські здібності — не дуже варт. Бо хоч як би я хотів, обов’язково сфальшивлю. Поєднати маленьке свято зустрічі (повторюю Твої слова) зі своєю побільшою мукою — то не так легко. Втім, мабуть, провадити про все це досить, Ти мусиш сама збагнути решту, якої я не допишу, бо не випадає цього робити в цьому листі.

* Народна назва вивільги

Листя олександрійське я одержав, але того не роби — краще вишлеш у бандеролі чи в пакунку. Воно мені допомагає, як і Василеві, що скоро має тут бути. Але класти в листа боронять.

Щодо побачення: тут мені з'ясували на місці, що забрали тільки коротке побачення, довше ж я можу мати з 13.7., як і торік. Отже, 14 липня Ти можеш бути тут, а коли цей день Вам не випадає, то протягом тижня, не обов'язково орієнтуючись на четвер-п'ятницю. Можна з самого понеділка. Дуже хотів би бачити когось із батьків, але про це Ви мовчали досі, хоч я й писав. Тут, здається, дозволено бути лише двом дорослим. Отож, обір варіантів — за Вами, я ж буду радий усім Вам. Моторошно думати за таку зустріч із Дмитром — коли чуєш себе в шорах зобов'язань.

Що брати? Хотів би мати з пару добрих ручок, яка б тонко писала — чи кулькова чи для чорнила. Якщо кулькова (на жаль, паркера я загубив), то незле мати 3-4 балони для нього. Ще — пару тонкої спідньої білизни, але не теплої. Книжок брати не треба, бо нічого не вийде. Хотів би ще грушу-спринцовку, вікалін, слабної трави. Решта — що зможеш.

Вікаліну мені не дають досі. Дали застрики з алое, попив трохи настою алое, але чуюся не ідеально. Варю собі трави — подорожник, листя берези. Подивися лікарські властивості деревію, шпоришу — вони тут є.

Недавно мав пару славних листів од Михасі — з перекладами М.О.¹ і наступний — з мотивами бездіалогічного порозуміння. Передай їй мої гарячі вітання, як і сонмові перекладачів. Мав ще листа од Рити — на колгоспні теми. Ось і вже.

Переживаю творчий антракт, бо душа трохи не на місці. Особливо не бідкаюся з того приводу — дасть Бог день і дасть решту. А я ж від нього багато не правлю.

Хоч і як дивно, але будні домучують і тут. Хоч здавалося б — чого і як? Маю душу в прозорому тілі, все це стало наче не моїм, а так — збоку мене. Я ж перетворився на пристрій для шиття рукавиць і писання віршів. А все ж...

Так рідко вдається побути на самоті, без якої неможливо народити жодної своєї думки. Уроки англійської мови дуже нерегулярні. Рільке вже маю всього — дякую. За п'ять літ бодай викінчу сонети, які мені придадуться — хай хоч для власного поетичного досвіду. Може, помалу я вийду з-під його чарів і тоді пробиватимуся далі, посилюючи якісь інші складні своїх змог. Біда в тому, що емоційне життя вичерпане майже, від того йдуть естетичні холоди — без напруги.

Маю великий орфографічний словник, щойно виданий, і з задоволенням читаю, хоч там усі новітні тенденції стоять і не соромляться стояти.

Сподіваюся на те, що колись мені бодай напише син. Як він закінчив другий клас? Як чується? Чи не ламає Твоїх планів відпочинку з сином оця зміщена дата можливого приїзду. На випадок всяких незручностей не жертвуй відпочинком сина — може, приїде Маруся з татом і на тому відбудемо чергу. Щодо можливих змін: я ще писатиму до батьків, десь коло середини місяця, а ні, то є інші способи повідомити, аби Ви не вибиралися в безцільний вояж. Поки ситуація така, що тяжко сказати, що то буде в цьому році з видженням. Я, звичайно, цей час побережуся, аби не давати зачіпок.

Бандеролі поки не висилайте. Може, вона здасться на другу половину року.

На цьому закінчуватиму.

Перепишу трохи віршів:

[Далі йдуть вірші: “Верни до мене, пам’яте моя...”, “Вона і я поділені навпіл...”, “Невже оце ти й є бідо...”]

Ну, ось і вже. Рільке почекає свого часу, тим більше, що поспішати нікуди: попереду роки.

Прошу вітати од мене всіх добрих друзів моїх на Україні і не в Україні суших.

Уклін Василеві Карповичу, синові. Моїм рідним Ти перекажеш усі новини сама, чи я окремою карточкою. Бувай здорова!

Василь
1 червня 75 р.
Додаю чотири карточки.

¹ Мова про Миколу Олексійовича Лукаша, чиї нові неопубліковані переклади надсилала В.С. у своєму листі М.Коцюбинська.

57. ДО ДРУЖИНИ

Червень 1975

Дорога моя Валю,

вітаю з Днем народження. Хочу бачити Тебе ще кращою, ще вродливішою, ще терпеливішою до всіх життєвих негод, які залишають Твоє чоло світлим і світлим. Пізнавши катарсис розлуки, я вже чую Тебе як богиню, що не знає жодних земних клопотів. Отож, чи можна дивуватися з Твоїх коротких листів?

Чого Тобі побажати? Бути богинею. Богинею Берегинею (та що береже, але при березі).

Бувай здорова, люба моя! Цілую.

Твій Василь

Червень 75 року

58. ДО БАТЬКІВ

13-17.06.1975

Вітаю Вас!

У мене все по-старому. Був одержав листа од Марусі — пошкодував, що Вас марно засмутив звісткою, що побачення не буде. Справа в тому, що не хотів довго баритися з листом, а через це написав, як було на той час. Згодом уже з'ясували мені, що забрали не довге, а коротке побачення. Скажу Вам, що радості мені од того небагато, бо після побачення трохи гірше відчуваєш себе. Ото тільки й порадієш день-два, бачивши Вас. Я вже писав Валі, чи не зле було б приїхати кому з Вас, із Донецька. Бо Валя наміряється брати Дмитра, але все обставляє так, що мені просто боязко і незручно в такий спосіб бачити сина, який уже від мене відвик і дивитися буде великими очима на зовсім чужого дядька, якого й татом назвати тяжко. Дивіться самі, як Вам випадає. Бо Валі й самій нелегко відриватися від домашніх клопотів, та й Дмитро щось слабує на серце, то, певне, краще відрядити його в інше місце, де трохи кращий курорт, аніж тут у мене.

Одержав Валину бандероль (це остання в цьому році) — дуже дякую їй. Особливо — за какао, яке мені до смаку. Попрошу Валю, коли б довелось готувати пакунок (чи привезти сюди, бо можу мати його з 13.7.), нехай трохи більше вкладе такого ж какао, аби мені його на більше стало. Звичайно, коли їхати буде Маруся — з татом чи мамою, хай так само візьмуть цього какао (Валя десь дістала в бандероль, то могла б і ще дістати). Волів би й трави такої самої — олександрійського листу, аби вистало з на півроку. Коли можна, й електробритву, бо з механічною маю мороку, а голитися інакше, тобто в тутешній перукарні,

дуже негігієнічно. Втім, вона дорога (20-25 карб.), то коли зможете — боюсь вимагати, коли Вам сутужно.

Одержав дуже приємного листа од Віри Вовк із Бразилії — вислала гарні відбитки двох композицій Ю.Соловія, відомого українського художника, що мешкає в Нью-Йорку. Там уся громада поетична міста — Віра, Тарнавський, Килина, Андієвська, Бойчук, Рубчак, Васильківська. Усі вони аполітичні митці, творять мистецтво, а не годять політикам.

До речі, Віра передає свій далекий уклін Дмитрові й Валі, хоч їх і не знає. Вона просить переслати їй “Дуїнські елегії” Рільке, які я закінчив перекладати перед лихоліттям — геть усі 10. На жаль, Валя досі не може їх знайти. Хоч вони у нотатнику-блокноті великому — такому, як пів цього аркуша. Здається, на обкладинці піонерське вогнище. Звичайно, Валя може того не знайти, бо не абсолютно орієнтується у моїх поетичних текстах. Можливо, зошита захопили ті татари, що були. Проте я просив би — і Михасю, і Риту, і ще кого, хто міг би допомогти — якось розібрати мої папери кийвські, щоб бодай дати всьому тому трохи ладу, знайшовши і цей зошит із елегіями (вони мені так само потрібні). Тим часом попрошу вислати текст четвертої елегії Рільке — в оригіналі і в моєму перекладі (це, здається, було передруковано раніше і я віддавав добірку для “Всесвіту”) — бодай це я хотів би переглянути, аби переслати Вірі.

Мав ще листа од Віри Василевої¹ — дякую. Правда, вісті невтішні все. Особливо про здоров’я сестри й брата². Будь ласка, не забувайте нагадувати, як їхнє здоров’я.

Попрошу Льолю — аби кланялась од мене і од Славка обом і вимагала — разом із нами — аби трималися. Бідне моє вусате сонечко, що з Твоєю голівкою сивою? А що, коли її твердіше тримати і не повторювати більше популярних лікувань³, од яких, правда, вкрай тяжко втриматися? Гадаю, для полегшення стану — і Твого і маленької куми моєї — дещо могли б зробити люди, яких до 1972 р. я вважав за Твоїх друзів (боронь боже, я не кажу, що вони вимінилися доконче, просто я цього не знаю). Так само шкода дуже, що заслабла Яремина мама. Біда та й годі! Набрали сюди нас, немічних і хворощних, то й перемогу тяжко торжествувати, особливо — похвалитися перед людьми такою перемогою ніяк.

Але, любий мій, тяжко ворожити, коли доля все одно йде своєю твердою ступою, то й наш крок поправляє, коли нам часом кортить її уникнути. І тут нічого не вдієш. Буде те, що має бути. І єдине, чим ми можемо втримати себе — за особливо складних ситуацій виявляти менше суб’єктивності. Бодай на ті ситуації — чинити так, як дерево в бурю: воно стоїть, а немога фізична — то хилиться. Зичу, світлі мої, одужання Вам обом — я ж молитиму Бога, аби тримав Вас у своїй опіці, як славно пише Віра. Але ж не втримаюся і дещо перепишу з листа її: “Соловій лагодиться робити виставку в Ріо. А я пишу і перекладаю; маю в плані ораторію, яка мала б появитися разом із партитурою (це про сучасних нащадків антів) і взагалі в голові повно мистецьких проєктів, щоб тільки здоров’я і досить вільного часу. Я працюю якраз дуже багато, витрачаю досить часу на доїзд до другого університету, але з різних причин та подвійна праця мені корисна... Цікава б прочитати, як Ви впоралися з елегіями Рільке... самій колись хотілось їх перекласти, але тепер нема чого. Чи могли б Ви їх мені переслати? Це чудово, що деякі люди спроможні творити всупереч долі”. Лист мене дуже зворушив, бо люблю Віру як людину виняткової людяності. До всього ще й карточка є з Віри — якраз така, яку я запам’ятав при зустрічах у Києві. І душа мені заболіла од цієї бознаскільки-верстової відстані, що і в діаспорі будиши нам не дотукатися — аж надто далеко вже.

Останнім часом трохи читаю, переглядаю старі вірші — багато незадоволень з самого себе. Юлієва критика⁴, звичайно, слухна. Я сам чую, що деградував, але вдіяти проти того тяжко. Духовна дієта аж надто скромна. Ото й читаєш тільки, що по журналах. А в них не часто щось трапиться доброго. Багато зрештою розказувати, хоч мало слухати. А слухали Ви не раз і не два. Чи ж варто ще раз? Щождо мови, Юлію, то Ти знову маєш рацію: дійсно, той світ образний, який є по віршах, уже мусів би мені самому давно збридіти. Але за цих умов

він — опертя моє, та стіна, яку я маю підпирати плечима, аби, обороняючись од трьох стін, знати, що бодай один бік надійний. Цей момент свідомого паразитування (вживаю заенергійне слово навмисне) Ти забуваєш чи просто вважав за краще його не торкатися. Отож, будь ласка, терпи, якщо й далі будуть іти старі мої тремти, свічада тощо. Без них я підвивав би потроху, а підвивати не хочу. До речі, як Тобі здається творчість Шевченка на засланні? Як на мене, то був той же, досудовий високий рівень (майже без деформації) продовжуваної й ширеної, простореної тематики, потім були спогади з часів каземату, а далі — спогади з життя-сну — з напівзабутого вчора, що перед тим, як загаснути, спалахувало увостанне побільшим огнем. І думаю, що й термін останнього спалахування — приблизно той же — 3-4 роки. Потім заходить темінь. Ще потім — заходить мовчання, бо на Кос-Аральських пісках ростуть самі шпичаки і “з темної комори” вже нікуди й визирати. Коли не-коли допікає здавненілий біль, зрідка згадається те, чого ще не згадував, але багато з минулого пішло за часом: віршів із того вже не буде. Шевченко не писав, коли не чув стихії, він ще не знав, що то інтелектуальна поезія, формальні завдання etc. Коли не писалось, він не писав. А коли й писалось — по тих Оренбургах і Кос-Аралах, то часто це були проби, чи ще тримається огризок олівця між пальців. Нарешті поетова образна стихія творила нові візерунки, досить часто видно: вірш тримається тільки дещо виміненим візерунком. Тематичної новизни вже нема. Є новизна, сказати б, композиційна. Та й та не бозна яка. На мене особисто ці вірші справляють враження як психологічний документ — про що і як мислилося йому, яким настроєм він підупадав на схожій самоті. Признаюся, мені шкода, що не прочитав З.Тулуб “В степу безкраїм за Уралом” — авторка була мудра і знала, що то є безкрай степ. І скажу, що — при відповідних можливостях — міг би зайнятися реставрацією його тодішніх буднів, бо трохи досвіду є — як свого, так і спостереженого. Але, але, але...

Мене втішили місцеві ескулапи: два дні тому нарешті дали 60 таблеток вікаліну. Хоч і мало, але спасибі й на тому. Буду сподіватися, що якраз на 60 таблеток мені буде краще. Варю траву, скоро почну варити грицики, полин, деревій, їстиму нагідки, запарюватиму подорожник і т.д. Отож, літо є літо, воно прихильніше до нас за зиму. Сьогодні був перший літній дощ. Листя осики й берези порозпрямлялося, наші рожі — всі в пуп’янках, такщо, коли 17 червня поверне Василь*, то зможе побачити перші квіткові просвіти. Літо є літо, і видається воно приємнішим, коли покидаєш обжиту оселю, де по стінах мигочуть як перелякані пташки, сонячні зайчики.

Отож, Віро, все буде гаразд, аби тільки Василь був при здоров’ї. Може, цього року йому тут буде легше, ніж торік (важитиме фон піврічної самотності й певних невигод). Прийде — станемо сушити траву, аби стало на зиму чи зими (тяжко казати, що вона обіцяє, зима проти 76 року).

Мої найсердечніші співчуття Світлані, що лишилася без матері. Пухом земля їй, що втомилася од життєвих невесел своїх дітей. Нашим батькам випала тяжка доля — подвоювати нашу біду своєю скорботою, жалями своїми. І нічого не вдієш. І ніякої ради не даси — ні собі, ні іншому в цьому горі. Отож, Світлано, тільки це: низько похиляю свою голову перед Твоєю великою бідою.

Така біда ходить із хати в хату і моторошно думати, що вона ось-ось може стати на далекий поріг. Пухом земля небіжчиці! На нашу голову заходить моторошний час — увиходження в серпень, коли літа наче й не було, весна була хмарною і холодною, а на порозі стоїть осінь нашої самотності — гудуть вітри вже, а нам стояти перед невпізнаним світом — стояти наодинці, вже ні на що не сподіючись. Тяжко-важко, Світлано, а що маємо робити на цьому бездоллі подовгому нашому?

* Лісовий

15.6. Продовжую раніше початого листа. Мав листа од Михасі, в якому згадано про розцяцьковану міну. Через якийсь час мені дали Смоличів часопис-смолопис, де Іван повторив свою давню пісню⁵, відкараскуючись від націонал-міщан, од яких відкараскалися без нього. Це вже нові кроки його, які дійсно свідчать про те, що 9.11.73 р. щось було народилося — але як його називати, те, що народилося. Не розумію. Я ще міг розуміти, коли він рятувався од звичайної загибелі. Але протоптувати стежку до літератури, на яку він вже втратив моральне право, це той незбагнений надмір, який мене обходить дуже істотно. І все ж я не маю гніву на нього, а тільки боляче мені. Дуже-дуже боляче. Невже тільки й світу, що в вікні? Чом би не взятися до якоїсь іншої роботи, зробивши з літературних занять хоббі. Скажімо, якась інформативна історико-літературна тематика чи естетична проблематика, од якої людям ні тепло ні холодно? Навіщо йому побільшувати свою ганьбу дивною впертістю — замість чесно визнати, що зламався, не витримав навантаження в сурдокамері? Це особливо моторошно чути й бачити нині, коли ті друзі, з якими він ніколи не хотів мати нічого спільного, перебувають у стані Івана чи Надійки. Бог йому суддя. То все було повито якимось містичним туманом, а туман може народити не самі тільки зорі. І що сталося з чоловіком? О Божечку! Наймужніші серед нас — Зеня, Миколя, Льончик та Іван⁶. Ось де справжні мужі, прости мені, Господи! Моторошно й думати про тамтешнє життя.

Одержав листа і від Валі. Тобто, від Дмитра. Валя чомусь не написала ні слова, ні півслова. Або цензура вийняла листа, або Валя мала дуже великий поспіх. Тепер уявляю їх обох у Прохорівці, про яку мені чомусь особливо сумно згадувати.

Михасю, моя репліка в попередньому листі — не дуже потикатися з порадами там, де вони зайві, Тебе абсолютно не стосується.

Буду, певне, на цьому закінчувати. Коли б сталися які зміни з побаченням — спробую дати знати. Поки все по-старому. Так само попрошу дати знати Вірі Василевій про кінець Василевого терміну. Ми його сподівалися в п'ятницю, але марно. Тепер буде або завтра, або — коли не буде — то доведеться гадати: чи його кинули на лікарню, аби поправити трохи здоров'я, або на іншу зону. Звичайно, як тільки довідаюся — дам знати (інакше: напише сам Василь чи якимось інакше). На цьому буду закінчувати.

З найкращими зиченнями — рідним і друзям

15.6.75 р. Василь

P.S. Перепишу трохи віршів.

[Далі йдуть вірші: “Верни до мене, пам’яте моя...”, “Невже оце ти й є, бідо...”]

Ще кілька літ — і увірветься в’язь.

Забутий світ увійде в сни диточі,

і всі назнаменовання пророчі

захочуть окошитися на нас.

Червона барка впливе з імлі

тяжкою безголосою бідою.

Не дляйся, враз пускайся за водою,

допоки в душу зашпори зайшли.

Дзьобатий сірий фенікс у човні —

це Той, кому ти кластимеш поклони,

аби похмурі прийняли затони

тебе як гостя на довічні дні.

Блажен, кому немає вороття,

кого вже хвиля пойняла студена.

Пади і пий із річки небуття,

у смерть свої розкидавши рамена.

А все тоте, що виснив у житті —

як рить, проб’ється на плиті могильній.

Бо ти єси тепер довіку вільний —
як сирота в своєму всебутті.

Цей вірш — Ви помітите, що в ньому є наліт єгипетської мітології — мене інтригує, а ціни йому сам скласти не можу. Додам правірш, якому так само ціни скласти не можу:

Ще кілька літ — і увірветься в'язь,
забутий світ увійде в сни диточі,
і всі назнаменовання пророчі
захочуть окошитися на нас.
Червона барка в чорноводді доль
загубиться, і фенікс довгоногий
тебе перенесе в ясні чертоги
від самоволь, покори і сваволь.
А все тоте, що виснив у житті,
як рить, проб'ється на плиті могильній.
Бо ти єси тепер довіку вільний
розіп'ятий на чорному хресті.

А це — думалося про сина:

Ти десь уже за пам'яттю, в пільмі
утрати, до якої звикло серце.
І світишся, як зірка, з глибини
узвишся наднебесного. Тобі
все п'ять лиш років, у яких ти стрягнеш
як зерня в шкаралуці. Болю мій,
на попіл вигорілий, як нестерпно
було тебе удруге народити
і знов, як перше, вздріти немовлям.

[Далі йде вірш: “Коли колючий посмерк наповзає...”]

Валю, до Тебе я післав листа 3.6. Не знаю, чи Ти одержиш його своєчасно і чи збагнеш, що кому. Просив би Тебе — вишли мою карточку-візитку — хочу навзаєм післати до Віри Вовк (бо вона вислала мені свою). Це, звичайно, не так обов'язково. По-друге, не сердься на мене, бо я не хотів би Тебе гнівити — боронь боже. Поки ж досадно мені, що Твого листа немає... Напиши чи Ти наміряєшся і чи зможеш приїхати сюди і як буде з Дмитром і усіма умовами тяжкими.

Хочу повідомити одразу: в липні я до Вас напишу тільки одного листа, бо другого хочу післати до Віри. Отож, листа я, напевне, писатиму посеред місяця (коли побачення не буде) або в кінці (коли зустріч відбудеться). Отож, не потерпайте за довшу мовчанку. Буде змога — я дам про себе знати. Але не знаю, чи така змога буде. Напиши, як здоров'я Твоє і Дмитрове. А Ти, Марусю, трохи більше пиши, як чуються батьки. Вітаю Тетяночку, що добре скінчила школу. Додаю вітання для Василя Карповича (пішліть йому на середину липня) і для Дмитра. Зичу здоров'я.

Ваш В

Листа, звичайно, перешліть, прочитавши, до Валі.

Коли шлете конверти — перегинайте удвоє.

Сьогодні, 17.6., прибав Василь-тезка. Дружньо пили чефір.

¹ Вірі Лісовій.

² Надії та Івана Світличних.

³ Йдеться про голодівку.

⁴ Мова про Юлія Шелеста.

⁵ Йдеться про Івана Дзюбу, який опублікував в газ. “Вісті з України” (1974, № 18) звіт про громадське обговорення в Палаці культури Київського авіазаводу (він працював у багатотиражці цього заводу) кінопамфлету “Убивця відомий” (про ОУН). Стаття мала назву “Пам’ять перед минулим, обов’язок перед майбутнім”.

⁶ Мова тут про Зіновію Франко, Миколу Холодного, Леоніда Селезненка, Івана Дзюбу, які виступали з покайнними статтями й відмежовувались од колишніх однодумців.

59. ДО ДРУЖИНИ

16.07.[1975]

Чолом, Вальочку!

Я ще під враженням нашої зустрічі, не можу прийти до пам’яті. Скажу, що побачення було — певне, через те, що побачив сина, — якесь незвичайне. Скрушно мені згадувати про минулі несподівані три дні виходу за звичайне коло моїх сірих буднів. Ваші гостини — мені на свято сумно-радісне.

Усе було б цілком гаразд, коли б до всього мені видали Рільке, лікувальну траву і фотокартки Ваші з ручками. Але ніхто мені за ці речі нічого не каже, певне, швидше сама напишеш, чим закінчилася розмова Твоя, аніж я довідаюся, що з моїм Рільке.

Це, скажу Тобі, єдині прикрощі від минулого побачення. Тепер чекатиму нову дату, коли ми знову зустрінемося. Цілий рік буде під цим знаком — нової зустрічі. Валю, повідом батьків: листом я їх у цьому місяці, на жаль, не потішу. Писатиму їм у серпні, аби не міняти черги: спочатку місяця — їм, перегодом — Тобі. Прошу, передай їм (чи зроби сама) — і зробіть це пошвидше — можна вислати бандероль із какао туди ж, куди Маруся слала пакунок.

Мав листа від Льолі. Дякую. Прочитав із задоволенням. Справді, роботи коло сонетів ще чимало¹. То матиму од суворого відзиву чимало користі — це стимулюватиме на нові поразки в змаганні з таким велетом як Рільке. А Льолине прикінцеве “цілую” я сприйняв не зовсім фігурально і відчув, ніби вся її родинонька, порозкидана по світах, стала мені ближчою — до щоби кожного можу дотягнутися спраглими губами. А Івана вже можу поцілувати в його сиву голівоньку світлу. Дуже дякую. І цілуй Льолю за мене — і теж не фігурально. А Михасю я теж дуже люблю — то цілуй — і не фігурально — й її — Дмитро може це взяти на себе, аби вийшло природніше.

Ось і все, Вальочку. Уклін і подяка дружній родині Валентина й Шури, деді, всім добрим друзям-побратимам.

Не залишай мене без елегій Рільке і зроби це в темпі. А я спробую ще замовити фотокопії Рільке з Бібліотеки іноземної літератури в Москві (є така адреса в Тебе — то перешли).

Цілую.

Твій Василь

¹ Л.Світлична власноручно переписувала зауваження Григорія Кочура до Стусових перекладів “Сонетів до Орфея” Рільке і надсилала їх у листах до В.С.

60. ДО РІДНИХ

3.08.1975

Добридень Вам, рідні мої!

Недавно одержав листи — від Марусі й Дмитра. Дякую. Щоправда, від Дмитра був дуже безграмотний лист — аж я здивувався, як мій син зумів зробити стільки помилок у кількох словах!

Уже, певне, мій лист його не застане в Донецьку.

Маю трохи невеселих новин. [Закреслено цензурою.]

А недавно щось зіпсувався шлунок геть — то довелося трохи наматися. Треба сподіватися на краще (вже чую себе дещо ліпше), а коли б такий приступ повторився (це моя виразка заговорила про себе вголос), то вже рятуватиме хірург. Тимчасом я вже тиждень вилежуюсь на лікарні, не знаючи скільки часу тут доведеться пробути. Звичайно, коли будуть які зміни, то повідомлю в наступному листі.

Мамо, мені було прикро чути, ніби Ти трохи нарікаєш на мене. І як Ти, мамо, це собі думаєш! Ти ж мені найдорожча — Ти й Дмитрик. І це знаєш. А що я просив тата прибути — бо ж найдовше його не бачив, як і Дмитрика. І дуже шкода, що тато вже не може до мене заїхати.

Від цьогорічного побачення намучився дуже — певне, через те, що побув із Дмитром. Так за ті три дні мені душа обболіла ним, що й не переказати. А що вдієш? Маруся, певне, переповідала, як і Дмитро. А мені душа неспокійна досі — згадую його, вродливого зайченятка, місця собі знайти не можу. Чотири роки терпів без нього, а тепер побачив — і весь той жаль зібрався докупі і почав гризти душу, неспокійну й без того. Але чи Вам про те все казати?

Недавно одержав нового листа від Льолі, Михасі (з Сухумі) — дякую красно. То почитали разом з Данилом* — і побули коло моря під реліктовими соснами, чули, як запаморочливо пахне кава, запарена по-східньому, просто в піску. А от побути в лазні, яку зробили для моїх версій Рільке¹, Данило не захтів. Мені в ній теж було тяжко, але свідомість того, що тільки ця — і є цілюща, спонукує заходити в неї знов і знову, уявляючи до всього погляд, і усмішку, і інтонацію фрази: “на зауваження прошу не ремствувати: річ звичайна“. Гадаю, що саме такий суд буде мені корисний і стимулюватиме до дальшої праці. Біда тільки, що в теперішньому моєму стані всі задуми стають проблематичні — більше, ніж треба. Отож, тяжко й планувати найменші задуми й найменші реалізації: несподіванки повсідалися по кутках і чигають, коли найкраще збавити працю. А що вдієш?

Отож, я тут голий, як бубон, — без свого архіву, отже, й нічого римованого переписати не можу. А цей тиждень, що я тут, був такий, що мені було не до віршів, на жаль превеликий. Бо почалися клопоти, як писав колись сардонічний наш Плужник, — “над всі духові болі“ (але не певен, що правдиво цитую поета!).

Хіба таке — зродилося під хвилю поетичної агонії:

Ти підійшла — а я тебе не ждав,
не сподівався, що аж так нагально,
ні знаку не подавши — все відтрутиш,
щоб заступити всесвіт мій цілий.
І світ тобою став, ти — стала світом —
чужим, як ти, німим, як ти, як ти —
непроханим. Та чую — жаль обох вас
уникнути — чи брата чи сестри.
Є й другий, менше сумовитий:
І віщий голос подали вітри,
ласкаві ластівки зашелестіли

* Шумуком

як листя лип. І крики замигтіли
мені по лицях.
Годі, очі втри,
моя зажуро! Поночіє світ
і твердне панцир з вікової муки.
Сідають ластівки — мені на руки.
Душа ж — от-от пірветься у політ.

Закінчуватиму на цьому.
До Валі писатиму перегодом, а цього листа їй перешліть.
Цілую Вас, любі мої.

Сину мій!

Дякую за листа. Переписую Твого листа, де є помилки. Добрий день тату! (бракує коми!). Невдало Ти переклав “колесо обзора” — треба “колесо огляду”, “Щерербакова” Ти написав із поспіху — похибку бачиш сам. “Я трохи читаю книгу” — та ж сама вада: поспіх. А “сказки народів мира” треба перекласти так: “казки народів світу”. Слово “допобачення” складається з двох: до побачення (отже, писати слід окремо). А звертаючись до мене “тату”, став кому (в Тебе ж просто: тату менше кури). Вже не кажу, що це речення Тобі підказав дідусь Семен, чи не так?

Листа треба підписувати (в кінці ставити: Дмитрик). Писати не близько до верхнього краю, а відступивши. Зліва ставити дату, справа — звідки пишеш. Збагнув, мій Шерлоку Холмсе?

Цілую, любий. Уклін мамі, деді.

¹ Мова, очевидно, про критичні зауваження до Стусових перекладів з Рільке, що їх зробили Г.Кочур та Ю.Бадзьо.

61. ДО ДРУЖИНИ

10.08.1975

Вітаю, Вальочку!

Дякую за листи, за першу елегію Рільке. Дуже мені дивно, що Ти досі не можеш знайти перекладів. Ти знаєш, що частину з них, передрукованих, я віддавав до “Всесвіту” — там була четверта, шоста і восьма (по пам’яті, але четверта була напевне). Отже, бракує перших трьох. Будь ласка, ще подивись — мають бути всі 10. Коли ж не знайдеш (а передруковані мають бути — я згадував торік ще на побаченні), тоді висилай до мене — переклади і оригінали (зможеш дістати елегію до М.Цветаєвої — це 11-а умовно елегія — перешлеш і її). Може ж таки я доведу їх до краю, коли стане здоров’я.

Мав другу подачу рецензії, дуже вдячний за неї, бо чимало показали мені такого в ній, чого б я сам не помітив або не збагнув. Маючи таку певну критику, легше буде працювати далі. Був дуже славний лист од Михасі (з Абхазії), мами, тата, Дмитра, Марусі. Одне слово — дякую за вісточки всім (Риті теж!). Ритино привіту не передав, бо тимчасом на лікарні.

Опишу тепер свої невтішні події. 16 липня на мене був насипався один бандит-в’язень. Коли я відвернувся од його матюків і погроз, він з-за плечей ударив мене — підбив око досить небезпечно, зачепив руку ножом, але не дуже. Я подав на нього в суд, але місцевий

прокурор відповів: підстав притягати його до суду немає. Звичайно, якби я дав йому здачі (там таке фе, що й дивитися нема на що), то мав би клопотів по зав'язку. Але що вдієш проти тутешньої справедливості! Доводиться тільки протестувати листовно — а більше нічого. А бідний Василь*, який обурився, що його ставлять на одну дошку з цим бандитом Сидельниковим, учорашнім фашистським головорізом, поїхав на 6 місяців ПКТ — бо гримнув дверми, покидаючи кабінет. Бандитові дали 15 діб ШЗО**, а Василеві — півроку! Цей модуль справедливості має нас виховувати!

28 липня я чув себе досить зле (перед тим кілька днів рвало мене), ліг спати, але не міг, бо палило в грудях, як ніколи. В 22.30. я встав з ліжка, бо мене стало вернути — хотів вибігти з секції, аби не вирвало в приміщенні. Зробив пару кроків — і впав непритомний. Коли вернувся до тями, побачив — лежу весь у крові і кров довкола мене. Знову почало рвати — і знову кров'ю — рідкою і запеченою, як галушки. Кажуть, загубив коло 2 л. крові. На ношах мене серед ночі віднесли в лікарню. Стали вводити в вену фізіологічний розчин (коло 6-7 сеансів), ввели коло 1 л. крові, амінокапронову кислоту. Була температура підвища — 38°-38,7°, а тепер менша — не більша 37,3°. Кажуть, що прорвалася вена — в районі моєї виразки чи що (невідомо остаточно, бо рентгену не робили поки). Це не прободіння виразки ще. Але коли б така рвота з кров'ю повторилася, мої шанси були б куди гірші. Лежу вже майже 2 тижні. Помалу встаю, рухаюся потроху, але бережусь (іще трохи паморочиться в голові і поболіє в районі виразки). Тиск крові стає кращий, норми ще не дійшов, але близький до того. Я зробив запит на Московську колегію адвокатів — чи можу я розраховувати на цивільного хірурга — з Києва чи Москви. Відповіді поки немає. Через це прошу Тебе — може, попроси Олену Юхимівну*** проконсультуватися, що це було і чим загрожує надалі, як берегтися, чим лікуватися. З огляду на те, що ліків тут терапевтичних нема, звернися до Радянського Червоного хреста чи на ГУИТУ в санвідділ МВС СРСР — аби дозволили ліки з дому — з огляду на досить складний стан здоров'я. Так само підтримай мою настійну вимогу, аби хірург, що мав би оперувати мене, був цивільний — із Києва чи Москви (таку вимогу я висловив у своєму листі ще 3.8.). Тепер я напишу на Міністерство охорони здоров'я і на ГУИТУ (в санвідділ) про цю свою вимогу. Головне, я думаю, що після першого випадку другий може бути будь-коли, якщо нічого в моїх умовах не зміниться (нервова робота на рукавицях, шкідливе харчування, відсутність дійових медпрепаратів — чи то вікаліну чи чого іншого). Через це тепер, коли мені значно краще, ніж 28.7., я мушу думати про найближчу перспективу. Напевне, пролежу тут не менше 1,5 місяця. Ти ж порадься з юристами — чи можна запросити для мене доброго лікаря — для оперування чи медогляду. Одне слово, вивчи це питання всебічно. Я тимчасом триматимусь, аби все було гаразд.

Батькам, будь ласка, того всього не переповідай. Я написав їм 4.8. — згадав, що зіпсувався шлунок, аби їх не турбувати особливо. Ти так само не впадай у розпач. Що Бог дасть, те й буде. Але що можна зробити — зроби, бо я тут безсилий багато домогтися.

Дуже прикро, що лежу я тут без роботи — немає ні словника, ні Рільке (коли переносили мене, було не до того). Отож, збавляю час, а що вдієш? Ще раз, Валю: коли Ти зможеш, напиши мені наслідки заочної консультації у добрих терапевтів чи хірургів — як мені шануватися, аби така кровотеча не повторилася, які медпрепарати мені потрібні для лікування і т. ін.

Поки особливих підстав до хвилювання нема — чуюся значно краще. Лише не знаю, як буде завтра — бо виразка перейшла на більш енергійний тон розмови, як бачиш.

* Лісовий

** Штрафний ізолятор

*** Яновську

Вітаю вас, рідні мої!

Одержав листа від мами, Марусі, Валі, Шелеста. Ще Алена вислала мамаїв. Досі ще перебуваю в лікарні, стало мені краще, але чим закінчиться ця лікарня — не знаю. Швидше за все — виписуся знову на зону, чекатиму, коли вже прикрутить, — то знову поверну сюди. Такщо поки особливих підстав хвилюватися про мій стан здоров'я немає. Прошу ще раз — повідоміть, чи одержали Ви мого листа, писаного до Вас 3.8., а до Валі — 10.8.

Якось так збігає час на лікарні, що я мало що встиг зробити. Якось не виходить постійна робота, яку я не можу робити, бо на зоні лишилися книги й папери з роботою. А тут читаю, що попаде під руки. Прочитав роман про Шевченка Бікчентаєва¹ “Тарас на Аралі”. Воно, звичайно, приємно, що написав роман каракалпацький письменник, який знає місцеві умови. Знає незле й біографію широку Тараса, тільки ж майстер із нього не надто який. Через це поет стоїть на котурнах і рідко коли скаже слово по-людськи, а все як геній, як ментор, як навчитель життя. Це надто романтизоване письмо, де зникає все те, чого від роману сподівався найбільше. Принаймні я, не будучи в тих місцях, але знаючи неволю й муштру, бачу, як мало автор віддав із буднів нашого поета, як, зрештою, тяжко було авторові улягатися в схему обов'язкову, як, може, неможливо за неї вийти. А що ж він подав із місцевого колориту? Надто мало. Згадую, як перечитував улітку 72 р. роман-біографію Хінкулова — і досі пам'ятаю червоне коло довкола Оревка (чи Оренбурга) — багрове, криваве коло. Звичайно, то одна з небагатьох сторінок, які пам'ятаю, а все ж таки. А поет же ближчий до Бікчентаєва ніж до Хінкулова. І досадно, що читав без великої радості.

Прочитав ще нічогеньку повість Гамарри у Всесвіті, ч. 8. Ремарк своєрідний — тематично, але план інший і, зрештою, майстер слабший. А ще перечитую статті з книги Голенищева-Кутузова² — зосібна, про поетів Франції та Італії — найкраще, що в тій книзі для мене є. Переглянув щоденникові нотатки Ю.Дороша у “Новом мире” — не бачу надто зіркового ока, бо знаю такого майстра як Пришвін, а решта тексту не аж як дотикає — особливо про Єлисаветградщину, де така екзотика. Цікавіша і багато дає до роздумів стаття покійного Давиденкова в “Природі” — про шаманство і неврози — як індивідуальні, так і групові. То справило враження.

Справили враження і мамаї. Через це просив би — коли б тільки Юлій не перечив за браком часу — лаконічно зреферувати мені те, що писав про мамаїв П.О.Білецький³ (я не помиляюся, що його стаття ціла була мамаям присвячена?). Так само, певне, десь у “Киевской старине” щось було про мамаїв проваджено. Я вже, на жаль, геть чисто забув і роман Ільченка⁴, і вірш в ньому М.Т.Рильського, а гадаю, що раз чисто все забув із роману (крім емоційної пам'яті про добрі вірші поета), то й не було там чогось цікавого. Але цей образ — пуп'янок народного сприймання-щита — цікавий надто: ця ідилія степу, моментальний, як від блискавки, фотознімок спокою! Вояк, філософ, поет, страдник — йому є про що думати з такими великими очима, із крутим чолом. Але художник не міг доглубатися більше, над чим він думає: парсуни надто мало, аби здогадатися. Але як близько цей мамай од Сковороди (зброя — то як дитячі виграшки коло нього). І ця вся мертва природа (люлька, дзбанок) — додачі, як квіти, писані петриківцями на печах. А в кольорах неба стільки тривоги і полохкої заграви (довгий наш невроз, хований у колориті ночі). А ще у якомусь числі “Москви” чи “Неви” прочитав усні оповіді М.Зощенка — так енергійно зафіксоване його письмо — навіть на дрібничках тематичних. Звичайне ж, зауважив статтю Коротича про Р.Рождественського (все одно, якби Коротич писав про самого себе). Нарешті прочитав енергійну статтю Ю.Давидова про Гедоністичний

містицизм: дух споживацького суспільства. Людина-гравець, homo ludens, що заступив homo fabere, стан “трипу”-сп’яніння, Маклюен і його спримітизовані проекти епохи ТВ, “колективне безсвідоме”, існування в теперішньому часі, людська випадковість і нетвердість, люмпен-інтелігенція з її перетрошеною, поставленою на голову етикою (а які прекрасні цитаті з абсолютно невідомого мені Макса Вебера — стор. 251), феномен небожа Рамо середини 20 ст., діонісійські дійства, психеделічні чари, ефект зграї — усе те, над чим давно вже час думати й нам, “бігунам на місці”. І так зле стає на душі од таких читань, що й ну. Певне, буду на цьому закінчувати. Шкода, Валю, що Ти своєчасно мого прохання не виконала. Тепер не треба, бо я не знаю, як там справи з пакунком.

Ви мені снитися майже щоночі — Дмитро найчастіше. Бачив Валю в сні — дуже бліду й дуже гарну (чи не хворієш?). Ось і все. Великий уклін Льолі, Михасі, всім добрим знайомим. Скажи пані Олені, що надто довго мовчить Віра⁵ і батько хвилюється; не мавши вістки.

Цілую Вас. Зичу здоров’я. Валі писатиму 10-15.9.

Ваш Василь

[Частини листа бракує.]

Дмитрику, я продовжую листа. Отже, цікаво було б побути на тій зоряній густоті, де їх аж 30 тисяч і, може, там світить не одне сонце, як тут, а кілька (з них одне заходить, а друге лише сходить, а третє показує, що час обідати). Там, може, немає зими, а все тепло, багато живності в воді й на землі. Може, там люди вміють одночасно ходити й літати й плавати, як риби. Може, вони розмовляють між собою не словами, а інакше: очима чи передають думки на відстані. Коли б у нас була така розмова! Я б подумав за Тебе, а Ти сказав би: тато мене кличе. І ми “говорили” б на відстані, не бачачи одне одного, як телевизор не бачить стадіона, де грають. А, може, подумавши, ми б і бачили одне одного, як у відеотелефоні (в Києві такі, здається, тільки почали робити). Уяви собі, яка то була б “казка” — цікавіша за правду! А знаєш, які далекі ті зірки? Для цього треба знати, що ці хвилі розповсюджуються дуже скоро — за одну секунду. То коли б їхати до тих зірок поїздом чи літаком, треба було б мільйони років. Але людина живе там поза часом. Правда, політ був би надто нудний, бо довкола все ніч та ніч. Але ми з Тобою, поки Ти не вивчишся і не будеш добре знати, що там можна зустріти, не поїдемо, еге ж? І не тільки тому, що там не грають у футболу, а Блохін не забиває голи. Ми вчитасмо, що там робиться, а від того стане цікавіше жити на землі. Чи не був Ти досі на стадіоні справжньому? Не було кому повезти? Попроси, може, дядька Юлька чи якого іншого.

Напиши мені, які нові предмети у Вас будуть у цьому році, в третьому класі. Скажи — будеш бачити — тьоті Льолі, що я вітаю її дядька Івана з днем народження і зичу здоров’я, якого йому так бракує, як і його сестричці. Вислав би Тобі козака Мамая, але то великі відкритки, а в конверт звичайний не ввійдуть. Бережи своє горло на зиму. Ще не забув, як треба дмухати по-йогівськи (я Тобі показував, коли ми бачилися).

Бувай, Дмитрику мій.

Прошу Тебе — повідом (я хочу Тебе перевірити):

1. Де є те місто Аресібо, на якому континенті — чи знайдеш Ти по карті. Якщо не знайдеш по карті, то подивись в енциклопедії (дивися Пуерто-Ріко).

2. Запитай у мами, яка швидкість поширення радіохвиль, і скажи, яка відстань до тих зірок у кілометрах, аби я знав, чи далеко той Мес’є-13.

Такщо маєш завдання!

Марусю!

Просив би Тебе замовити розмову з Вірою і сказати їй, що батько за неї хвилюється. Її адреса така: м.Родинське-2, вул. Пушкіна, 28, кв. 16. Прізвище її — Калач. Вона не заїхала до Вас, бо в неї неточна адреса (назови їй справжню і скажи, хай телеграфує до батька про своє життя-буття). Дякую Тобі за переказ, за хусточку. Чи немає передплати на твори Гете? Будь ласка, подивись.

Дякую, сестро!

Твій Василь

А Ви, тату й мамо, не дуже побивайтеся. Якось перебуду цю лиху годину, а чуюся вже краще. Може, через тиждень-два випишуть з лікарні.

Пишіть, як Ваші справи.

Вітаю Тетяночку, вона вже, певне, зовсім велика.

У мене, на жаль, немає жодної цікавої відкритки (всі лишилися на зоні), то немає дітям що вислати.

І тримайтеся, голуби мої!

Вітайте Михайла з Любою, родину Дмитрову.

1.9.75 року

Василь

¹ В.С. помиляється: А.Бікчентаєв — башкирський письменник, і такого роману в нього немає. Автором повісті “Тарас на Аралі” є каракалпацький прозаїк Уразак Бекбаулов.

² Голенищев-Кутузов И.Н. Романские литературы. — М.: Наука, 1975.

³ Білецький П.О. “Козак Мамай” — українська народна картина”. — Львів, 1960.

⁴ “Козацькому роду нема переводу, або козак Мамай і чужа молодиця”.

⁵ Йдеться про Олену Яновську і Віру Шумук, дочку Данила Шумука.

63. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

11-15.09.1975

Чолом, Вальочку!

Довідався, що Ти слабуєш. Такою і снилась: блідою і гарною. І я згадав Твої згадки про літо, згадав за свої невесели, що так невчасно засмутили Тебе. Уже знаю, що ферроскорбін Тобі відіслали назад (із листів). Виявляється, жодного з лікарів про це не питали, а відіслали на свій адміністративний розсуд, бо “не положено”. Із Москви я одержав юридичну консультацію від адвоката С.В.Каллістратової. Вона пише: “Законы не только не содержат запрета помещения заключенных в лечебные учреждения органов здравоохранения или привлечения врачей-специалистов из медперсонала органов здравоохранения, но и прямо предусматривают такую возможность в случаях серьезных и длительных заболеваний”. Вона радить звернутися до Медсануправління МВД СРСР з заявою про запрошення лікаря-фахівця для вирішення питання про операцію чи лікування. І додає: “Такое заявление может адресовать в МВД СРСР и Ваша жена”.

Твоє ставлення до цього може бути відповідне: Ти, звичайно, не можеш цим займатися, будучи в лікарні. Не хвилюйся. Я що зможу, робитиму сам, тобто писатиму, все наполягатиму на відповідному режимі лікування. Було б гаразд із роботою й харчуванням — усім тим, що навмисне завдає мені зайвих турбот на зоні — не перебільшую, що клопоту я не знав би. Тепер мені значно краще, але чи уникну стола — того добре не знаю. Медичні листовні поради — маю — красно дякую пані Олені. Але тут мені давали самі застрики — глюкозу (10 ампул) і вітаміни. Вже все закінчили. Але температура субфібрильна є — 37,3°,

37,4°. Проте маю апетит, ходжу, болно не чую. Дещо докучає безсоння і дивні відчуття, коли лягаю спати, — щось схоже до запаморочення (удень їх нема). Ти, Вальочку, те все не забирай у голову.

Тепер мені геть клопітно за Вас — Тебе. Що з Тобою? Чому не пишеш? Краще напиши все, як є, аби я хоч знав, що з Тобою, як Дмитро сам, дедя. Це так треба в нашому стані — більша одвертість, бо чую, що, на превеликий жаль, на цій розлуці безкрайї виникає невидима для ока смуга непорозуміння. Я її відчуваю. Особливо тоді, коли чую, що вже не можу беззусильно бути продовженням Тебе, Твоїх настроїв, дум, як колись. Це холод заходить і переводить нас у менший масштаб душі. Це я частенько чую. На жаль, і тоді, коли маю листи від своїх адресатів, і тоді, коли пишу. Це природньо (гони між нами ростуть), але надто прикро. Будь ласка, пиши за себе попросторіше.

А як там Дмитро? Він не має на мене серця, що я написав йому (в листі до Тебе за серпень) кілька сердитих слів? Я додам йому текст, а це питання обмину, щоб він не застановлявся на цьому.

Чи не знудилася Ти без віршів? Поки не шлю, хоч дещо і є, але хай ще полежить. Ще я не оговтався од нових відчуттів, щоправда, не таких гострих, як годилося б. Бо теперішнє існування, як і нове відчуття, що виникло 1,5 місяці тому, не надто відмінні, тільки щаблі однієї дороги. Певне, притупилися нервові закінчення: все це я вже бачив, відчув, пережив. Це. Або майже це. То ж чого банітувати? Чого радіти? Доводиться обмізковувати світ беземоційний, світ, приопалий на силі. Рух, здвиг знімілих форм — як у німому кіно. Як у Валері: “бессмертье с черно-золотым покровом, о утешитель наш в венке лавровом, на лоно матери зовущий всех! Обман высокий, хитрость благочестья! Кто не отверг вас, сопряженных вместе — порожний череп и застывший смех!” До речі, зізнаюся, що 63-4 рр. я читав збірку Валері, видану видавництвом “Academia”. Передмова Ефроса — знушальна, а текст віршів — холодно-філігранний, блискучий, як полиск леза. Враження од читання віршів я не лишив, бо тоді я правив од поезії жару (не відмовився од цього й дотепер, хоч істотно остудилися мої вимоги, а ще більше остудився я сам). Перечитуючи тепер деякі цитації з Валері Голенищева-Кутузова, і знову наражаюся на холоди, ніби доторкаюся до обмерзлого заліза. Цього полюсу поезії мені ще не збагнути. До всього мені до душі — й незакінченість, non-finito, як це звучить тепер. Фрагментарність, аби витримати темп; бо є ще сутінь душі — не та, що додає сили, а що знесилює, розмиває. А контур всепочуття окреслити не дається. Душа бо — як потік кривоберегий: один берег зачудовання, другий — невпевненості, то ж як текти воді?

11.9. Уже двічі казав лікарям, аби виписали, але чомусь не спішають із тим. Хоч і ліків жодних не дають. Проте сподіваюся за кілька днів (наступної, може, п’ятниці) покинути цю лікарню.

Дістав “Вопли” № 8, прочитав добру статтю Аверинцева про В.Іванова, хоч прагнення читати поета в мене й не виникло. Але “Первый пурпур” — із його віршів про Діоніса я собі відкрив:

Брызнул первый пурпур дикий
словно в зелени живой
бог кивнул мне, смуглоликий,
змеекудрой головой.
Взор обжег и разум вынул,
ночью света ослепил
и с души-рабыни скинул
все, чем мир ее купил.
И в обличье безусловном
обнажая бытие,
слил с отторгнутым и кровным

сердце смертное мое.

Це, звичайно, теж філолога вірш і науковця (рядки не ті часто є). І відчутти легко, що його писав чоловік, навчений поезії.

Зате в поетичній збірці Рея Бредбері “Коли слони цвіли востаннє на подвір’ї” — людина, що пише без тяжкого зусилля:

Всю ночь они идут вдоль улиц погребенных
и видят собственные призрачные тени
в холодном зеркале витрин
суровый мореход и молью траченная
странная стареющая дева

І чуєш застиглість добре пійманої миті (хай Бог простить, але в добре впійманому вірші є застиглість кадру). І його ж даліше: “смех слишком громкий, а улыбка широка, чтобы любая смерть могла их успокоить” — то недбало-широкий мазок, що видає майстра.

Я вже писав Тобі, що на цьому лікарняному нічогонеробленні вимушеному я кілька разів брався до Рільке, але нічого не виходить — ні з сонетами (брак словника), ні з елегіями (брак оригіналів). Боюся спектися на приблизній передачі того чи іншого слова в Бажана (хоч, здається, не вельми значна можливість, а все ж). Крім того, за елегії слід братися одразу за всі, бо вони — як разки в намисті — гарні на низці, а поокремо — вже не те (до речі, Мефісто-Брехт пише, що робітники казали за Рільке, що він надто примітивний!). Усі елегії — сухуваті, розсудкові, з барвою специфічної для пізнього поета рефлексивної емоційності. Він пише про світ, ніби винесений за межі життєвого інтересу — деє на дорозі смерті чи кінець життєвого пробування. Це думи людини, що живе пам’яттю про світ, пам’яттю, що наглухо відгородила його від світу. Тут уже годі знайти перші емоції, враження, прагнення, образ першого докола: поет заглядає в нічну криницю свого життя, ставши опроти неї. Але заглядає крізь товщу ста сприймань-пам’ятей. Через цей бінокль своїх-мертвих-очей він дивиться в космічну порожняву, “бачачи” “світ” (“світ” лише намальовано на лінзах пам’яті).

І смисл цього вглядання (самовглядання чи себевглядання) — відчутти поразку, оживити це відчуття віку. Автор дивиться очима людства — на те, як заходить зима існування і кожен вигибає поокремо. Це ситуація межі — ситуація самоусвідомлення межипростору: себе в межипросторі. Тут є амбівалентність людської психології, людини, яку свідомість винесла за край землі — інерцією вислаблого інстинкту. Територія існування стала неокрая, а від того й саме існування — неокреслене. Це веде до роздвоєння й самоочужіння. Бо життєвий інтерес поділено надвоє — між тим, що донедавна було за межею, і тим, що позначало збайдужілий світ. Це як няньо Миросі, що ходив, тримаючись за стіни, а потім став одужувати. Відповідно й розподілені силі любові й збайдужіння, сусідуючи, починають узаємно поглинатися. І цікаво бачити, що нова “реальність”, ставши рухливою і йдучи з нами воднокрок, завжди дорівнює нашому інтересові до неї. А ми, йдучи за цим “інтересом”, доходимо до краю. Наше життя якраз розраховане на відстань цього інтересу і в кінці — наша гибіль. Речі живуть для нас умиранням своїм — і — в тому “естетика” і гіркота цього циклу, до якого лячно братися.

Буду, певне, закінчувати. Коли цей лист ще застане Тебе в лікарні — напиши, що з Тобою і як. Бо все щось верзеться мені не те, що треба. Гаразд, славна моя? Ти, певне, не встигла мені передплатити “Иностранную литературу”? Нічого, видужаєш — тоді зробиш. Я знаю, що від цих дрібних зобов’язань, доручень голова йде обертом. Шануйся, Вальочку. Знай, що я ще тримаю свого пальця на пульсі Твоєї руки і коли щось негаразд — я чую (бодай у сні, як оце бачив — бліду й гарну). То не крийся, а пиши. Дякуй красно пані Олені й Михасі — за вісточки. Віра хай надто не бідкається, бо тепер усе краще, ніж було донедавна. Листа мого перешлеш до батьків — аби мама не лила сліз, ніби я вже задубів. Уклін мій добрим людям усім, Василеві Карповичу, рідні Вашій цілій.

Чекаю на Твою відповідь.
Зичу здоров'я. Цілую, горличко моя!
14.9.75 Василь
P.S. Додаю ще кілька слів.

[Далі йдуть вірші: “І надто тяжко — в цій моїй пустелі...”, “І віщий голос подали вітри...”, “Ти підійшла, а я тебе не ждав...”]

А це вірш, із якого я визираю своїх мамаїв:

Сиджу надвечір при багатті
бандура тужить у руках.
Ідуть тумани пелехаті,
ординський укривають шлях.
Кінь биту землю копирсає,
вітри у дубі шелестять
нічна зірниця догоряє
татари за горою сплять.
Куди ж податися самому,
коли ні душки довкруги?
Чи ж мертвого у папілому
мене загорнуть вороги?
Тож пий із кварти оковиту
добудь із дека дикий гук!
Країну, кровію политу,
пантрує невсипущий крук.
Та є ще люлька і шаблюка
ще є пістоль і довгий спис
А світ, примарний, як гадюка,
наліг на груди й горло стис.

[Далі йдуть вірші: “Хлющить вода. І сутінь за вікном...”, “Син — ще малий — вигулькував, як птах...”, “— Забудься. Стань. І зачекай мене...”]

Маєш, Вальочку. Може, перегодом, перегляну їх.

64. ДО СИНА

15.09.1975

Дмитрику!

Чекаю від Тебе листа — не дочекаюся. Щось Ти був написав кілька слів із Донецька — і геть замовк. Маєш багато клопотів удома?

Пиши, як там здоров'я мами, деді. Мені вже стало краще. Скоро буде два місяці, як я на лікарні, а тепер ще й мама!

Але дасть Біг — стане надалі усім нам веселіше, коли ми зберемося разом і я не правитиму від Тебе листів, яких Тобі так не хочеться, бачу, писати.

Знаєш, кажуть, синичка або ластівка може перелетіти за одну ніч Сахару. Маєш задачку. У мене в книжках є довжина Сахари (а немає — то визнач по градусах на географічній карті. Знай, що кожен градус має 111 км.). Ніч — це, скажімо, 8 годин. З якою швидкістю летить ластівка? Чекаю відповіді.

15.9.75 р. Тато

65. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

24.09.1975

Дорога Вальочку!
Синочку любий!

Ось уже кілька днів, як мене перевели з лікарні. Поки ще не працюю, становище непевне моє тут — може, знову відправлять на лікарню, може, запропонують щось інше. Ліків жодних не дають — хіба соду та “від живота”. То я лікуюся своїм коштом: лежу, їм тільки те, що можна і т.д.

Дуже, Валю, жду Твого листа. Мені сняться дуже недобрі сни — все про Вас. Будь ласка, напиши все, як є.

Так само, коли можеш, заспокоюй батьків. Такі недобрі передчуття obsідають, що й ну. Інших новин не маю, листів — так само.

Дуже просив би Тебе, повертаючись до свого прохання ще липневого — виконай його. Я мав на увазі звичайний порошок какао, а не інше щось. Коли б Тобі було тяжко то зробити — передай прохання Марусі. Вони там зроблять, якщо Ти не в силі — через які обставини свої — здоров’я насамперед.

Навмисне багато не пишу — аби лист дійшов до Тебе раніше, аби Ви там бодай за мене не сушили голову собі. Бо тяжко знати, коли біди ломляться в усі двері.

Вітай п.Олену, Михасю, Віру.

Якщо зможеш — напиши пару заспокійливих слів до моїх батьків. Хай знають, що я вже вийшов із лікарні. Чуюсь, звичайно, краще, ніж перед цим. Але сказати, що добре — не можу поки.

Бережи себе, горлице моя.

Зичу Вас усім здоров’я.

Ваш Василь

24 вересня 75 р.

66. ДО БАТЬКІВ

1.10.1975

Вітаю Вас, дорогі мої!

Сьогодні — перше жовтня. Майже два тижні, як я повернувся з лікарні, але не працюю, бо не надто добре чуюсь. Можливо, незабаром знову піду на лікарню. Справа, певне, в тому, що мені не зробили рентгену — після того, як я захворів 28 липня, коли був більший приступ. Півроку після останнього рентгену буде в середині жовтня. Валя цікавилася, який діагноз. Я питав — сказали, що той же — виразка 12-палої кишки, загострена кровотечею. Як і раніше, жодних ліків для гоєння не дають, усе обіцяють — четвертий рік. Самі обіцянки — замість ліків. Коли нападає біль — я п’ю соду, намагаюся їсти тільки те, що можна, а такого не завжди маю (який легкий суп чи кашу чи молоко — маю дієту). Отож, остання телеграма, яку Валя мала звідси, була дуже, м’яко кажучи, оптимістична. До речі, авторства її ніхто брати на себе не хоче. Мав листа від Дмитра Гончарука — подякуйте йому. Він, може, єдина людина, що пише мені регулярно (окрім Вас, Валі та Михасі). Останнім часом

було багато снів — про Вас. То ми з татом і Дмитриком на річковому вокзалі, у Дмитра ніжки в болоті, я несу його на руках. То розмовляю з мамою і Марусею, то Валя, надто бліда і стомлена. Отак мені випадає бачитися з Вами — позачергові побачення.

Нарешті я допався до своїх рукописів, яких не мав коло себе на лікарні. Якщо нічого не завадить, то через тиждень-два начорно закінчу всі сонети Рільке. Тоді почну “білувати” їх, а це, бачу, робота буде не менш тяжка. Втім, тут важить сама робота — по душі. Що ж до елегій (маю їх уже дві — дякуючи Валі), то займуся ними перегодом, після сонетів. Шкода, що після минулорічних веремій доводиться робити цю роботу вдруге, а Валя чомусь так і не змогла знайти раніше зробленого. Що ж, робитиму вдруге ці перші чотири елегії.

Валя ще питала за кислотність. Справа в тому, що шлункового соку в мене ще не брали, оскільки викликати рвоту поки не варто, а я й сам би не погодився (кілька разів була рвота сама — й без шлангу). Думаю, що вона або трохи підвищена, або трохи більше підвищена — як я чую сам. А точні дані повідомлю тоді, коли знатиму (не певен, що навіть коли мені зроблять аналіз соку, я зможу про це довідатися).

Прочитав “Хай я буду Гантенбайн” Фріша — химерний роман, весь у формальних новаціях, маріонетки осіб, які автор приміряє до вистави, як костюми з реквізиту театрального. Це вже якесь кібернетичне письмо. Людям здається, що зовнішній світ геть уже виписаний. Через це темою твору скоро стануть фізіологічні процеси автора — єдина terra incognita, не затолочена ногами і не забаламучена поглядами попередників. Але, звичайно, цей план Фріша — цікавий. Тільки надто вже сухий — пересушений цей матеріал. Усе-таки мені здається, що значно цікавіше ловити моментальні (краще процесуальні, піймані в роботі, в контакті) враження від світу, які глибші за узвичаєне сприймання, бачать більше і беруть глибше. Навіть з феноменологічного погляду — це план найцікавіший. І, може, в ньому — найбільші здобутки: Фолкнер, Хемінгуей, Камю “Чужого” і оповідань на “банкетні” теми. А новітніші оригінали — явно слабші, бо їхні зусилля поверхового напрямку: оригінальність — будь-якою ціною. Зробив уже передплату періодики на наступний рік. Листи обтято зовсім, але сваритися не хочу, бо чую, що кожна сварка насамперед б’є по мені — одразу стає гірше. Сьогодні буду уявляти, як Дмитро, сидячи перед телевізором, уболіватиме за Блохіна, щоб улучив у ворота “Олімпіакоса”. Він мені сниться не таким, яким я його бачив улітку (це ніби сон був), а таким, як по довгій пам’яті — чи з Прохорівки, чи з Прип’яті, чи з Київського моря. Певне, буду на цьому закінчувати. Віршів цим разом не переписуватиму, хочу перечекаати якийсь час — аби ще трохи погемблювати їх. Марусю, якщо не можна виписати Гете, то не дуже тим бідкайся. Це не найбільше, чого мені зараз бракує.

Зичу всім Вам здоров’я. Попросив би Валю, хай перешле трохи конвертів — можна маленькою бандероллю на 100-200 грамів. Так само ж прошу Валю про ту бандероль, яку я просив у неї ще в липні, а вона не зрозуміла, що мені солодку треба, а не лікувальну.

Бувайте здорові з тим. Не журіться. Дасть Біг — усе буде гаразд.

Цілую. Ваш

Василь

67. ДО СИНА

1.10.1975

Дмитрику, сину!

Сьогодні 1 жовтня. Думаю — ось Ти сьогодні за чверть до сьомої сядеш перед телевізором і будеш ждати, коли на поле вийдуть кияни й “Олімпіакос”. Звичайно, кияни

виграють, хоч головніша зустріч у них буде 6 жовтня — з Баварією, де вони можуть і програти (але рахунок не більше 1:2). Втім, оскільки гра жодна не почалась, я спробую вгадати рахунок. Із греками кияни зроблять 2:0, а з німцями — нічию (1:1). Поки до Тебе дійде лист, уже буде нецікаво Тобі.

А тепер я перепису Тобі одного вірша (мені він подобається, а Ти, як захочеш, — вивчи напам'ять).

Зветься він “Літній ранок”.

Джмелі спросоння — буц! — лобами —
попадали, ревуть в траві!

І задзвонили над джмелями
дзвінки-дзвіночки лісові.

Повільне сонце на тумані
до проса вплигло з трави,
де на пташинім щебетанні
тинявся малиновий дим.

Лиш сонях спав, хоча й не мусив,
і ось за те, аби він знав,
важкий ячмінь медовим вусом
бджолу за лапку лоскотав.

У картузах із парусини
комбайн комбайнові гука:
— То що скосить? Воно ж все сине!
Де льон? де небо? де ріка?

Вибачай, коли цього вірша я Тобі переписував. Мені забути не тяжко, бо я забудько.

Напиши, як там Твоя школа, як мамине здоров'я, деді.

Дуже хочу, сину, аби ні мама, ні дедя на Тебе не нарікали. Бо я тепер трохи клопочуся маминим здоров'ям і хочу, аби Ти їй допомагав, як міг.

Пиши мені побільше. На помилки, які я відмічатиму в Твоїх листах, не нарікай. Бо спочатку всі пишуть із помилками, поки аж навчаться.

Зичу здоров'я Тобі, сину.

Поцілуй мамочку.

Тато

1 жовтня 1975 р.

68. ДО ДРУЖИНИ

13-17.10.1975

Чолом, Вальочку!

Допіру прочитав у “Всесвіті” повість Френсіса Кліффорда “Пастка часу”, яку я вподобав іще в першій частині (дивно, що й переклад твору мені не здався злецький, хоч перекладач¹ має гріх, бо зіпсував українське видання “Дзвону” папи Хема). І насунулося багато думок, може, й не пов'язаних із твором — самі собою наринували й мене “мов за подушне, оступили”. Сподобалися й вдалі сюжетні бар'єри, що дали авторові змогу так багато показати. Де мені було аналізувати повість, що, наче вилетілий чіп, визволила мою душу із запертку і подуми, як течія, побрала мене й понесли! Добрий автор! Його врівноважена й розлога оповідь, досить треба сказати, оповідна, справи не міняє. Занадто все зверху. Герої п'ють какао, сидючи в іспанській кав'ярні, усамітнений письменник Тай

одержав повідомлення про успіх свого роману, не каже — дякую — долі. Він іде далі — не дорогою творчості, а — життя, і то, мабуть, не власного. Бо навчився бути не письменником, ба навіть не собою, а — самим життям, однією із його силових складнів. Він шукає таємниці і вміє зберігати її — таємницю життя. Бо найбільше, що нам дано — причаститися їй. Більші зусилля — просто зайві. І прекрасно виписано конфлікт прекрасний — надовічний розрив закоханих, поміж якими стала напрямна Великого життєвого процесу, зарадити якій жоден із них не може (вона — не здогадується, він — просто не в силі).

Чим я ще займався? Прочитав “Вопли” № 9, де манірні (й порожні!) листи Р.М.Рільке, та порожнява ж стаття В.Івашевої та неглибокі статті про творчість Фета. А більше в номері нема нічого. Ще прочитав статтю про Макса Вебера в “Советской музыке” — на теми Адорно, статтю Одуєва про прусацтво й фашизм (Социологические исследования, № 3) — така собі. В “Новом мире” (№ 9) академік Є.Федоров² пише про підрахунки американських соціологів — Форрестера та Мідоуза про те, що в 2030-2050 рр. на Землі житиме 6,5 млрд людей, які потім за 20-30 років вимруть і залишаться на землі хіба 1,5-2 млрд чоловік. То ж чи дивно, що, маючи таку перспективу, Ч.Айтматов написав зовсім непотрібну повість “Ранні журавлі”, яку я ледве прочитав — така затолочена тема й затолочений задум і презлецька мова до всього. Ну, а старому алкоголікові Межелайтісу й Бог велів писати аби як (навіть гірше, ніж завжди). Ну, ще є там чтиво “Гостюючи в доброго короля Рене” — дорожні нотатки від Франції (згадав я одразу ж такі нотатки, зроблені для “Всесвіту” А.Москаленком і В.Коптіловим — і тут звична дистанція!). Це читати можна, хоч на який смак. В угорському, 9 числі “Вопросов философии” — поверхові статті про Бартока й Франкфуртську школу, про Кафку й деякі проблеми модернізму³ (у цій останній заінтригувала фраза Аді, народжена в Парижі 1907 року: “власне, з варварського Сходу вербується форпост цивілізації” — “з чотирикутника Відень — Константинополь — Тегеран — Петербург”). Оце те, що я прочитав за цю декаду, бо трохи оклигав, відколи мені стали давати вікалін і застрики — вітаміну В 12 та хлористого кальцію. Болі зменшилися, а попереду — певне, протягом 2-х місяців, — мають зробити операцію. Був синкліт і заявив, що мені не вдасться домогтися іншого хірурга, окрім тюремного. То я подумав, що домагатися мені звідси іншого лікаря надто тяжко (вони заперечують навіть те, що мені написала адвокат С.В.Каллістратова, я бачу, що ошукують, а що я можу вдіяти?). Думаю, не легше домагатися його і з Києва. Отож, як буде, так і буде. До кінця року, гадаю, проблема лікаря відпаде сама собою. Або так або інак. А мені, власне, байдуже — так чи інак, бо вони — ці варіанти — однакові. Через це про всякий випадок спробую спекатися зайвих книжок, бо все може бути. До речі, Валю, я ще сюди не одержав 6 тому Українсько-російського словника, то Ти його викупиш в Києві, а сюди мені не треба. Буду звільнюватися від книжок. Бо це були Славка викидали на етап, то він намався з книгами — що так багато (правда, виявилось, що тривога була навчальна, його тільки обшукали та й завернули назад). Дяка Славкові, що він тут: — єдина жива душа серед усього збориська. Я й не знаю, що б робив без нього. Отож, пересилатимемо бандеролі з книгами, бо все може бути попереду, а тут іще до кінця року попаду на стіл (будь ласка, не переказуй це батькам, хай вони про це довідаються *post factum*). Зараз займаюся в основному тим, що розчищаю Авгієві стайні своїх вирізок, виривок, виписок і т.д.

Закінчив у чорновому варіанті решту сонетів до Орфея із 2 частини (9-17), але не дуже задоволений, то, певне, перешлю Тобі перегодом їх. Який жах! Життя перетворилося на щоденне чекання, що вивержиться Везувій — і все піде прахом — геть усе, що зроблено за ці страсні роки, за ціле життя! Але дивного в цьому є хіба мені, наївному. Уже не дивувалися задовго до мене — ті, що любили життя, а тому ставили його на карту (бо без цього і саме життя — не життя). Знову снівся Дмитро — і знову не той, що приїздив з Тобою в тутешній “готель”, а ще менший за того, якого я покинув. Може, навіть більше ніж ще менший. Їй-богу, я можу стати платоніком — життя все робить для того. З далекого сну-

спогаду моя туга вибирає найдорожче і, переінакшуючи його, повертає мені — в глибокий же сон, у якому я тільки й живу. Коли мене тут не знищать, то з цих вражень колись іще щось може народитись. Що там і як там почуваються Льоля, Михася? Давненько не мав од них листів. Власне, нас із Славком не дуже панькають листами, але від того й є користь: не гризе совість, що багатьом не відповіси через цей ліміт, що тут є. А крім того, мінімум листів віддаляє від Вас, від того світу, що від нас за дротом, дає змогу чутись вільніше в намірах, хай і не таких частих, куди завгодно. Ну от певне і все, Вальочку.

Додаю кілька слів до батьків — будь ласка, передай їм при нагоді. А що долучаю переклади з Рільке, то не спіши з ними, бо я ще сидітиму коло них довший час.

[Далі йдуть переклади сонетів Рільке до Орфея (2 частина: № 9, № 10, № 11, № 12, № 13, № 14, № 15, № 16, № 17.)]

Сьогодні 16 жовтня. Досі листа від Тебе немає. Гадаю, або щось там сталося у Вас (боронь Боже!), або Твій лист до мене просто загубився в далекій дорозі. Доведеться чекати, коли Ти напишеш другого листа.

Журюся тезкою*, що без теплого одягу, шапки, чобіт, а вже почалися морози (сьогодні зранку — 6°). Два дні тому таки забрали всі його речі — кудись на відправку. Напевне, до Вас у гості, коли не що гірше. Бачитимеш Віру, скажи їй, що оскільки книжок із речами разом було надто багато, ми, збираючи речі, на свій розсуд відкинули менш цінне (малохудожні твори для шкільної бібліотеки). Цілком може бути, що з інших речей щось забули. Коли Віра довідається од тезки про які наші помилки, ми зможемо їх усунути при змозі (книги, скажімо, лежать тут, але вони ні нам не потрібні, ні пересилати, гадаю, не варто; коли ж таке бажання є, то ми спакуємо і перешлем до Віри (але, на жаль, здається, немає адреси, то хай нам Віра про те напише, довідавшись од чоловіка). Треба сказати, що ми й так із тяжким серцем кидали в рюкзаки не дуже цінні книги, бо в дорозі кожен кілограм тяжкий. Може, коли б Вірі самій не було коли, то й Ти, Валю, згадаєш про все це. Попрошу Тебе й далі номерувати свої листи, оскільки це єдиний шлях знати про свої втрати.

Сонети ці (9-17) я кілька разів переробляв (чи не кожного є кілька варіантів). Отож, поки спинюся на цій версії, яку подаю, а тимчасом дороблятиму решту сонетів і дві елегії розпочну — коли буде змога (тобто, буде здоров'я, час і словники — при мені). Із перекладених оце сонетів найбільше непокоїть 16, трохи менше — деякі інші. Боюся, що не так утяв, а тому й не так переклав. До речі, щось мені здається, чи не користувався М.П.Бажан підрядниками (надто різкі часом відходи від ритму оригіналу, як-от у 15 сонеті).

Перечитав — із великим запізненням — роман Уейна “Зимою в горах” — і майже збавив час на порожнявий твір. Останнім часом трохи докучає безсоння, більш енергійне, ніж треба було б, то доводиться “набелетризовуватися”. Дістали зі Славком кілька нових книжок, деякі — й цікаві.

Мав листа від Віри — подає кілька заокеанських репродукцій — Зої Лісовської, Мирослава Радиша, Гуцалюка — останнього особливо цікаві за колоритом. Пише, що була літом у Тессалії (в Греції), має багаті задуми. Радить мені писати верлібром (усім, Валю, збриділи мої вірші, хоч і більше шанувальників вони ніколи не мали). Каже шукати нові ритмічні сполуки. Згадує, що редагуватиме університетський журнал, де буде вміщено — серед іншого — статті про “Симоненка, Іваничука, Тютюнника, Концевича, Захарченка, Шевчука, Дрозда, Гуцала, які вже доступні португальськомовним читачам”. Умістила й свої вірші — в цьому листі. Їх я перепишу:

Нині розпеклись барви
старих полотен саморобних
на столі, на стінах кімнати.
Коли невидима рука

* Лісовим

загубилась на струнах мосяжних
і раниць торсо бандури.
Це вітер іздала — суворий і повний давнин
несе на крилі новий епос.

Як сутінок напинає
останній промінь на лук
прокидаються в душі дикі гуси
б'ються об мури тюремні
кличуть мовчазно.
Це так, наче б чули
сичіння — татуйованих кобр
у танці в кутках кімнати
Руки зривають із шиб останки темних гортензій
для віщих зіниць в екстазі.

Канна зарана:
китайка в вітрі
фенікс у танці
водограй крові
в зелених лезах
земельна рана — серце навстіж.

Отже, щоб уречевити для Вас цього листа, надсилаю Дмитрові дві бразилійські марки.
Ну, ось, здається, переказав усі новини. А через це змовкаю. Уклін Михасі, Льолі, Вірі, пані
Олені. Напиши, Валю, чи мала Ти мого листа кінця вересня.

Бувай здорова, люба моя.
Цілуючи, жду листів од Тебе.
Кланяйся своїм.
Одержав листа — за 6.10. Дякую.
Василь

¹ Повість Ф.Кліффорда у “Всесвіті” (1975, № 9,10) переклав з англ. Мар Пінчевський.

² Є.Федоров. Екологічна криза і соціальний прогрес. // Новий мир. — 1975. — № 9.

³ Денеш Золтаї. “Барток і Франкфуртська школа”; Ласло Матраї “Чи актуальний Кафка” // Вопр. філософії. — 1975. — № 9.

69. ДО СИНА

27.10.1975

Дорогий сину!

Першої ж ночі, як мене привезли до Києва¹, я бачив сон — снівся мені Ти. Вибачай, що я пишу на папері, а не на відкритці, бо відкриток мені поки не віддали (коли будуть — надішлю Тобі якнайкращу). Прийти до мене, на жаль, не можна — тут такі дяді, що не пускають. А коли б можна було — то мама Тобі про те скаже.

Задачку Ти вирішив досить добре. Молодець! Колись я Тобі таких задачок поставлю дуже багато і, певне, будуть такі, які вирішити буде не так легко. Вибачай, дорогий мій, що на день Твого народження я не зможу нічого подарувати Тобі, не зможу Тебе побачити. Така вже доля в нас, а що вдієш? Напиши мені, як Ти закінчуєш першу чверть. Сподіваюся, що

четвірок у Тебе буде не так багато. Пиши, які книги Ти читаєш, чи водив Тебе хто-небудь на стадіон, щоб Ти побачив справжніх футболістів; пиши, як Твоє здоров'я, чи ходиш по гриби (зараз іще тепло, і опеньки, певне, ще вистромлюються з-під землі). А щодо моєї помилки, то можна писати й Біг, а не Бог. Але Біг вживається рідше.

Вибачай, що пишу некаліграфічно. Тут немає стола, отож я пишу, підклавши під аркуш книгу — просто на колінах.

Вітаю Тебе ще й як уболівальника за команду Блохіна — вона досягла виняткових успіхів.

Рости здоровий, синку!

Із найкращими зиченнями

твій тато

27 жовтня 1975 р.

У суботу, 15 листопада, я буду цілісінький день думати про Тебе. Ану — Ти відчуєш чи ні?

Бувай, любий мій!

¹ В.С. перед тим, як відправити до Ленінграда на операцію в спецлікарню, привезли до Києва на т.зв. профілактику до КДБ. Очевидно, сподіваючись використати його тяжкий фізичний стан.

70. ДО ДРУЖИНИ

4.11.1975

Дорога Вальочку!

Додаю тексти для сина й батьків.

Перепишу Тобі листа, бо щось перший комусь там не сподобався — і завернули. Отож, більше двох тижнів, як я виїхав із Мордовії, скоро буде два київські тижні. Цікаво, чи не відчула Ти, що я став сусідувати ближче? Насамперед — кілька прохань. Будь ласка, вишли на цю адресу 5-10 карб., а то я не маю за що придбати найнеобхідніше (звідти гроші ще не прийшли). [Закреслено цензурою.] По-третє: добудь, прошу, добру практичну граматику німецької мови і спробуй передати мені — разом із першим томом Рільке. Оце поки всі прохання.

Щодо себе: я вже писав Тобі, що мене обіцяли оперувати до Нового року. Тепер не знаю, як із тим буде. П'ю вікалін тут, маю дієту, але скучаю по рідній Мордовії, бо там мені краще.

З якою метою привезли мене — ще не знаю, сподіваюся почути. Києва не відчуваю, навіть Софія — і та не сниться.

Двічі снився Дмитро, Маруся. А Ти чомусь уникаєш уходити в мої нічні видива — чому то так? Штудіюю англійську мову, читаю “Етику” Дробницького (Наука, 1974 р.) — на диво добре (поки!) написана. Я її конспектую і маю втіху від того. Коли одержу все необхідне із своїх конспектів, засяду дотягувати “Сонети до Орфея”. Ти, звичайно, мала останні переклади (всього 9 чи 10), якими я начорно закінчив обидві частини. Чуюся майже нормально, трохи непокоїть виразка, але в цілком пристойних межах.

Оце поки й усе. Вітай родичів і все добре київське товариство. Навмисно пишу мало, аби знову не сконфіскували й цього листа. Напиши й від себе — до батьків. Може, й другого листа я адресуватиму до Тебе.

Цілую. Твій Василь

P.S. Будь ласка, про те, що попереду в мене операція, не пиши батькам. Хай вони довідаються про те post factum. Нема потреби їх непокоїти раніше. А я ще не знаю, чи робитимуть її, а коли робитимуть, то де й коли. Напиши, чи мала Ти мого листа з Мордовії, де були “Сонети до Орфея”. Гадаю, що нам із Тобою тут доведеться більше листуватися, аніж бачитися, хоч звідки те знати?

Цілую ще раз, Вальочку

Будь! Чекаю на Твої 5-10 карб. і на листа. Особливо на листа — Твого й синового.

Цілую ще раз, Вальочку.

Цілую ще раз, Вальочку.

Цілую ще раз, Вальочку.

Хай Дмитрик не має серця, що відкритка йому випала не дуже зграбна, справа в тому, що кращої (така славна, з козаком Мамаєм на розвороті) мені не дали. А що вдієш? Я вже навчився трохи терпеливості й не надто ремствую через усякі такі дрібниці.

Цілую ще раз, Вальочку.

Уклонися від мене київському небові, київським світанням і вечорам, київському Дніпрові й київським соснам. І — великий мій уклін Софії Київській. Згадую — як то славно вона, диво-птаха, щебече з-над досвіта у вранішньому тумані. А Ти не можеш її поцілувати — за мене?

Цілуй її, Софію Київську!

4.11.75 р.

Будь. Василь

71. ДО ДРУЖИНИ

10.11.1975

Вальочку, любя!

Нарешті — десь два дні тому бачив Тебе у сні. Правда, в рясному київському товаристві колишніх друзів, тобто, де не всі були й бажані для ока. І це потьмарило трохи мою радість сніва. Оце й усі новини мої: тільки те, що висниш. Сказали, що ще 5.XI. відіслали до Тебе листа, але повідомлення про вручення ще не маю. Проте, не знаючи, матиму з Тобою (з Вами!) побачення, чи ні, та й чи встигну на таке (чом би й тепер безнадійно не спізнитися!), хочу написати чергового листа, дарма, що попереду — 20 днів мовчання мого (а я матиму час читати листи від Тебе, коли Ти згодишся писати їх щодня!). Ну, ось і все. Повторюю свої прохання: коли б удалося коротке побачення, візьми перший том Рільке (німецькою мовою), два томики Рільке російською — лірику в перекладі Сільман і Ворпсведе, де є елегії Мікушевича. А дістанеш добру практичну граматику німецької мови — то й її. Мені ще треба цигаркового паперу, бо поки ні грошей, ні “отоварки” (махорка є). Може, є які літні знімочки — з Тебе й Дмитра? Тут маю кольорове фото Дмитра із м’ячем — розмовляю з ним щодня, кажу, щоб слухав маму і не заваджав мені перекладати Рільке й учити англійську, як сідаю до роботи. Такщо веду майже родинне життя.

Ну, а тепер — Рільке.

Кілька днів підряд підправляв першу частину сонетів. Дещо вдалося, дещо ні, дечого не збагнув і на цей раз. Отож, перекладав знову навпомацки (а це все одно, що навпомац малювати!). Саме через ці часті навпомац замовив фотокопію книги одного західного німця, де є коментарі до кожного сонета (знайшов назву за статтею Литвинця в “Филологических науках”). Не знаю, чи вишлють і чи зможу розплатитися (замовляв, правда, ще з Барашева¹,

де й гроші). У кожному разі покищо на саме прояснення тексту, усвідомлення його йде 0,8 зусиль, а тільки мала частка — на реалізацію.

На жаль, листовних зауважень на переклади було небагато (дещо — Юрко, дещо — Григорій Порфірович)². Спробую, переписуючи новопереклади, врахувати не лише те, що було прямо застережене, а й те, що, видається мені, впливає з тону цієї критики. Звичайно, трохи далася взнаки й часова відстань — між впершеперекладом і теперішнім повертанням. Почну з першої частини.

1.

О дерево звелось! О надвисання!
О крон нагірній гук — Орфеїв спів!
І змовкло все. Та вже й в самім мовчанні
новий початок, знак і порух зрів.
Із кубл і лігов звірі вирушали
в прояснений і виріджений ліс
і видалось: не страх їм горла стис
і не від хитрощів вони змовкали,
а з наслухань. Поцухли їм в серцях
трубіж, і рев, і крики. Де не скоро
з'явилася б і хижка наслухання,
в яскині найтьмянішого бажання
із брамою, де аж двигтять підпори,
собори спорудив ти їм в ушах!

Спробую відмести цим текстом варіанти численні, аби не вадили Твоєму сприйманню.
Хай вони лишаються в мені, бо, може, по новому поверненню до сонета, знадобляться.

2.

І появилась дівчинка мала
як ліра й спів злились в однім гучанні.
Уся промінна, в весняному вбранні,
в моєму слуху спати прилягла,
там і поснула. Сон її пойняв,
дерева, що мене зачарували,
і луки, що відчутні й чуйні стали,
і кожен подив, що мене опав.
І снила світ. Ділам твоїм хвала,
співучий боже, раз вона й не хоче
збудитися. Дивись — явленна спить!
Де ж смерть її? Ти зміг би поновить
мотив, як виспів з'їсть її, урочий.
Де вийде з мене? Дівчинка ж мала.
Варіант кінця: мотив, допоки виспів той урочий
не вб'є її в мені? Така ж мала.

3.

Господь спромігся. Але як же нам
пройти в той слід крізь струн вузьенькі грати?
Там, де розхрестям серця дух розп'ято,
вже не стоїть для Аполлона храм.
Спів — не жадання, вчив ти повсякчас.
Шлях досягань — то не його дорога.
Спів — то буття, таке легке для бога.
Коли ж ми є? Коли вже і до нас

він зволить землю й зорі повернути?
Юначе, це не те, що ти хотів,
як криком рвав уста. Зумій забути —
все, що співав. Був марний порив твій.
Бо іншим духом повен справжній спів.
Це дух в ніщо. Дух в Бозі. Вітровій.

Трохи захищатиму цю версію, перечитавши знову Юрків коментар, із яким я не годжуся й тепер. Йдеться, насамперед, про 9, 10-14 рядки. Розуміючи підставність інших версій (сам робив: коли ж ми є, коли опроти нас Господь воліє всесвіт обернути; коли ж нам бути, як опроти нас і т. д.). Я пропоную: коли ж нам бути, тобто, мати спів як існування? І коли Господь створить (витворить із нас) космогонію співу-буття, схожу до кантівської космогонічної етики (чи, радше, космогонії етики). Не певен, що маю рацію, але хочу мати — і саме тут — рацію, хочу, щоб і Рільке мав на увазі саме це! Юнак співає плоттю, на її мотив (найбільша вада й моєї персональної поезії) — а це, за Рільке, не те. Бо співець — імперсональний, це голос світу через нього, співця, рури всесвіту. Отож, каже Рільке: Василю, краще покинь писати свої вірші, це пусте, плин, а не *Verweilende*, збережене, а не *Bleibende immer* (непроминальне). Бо суті співу ти, пак, не збагнув: це спів без мети, голос ніщо (який, власне, й виінакшує це ніщо, даючи йому душу). Це повів у Бозі, суб'єкта якоїсь Уседуші, тобто сам Бог і є ця Уседуша-Спів. Це спів-вітер, саморушійна сила Усесвіту, саморух-спів-усесвіт. Тоді — коли є правда в тому, що кажу — навіщо тема 3-4 рядка? Навіщо згадувати про голготу духу сучасної Рільке людини? Чи не сліди це рудиментарних текстів Кіркегора чи суцільних із ним, які Рільке читав, а в вірші не відділив конституціонально від тіла сонета свого? Не знаю. Але з версією Бажана (сам кінець) я не згоден абсолютно. Втім, може, від того тільки більшають мої помилки пропонованої версії? Дивіться самі, а я чекатиму книги з Москви, де є коментарі. А ні — то ваших послухніших аргументів.

2.

Кортить запропонувати чистопис версії сонета, дещо відмінний.

І народилась дівчинка мала
як ліра й спів злились в однім гучанні.
Яснопромінна, в весняному вбранні
у мене в слуху спати прилягла.
Там і поснула. Сон її пойняв
дерева, що мене зачарували,
і луки, що відчутні й чуйні стали,
і кожен подив, що мене опав.
І снила світ. Довершенням хвала —
твоїм, Орфею, раз вона й не хоче
збудитись. Бачиш — народження спить!
Де ж смерть її? Ти зміг би поновить
мотив, як тільки виспів твій урочий.
в мені із нею згасне? Та ж мала.

4.

О ласкаві, входьте часами
в подих, що вас уникати звик.
Вид ваш роздвоїть його, а за вами
знов він зіллється в єдиний потік.
Сповнені святості і благодаті,
ви, мов витоки сердець людських.
Стріли метати і в мети влучати
(стріли метати, аби не влучати — може так?)

прагне в віках ваш заплаканий сміх.
Мук не страшіться, пригнічені горем,
гніт весь вертайте в тяжіння земне
тяжко бо й морю, тяжко бо й горам.
Ті дерева, що садили їх діти,
віком обтяжені — хто їх зрухне?
Але ж бо й вітер і обшир є в світі!
(Але ж бо вітру і обширу в світі!)
Тут є такий варіант:
Серць припочатки — то ви, святолиці
і побожні. Крізь вічність лежить
ціль і дорога стріли. Промениться
щирий ваш сміх, що в сльозі мерехтить.
5.

Надгробків не муруйте. Хай віднині
йому троянди шану віддають.
Бо це Орфей, що і в своїй одміні
сповна існує. Не в найменні суть
і нам шукати. Він існує зрідка
лиш піснею, що гинучи бринить.
Отак троянди опадає квітка.
Защедра й ти, життя коротка мить.
Коли б ви знали цей приділ конань,
оцю невідворотну мить агоній!
Як спів заходить за останню грань —
Орфей іде, куди шляхів немає,
поклавши на решітку струн долоні,
і ловить збіглий погук і зникає.

6.
Він не тубілець. Цій щедрій природі
обшир значили обидва світи.
Був би із віттям вербовим у згоді
той, хто пізнав, як корінню рости.
Спати йдучи, щоб мерців не звабляти,
хліб і питво зі стола приберіть.
Він, закликаючи, міг би змішати
все, що в ласкавих повіках струмить:
їхні подоби у кожній прояві,
чари домашнього вогнища й трави,
бачить на правду він їх, без оман.
Справжній цей образ потьмити не в силі
жоден із тих, що живі чи в могилі.
Славить він застібку, перстень і дзбан.

7.
Славлення! Той, кого ти вподобило,
вийшов, мов мідь із руди, мовчазний.
Серце його, це зужите чавило,
людям неспинно цідило напій.
Тлін над тим голосом буде не владний,
скоро він волю господню явив.

Світ — тільки гроно і сад виноградний,
що під полуднем чуйним дозрів.
Слави його не сплямують ні тлінні
рештки із княжого склепу, ні тіні,
що за богами поклали сліди.
Він залишився з тими гінцями,
що зупинились край смертної брами,
держачи в вазі славні плоди.

8.

Тільки в колі слави йде тужіння
німфи жалібного джерела,
що пильнує наші всі падіння,
щоб ясною річка сліз текла
зі щовба, який тримає храми.
Глянь, як з-за рамен її тепер
почуття світає, мов літами
німфа — наймолодша із сестер.
Прагнення обличчя не ховає,
радість мудра, лиш жалоба має
мов школярка, день при дні безсонна,
біди рахувати, заки ввись,
д'горі, як просвітлі зорегруна,
наші голоси не змоглись.

9.

Хто понад тіньми здолав
ліру здійснити,
найсокровеннішу з слав
може співати.
Хто від померлих поїв
маку, той нині
вловить найнижчий з тонів
і в безгомінні.
Образ пізнай, що майне
і почезає
в темних ставках.
Лиш на небесне й земне
царства лунає
голос в віках.

Звичайно, я не гарантований тут од нових похибок (дуже зле, скажімо, що є двічі enjambement³), введено зайві слова й описова передача змісту (7,8 рядки) тощо. Але признаюся, що добре намучився з цим варіантом, зате врахував усі зауваження дорогого Метра⁴. Отож, коли в цьому варіанті є якісь вдаліші уступи — то це завдяки йому. Що ж до розділових знаків, то я їх часто-густо не ставлю по віршах, вважаючи це за найостанніше діло. Особливо ж — у такому пісенному вірші.

10.

Вам, саркофаги римські, уклін,
вам, кого серце здавна шанує
світла вода старожитніх днин
з вас, мов бадьора пісня, струмує.
Ось урна прочинена — мов чабана

око веселе, щойно зі сніння.
Там і бджолина пісня гучна,
й гарних метеликів безгоміння.
Вам, розтулені вдруге вуста,
мій уклін. Ви ж бо сумнів здолали,
знаєте, що то є німота.
Друзі, а ми це збагнули чи ні?
Урнам і людям вид формували
в роздумах довгих згаяні дні.
(те і друге нам позначали
в рисах обличчя загайні дні).

Не раз і не два, коли зміст оригіналу більш-менш зрозумілий (але тільки більш-менш), відчуваєш те, що Томас Манн називав манірністю Рільке. Ось, скажімо, ось ця фігура стилістична кінцева (Beides bildet die zögernde Stunde in dem menschlichen Angesicht). Як на мене, смислу в ній не так і багато, зате розвезено на два рядки сонетного тексту. Думаю, поет мав на увазі, що години роздумів чи, пак, вагань залишали знак свій на людському обличчі. А подав це химерно, кружним шляхом. Мені особисто це здається манірністю (скажімо, аж надто багато її в Ахмадуліної чи й Цветаєвої), а що вдієш, рабе чужого тексту? Мусиш іти слідом за дідом, бо така вже доля, коли взявся збавляти час за перекладами (велика дяка такому авторові, що завдав мені такої прекрасної мороки!).

11.

В небо глянь — яке сузір'я зветься
“Вершник“? Це — пихи земної суть.
Другий є — чи то він сам несеться
чи когось виносить — не збагнуть.
[В небо глянь — яке сузір'я зветься
“Вершник“? Знак земної це пихи.
Другий є, що він на нім несеться
і провадить на одні шляхи.
(вдвох провадять на одні шляхи)]
Чи ж не так, приборкане, простує
існування, жилаве й міцне?
Гін і стрим. А щойно гніт звістує
далину, обидва — вже одне.
А чи ж є вони? Чи не минають
в спільнім русі власної мети?
Луг і стіл уже їх порізнують.
Гроно зір готує теж облуди.
Тішмось тим, щоб віру берегти
в ці фігури хоч на мить. І буде.
Варіант кінця, щойно знайшов:
Гроно зір зашкодить при нагоді.
Тішмось тим, щоб віру берегти
в ці фігури хоч на мить. І годі.

Це той текст, який я насилу на превелику здужав змінити. Звичайно, мені видається гіршим попередній текст, дещо підправлений, який, проте, я наведу.

11.

В небо глянь — там Вершника немає?
Гордошів земних на нас печать.
Другий є — він того спонукає,

держачи, але удвох і мчать.

Зборканий, ачи ж оце не ти є,
існування пружном'язий дух?

Далеч, що її тягар відкриє,
навіть нехить обертає в рух

(уводно злютує спин і рух)

— або стрим, або втому

А чи ж це вони? Чи ж це зуміли —
з власної дороги не зійти?

Луг і стіл уже їх порізнили.

А що то є —

Й зірне гроно буде на заваді

та Wendung?

В ці фігури віру вберегти

Поворот, а куди?

хоч на мить — і з того будьмо раді.

Може б, коли перепочити, зберігши в пам'яті всі варіанти, я б і “дотягнув” би цей сонет до якого кращого рівня, а так — несила моя. А зупинятися не хочеться, бо хочу колись же скоро відіслати цього листа! Отже, що я сам чую в своїй версії? У першому катрені злі 3,4 рядки — чогось їм бракує. Може, навіть варіант у квадратних дужках — перспективніший. Я не хотів би робити добрий коментар Метра надбанням самого тексту (нащо робити більш окресленим, ніж у тексті, мотив кентавра?). Але до всього: такої астральної фігури як Вершник, здається, немає (так принаймні мені казали деякі не дуже авторитетні знавці). Отже, якщо це правда, то “другий є” — дивно звучить. Невже ж поет виходив тільки з того, що хтось там, бачачи кентавра, шукає й вершника? А, може, й шукає саме його — кентавра-вершнікоїздця?

До всього, 4 рядок — то жах узагалі, якийсь другий, який його (себе?) спонукає і стримує і якого (?) він (сам?) жене. Це, напевне, треба перекладати стилем якого-небудь “Holzweg’s” Гайдеггера⁵. А що робити з цим рядком сонета?

Другий катрен: приборкана й стомлена ця м'язиста натура, але чого? Буття, існування, єства? Я вже звик до Sein — існування, але чи в тому є правда? Що ж до Weg і Wendung, то нічого кращого за “гін і стрим” я не знайшов, бо хочеться, щоб ці слова існували парно, як помівка, а як досягнути цього? Звичайно, на фонічний візерунок я не зважав, бо то — такий десерт, на який мій текст явно не заслуговує. А як гніт (чи, скажімо, тягар, біда) звістує далину? Біда — зрозуміліше б було, та чи можна аж так далеко відходити? Що ж до “und die zwei sind eins” — маю варіант: “оба злились в одне”. Але не знаю, як воно сприймається оце “оба” (мені самому трохи дере вухо).

Aber sind sie's? Бажан каже: чи ж вони існують? А в мене є і “а чи ж це вони” і “а чи ж є вони”. А що краще — Господь знає. Чи ж не минають в спільнім русі власної мети — зле цим непоетичним, чисто понятійним текстом (спільне — власне). Хоч і мета, певне, ні до чого. Бо краще було б саме “Weg, den sie zusammen tun”, і саме оцей звукопис, чи то плетиво звуків, як партійногоголосся. Трохи відійду вбік через оце Цзуен; схоже на “дзен”: І.Л.Галинська, пишучи про “дзенські” оповідання Селінджера⁶ в зв'язку з оповіданням “І ці губи, і очі зелені” (“раса огиди”) каже: Артур, згадуючи про Джоан, має, мовляв, певний емоційний стан, який автор відтворює звукописом: “he told her to just sit still for chrissake” (за приписами санскритської поетики для створення відчуття огиди треба язичні й шиплячі голосні (щілинні й змичні) поєднувати з ретрофлексним “р” при обов'язко піднесеному стилі оповіді й інтонаційних злетах. Ось Селінджер і вживає слово “ash” і “ashtray” (попіл, попілничка) — аби домогтися цієї “раси” (тобто, мабуть, відчуття). А що, коли й Рільків текст ховає такі секрети? Бо ж не обов'язково знатися на індійській “дхвані” (бажано, бажано, знаю!), щоб витворити своє емоційне відчуття звукосполучень — за особливостями своєї мови. А коли це перенести на інший ґрунт — то повинна, певне, інша звукова гама, яка б тільки й була еквівалентом — і по-справжньому. Але все це — з тої ж теми десертної, мені, звичайно, мало приємної. Отож, повертаюся до Рільке.

“Луг і стіл уже їх порізняють” — загублено *pamenlos* (Бажан увів “німо”, я пробував “мовчки”, а спробуй, Василю, ввести “невимовлено”, “незбагненно”, буде 2-3 рядки обов’язково!). 12 рядок, певне, задалекий від оригіналу (“гроно зір зашкодить при нагоді” замість “ошукує й зоряна сполука”), але задля прикінцевого “годі” я мусив іти на ці жертви. Бо це “І годі”, здається, трохи віддає “*das genügt*”, яке описово я передав у другому, нижчому варіанті (і з того будьмо раді). А речення 13-14 рядків, на жаль, незграбне. Дуже незграбне. Може, коли що зметикую вдаліше, а поки — ні (оце пишу оці зауваження — відпочиваю, веду хитру гру з Фрейдівим “*it*”⁷, аби набратися сили на 12 сонет). У Бажана це речення вийшло незрівнянно точніше (хоч — по правді — не ідеал і воно!). А от кінцеве Бажана “І цього нам досить” — вдале тільки для тих, хто знає оригінал і наголосить слово “цього”, а не “досить”. А що обиратиме людина, що оригіналу не знає? Так само не знаю, як сприйме моє “і годі” та ж таки людина. Може, в цьому разі є не два, а з п’ять варіантів вибору-здогаду — що то за “і годі” чи “і буде” (останнє ще зле з фонічного боку та й, певне, просторічне, як каже Білодід. Низький стиль). Отож, прошу не ремствуйте на мої варіанти 11 сонета. Я виклав свої думки з приводу нього — і дороблятиму в цьому напрямі (хоч сам напрям, як Ви бачите, має кілька невідомих). А коли порадите щодо напряму й невідомих — як бути мені з ними, то згодом зроблю краще.

12.

Славен дух, що зволив нас єднать!

Бо в фігурах ми живем допоки.

Йдуть години — їх дрібненькі кроки
прагнуть поряд з нашим днем ступать.

В світі наше місце — незбагненне.

Що тобі судилось — те й чини.

До антен змагаються антени

і до марев — пустка далини.

Чистота напруги. Сил гучання!

Чи не це повільне справування

береже нас од стількох завад?

Скільки в полі селянин не дбає,
але працю літо довершає.

Лиш земля дарує щедрий сад.

Перший катрен — тяжкий фонічно, особливо — 4 рядок, ще гірше — оце — ать, ненависне мені. А що вдієш? Було: Славен дух, що лучить нашу суть... поруч з нашим власним днем кладуть. Це, звичайно, пройшло б, але в інших сонетах стільки тієї римованої суті, що страх бере. На жаль, я ніколи не дбав про цей бік справи — технічний, ремесло. Все думалось — аби щиро вилилося. Ось воно й виливається — бідність рим дається взнаки. Що то — майстер Бажан (правда, не абсолютний пан форми, далеко не абсолютний): у нього, здається, жодного повтору рими немає (хоч навмисне я не аналізував, як, зрештою, й рими Рільке). А коли брати “*SaO*”⁸ як ціле, всі 55, то в цій системі це штука надто істотна буде. Але й це — пізніший мій клопіт: поки треба робити поокремі ділянки. Другий катрен я залишив як є. Він мені подобається. Побояюсь, правда, слова “змагаються” в значенні “прагнуть” (чи дає таке значення який словник чи ні: я використав те, що пам’ятаю з уст мами). 10 рядок — не знаю, чи так віддав. Було: чи не від благого справування геть у нас поменшало завад? Благе — в дусі Рільке, але *die läßlichen Geschäfte* — наскільки здогадуюсь (бо *läßlich* словник не дає) — то щось ледаче, недбале, неретельне, несумлінне, повільне (знову — в дусі Рільке — означає: аби якнайменше чинив свою волю, а підпадав чужій, тобто волі-владі природи). Ось я і спинився на цьому. А 12-14 рядки — фантазував на теми Рільке, вірячи, що це в його дусі. А дух закону — навіть Рільке — мені дорожчий за букву. Втім, чекаю критики, якщо хто візьме не себе такий труд (наперед дякую!).

13.

Груші, агрус, яблука, банани
і життя, і смерті мають смак.
Із обличчя хлопчика прогляне,
що він чує, коли пильно так
дивний плід куштує спроквола,
бо зникає назва поступово,
щойно таємниця замість слова
з м'якуша стікати почала.
Що ж ви яблуком звете? Стійкий
солод цей, що в плоді збитий щільно
присмаком відроджений повільно,
став ясний, прозорий і меткий —
уводно земний і сонцеграйний.

Чуйність, радість, досвід — незвичайний!

Цього сонета не торкався геть, свіжим оком не аналізував, залишу як є, бо нема поки часу.

14.

Ми в колі квітів, листя і плодів,
котрим не тільки мова року звична,
з півми сягає сокровенне й вічне
і, може, полиск ревності мерців,
яким дано цю землю покріпляти,
але кому збагнути — саме як?

Це давня звичка мертвих — власний знак
на шарі глини вільно проставляти.

:шарами

А запитай — чи труд відрада їм?

Цей плід, як овоч, стиснутий рабами,
стремить увись, коритися живим.

Чи може, ми, підборкані мерцями,
що в снінні зичать: хай із тих щедрот
живі настануть ласки й сил стокрот.

Кінець сонета є й такий:

А запитайте — любя праця їм —
до нас, своїх панів, його штовхати,
цей овоч, в рабстві створений тяжким?

Чи їм дано попри корінню спати,
щоб ми, раби їм, з часом пригубили
питва (цей плід) цілунків і глухої сили.

10-11-12 рядки темні. Я робив, як чув. У Бажана аж так: не сунуть нам, своїм панам, кулак? Звичайно, geballt, але чи варто аж так погрозливо? Не знаю.

15.

Ждіть-но... як смачно... вже й зникло за мить.

Трохи б ще тупцяння, такту, гучання.

Ваше, дівчатка, тепло й німування
з танцем ув овоч дозрілий внесіть.

Ви помаранчу танцюйте, що впита
з трунку цілющого, вже не прийма
солоду в себе. Її ви беріте —
радо піддасться вона вам сама.

Ви помаранчу танцюйте. Довкільна
спека спаде з вас. Нехай пломеніє
в вітрі вітчизни дозріла вона.
Запахи голі зажевріють звільна,
і порідняться — той сік, що воліє
повнити овоч, і шкірка міцна.

Почавши від 14 сонета, майже кожен наступний я підправив — цілком або частково
змінивши текст.

16.

Друже мій, ти сам-один, бо такий...
Світ цей ми жестами і словами
робимо власним — лиш тими частками,
де він найслабший чи надто жаский.
Хто пальцями вкаже на запах? Але ж
сили, страшні нам, ти враз відчуваєш,
скільки не є їх. Померлих ти знаєш,
а чарів закляття лякаєшся все ж.
Бачиш, нам велено разом стулити
битий, незвершений витвір, мов цілий.
Допомогти ж тобі кожен безсилий.
Краще б мене ти в собі не плекав!
Ріс би я швидше. І вовною вкриті,
Бог упізнав би ці руки: Ісав!

19.

Плинний, як хмара, струмить
світ безугавне.
Все досконале за мить
кане в прадавнє.
Це миготіння віків
стримати може
лиш первозданний твій спів
гомін твій, Боже.
Що то біда? — таїна.
Що то любов? — не збагнуть.
Смерті приховану суть
годі й пізнати.
І тільки пісня одна —
радість і свято.

17.

Отче, ховає глибінь
твір усесвітній.
Хаші джерел і корінь,
ані помітні.
Сурми, шоломи, віки
жаху незбутні,
в розбраті чоловіки,
діви, мов лютні.
Там, де гілля сплелось,
з тлуму і виру,
вже показався хтось.

Над походою віків
вільно і гоже
йде первозданний твій спів
гомін твій, Боже.

Смерті прихована суть
лик свій ховає,
і тільки пісня одна
благословляє.

Криють їх чагарі,
цей же, що вже вгорі,
в руки взяв ліру.

18.

<Боже, новий це час?
Гамір, дрижання —
чуєш? Вони для нас —
як віщування.>

Цей знавіснілий плин
все поглинає,
кожна бо із машин
слави бажає.

Бачиш — навальню
мчить той двигун повсякчас,
геть він спотворив нас,
силу людську пожер
ось і жене тепер
й служить безжально.

20.

Яку тобі, Боже, складу я хвалу?
Мій спів — то ж твоє дання.
Росію згадав я. Вечірню імлу.
Провесну. І коня.

З путами на передніх ногах
він за селом блукав,
самобасом лишений у лугах,
як гривою він стрясав!

: кинутий

Скидалися косма у сиваша,
а грубо стриманий біг
значив, як займалась шалом душа,
бо ж безмір лягав до ніг.

здержаний, певне, краще

Іржав і вслухався. Посвята оця —
казці твоїй, що доходить кінця.

21.

Знову настала весна. І природа —
ніби дитина, що знає пісні.

Скільки ж їх, скільки! Це нагорода
їй за науки докучливі дні.

Вчитель у неї суворий, звичайно:
зовсім старий, в бороді сивина.

Що є зелене, що синє? Спитай-но —
й скаже вона, скаже вона.

Земле, ти вільна. Бався, щаслива,
нині із дітьми. Тебе запоймити
щонайвеселіший з нас зумів.

найвеселіший із нас

Вчителя того наука правдива —

зумів

те, що в корінні і в стовбурі скрите
все на її нанизалося спів.

(текстом і ритмом лягло в її спів
все це в весняний влягається спів).

22.

Жертви навалнього
плину, оце збагнуть:
часу хода — лиш мить
непроминального.

Що прискішалося,
вигине і мине
нам відкривається
стале одне.

Хлопче, тебе несе
порив? Даремна річ —
квапитися в політ.

Адже спочило все:
днина ясна і ніч,
книга і цвіт.

23.

І вже тоді, як лет
вирине в тишу неба
більше не задля себе,
не задля власних мет —
щоб між подоб ширяти,
наче пристрій легкий,
він бо — вітрам за брата,
плавний весь і меткий.
Тільки як чисте “куди”

понад гордість дитячу
цей апарат знесе,
здолана далеч тоді
стане близькою, наче
ним поєднано все.

5 Всьому дано знебусть,
що прискішалося
нам відкривалося
сталого суть.

пиху, або: норов дитячий
(піднесе)

чи: в ньому прагнення все.

24.

Що ж, боги добросерді, ми від дружби старої
маєм відкинутись, щоб колись наптити
десь на карті її — лиш за те, що міцної
криці з наших гамарень ви не хочете й знати.

<Ці всемогутні друзі, що вмерлих у нас забрали, :забирають,
у далекій дорозі нас напропаще лишили
на наших учтах нема їх, ми вже й надію згубили
на святу кूपіль. Гінці їх, вислані здавна з>

Ці всемогутні друзі, що нас розлучають з мерцями,
нас у тяжкій дорозі напризволяще лишили.

На наших учтах нема їх. Ми вже й надію згубили
на святу кूपіль. Гінці їх, вислані здавна за нами,
вкрай повільні, відстали. Тепер людина людині
стала зовсім чужа, кожен собі пробуває.

Стежку ми кладемо не як гарний меандр на глині,
але як ступінь. Нині давній вогонь палає :сьогодні
тільки ще під казанами, що молоти зводять угору
щораз тяжче. Плавці, ми повну чуємо змору.

б рядок викликає сумнів через різночитання (ніде й не торкнутися до наших коліс), я відійшов від тексту, прагнучи віддати: уже не штовхають нашого візка, підсобляючи. Що ж до Bäder, то не знаю теж (до речі “кўпіль” чи “купіль”? У цьому разі: на священну купіль). Далі можна й так: “вислані вслід (замість здавна)”. Епітет “гарний” можна й опустити, хоч у Рільке він є. Крім того, меандр гарний — звучить! Останні два рядки можуть бути й такі:

лиш під парокотлами, де молотки все тяжчі.

Ми ж, підупалі на силі, наче плавці пропащі.

25.

Ти, тільки ти одна, квітко чудова,

назви котрої не знав я, із небуття постань

в пам’яті. Хочу явити і пригадати знову

замість пам’яті можна:

подругу юну моїх нездоланних волянь —

в зойках моїх!

як танцюристку, занурену в страх мимовільний,

: вгорнуту можна

ледь завмерлу, мов юнь проймає метал,

замість занурену

скорбну й тремтячу. Нараз він, усесильний,

в серце зінакшене ронить музики шал.

Неміч близька вже. Та кров ще глухо шугає

зборена тьмою, ляклива, ще відчуває

: долана тьмою

весну ества, ще поривається, йде

знову вгору, стручена з темної паді,

заки аж по жахливій серця надсаді

: по страшній

до безнадійно відкритої брами зайде.

: до відчайдушно

Не органічне: музики шал, сполучення не для Рільке, він, аполлонофіл, і музиці, певне, відмовить у діонісійстві, стихії плоті, бо ж сам живе світлом ясного духу, світлого і чіткого — не розумом навіть (не кажучи вже про ratio, розсудок), а таємничою владою (непомітною владою) проясненого, як вистояне вино, існування.

А що то є: Tänzerin erst? Не знаючи, обійшов.

Втім, мені здається, тут, у 25 сонеті, як і в деяких попередніх, є чимало, сказати б, стильового діонісійства (а ширше кажучи — старанно вияснювана, темінь існування прозоріє сама від цього старанного вияснювання, прозирання себе і в себе. І темінь суті, трачена, сказати б у собі, затьмарює погляд; прозорішає суть — від того, що темінь свою передає поглядові). Уявляю собі, які муки відчував сам Рільке, щоб, рятуючи бачене од діонісійства, самому не впасти в цей шал — музики, стихії, доладу. Але ж то, певне, й доля Орфея: чути знаду голосної теміні, не піддатися їй, а виходити з музичної теміні, як з ночі. Рільке працює там, де найбільше виявляється життєтворче, там, де це життєтворче вирує на якомусь генетичному, до зникомого дрібному мікробіологічному поверсі. Хоч це поверх не мікробіології, а генетики духу (здається, показово й те, що, прагнучи назвати це, вживаєш “фізіологічні” терміни, бо термінології “фізіології” духу не існує, замість неї користуємося паралелями, натяками, аби назвати невимовлене. Бо воно таке мале й зникоме, що найменше слово дужче за нього і може вбити.

26.

Ти ж, о божественний, ти й до останку співаєш,

хоч опав тебе тлум знавіснілих менад.

З-поміж руїн, як будівлю, ти спів воздвигаєш

глушить гамори дикі чудовний твій лад

: високий

Ні голови, ні твоєї ліри не вразять вони.

Скільки б гострим камінням у серце твоє не жбурляли —

з нападом кожним лише ніжні ставали

слух їм відкрило дрижання твоєї струни.

Нарешті вони тебе вбили в пімсті сліпій

але відлуння твоє і в левах і в скелях чути,
птаство і крона дерев слухають відгомін твій. : відголос
О Боже загублений! Ти — слід нескінченний в імлі.
А що роздерла тебе ворожнеча прелюта —
то придбали ми слуху й стали устами землі.

Звичайно, в першому катрені треба буде якось подбати, щоб дію перенести в перфект. Як наголошувати “в левах” — не знаю, коли б “левáх”, то можна варіант: й левами у горах почуте, левами при скелі почуте. Так само — відгомін (шкода, тут не маю словника наголосів).

Ну, ось, Вальочку — весь корпус I частини переписав. Трохи стомився від цієї роботи, що тривала понад 2 тижні — день у день, звичайно. Бачу, що деякі переклади вийшли краще. До речі, в останньому, 26 сонеті, Ти була написала Freundschaft замість Freindschaft. Ось я й вигадував усілякі проскури, якими роздається тіло Орфея, що, певна річ, ні в які ворота не ввезеш. А подивись, то ж так? Будь ласка, надалі будь уважна, переписуючи оригінал. До речі, повтори мені 7 рядок 19 сонета 2 частини (я маю так: Er, der Schweigende, steht in der Atempause. А чи не інакше?). Маю на увазі — чи не es? Будь ласка. Буде ж ласка Твоя — докінчиш мені дві наступні елегії (3,4). А поки я подам свіжіший переклад 18 сонета 2 частини:

Де ти набралась духу,
о танцівниче, минуле перенести в животік?
Цей ураган кінця, оце дерево руху —
чи не поймає собою все, здобуте за рік?
Може, воно й зацвіло, щоб ти виром своїм захопила
тиші його чолопок? І чи не
мало собі незбутнє тепло твого тіла
(мало собі незбутній жар твого тіла)
і за літо й за сонце ясне?
Чи ж не родило воно, дерево твого екстазу?
Чи ж не його це плоди встояні (вспокоєні): дзбан
з пасмами стиглості або визріла ваза?
А в видінні: хіба ж сліду не залишала
темна твоя брова, що рвійний оркан
цих кружних перевтілень швидко писала?

Отож, Вальочку, цим сонетом Рільке (як на мене, переклад його мені більш-менш удався) я й закінчуватиму цього київського листа до Тебе. Завтра — день народження Дмитра. Отже, він застудився і Ти грієш йому всілякі зілля, священнодіючи з ложечкою й питвом. А він — вередує. Так? Вислав Дмитрові комплект козаків-мамаїв.

24.X. Так і не встиг післати вчасно листа, бо вирушив у дорогу тяжку⁹. Переписав собі всі переклади, аби не згубити на випадок, коли б Ти цього листа не одержала. Не знаю, як буде з роботою коло Рільке тут — швидше нічого не буде, бо не маю словника і не певен, що матиму під рукою — з речей. Тоді засяду за англійську мову. Розмовляв сьогодні з лікарем, ще не знаю нічого.

Вітаю всіх добрих киян-друзів, Славка й Ніну Антонівну*, коли завітає до Вас.
Цілую. Цілую.
Василь

¹ Селище в Мордовії, де був табір, в якому В.С. відбував ув'язнення.

* Строкату

² У Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури НАН України зберігаються автографи листів Ю.Бадзя із зауваженнями щодо перекладів Стуса “Сонетів до Орфея”, а також переписані рукою Л.Світличної аналогічні зауваження й міркування Г.П.Кочура з приводу цих перекладів.

³ Термін з теорії поетичної мови (від фр. enjambement — перескочити) — незбіг інтонаційно-фразового членування у вірші з членуванням метричним, коли фраза або частина її, розпочата в одному віршованому рядку, переноситься в наступний.

⁴ Стус має тут на увазі Г.П.Кочура, одного з найбільших авторитетів у справі перекладу.

⁵ “Польова дорога” (в іншому тлумаченні “Лісові просіки”) — філософська поема в прозі М.Гайдеггера.

⁶ Йдеться про філософію дзен-буддизму, ідеї якої знайшли відображення у творчості Селінджера.

⁷ Мова про Фрейдове поняття “It (Id)” — підсвідомі страхи, інстинктивні прагнення та різноманітні психічні явища.

⁸ SaO (скор.) — “Die Sonnete an Orpheus”.

⁹ Йдеться про поїздку до Ленінграда — на операцію у спецлікарні ім. Гааза, де й завершено лист.

72. ДО БАТЬКІВ

24.11.1975

Дорогі мої!

Написав листа до Валі, а шлю до Вас, бо, не дочекавшись кілька годин до Дмитрових іменин*, покинув столицю і оце пишу Вам із лікарні, де мене тепер лікуватимуть. Через несподіванку залишилися зайві всі прохання до Валі. Тепер прошитиму Вас: будь ласка, вишліть на цю адресу 10 карбованців, щоб я міг закупити на ті гроші, що можу. Бо Валя післала в Київ 20 карб., але я їх не дочекався, отже, весь листопад залишився без “отоварки”, хоч не маю ні мила, ні зубного порошка. А що вдієш? Більше, прошу, не шліть. Тільки 10 карб. (на Київ я написав, аби переслали Валин переказ, але вони, думаю, не спішитимуть із тим, бо я їм, здається, не сподобався, а моя любов — не взаємною).

Дорога була трохи тяжкою і надто довгою, то я трохи гірше чуюсь, ніж у Києві, але що вдієш? Сниться часто Дмитро, але пише мені рідко. Хоч Валя так само — пише рідко і мало. Певне, набридло їй бути дружиною чоловіка на папері. Шкода, що з роботою мені тут буде гірше, ніж у Мордовії, але якось вийду з цього невикруту. Може, підішлють газети й журнали (хай, може, Славко нагадає, аби не зволікали з тим мої власники).

Мамочко, як Твоє здоров'ячко? Як Ти, тату? Сподівався побачити Вас у Києві, та не вийшло. А в мене ж було право на коротке побачення — щоб не бити Вам дороги аж до Мордовії.

Марусю, є така книга: Ричард Диксон, Говорите по-английски (її було кілька видань). Як на мене, то вона підійшла б Тані дуже добре. А якщо цієї немає (хай Валя подивиться в моїх завалах — може бути, що знайде її в бібліотеці моїй), то придбай який розмовник для Тані (такі розмовники є у Валі напевно). Бажано, щоб був легкий текст, транскрипція і переклад. А щоб краще Таня збагнула англійську вимову, придбай платівки англійської мови — програватимеш, аби Таня наслідувала. Оце такі мої поради. Спробуй, Марусю, прислати в листі цигаркового паперу. Не знаю, чи пропустять — але спробуй.

Тут трохи зимно, сніг лежить нічогенький, але погода тут балтійська, тобто сувора не дуже.

Скільки тут пробуду — не знаю.

Напишіть, чи дістав Дмитро мамаїв, яких я післав йому в день від'їзду з Києва — все сподівався, що подарую при зустрічі.

* 15 листопада

Коли Валя бачитиме Віру*, хай вітає од мене Василя. І хай Валя напише, де він і що з ним, бо я досі ним журюся.

Від Валі перед від'їздом дістав листа, більше нічого, звичайно, не мав, бо сів на колеса, і сонце довго світило мені справа. Ось так я побачив світу, не бачачи його. Навіть Софії, за якою скучив як за сестрою. Пиши, Марусю, як Тобі працюється.

Буду на цьому закінчувати. Не баріться, будь ласка, з відповіддю. А цього листа, прошу, перешліть до Валі (спочатку мав намір слати листа їй, щоб вона Вам переслала, бо ж писав з Києва). Не нарікайте, що я дописую цього листа, а не переписую (надто марудно, лист вийшов завеликий).

Уклін мій Вірі — коли бачитимете, Михайлові** з Любою та цілій родині Дмитра Гончарука. Цілую Вас і зичу здоров'я. Не журіться мною. Все буде гаразд, любі.

Ваш Василь

24.XI.75 р.

73. ДО ДРУЖИНИ

3-4.12.1975

Вальочку, люба!

Ось я вже й тут, де Ти мене сподівалася. Так ось виходить: я снів Вами в Києві, але Ви не захотіли перебігти дорогу — просто в мої сні. Тепер я тут — і Ви перестали снитися. Десь двічі приходив у мої сновидіння Євген — зустріч була радісна й тужна. Славний який! Мені про свято — прийшов, нагомонів своїм прекрасним голосом і залишив по собі радість спогадувань. Снилася й мама — коло великої купи яблук, а я, стужений за ними, попросив яблука — вона мені дала антонівку (мені чомусь не була приємна її зеленавість — хоч би винного, з пасмами червоними й жовтявою стиглості). Про сні, здається, переповів усе — сняться й інші друзі — й кум, і Славко, і Іван. То як скучати мені.

По всіх аналізах, рентгенах виявлено в мене стеноз кишечника і, певно, через це збільшений і опущений шлунок. Моя виразка зарубцьована, але геть спотворила цибулину 12-палої кишки. Отже, Вальочку, коли Ти читатимеш цього листа, я вже буду підремонтований (найближчим тижнем буде мій день кардинального ремонту). На душі спокійно, бо намався за цей час так, що байдуже — в які ступати двері.

Десь у кінці листопада надіслав звідси листа до батьків. Може, вони перешлють його Тобі, бо там уся 1 частина сонетів до Орфея, частково (а деякі — ґрунтовно) перероблених за київський час. Досадно, що ось уже третій місяць без магазину — десь мої гроші без мене, а я без них. Твої, Валю, 20 карб. — я не встиг одержати в Києві. Написав туди, аби переслали на мою нову адресу, а, може, вони вже завернули їх Тобі? Отак випав мені Київ сьогорічний. Але так спокійніше, і Ти, Валю, не ремствуй, що я нічого не зробив, щоб там побачитися з Тобою (в мене й було коротке побачення, про що я Тобі писав у київському листі). Але вийшло так, що в день народження сина я все далів од Вас і далів, думаючи про Вас, але так і не викликав Вас на спіритичні сеанси.

Що я поробляю тепер? Читаю, трохи пишу. Прочитав давніше: “Забріски-пойнт” Антоніоні — і, певне, недоуявив сценарію, бо видався мені малоцікавим і просто — порожнім. Єдина сцена — вакханалій у пустелі — родива пустки — цікава, а решта? Неорганізований сюжет — революційні мотиви як приправа до теми (головної теми) шлюбівання. Казна що.

* Лісову

** Захарчукові

Прочитав “Граємо Стріндберга” Дюрренматта. На жаль, я не знаю “Танцю смерті” Стріндберга, тож тяжко порівняти, тяжко побачити, як оперував новий автор старого. Але зроблено майстерно: як концерт камерної музики. Мені приємно було це читати — як шедевр драматичного мистецтва. Форма — ось що мене вразило. Зрештою, самого змісту там не надто багато, але його подача — блискуча. Ремесло — слово, яке, на жаль, щоразу викликає упередження, — це половина мистецтва, а часом — то й усе мистецтво. Бо ремесло — і є мистецтво (умієш — зробиш, не вмієш — критикуй інших, а сам не пиши). Думаю, коли б мені прочитати цю п’єсу разів 10-20, вдумливо, з олівцем, з перервами, з тупцяннями по цій самоті моїй — то, чого доброго, я пройшов би певний вишкіл, аби й самому що такого утяти — драматичного.

Зараз дочитую Кендзабуро Ое, Футбол 1860 (досі руки ніяк не доходили). Про враження напишу наступним листом — до батьків (надішлю його вже після ремонту капітального свого).

Коли все буде гаразд із капремонтам (це ніби не такі фрашки, не така дрібниця, як здавалося), то довго тут не затримаюся, і вже десь із середини січня зможу розпити чай із Славком, коли він на старому місці лишиться.

Ну, а тепер, Вальочку, трохи віршів (за тутешніми умовами не можу займатися Рільке, отож, сиджу коло англійської мови й усього такого випадкового).

[Далі йдуть вірші: “Коли тебе здолає сон смертей...”, “Потрібен янгол помсти...”, “Вона лежить, як зібгана вода...”]

Це, Вальочку, те, що дописалося з моїх заготовок тепер, отож, не май серця, коли той чи інший вірш видасться Тобі не до нагоди. Що я вдію з тим, бідний раб недовідомих імпульсів?

На цьому буду обривати листа. Велике моє вітання пані Ніні*, коли бачитимеш її в стольному граді.

Пиши, як здужає Дмитро, як дедя. До речі, Дмитро славно вигадав це: дедя. Бо я ж так само daddy (деді) — по-англійському це татко, татусь.

Уклін передноворічному Києву і моїм любим друзям, в Україні і не в Україні сушим.

Цілую, любя.

Усе буде гаразд, еге ж?

Цілую, любя.

Хай цей новий рік буде нашим останнім розлучним.

Цілую, любя.

Твій husband**

4.12.75 Василь

74. ДО СИНА

4.12.1975

Сину мій любий!

Вітаю Тебе із Новим роком. Зичу здоров’я, веселих лиж і радісних канікул. Звичайно ж, без усяких не потрібних нікому хвороб. А цікаво, чи стаєш Ти вже на ковзани?

Радій, веселенятко моє ласкаве. Добре вчись, козачку мій безшаблочний, безпістольний, безкінний і безстрільний. Шануй маму, дедю і здоровий рости. Уже велика

* Строкатій

** чоловік (англ.)

стала та риба, яку ми скоро — з Тобою вдвох — будемо тягнути підсакою — в чотири руки.
А ні — то й маму кликатимемо на поміч: пробі, мамо, допоможи козарлюгам!

Висилаю з листом кілька марок.

4.12.75 р. Твій татко

75. ДО БАТЬКІВ

7-10.12.1975

Дорогі мої!

Думаю, що досі Ви вже одержали мого листа, якого я написав до Вас у кінці листопада (там була вся перша частина сонетів до Орфея, які я доробляв, будучи недавно в Києві). Сьогорічний мій несподіваний Київ виявився зовсім коротким. Навіть Валі з Дмитром я не зміг побачити. Гірше, що за всіма моїми переїздами постійно відстають гроші (кожного разу їх пересилають із запізненням). Отож, я вже два місяці без “магазину“, тобто не можу придбати найнеобхіднішого, хоч уже не маю ні мила, ні зубного порошку. Валя була вислала в Києві на моє ім'я 20 карб., але сьогодні я одержав її листа і через кілька годин виїхав, пробувши цілий день народження сина на колесах.

Ось уже більше двох тижнів я в Ленінграді, на лікарні. Уже зробили всі аналізи, пройшов рентген. Виявлено те, що було відоме й до цього: стеноз, тобто утруднене проходження в районі 12-палої кишки. Від неодноразових виразок там з'явилися рубці тверді, які можуть періодично відкриватися — восени й весною, коли й бувають сезонні загострення. Все це ускладнене тим, що деформована цибулина цієї кишки (а про її деформацію мені казали ще в Києві десь у 1968 р.). Усе це доведеться лікувати досить енергійно. Отож, я втішаюся тим, що лікарня тутешня досить добра і, сподіваюся, місцеві лікарі подадуть мені дійову допомогу.

Тут стоїть легенька зима. Трохи снігу, морозець —2-3°. Часами — дощ, відлига. Одне слово, зима тутешня нагадує донецьку, хоч нема того важкого туману зимового, як біля териконів.

Я надіслав до Валі листа десь на початку цього місяця (4 грудня). Сьогодні вже 9 грудня, скільки тут пробуду — не знаю, але думаю, що в середині січня зможу написати Вам із нового місця. Де я буду тоді — сказати певне не можу, але думаю, що Барашева не мину. Коли б сталися якісь зміни, я спробую дати Вам знати відкритою (якщо зможу, звичайно, бо мій ліміт цьогомісячний вичерпується цим листом). Отож, пишучи до мене на цю адресу, орієнтуйтеся на те, що після 25 грудня писати сюди вже не треба, бо листа Вашого я вже, напевне, не зможу одержати (він же прийде сюди не раніше 5-10 січня). Так само зорієнтуйте Валю. Напишіть їй, щоб після 25 грудня вже не писала на цю адресу.

Тимчасом переписую свої старі вірші. Хочу мати їх підправлений і дороблений чистопис. Отож, дещо доробляю, дещо змінюю, дещо відкидаю. Цікаво аналізувати їх купно — в них зовсім немає мого теперішнього побуту. Так, ніби я десь посередині — між небом і землею. Відчуваю, що непомітно консервуються форми сприймання й поетичного потоку. І з цим мушу миритися. Бо вірші в цих умовах — це й знаки своєї певності, самозбереження, а тому за консерватизм форми хапаєшся, як сліпий за паркан. Поки переписав понад 60 віршів. Приміряю їх до концентру, а цей концентр має орієнтовний смисл палімпсестів.

Сонети до Орфея (2 частина) йдуть тяжко, без наснаги. Поки переробив кілька перших сонетів, але не в захваті од роботи. Обтяжена форма надто, немає легкості першої частини, майже всі сонети другої частини схожі до гоплітів (у фільмі “300 спартанців“ Дмитро захоплювався цими тяжко озброєними вояками).

Ось що в мене вийшло поки — чернетково.

1.

Дихай, вірша єство ясне!
Усесвіт, мінливий одвічно
сповив твою непомітність. Проти вага, що мене
народжує ритмічно.
Хвиля єдина, котрої
поступовим морем я зрів,
найощадніша ти з усіх можливих морів:
площі скупі.
Скільки цих, названим широм, місцин
ввібгав я в себе! Іншого леготу гони —
ніби мій син.
Повітря, мене пізнаєш? Пам'ятне мого покрову
ти, гладенька опоно,
листя й овал мого слова?

Це один із найбільш “внутрішніх” сонетів Рільке. На позір він легкий, легко дається до перекладу, а насправді датися зовсім не хоче. Раніше я робив “Подиху, вітра ясна течіє”, але це додавало зайвих складнощів, яких і без того віршеві не бракує. Звичайно, рядком я не захоплений, бо слід було б віддати саме невидимий, непомітний (я переніс цей епітет в третій рядок, але там він не на своєму місці). А “rhythmisch ereigne” — як на мене, і не родить, і не наповнює, і не витворює (мої варіанти й Бажанове означення), а, сказати б, відбуває, діється, коїться. Тобто, смисл: не я пишу, а мною пише стихія усесвіту, пильнуючи мене і виношуючи, як материнський плід. У 2 катрені найгірше з 8 рядком: Raumgewinn, кинув Рільке. Бог знає, як то сприймають самі німці, мені довелося вигадувати (варіанти: взірець стислості густої, взір густини важкої — все не те). Продовжуючи цей Raumgewinn далі, я ввів: ввібгав я в себе. Ризикований і 12 рядок: пам'ятне мого покрову. А що вдієш? Як умію, так пію.

2 сонет

Майстрові часом лиш аркуш проворний
справжній мазок підказує влад,
й усміх дівочий, святий, неповторний
вловлює часто лиш темінь свічад,
як вони ранок перевіряють
чи мерехтіння догідливих свіч.
Згодом же в подих правдивих облич
тільки відбитки одні западають.
Що ви там бачили, біля каміну,
очі, як жар загасав без часу?
Прозирк життя, що навіки згубилось.
Земле, хто знає, що віддано тліну?
Той лиш, хто радо співає ясу,
серцю, котре у всьому забилося.

Маю маленький варіант перших восьми рядків:

Майстрові часом лиш аркуш проворний
допомагає мазок віднайти.
Усміх дівчат, святий, неповторний,
часто в свічада лиш волить зайти
як вони сяйво догідливих свіч
або поранок перевіряють

і відображення тільки пірнають
згодом у подих справжніх облич.

Здається, з цим сонетом клопоту менше (хоч перший катрен мав би бути, звичайно, кращий).

3

Вашу природу, свічада, в цім світі
досі ніхто списати не вмів.
Ви наче діри гучливі в ситі
заполонили перерви часів.
Звикли ви тринькати зали порожні,
смерком повиті, мов плетивом віт.
Крізь живопліт ваш свічник переможно
йде, наче хлопець шістнадцяти літ.
Часом ви барви живої потік,
ця ще, здається, в вас сновигає
цю ви справляєте лячно вбік,
а щонайкраща спинилась за шклом,
поки за вашим лицем не засяє
білий нарцис, розкритий цілком.

4 (не змінюю)

О це був звір, яких не бачив світ.
Вони його не знавши полюбили
за цю ходу, поставу, повну сили,
за дужий карк, за погляду політ.
Лиш ця любов його зробила звіром,
як надала йому весь шир світів,
щоб він над тим ясным і щедрим широм
уже не міг не владити. Він жив
не хлібом їхнім, але тим, що міг
в собі плекати це єство звіряче
що їхню міць на себе перебрав,
аж виріс в нього ріг, на лобі ріг.
Тоді вже йшов до юнок нетерпляче
і в срібла-люстра їхніх лон ставав.

5

Квітів м'яз, що звільна анемони
розтуляє ранком луговим,
заки небо стоголосе лона
їм затопить сяєвом дзвінким,
пружний од невгавного вбирання,
він в сумирних зорях квітів так
обіп'ється, геть до знемагання,
що і заходу спокійний знак
ледве годен береги згорнути,
вщерть розкриті, аби вам вернути,
міць і намір, у світах всіх суцї!
Ми ж, гнобліві, живемо й по тому.
А коли ж і ми, в житті котрому
так розкриємося, всеприймуцї.

(поліфонне)

(невситного)

Із цим сонетом я намався клопоту, дотягуючи його до більш-менш читабельного рівня, але бачу, що домігся не багато. Коли б Ваша та добрая ласка — проаналізуйте його, як можете. Мене тут мучить і квітів м'яз, і фонічний бік (тороси: у світах всіх суцї) і відносний варіант “в житті котрому” (в Рільке ясно й чітко: in welchem alles Leben). І багато дечого ще. А подвигнути працю — не можу поки. Потрібен зовнішній стимул.

На цьому буду закінчувати з сонетами — до наступного листа. Тобто, не скоро буде закінчення.

Тепер — собі для відпочинку й на радість велику — вдруге перечитую “Футбол, 1860” Кендзабуро Ое. Після монографії-брошурки Галинської про Селінджера я старанно вишукую всілякі рештки дзен-буддизму за текстом цього талановитого роману. Здається, що й техніка його — оманливо-позверхня (не знаю, може, сам читаю під цим кутом погляду). А все радість більша — од його тонів, пів-чверть і 1/8 тону, що в сукупності дає бозна-яке сполучення (голова паморочиться просто — думати і уявляти). Натяки й натяки, символи й назнаки (дерево, тінь його, спогад про дерево і про тінь його; перший, другий, третій спогад, що існує, як живий і всевимінливий дух, бо цей спогад живе з нами і наповнюється нашим життям, він теж виростає, мов дерево, — і має такі ж кружала наших літ на зрізах). Асоціації Ое йдуть цілою вервечкою, вибірково чи однією найдостеменнішою тональністю, барвою, смаком, запахом. І все — як за чайною церемонією: музичний лад буднів, музичний лад життів і доль, музичний лад народження й небуття. Увесь твір — це якийсь ускладнений контрапункт: самовбивця з червоною головою і дитина-кретин. Прадід, брат прадіда, загиблі брати їхні — університетський мілітарист і жертвенна вівця — брат S. Ще пари: Міцу й Такасі, Міцу й дружина, повстання 1860 і футбол через століття, парні мотиви роду Недокоро, неначе коріння роду знає два мотиви однієї пісні. Всі ці пари розлінують твір, ніби написаний на міліметровому папері, аби не схибити, аби можна було розмістити всю конструкцію і максимально окреслити її невловиме ряхтіння.

Смисл життя Міцу й Такасі — обрати себе в гуді родоводу, коли й не обрати — то визначитися щодо нього. І згадані мною пари, антиномії, пролінуюючи твір, роблять, може, й сировину мистецьким виробом (бо вони мають в собі — чи передбачають — якусь потайну структуральну ідею — мистецького (як ідеальна недозмістовлена недоформа: пратвір, ембріон його, протомотив великої стихії).

А особливості японської вдачі! Прозаїків Японії я, на жаль, мало знаю, але скажу: які схожі світи і в Кобо Абе, і в Кавабате Ясунарі, і в цього унікума, Ое. “Глаз, потерявший способность видеть то, что меня окружает, я превратил в глаз, широко открытый во тьму черепной коробки, и этим глазом я всегда пристально вглядываюсь в наполненную кровью горячую тьму жарче температуры моего тела. Я сам назначил себя в разведку, чтобы, вглядываясь в ночной лес во мне, приучиться следить за происходящим внутри меня“. Така мікроінтротема може докучити кому завгодно. Але спрацьовує “система автора“ — він багато надолужує відчайдушним натуралізмом (я как червяк длиной 172 сантиметра!). А 100 хвилин, які Міцу провів у ямі разом із псом — для психорегулятивних цілей! А містичні фрази (їх чимало) на кшталт єврейських потойбічних інтонацій: “что может быть лучше, чем умереть так, как тебе хотелось“. А всілякі мазохістські штучки Міцу (ні, ні, він не мазохіст, як його товариш-перекладач!). А вміння існувати в один ряд із кривими людськими братами — лісом, водою, долиною, небом, вогнем, гамором і т. ін.

Тепер я, здається, трохи розумію, чого такі дивні форми має японська пагода, геть відмінна від наших струнких церков. Там, мабуть, теж є поліфонія, обтяжена пам'яттю століть. Вона — як кавалок тьми, часу і надії, кавалок, вирваний із потоку. Це конструкція гармонізована і гармонізуюча — як дві галактики, вставлені одна в одну, але з двома, хай і спорідненими, серцями.

Одне слово, маю я радості від цього твору. Може, перегодом, прочитаю його ще й утретє, аби хоч трохи добитися до схованих джерел (знаю, що самих джерел не побачу, бо вони сховані в хащах локальної символіки, мені, певна річ, не відомої абсолютно).

Коли читаєш таку прозу, не раз доходиш думки: та й набридли ви вже, кляті вірші! Згадую, якийсь математик (певне, француз, бо мовив із гальським шармом) зауважив про когось: йому забракло фантазії, через це він залишив математику і став поетом. Щось таке можна сказати і щодо цієї пари: поет і прозаїк.

Прочитав я кілька статей в монографії “Философия Канта и современность”. Особливо мене вразила стаття Е.Соловйова “Теория общественного договора и кантовское моральное обоснование права”. Версію Соловйова дуже приємно читати — особливо на фоні моторошної “левіафанівської” справедливості у Гоббса (хоч перевага цієї останньої перед ще моторошнішими її модуляціями — що вона послідовна і становить собою чітку, відкриту і відверту систему).

Соловйов, переказуючи Чезаре Беккарія (його книгу “О преступлениях и наказаниях” переклали в Москві 1939 р.), каже: “порядок, поддерживаемый неограниченной властью, может, по мнению Беккариа, именоваться “гражданским миром” лишь злостными шутниками. В действительности он представляет собой просто этапизированную систему непрекращающейся войны и насилия” (193). Яка шкода, що я досі не читав ні Беккарія, ні Монтеск’є (Про дух законів; Перські листи). Ось, даймо, милі зауваження Монтеск’є, що для людини найкраще, “если должностные лица вовсе не будут знать о его существовании, и что безопасность его личности зависит от ее ничтожества”. Або Беккарія: “При наиболее тяжелом деспотизме дружба является наиболее драгоценной, а семейные добродетели становятся наиболее распространенными или скорее единственными” (194).

До речі, схожі пасажі я читав у Етьєналя Босесі, але коли його книга була видана, не знаю.

Соловйов пише про демократичну програму Руссо, що сама себе і подолує, хоч Руссо того не помічає: “Воля народа ставится Руссо выше всякой законности и неожиданно начинает описываться в тех самых выражениях, которые Гоббс использовал для характеристики монархического произвола”. Скажімо, антигоббсівець Руссо пише: “Противно природе политического организма, чтобы суверен связывал самого себя законом, которого он не мог бы нарушить”. За народ у Руссо дбає один Законодавець, що втілює розум народу і маніпулює останнім. Автор пише, що програма Руссо у роки випробувань виявилась тільки антидеспотичною декларацією. Кант застерігав од цієї біди. За Кантом, не може бути примусової цілеорієнтації людини: “Правление отеческое, при котором подданные, как несовершеннолетние, не в состоянии различить, что для них действительно полезно или вредно... есть величайший деспотизм” (210). За Кантом, “справедливость может содействовать прогрессу в том и только в том случае, если она ставится выше любых прогрессистских устремлений”, бо ж “не во власти правителей, как бы сильны и разумны они ни были, творить хозяйственный, социальный и культурный прогресс” (218).

Ось я і зреферував Вам цю статтю, яка дала мені кілька годин втіхи — під час читання й роздумів.

Поки нема періодики — всі мої газети й журнали застрягли на Барашево, чекають мене, хоч я їх чекаю тут. Але якось перебудемо цю розлуку, під час якої я хоч перестану драгуватися, читаючи літкукраїну і т.ін.

Буду на цьому закінчувати.

Зичу Вам усім добре справити новорічні святки. А я звідси щедруватиму Вам щастя-здоров’я і многая літа.

Не знаю тільки, чим я засіватиму — не маю ж бо ні жита, ні пшениці, ні всякої (тобто, будь-якої) пашниці.

Цілую Вас, любі мої! З найщирішими вітаннями і найщедрішими зиченнями —

Ваш Василь

1976

76. ДО ДРУЖИНИ

3.01.1976

Добридень, Вальочку!
З Новим роком!

Сьогодні хочу написати до Тебе листа, аби завтра його могли вже взяти. Сподівався написати до батьків, але, виходячи з ситуації, вважаю, що так буде краще (при умові, що Ти негайно ж перешлеш вісточку батькам, аби там не хвилювалися). Отож, коротко про свої справи: 10 грудня мені зробили операцію Більрот-1 (резекція 2/3 шлунка, здається, з частковим збереженням 12-палої кишки). Було виявлено, що на місці виразок (мав не одну, а дві, другу й рентген не фіксував) у мене утворилася була діра, а я переносив цю перфорацію на ногах. Майже два тижні після операції чув себе зовсім добре, а перед Новим роком погіршало: мене стало рвати жовчю, після їжі млоїть, паморочиться голова, серце б'ється, як у пташати. Як мені сказали, це демпінг синдром¹, який здебільша буває при операції Більрот-2. А мені повезло його набути й при іншій операції. Ось кілька днів трохи відпустило, дещо став їсти (ні солодкого, ні масного мені не можна, навіть коров'ячого масла, сметани). Незле все пісне, без сахаридів (отже, і каші теж не про мене поки). Такщо маю поки шлунок, добрий для заощаджень харчів. Кажуть, що згодом це мине, але потрібні мінеральні води кавказьких джерел, добре було б санаторне лікування, обов'язково рослинно-молочний стіл (хоч ціле молоко мені не йде, хіба кефір незле), годяться фрукти й соки. Інакше буде розвиватися холецистит (під час операції виявлено спайки довкола жовчного міхура). Це все я пишу Тобі для того, щоб Ти знала, що мені можна, коли б трапилася нагода зустрічі або передачі. Думаю, що коли читатимеш цього листа, я знову проглядатиму перепони до золотих бань Софії і наслухатиму вечірні співи на замовлення Дмитрові. Не знаю, як там складеться, але не забувай про те, що мені потрібен перший том Рільке (німецькою) і томик з перекладами Сільман (коли до того часу вийде обіцяний "Наукою" Рільке чи Рільке в "Художественной литературе", то прошу не забути м'я грішного). Прочу також про добру практичну граматику німецької мови, гадаю, в моїх завалах Юрко таку знайде чи й Ти сама. А ще — календарик на цей рік — у листі перешлеш і вклади туди 5-10 карб. на перший місяць, поки прийдуть мої (одну купюру!). Так буде швидше. Ні сама, ні батьки — не ходіть під мури і не просіть, і сліз не лийте марне — дорогих Ваших сліз. Я, читавши маминого листа, аж зайшовся од жалю, що вона там, бідна, побивалась. Коли що вийде з видженням, я дам знати (вимагатиму цього), а Ви чекайте. Яка була б шкода, коли б ще Маруся вибралася сюди, в Ленінград, аби не побачитися. Будь ласка, не робіть більше помилок.

Останнім тижнем одержав листи від Тебе, Валю (9.12. датований), від мами й тата — окремо були два листи, від брата Дмитра, вітання від Льолі й лист Світлани, який мені дуже сподобався — інформацією про козака Мамая. Красно всім дякую. Одержав тут 30 карб., а як будуть ще — дам знати.

Прийшла посилка — газет і журналів — з Барашева. То я прочитав за 1,5 місяця "Літературну Україну. І це, треба сказати, справляє враження! Ось де кипуча літературна стихія! А що, як гамузом читати цю газету за рік? Проглянув кілька старих номерів "Літературной газеты", де було прочитати дещо (добірка Вознесенського тощо). У "Воплях" — цікаву з інформативного боку статтю про Л.Шестова (я, грішний, читав єдину його книгу

“Достоевский и Ницше“), в “Вопросах философии“ — кілька вартісних статей і цікава згадка про статут Академії Наук, який затвердила Єлизавета Петрівна: “Каждый академик обязан в своей науке добрых авторов, которые в иных государствах издаются, читать. И тако ему легко будет экстракт из оных сочинить. Сии экстракты, с прочими изобретениями и розсуждениями, имеют от Академии в назначенные времена в печать отданы быть“. Ото був золотий час, якщо таке читання і такі екстракти не заборонялися, а ще й заохочувалися — монаршою волею! А що ж нам, навченим на критиці критики критик! Так само цікаво пише Кузнецов² (Вопросы философии) про спільність металогіки Галілея й Аріосто, Гегеля й Гете, Достоевського і Ейнштейна.

Нам лишається найбільше — хоч позначитися на маргінезі. І ще дещо відкрив для себе, читаючи “Литературную газету“, але про це не скажу, згадавши — і то приблизно — Мандельштама:

Я скажу тебе шепотом, шепотом,
потому что еще не пора:
достается лишь потом и опытом
допотопного неба игра.

А ще трапилася мені нагода — прочитати Блока в злецькому бідному виданні (200 стор. тексту)³. Чотирирічна розлука з ним виявилася — при зустрічі — тяжчою, ніж я думав. Виявляється, чимало його мотивів, духових спроб (без слів!) живе в мені — оглушено живе, впевнено. Я мав майже радість — таку, як позаторішня моя келійна зустріч з Буніним і “богиною с козьим лицом“ (якраз, Валю, таким, як у Тебе — особливо на карточці Твоїй шкільній, де Ти вбрана в якогось страшного плаща, зшитого на “граждан“ просто; ту-Тебе я часто згадую, коли мої сни захочуть бачити Тебе — давню-давню — все молодшу: певне за інерцією туги сни заганняються в ті літа, коли я Тебе й не бачив). Блок виявився і вищим і прозаїчнішим. Його тумани по-старому часто дратують, а його дольки — просто вражають. Ось — із “Кармен“:

Ты рванулась движеньем испуганной птицы,
ты прошла, словно сон мой, легка,
и вздохнули духи, задремали ресницы,
зашептали тревожно шелка,
но из глубы зеркал ты мне взоры бросала
и, бросая, кричала: лови!
А монисто брэнчало, цыганка плясала
и визжала заре о любви.

І цей — прозаїчний, зухвало-прозаїчний:

Ночь. Улица. Фонарь. Аптека.
Бессмысленный и тусклый свет.
Живи еще хоть четверть века —
все будет так. Исхода нет.
Умрешь — начнешь опять сначала,
и повторится все, как встарь:
ночь, ледяная рябь канала,
аптека, улица, фонарь.

І як чути передзвін голосів — і Цветаєва, і Ахматова, і Бунін, і Єсенін, і чимало поетів пізніших літ — усе тут. І скільки прозріння — глухого, лячного: и капли ржавые лесные, родясь в глуши и темноте, несут испуганной России весть о сжигающем Христе!

Або: Русь моя, жизнь моя, вместе ль нам маяться?
Царь да Сибирь да Ермак да тюрьма!
Эх, не пора ль разлучиться, раскаяться...
Вольному сердцу на что твоя тьма?

Деякі прозріння — моторошні, свідомо не осмислюються, аби мотив співучасті в гріху не колов ока (Скифы). О, це справді стихія, справді вітер, справді (хоч і далеко) — перед-Маяковський, бо — прихилився до, а не самостояв. Як багато в ньому всіх і як у всіх — його багато. Хоч скільки є — й самоповторів, ковзання по кризі давніше виробленого стилю. А намагання позасобою-голосу — це що? Справді, це мембрана свого часу, духу й повіу часу свого. Ось кого жбурляла б доба — то об зорі, то об каміння земних проваль, якби на його шляху трапилося більше повітряних ям. А він зміг рано вмерти, янгольськи-мефістофелівська душа. Оце струміння, оце течія!

По-старому переписую і доробляю свої вірші, хоч сили поки обмаль (через це поки Рільке не йде — друга частина сонетів жде, коли я поверну ті 10 кг ваги, які я втратив після скальпелів і наступних змагань: маю нині 62 кг).

Не переписуватиму цього разу жодного вірша. Деякі заготовки маю, а нічого нового цілком за весь цей запертковий час, проведений у північній пальмірі, не вийшло: дисонують теми. Я не дуже це беру в голову. Скільки можу — студіюю англійську мову. Але темпи надто повільні, бо трохи виснажився.

Новорічної ночі мені снівся тезка^{*}, з яким я так і не зміг побачитися, будучи близько Вас (може, ще застану?). А потім пішли злецькі видіння, я не доспав і не додивився того сніва недоброго.

Завтра, може, віддадуть Михасиноного листа, перевіривши (дякую!). А коли ж, Вальочку, я дочекаюся від Тебе Новорічних зичень? Ти, як завжди, запізнюєшся, і це мене трохи сприяє. Але Ти ще виправишся, знаю.

Щирі вітання — родичам, друзям.

А Гете — передплатила, Валю, чи Маруся, може?

Сервус.

Василь

¹ Демпінг-синдром — агастральна астения, хворобливий стан, що виникає у деяких хворих після часткової або повної резекції шлунка внаслідок порушення нервової і ферментативної кореляції органів травлення. Виявляється порушенням функції частин шлунка, що залишилися. Напад починається після їди — загальна слабкість, паморочення голови, рясне потовиділення, болі, спад артеріального тиску.

² Кузнецов Г.А. Про логічні підстави механіки // Вопр. философии. — 1975. — № 2.

³ Очевидно, йдеться про видання: Блок Александр. Избранные стихи и поэмы. — Л., 1951. — 214 с.

77. ДО СИНА

[3.01.1976]

Синку мій любий!

З Новим роком вітаю Тебе. Рости здоровий.

Як Ти закінчив другу чверть?

Як Тобі сподобалися мамаї?

Напиши, де Ти зустрічав Новий рік і як Ти провів дні канікул.

Власне, Ти вже міг би писати мені довші листи, геть про все розповідаючи. Бо ж Тобі вже аж 9 років — такий Ти великий.

Напиши, як чує себе дедя. Може, я ще побачуся з Тобою, коли поталанить.

Але який у нас талан? Не таланить нам бачитися, та й годі. Чи мав Ти марки (я був пересилав)?

* Лісовий

Тисну Твою руку — пустуна-футболіста —
тато

До речі, синку, якщо після нашого побачення в Барашеві Ти ще фотографувався, то візьмеш карточку із собою, якщо вдасться видження.

І тоді нагадаєш мамі, що мені не треба ні меду, ні нічого солодкого — а тільки яблука чи які інші овочі-фрукти, коли такі дістати.

У нас тут було тепло. А оце стало холодніше — мороз до 10-13°.

Зима тут м'яка, часто відлиги бувають, і я вже скучив за тріскучими мордовськими градусами, де мені найспокійніше.

Чи ставили Ви ялинку?

Сьогодні перед сном уявлятиму: в кутку першої кімнати (там, певне, телевізор?), стоїть ялинка. Дмитро дивиться хокей, а позолотою цяцьок пропливає тьмяне світло.

Бувай, козаче.

78. ДО БАТЬКІВ, СЕСТРИ, ПЛЕМІННИЦІ

16.01.1976

Дорогі мої
мамо, тату, сестро, Тетяночко!

Усупереч сподіванням, я ще поки вилежую боки в Ленінграді¹, хоч мені вже й добряче надокучило. Одне те, що чуюсь я вже зовсім добре. Ви вже, певне, знаєте, що мені зробили операцію — місяць тому (10 грудня). Мали відправити ще 1 січня, але щось не вийшло. Саме через те, що кожного дня чекаєш переїзду, я й відмовляв, аби ні Ви, ні Валя сюди не їхали. Бо велика небезпека, що побачитися не вдасться.

Операція мені була вкрай потрібна, бо мав аж дві виразки і була деформована 12-пала кишка — такщоб було утруднене проходження. Більше того — в шлункові була невеличка діра, а це все було небезпечно. Слава Богу, хірурги тут добрі, все пройшло без ускладнень, операцію зробили дуже вдало. Буду жити — колись приїду до Ленінграду і віддячу цим дуже добрим людям, які подали мені велику допомогу. Багато поки їсти не можна, шлунок ще не набув нормальних розмірів, поки обмежую себе на масне й солодке, але тепер спокійніше ставлюся до цього, тобто, в обмежених дозах шлунок переносить і солодке, і масне. Отже, про здоров'я моє не турбуйтеся: я тепер чуюся краще, ніж будь коли за ці останні чотири роки. Деякий час (півроку) я буду звільнений від роботи, такщоб буду мати час читати і писати.

На жаль, умови для роботи маю тут значно гірші, ніж у Мордовії чи Києві. Через це я жду-не діждуся, коли нарешті мене звідси вивезуть. Думаю, що це буде щонайближчими днями (жду щодня). Займаюся англійською мовою, перечитав журнали, які прийшли з Барашева, але коло Рільке поки працювати не можу (надто нетворча атмосфера). Зробив першу вибірку віршів із одного з чорнових зошитів, які при мені. Вибрав 70 віршів. Коли повернуся до Барашева, буду продовжувати цю вибірку. Власне, я дуже хотів би одразу повернутися до Барашева, не заїздивши до марудного Києва. Але як буде — не знаю, адже поки не я вибираю свої дороги, але вони мене.

Мав два листи од Валі (дуже дякую!), давній лист од Михасі з новорічною відкриткою (дякую!), телеграми від Валі, Михасі та Бадзів (од них був і дуже приємний лист), були теплі вітання од Атени, Льолі, Валиної сестри, Тетяночки. Сьогодні, 15 січня, мав листа од Марусі (від 30.12). Недавно прийшов грошовий переказ із Мордовії.

Останнім часом сняться якісь людні сни — чимало рідних, знайомих. Хоч як дивно, літаю в снах і бачу все, що дороге моєму серцю. Снилися всі Ви, Валя, Дмитро, чимало друзів.

Одразу, як приїду на нове місце, спробую дати знати про це, але не знаю, чи то вдасться. Тобто, на гірший випадок відпишу з початком лютого (бо вже написав листа до Валі, піславши його 4 січня). І сниться мені вода — якась тихенька річка, де я впіймав рибину, а цієї ночі був із Дмитриком — так мені було відродно, аж заговорив із ним спросоння — і прокинувся.

Знайте самі й перекажіть Валі — нікому з Вас не треба їхати до мене, бо потреби немає, так само поки нічого не треба слати (хіба конверта в листі). Якщо буде змога зустрітися — то Ви про неї довідаєтеся, а самі ж нікуди не ходіть, нікого не просіть і не лийте своїх дорогих сліз. Мені боляче дуже було читати, як Ти, мамочко, побивалася разом із Валею три дні в Києві — і все марно. Будь ласка, не робіть більше таких помилок.

Скоро Водохреща, сьогодні було 28° морозу, що для цих місць, здається, штука незвична. Але за день-два морози пересядуться, хоч вони мені тут не дошкуляють.

Нехай Валя, переказавши велике вітання Льолі, напише, як ся має Іван та мої сусіди² — хлопці й дівчата. А слати мені рецензію поки не треба, поки адреса не стане сталою. Ще раз прошу Валю: десь має вийти дві книги Рільке російською мовою — коли тільки буде змога, нехай придбає книги мені. Я буду радий із того, що десь вони лежатимуть у Києві, чекатимуть на мене.

Ще раз прошу Вас — не журіться мною. Я дуже задоволений із того, що оперували мене не в Мордовії, а тут, у Ленінграді, де незвично чуйні люди і чуйні лікарі. Не знаю, як мені їм і віддячити.

Найсердечніші мої вітання братам обом із родинами, усім моїм друзям і побратимам, розпорошеним по далеких від мене світах.

То велика допомога мені — знати, що десь далеко є Ви, є Валя з Дмитром, є мої дорогі друзі й подруги.

Спасибі Вам, любі мої.

Зичу здоров'я Вам, дорогі мої.

Цілуючи Вас —

Василь

16.1.76 р.

¹ У Ленінграді в спеціалізованій лікарні Стуса було оперовано з приводу прориву виразки шлунка.

² Йдеться про в'язнів мордовських таборів.

79. ДО ДРУЖИНИ

22.01.1976

Сервус, Вальочку!

Ось поминули й Водохреща, а я все ще не вибрався в дорогу. Тепер уже орієнтуюся, що до кінця цього місяця пробуду тут, хоч мені й добряче докучило: головно через те, що маю абсолютно нетворчу обстановку. А ця вимушена бездіяльність сприкрює це перебування — й істотно сприкрює.

Чую себе вже цілком добре, слід на череві такий, наче б уже минуло з рік — рівний і вдалий. Тобто, давно мені вже час рушати, але на заваді всілякі несподіванки — то маленька

застуда, то щось приблизно схоже до грипу (у Вас, певне, теж грип загуляв?). А на ці місяці грипові не поскаржитися: тут він здавна тримає стіл, як удільний князь.

По-старому студіюю англійську мову і деякі сліди того чую. До Рільке по-старому поки руки не доходять, бо діє принцип завеликих контрастів, що спрацьовує, як автостоп. А від цих нескінченних автостопів мені й голова посивіла.

Трапився томик О.Толстого — “Сестри“ й “Вісімнадцятий рік“ (третьої частини, “Ходіння по муках“ — бракує, як не дивно!). Усю трилогію читав ще за студентства свого. Відтоді враження лишалося солідне про цього автора (Петро І, звичайно, дозріліша річ, але схожа до гігантських полотен Хмелька — декор, манірність, зумисність, одне слово — мистецтво, фе). А це прочитав два романи — і одним твором стало у мене менше.

Пригадую, жовчний пізній Бунін, споглядаючи зверхньо на одномовну з ним літературу сучасників, писав про те, що Толстой, пак, дуже відворотньо подав тут Блока (у Толстого це Безсонов — поет смерті, ночі й тіней, алкоголік і розпусник, стомлений життям і порожнечою власною). Звичайно, щось блоківське (але шаржем) тут пізнається (навіть зовні, в портреті). Але чи аж так, як це твердить Бунін? Втім, хто був його протогеном — мені не болить голова дуже. Я більше здивувався зі стилю. Це письмо досить сирове, особливо в авторському тоні. Певні, як легкий протяг, відчутні паралелі до Толстого — першого. Історичний фон — якогось бульварно-газетярського кшталту. Образи людські в нього виразні, проте й тут не раз даються взнаки перепади життєвого досвіду.

Думаю, що російська проза має нині з 5 а то й 10 авторів, які пишуть не гірше, а то й — відверто краще.

Нудно мені вже в цьому запертку, але шукаєш розради, як можеш.

У моєму стані, виявляється, надто важать дрібниці. От немає газет, журналів і т. ін. — того, що в Барашеві творило день — і запаси спокою дуже скоро з’їдаються, і все починає сприйматися в сторчовому освітленні — всі тіні в тебе.

Чекатиму нині кінця місяця — може, десь там і мій маршрут.

Чи не забула Ти за те, щоб мати напихваті книги Рільке (німецькою і російською, який вийшов чи вийде — особливо, звичайно, цінне мені видання “Науки“). Буде змога — передаси, а не буде — полежать, почекають.

Будь, Вальочку.

Ти мені снишся сумною-сумною, як ожиновий кущ, — і я з Тобою, Валю, ділю тужні спомини.

Мої вітання Славкові й Василеві¹, що вже вийшов з-під одного замка — хай знають, що в мене все гаразд. Уклін мій друзям-киянам.

Сервус!

Василь

¹ Йдеться про Василя Лісового, який щойно звільнився з ПКТ, куди його було запроторено на 6 місяців (див. лист до дружини від 10.08.1975).

80. ДО ДРУЖИНИ

8.02.1976

с.Озерне
Вальочку!

Добився до Мордовії, але трохи не туди. Атена чи Валя Славкова розкажуть Тобі, що це за селище Озерне, де я нині перебуваю (тут трохи краще для ока, ніж там, от лиш для серця гірше).

Я маю право на бандероль. То Ти, будь ласка, або вишли мені кубиків супних, або какао з молоком (змішавши все це докупи). Прошу з 10-20 стержнів довгих і яку легеньку мочалку, щоб нічого не важила. Конверти вишлеш цінним листом.

Мені належить посылка поопераційна (дають усім, кому робили резекцію). Якщо буде на це дозвіл, тоді я напишу Тобі в наступному листі (днів за 7-10, а то й раніше, як довідаюся).

Сиджу поки голісінький і чекаю своїх речей і книг, розкиданих по всій Мордовії.

Через це доводиться заповнювати час усім, що трапиться під руку. Ти знаєш, що на півроку (а то й більше, бо по операції з'явився демпінг синдром) я інвалід 2 групи, тобто, працювати не буду, поки не стане все гаразд і живіт не заросте (лікар сказав, аби стерігся грижі). Симптоми не такі виражені, як раніше, але ще даються взнаки.

Отож, скажи, вітаючи, Льолі, що адреса в мене вже стала і можна присилати рецензію, якої я чекаю¹.

Коли б з кубиками супними було тяжко Тобі, надішли чого іншого (які родзинки чи горіхи чи ще що).

Пиши, які там у Вас новини. Скучив за Вашими листами, жду, коли напише Дмитро. Як там здоров'я Василя Карповича? Нічого не знаю за Ніну — як вона і де вона? Так само й за Славка нічого не знаю. На жаль, я забрав усі його чисті зошити. Спробую переслати. Скажи Атені, що я безнадійно скучив за ним, але вже, певне, і не побачуся в Мордовії.

Мої найліпші і найгарячіші вітання родичам і друзям — далеким і близьким. Напиши мені, що Ти передплатила сюди для мене, аби я знав. Можливо, я зовсім лишуся без газет і журналів. Але і це не біда. Скажи Дмитрові — хай шанується і добре вчиться. Хочу почути, що третій клас він закінчив відмінником.

Цілую. Бувай здорова, люба.

8 лютого 1976 року

¹ Л.Світлична власноручно переписувала рецензії Г.Кочура на Стусові переклади з Рільке і надсилала у листах до В.С.

81. ДО БАТЬКІВ

8.02.1976

с.Озерне
Дорогі мої!

Нарешті — замість Києва — я добився до Мордовії. Але потрапив я до іншого табору. Чуюся значно краще, ніж перед операцією. Тут, на цій зоні, мальовничіше, ніж було на старій, але поки не маю своїх речей — на який тиждень не зможу зайнятися своєю роботою — англійською мовою, Рільке тощо. Клопочуся Вами, оскільки довго не мав од Вас листів. Через це одписуйте одразу. Мною, будь ласка, не журіться, бо все гаразд.

Маю деякі потреби, але їх я викладу в листі до Валі (вона має більшу змогу споряджувати бандероль).

Новин, звичайно, жодних не маю. Поки я тут один, як палець. Жодного молодого земляка. Але маю ж багато роботи на цей рік, то робота й стане мені за доброго земляка.

Тепер їхати до мене на побачення буде гірше: доїхати до Явасу, а потім сідати на автобус до цього селища, Озерного (Атена і Валя Славкова знають, як сюди добиватися, то можуть порадити Валі, що і як, хоч, звичайно, до того часу ще далеко і все може бути). Добре, що до Ленінграда ніхто не приїздив — у майже марну подорож.

Будь ласка, поширше прописуйте, як себе чує мама, тато, як працюється Марусі, як вчиться Тетянка. Великі мої вітання братам із родинами — Михайлові та Дмитрові.

На цьому буду закінчувати. Листа Ви, звичайно, перешлете до Валі, а їй я напишу перегодом — через декаду приблизно.

Цілую Вас, любі мої.

Зичу Вам здоров'я.

І прошу ще раз — не турбуйтеся мною. Справді, в мене все гаразд нині. Отож, будьте спокійні за мене.

Ваш Василь

8 лютого 1976 р.

82. ДО ДРУЖИНИ

24.02.1976

Вальочку, княгине-князівно моя!

Вітаю Тебе з весною, зі святом світу. Я знаю, що Ти в мене славна (а стала ще кращою, а будеш іще кращою — такою гарною, що довкола Твого чола засвітиться німб — святої жіночності). Зумисне взяв у дужки, аби Ти часом не загорділа, не запишалася, не задерла свого філігранно чеканеного носика.

Цілую Тебе. Цілую Тебе. Цілуючи, люблячи. Люблячи, цілую.

24.2.1976 р. Василь

83. ДО ДРУЖИНИ

26.02.[1976]

Сервус, Вальочку!

Перепрошую, насамперед, що всі мої вітання прийдуть до Тебе із запізненням. Справа в тому, що листа до Тебе від 19.2. сконфіскували через щось і довелося звертатися до Тебе через Донецьк.

Я вже писав Тобі, що мені можна вислати бандероль (досі, напевне, Ти вже її й післала). Що ж до пакунка, то на нього дозвіл я маю зовсім недавно і, скориставшись нагодою, вже чекаю (аби швидше дійшов). Через це, будь ласка, не сердься, що я звільнив Тебе од неї. Це тільки через те, що не всі харчі є в Твоєму розпорядженні. Коли ж щось трапиться і московське висилання не вдасться, тоді я апелюватиму до Тебе знову (писатиму числа 5-10 березня, гаразд?). Що я нині поробляю? Головне — скучаю, нуджуся і нидію. Крім того, читаю. Скажімо в “Вопросах літератури” натрапив на цікаву статтю Ю.Давидова “Чи подолана людина?”. З задоволенням прочитав увесь польський номер журналу “Вопли” (ч. 12). Разюча картина, особливо коли думаєш про Вашу тамтешню періодику. І за обсягом, і за автурою, і за насиченістю, і за виднокраями, яких сягає око допитливих польських літераторів. Я вже думаю, яка то буде відрада — передплачувати польські газети й журнали, аби остаточно звільнитися од невеселого заняття — читати українську періодику. Одержав “Жовтень” № 1 — побачив, яка біднота інтелектуальна, яка проза нища, які вірші, які статті. Єдине, що спинило око — стаття про Йова Кондзелевича (візьми історію українського мистецтва — і подивись фрагменти Богородчанського іконостасу!). Враження від журналу

— ніби знову вся Галичина перерита шанцями, ніби годинник історії став відставати в кабінеті редактора років на 30. І нащо я передплачував цей журнал?

А от зі статті Януша Термера я довідався (Вопли, № 12, 75, с.80-94), як зле я знаю поляків. А все через те, що років 10-15 витратив не на те, що треба: читав загумінкових авторів, а не знаю таких майстрів! Навіть поезії не знаю — бодай у тій мірі, щоб якось орієнтуватися в цьому морі імен, проблем, творів, напрямів! Як на мене, є й гарна стаття К.Цибенко “Польська література в Радянському Союзі” — докладна й уважна. А уривки, рецензії і т.д., що подають тут про Парандовського, Стажинського і деяких інших — розкіш!

Цікаво було б порівняти, що з зарубіжних авторів і скільки видають у Польщі і скільки — на Україні. Цікаво порівняти періодику і зміст її — і відстані стануть відчутні добре.

Валю, просив би Тебе дати знати, що Ти пренумеровувала для мене на цей рік. Коли таке робила — то сповісти, аби я знав, чого я не маю. Бо мені зробили таку передплату на півроку: Современная художественная литература за рубежом, Вопросы литературы, Вопросы философии, Новый мир, Наш современник, Природа, Вокруг света, Жовтень, Всесвіт, Літературна Україна, Литературная газета, Книжное обозрение. Власне, шкодую за “Иностранной литературой”, яку, може, матиму з півроку, а ні — то обійдуся й так, бо матиму чимало клопоту й без того. А з часом для роботи тут поза всякий сумнів тяжче, ніж було в попередніх умовах.

Просив би Тебе довідатися й дати знати, як мені ферроскорбін у цих змінених поопераційних умовах.

До Рільке поки не повернувся, бо чекаю рецензії (це одне), а друге — щось поки не зібрався на силі наче. Настроїтися на нього поки не можу. Будь ласка, не май серця на те, що довше нічого не висилав із віршів чи перекладів. Я читаю — і так виправдовую течію часу.

Чуюся краще. Отже, підстав до надмірних хвилювань немає. А свій стан оцінюю як цілком терпимий, коли не сказати голосніше. Симптоми демпінг синдрому незначні, вони дають про себе знати не часто і з більшими проміжками. А проте напиши, що це таке, бо лікар сказав — може розвинутися холецистит. То чи не збиває його, скажімо, звичайний аллохол?

Нарешті, Валю. Оскільки в Києві назбиралося багато новин, про деякі з яких я читав у “Литературной газете” на початку лютого, то пропиши все. Може, зайде до Тебе такий Віталій, сестра якого мешкає в Києві десь за автовокзалом — то не здивуєшся. Моє знайомство з ним було випадкове, коротке, але приємне, хоч, звичайно ж, і надто приблизне.

Уклін мій моїм друзям і подругам — повсюди сушим.

На тому, певне, закінчуватиму, аби не спізнитися до пошти. Цілуй Михасю, скажи, що довгого листа її не мав.

Щастя Тобі.

Вітаю дядю, цілую Тебе, чекаю звісточки од Ніни.

Цілую — Василь

Пишіть при потребі цінні листи (на 10-15 карб. вартості), аби листи доходили.

84. ДО СИНА

26.02.1976

Синку мій, Дмитрику!

Одержав Твого листа, якого Ти був написав мені до Ленінграда. Побачив, що Ти ще не звик писати листи, хоч пишеш уже досить славно. Напевне, Тобі треба частіше викладати свої думки на папір. Намагайся це робити частіше. Напиши, скажімо, як Ти провів свій

вихідний день. А ще краще — розкажи, яке Ти бачив кіно чи гру. Перекажи його, подумай, чи добре грав той чи інший актор чи гравець. Хто з них сподобався Тобі більше. Чим більше Ти висловиш своїх думок, тим краще. Отак напиши, а через місяць — перечитай. Побачиш, що міг би написати краще. Спробуй виправити, що Тобі здається невдалим. Так Ти навчишся писати краще (тобто, ще краще, ніж досі — скажу Тобі такий комплімент, а Ти подумай, чи справедливий він, гаразд?).

Чи вмієш Ти їздити на ковзанах? Чи бував Ти на катку — в Піонерському парку?

Пиши до мене частіше (раз у місяць) і пиши побільше. Треба ж нам якось звикати одне до одного, бо ми вже й так добре забулися. А забуватися не слід. То на допомогу треба брати перо й папір.

Цікаво мені як Ти допомагаєш мамі і деді (“деді” — слід писати, а не “деді”, як Ти пишеш). А по-англійському дедді — це тато. Пишеться daddy. Особливо взимку, коли робота менше цікава, ніж у садку. Звичайно, мене цікавить, чи Ти часто студишся (тобто, слабуєш на горло) і взагалі — як почуваєшся. Бо від здоров’я залежить, чи будеш Ти козаком чи ні.

Бувай здоровий, сину!

Вчись добре, гартуйся і дбай про маму й дідуса.

Тисну Твою руку, бо ж чоломкатися хлопцям не подобає.

Твій тато

85. ДО ДРУЖИНИ

8.03.1976

Сервус, Вальочку!

Одержав два Твої листи. Так само одержав два листи від батьків — мами й тата. Нині чекаю, коли Льоля перешле рецензію, яка стимулюватиме мене до праці.

Прошу — не сердься, що в лютому я залишив Тебе без листів. Написав був до Тебе ще 19.2., але листа сконфіскували, хоч підстав до того не було жодних. Гадаю, що мої ображені кийівські бесідники¹ наструнчують декого, аби робили такі ось речі. Через це я другого листа післав 26.2. до батьків знову — вони, певне, матимуть його аж у середині березня. Більше листів не було поки ні від кого.

Спочатку відповім на деякі питання медичні.

Жаги в мене немає, нудить не кожного дня, а приблизно 1-2 на тиждень, здебільшого вранці після їди. Гадаю, що вадить масне (навіть у скромних дозах) і солодке. При цьому, хоч сніданки мої одноманітні, коли нудить, а коли й ні. Через це я вважаю, що, окрім їжі, важать якісь внутрішні цикли. Помічав, що по недосипанні це буває неодмінно майже. Окрім нудоти, в такі дні чую легке запаморочення, підвищене серцебиття, трохи вкидає в піт. Бажано це перележати — яку годину, аби відпустило. Рвоти немає ось уже два місяці. А відрижки бувають по їді (гадаю, через поменшений шлунок) — самим повітрям, без специфічних яких-будь запахів.

Отож, рвоти немає. А коли була (в кінці грудня і на початку січня), то часта — самою жовцю (і лимонна жовта на колір), гірка, малими дозами (бо нічого тоді й не їв). Рвота тоді була при повній відсутності апетиту, їжа викликала відразу. Відчуття терпкості в роті тоді було велике, воно збереглося досі, але менше виявляється. Таке відчуття терпкості і невеликої згіркості є постійно й тепер, особливо вранці, після сну. Від цього їжа здається несолоною і несмачною — як трава (це якась певна втрата смакових відчуттів). Нічної рвоти немає (була в кінці грудня).

Біль є, але непостійний — то з'явиться і рівно тримається (глухий тупий біль на тому ж місці, де була раніше виразка, тобто трохи вправо від підложечки) — існує кілька днів підряд на одній висоті, то зникає. Висота болю, коли є, незначна, не надто докучає.

Кишечник поводить себе значно краще. Ні гуркання, ні надимання (останнє буває рідко і викликається горохом, коли виникає — біль уже інший: не той, про який я щойно згадував, а різкіший і тимчасовіший (не довше доби). Стілець регулярний, нормальний за густотою, отже, відхилень (запор, понос) майже не буває, в кожному разі відхилення — досить рідкісні. Кольору теж звичайного, світлого.

Відчуття гіркоти й прісності (це одне відчуття — на язичку і губах) — постійне майже. Але вранці відчутно більше — гіркоту-прісність.

Уранці язик обкладено — білим нальотом, трохи пересихають губи (теж майже постійно). Тому хочеться пити побільше.

Вага — перед операцією мав 71 кг. Одрразу після стола (на 4-й день по операції) мав 65 кг. Коли почалася рвота і згубився апетит (кінець грудня — початок січня) — вага зійшла до 61 кг. (десь за 10 днів). Останнім часом важу коло 66-67 кг. Від рвоти мені в Ленінграді давали кілька днів фурдамін.

Апетит є. Але відчуття слабості дуже повільно зникає — якась немічність чується, трохи занижений тиск (може, цим викликані деякі відчуття, які я переносю на рахунок демпінг-синдрому). Часом б'є млість, особливо при перегріванні — тоді серце стугонить, памороч, нудота.

Від молока, здається, трохи здуває (але не настільки, щоб відмовлятися від нього). Проте напевне сказати не можу поки, як діє молоко. Що ж стосується ковбасного сиру твердого чи плавлених сирків, то злих наслідків не чую од них.

Яка кислотність — не знаю (бо після операції аналізу в мене не брали). За суб'єктивними відчуттями вона або нормальна, або дещо занижена, але неістотно. Звичайно, нерозкладена, не нейтралізована жовч є, але за симптомами треба сказати, що не надто значної кількості. Дієта, яку мені поки дають, звичайно недієтична, але трохи краща за звичайний стіл. Тепер мені роблять застрики вітамінів. Скоро буде молода трава — і їх стане більше (кульбаба!). Звернуся із заявою до відповідних інстанцій, аби дозволили бандероль із оксиферроскарбомом. Коли дозволять — дам знати, а ні — спробую інші способи (вікалін, може, й альмогель, коли останній не завадить, судячи з призначення: підвищена кислотність! хоч це стосується й вікаліну теж).

Отож, Валю, я відповів на всі питання. Будь ласка, заспокой батьків, бо в них надто жаске уявлення про мій стан. Що ж до пакунка — то я його матиму вже скоро (Ти вибачай, що звільнив Тебе од обов'язків). А коли щось завадить — тоді напишу Тобі — з наступним листом у кінці місяця.

Валю, напиши, як Ти себе чуєш. Чи не хворіла і чи не хворієш? І напиши, чому перестала снитися часто (хіба раз у місяць). Власне, сновидіння мої змінилися (часто не пам'ятаю). Щось сталося з пам'яттю — за останні півроку. Багато забувається чого. Я вже думаю, чи не наслідок наркозу, операції, ліків і т. ін.

Крім того, Валю, прошу відповідати на ті питання, які я ставлю. А Ти їх геть усі обминула. Як зайде той хлопець із Корчуватого (Віталій) — напиши. Чи хай він напише. Так само повідом, куди пише тепер листи Валя Славкова, так само й Ніна і як вона там. Цікавлюсь і долею інших дніпропетровців — в зв'язку з тим, що вичитав у "Литературной газете". Як там поживають кияни і вся світла родина Льолина (вітання!). А то, беручи Твого листа, одразу бачу, що Ти спішиш написати один аркушик і післати — як відчепно. Це, звичайно, не так — знаю. Але пиши ж побільше трохи, просторіше! А щоб листи Твої доходили —шли цінним листом.

Усі Твої грошові пересилання я мав — дякую. Більше їх не роби, а з преси нічого не передплачуй — навіть Иностранной литературы. Коли Тобі не тяжко — вишли 2-3

комплекти різні відкриток київських пейзажів — пам'ятки архітектури і т. ін. (скажімо, Софія, Печерська Лавра і т. д.). Це — в цінному листі можна робити. Але не обтяжуй себе тим. Квіточок-відкриток більше не шли.

Від Віри Вовк нічого не маю і не знаю, як їй написати — коли виберуся з листом. Може, аж у квітні. Бо в березні не зможу — зважаючи на обставини.

Чим я займаюся? Трохи щось написалося (аби не наврочити!). Я боюся, чи не зачепив хірург чогось того, що писало вірші раніше, але, здається, не зачепив. Просто за півроку я ще постарів і не при звичаївся до змінених і загамірних умов. Ось оговтаюся — і стане звичайніше і тоді буде легше на душі.

Тимчасом прочитав кілька гарних книжок. Тепер читаю поезії Лесі (перший том із 12-томовика) — давно її не читав, але захвату особливого не маю. Думаю, що коли б більше сили — зміг би виявити словом, чого вона в мене як поетка викликає подвійне враження. Але нема сили — заглиблюватися в тему. Певне, бракує чогось — написати про це. Милуюся не раз її мовою, але того ж мало. Як мало й “Товарищі на спомин” і кількох ущипливих — у дусі Сивенького-Самійленка — сатир. Цікаво бачити, як тяжко бути нашому поетові — рухати реальність на собі, як тяжко чути не допомогу цієї рідної реальності, а заваду, стрим, обтяження. Один Шевченко виламався з цих пут, решті довелося йти в річищі, в баговинні. Леся, здається, не уникла цієї долі. Хоч незалежність її од умов — значно більша за інших. Світ абстракцій і народницької — в дусі Плещеева — поетики. А замальовки її більше думальні. Вона мислить, бачачи. І — передусім мислить, замість більш гармонійного Гетівського *male Künstler, rede nicht* (малюй, митцю, не провадь). Надто часто провадить. Але, певно, гріх те все казати, бо ж у неї і часи були не до малювання, а до провадження. Рятівна барка нашого гурту (я літератор тільки, а не) так само добре таки тече. Бо просмолена зле — і бозна-чим просмолена. Отож, напевне, мені було б самому значне краще, аби Леся мені більше була до вподоби.

Хочеш, Валю, то чую кризу творчу. Не втрату потенції творчої (здається, Бог поки не забрав і це), а саме кризу. Того треба було сподіватися колись.

Сьогодні, проти 8 березня, Ти мені снилася — перед ранком. Не знаю, чи це дійшли до мене Твої флюїди (дай Боже, аби так, хоч це і надто розкішно — так думати), чи я викликав у сні Тебе, а не докликався і сам зробив так, щоб Ти мені наснилася (найкоротша і найлегша дорога здобути відряду). Але нічого не вийшло. Бачив Тебе, щось готувався — бути з Тобою, а нічого не вийшло — ні з розмовою, ні з чим. А все винні Твої короткі листи! Звичайно, винний і ще хтось, але про нього я провадити не стану, хоч і годилося б сьогодні.

Хотів переписати кілька нових віршів, але певне, робити не буду на цей раз. Май зі мною поменше клопоту — отож, коли Тобі тяжко переслати види з Софії й Печерської Лаври — то не роби цього. Я, коли надто закортить, спробую замовити через “Книгу — поштою”. Просто незручно завдавати Вам зайвих турбот.

Дуже шкода, що не знаю нічого за київське життя. То хоч Рита писала — про концерти, вистави, експозиції, а це вже і її листів нема. Михасиних побільших не пускають. Ти відписуєшся на кільканадцять рядків, рідні мої просто не в курсі справ — от і нудьгую за всім тим, що там у Києві чи поза ним.

Здається, англійську мову я трохи підтягнув — віддаю їй щодня по 2-3 години (але ж пам'ять!). Іншим часом — читаю, аби не лишатися на самоті, від якої я намагаюся тікати і вже навіть відвик од неї.

Прошу, розкажи мені про київську весну, про київські квіти, котики вербові, проліски, про Дніпро з Володимирської гірки, про Софію — як вона мерехтить із узвозу — від площі Калініна йдучи вгору. А ще розкажи, як Ви з Дмитриком бавитеся — під веселий настрій. Одне слово — позич мені трохи веселого настрою, а я Тобі його зичу — в цей славний сонячний день, коли тут зрання було до 28° морозу, а вдень виширилося сонце і навіть обачно закапотіло зі стріх.

Будуть якісь іще новини — дам знати у другому листі. А Ти дай знати про моїх однокашників.

Цілую. Вітаю.

Василь

8.3.76 року

¹ Мова про співробітників Київського КДБ, які провадили з В.С. “виховні” бесіди, від ведення котрих він категорично відмовлявся.

86. ДО СИНА

8.03.1976

Вітаю, Дмитрику!

Маю багато завдань для Тебе, прочитавши цікаву книгу, де розповідають про календар, тобто, про те, як люди здогадалися, що рік має 365,25 доби. А місяць прибуває і убуває за 29,53 доби. Скільки разів за рік буває повня? Подивись у календарі відривному, коли буває перша повня в січні, а решту вирахуй сам. А мені напишеш, а я перевірю. Май на увазі, що помилка в 2-3 доби можлива. Колись люди визначали дні за Місяцем і його фазами. То скільки у них було місяців?

Напиши мені, так само за календарем, коли яка зірка і де з'являється на небі. Скажімо, Сіріус з'являється: на сході при сході сонця, на заході при сході сонця, на сході при заході сонця і на заході при заході сонця.

Це можна писати про кожен місяць, щоб менше було Тобі роботи. Тоді Ти напишеш, коли рухався в Києві (чи Москві) Телець (сузір'я Плеяди), Оріон (сузір'я Бетельгейзе), Сіріус Великого Пса, Арктур Волопаса, Вега Ліри.

Бо кожна зірка має свій час — сходити й заходити. Тому колись один давній грек писав: збирай урожай, коли сходять Плеяди.

А знаєш, що колись рік починався з 21-22 березня, коли ніч дорівнює дневі?

Колись не вміли рахувати днів року, бо не знали, скільки триває рік, тобто, за скільки земля обкружує довкола сонця (точна цифра: 365 днів 5 годин 48 хвилин 46 секунд, або 365,2422 доби). Думали — 355 днів, 364, 360, а виходило так, що січень ставав у липні, тобто, коли зріли вишні, а липень був у снігу й морозах.

Юлій Цезар у 46 році до н.е. увів рік з 365,25 доби. Але за 4 роки набігало 44 хвилини, а за 128 літ — ціла доба. Через це до 1582 року набігло аж 10 днів. Їх скасував папа римський Григорій 13, що пропустив 10 днів, і з 4 жовтня стали рахувати не 5, а 15 жовтня, щоб зняти те, що набігло. А на 1918 рік, коли у нас запровадили григоріанський календар, набігло вже 13 днів, через це по-старому 1 січня, а по новому — 14 січня.

В СРСР запровадили новий календар з 14 лютого 1918 року.

А скоро, може, зроблять такі місяці, що кожен день, скажімо 1 січня, буде у суботу і суботу — кожного року. Про це я Тобі напишу в іншому листі. Стеж за небом і зірками — дивись, що кожної ночі багато зірок рухається.

Бувай здоровий і кинь грипувати.

Тисну Тобі руку — тато.

8.3.76 р.

с.Озерне
Вітаю, Вальочку!

Сьогодні в мене трохи радості — одержав листи од Рити, Михасі, Світлани — трохи відчув Київського музею (перепрошую, але Київ згадується мені як музей, може, як Кирилівська церква, де ми ходили колись утрюх, а хупава молода співробітниця щось провадила і не зовсім не до речі). І окремі сцени, слайди, сказати б слід: Дмитрик із Миросиком розмовляє з Юрком, Валя йде присмерковим снігом, що рипає під ногами, і щось таке розповідає, про що вона раніше розповідати не зважувалася. Зал філармонії (іншого не хочу!), де звучить Бортнянський. Багато гучної публіки, де кожен із слухачів (а більше — глядачів), вийшовши на публіку, плеще в долоні, віддавшись хвилі імперсонального ентузіазму. Михася готує дієтичну зупу (священнодіє, бо до Михасі будні не пристають!) і, журно всміхаючись, думає, кого могла б почастувати. Рита в димчастих окулярах з'являється на роботі в новій сукні, а все ті ж співробітниці почали охи й ахи. Львівські завулки, сніг, болото, туман утаємничує таємниці. Ну от, за це й дякую дуже. Михасю, на Бога, не сердься (чую, чую!) — так мені сутужно з листами, ніяк озватися. Слава Богу, що Борис Дмитрович може насолоджуватися Шукшиним (слухаючи?). Японської новели, Світлано, не одержав, бо згортаю свої попоти читацькі перед великим стрибком — у безодню сходу.

Сьогодні, Валю, довідався із жалем, що Ти робиш якісь кроки вирвати мене з цього благословенного краю. Я Тебе розумію (і дякую, любя), але заради Бога — не треба того. В моїх очах це неестетично: Твою чистоту янгольську іспитувати ось такими спробами. Віддаймося, Валю, долі. То найсправедливіше й найкраще для нас. Як Бог дасть — так і буде. Гаразд? І, звичайно, не сердься, що я підглянув кілька (на жаль, дуже мало, бо спостерігав крізь шпару туги й забуття) сценок із Твоїх буднів. О, як мені було приємно розмальовувати ці абриси в гарячі тони радості, що Ви десь там є, рухаетесь, розмовляєте, щось у когось питаєте, тобто, Ви не тіні китайські, а постаті повнокровні. Дуже був би радий, аби Ти переписувала мені якісь такі замальовки кількадевні, аби хоч так наблизити Тебе до себе. Невже це так багато я прошу, га?

Трохи зі своїх новин: чуюся краще після серії застриків вітамінних, вікалін мені шкодить (іспитував на собі), демпінг-синдромні гості приходять не так часто, як раніше. Може, помаленьку відвикну від них? Буду, звичайно, ставити питання згодом про стаціонарне лікування (коли таке можливе в цьому краї), а ні — перекліпаю якимось. Пакунок буде за два-три дні, і Ти, прошу, не май серця, що я позбавив Тебе цих пакункових турбот.

Недавно одержав Льолину рецензію на сонети — і це трохи стимулює мою роботу над другою частиною сонетів. Звичайно, робота йде повільно, бо щось не повертається поки до мене.

Зараз упорядковую свої рукописи — на випадок чого мати менше речей у рюкзаку, але то робота без кінця-краю. На жаль, поки ці заняття не запалюють — клімат якийсь тут не той. Але боюсь про це провадити. Може, дасть Біг, я ще зможу створити для себе клімат і не помічати довколишнього.

Тимчасом читаю “Беси” Достоевського — і дратує мене автор кожною сторінкою, кожним епізодом, про що б не провадив. Не дай Боже мати такого генія.

[Закінчення листа бракує.]

88. ДО ДРУЖИНИ

11.05.1976

с.Озерне
Чолом, Вальочку!

Пишу Тобі третього травневого листа — аби убезпечитися, що бодай одного Ти матимеш. Не нарікай, що не маєш листів — я не винен.

Знаєш, скоро я почну думати, що Ти — фігура сніва. Довго тягнеться піст — перед великодньою радістю — далекої зустрічі, часу останнього, четвертого побачення нашого, коли різьблені передосінньою задумою зорі серпня нашого засяють у душі — звомплені і пригашені. Триматиму свічку перед Твоїм обличчям — аби роздивитися добре, довго долатиму забуття, що схолодило кров. Бо вже боюся розминутися з образом, правдивішим за Твою яву, втративши чар терпкої тужливої радості, що надихала мої вірші. Заходить пора останньої відради — осінньої. І не дай, Боже, не подолати — смуги відчуження, аби не знати її повік. Здоровлю Тебе, далека журавко моя, всім віщунам наперекір — зичу щастя!

Отже, термін видження — той же. Висідати — на Явасі, де на Тебе чекатиме автобус — до селища.

Заздалегідь бий телеграму до владців моїх — чи можна відважуватися на мандри.

Віршів не шлю — бо не дозволяють переписувати в листах — незалежно від змісту. Радять писати їх у зошити і поки тримати при собі. Скоро, може, буду на лікарні.

Порадь мамі — хай при своїй хворості спробує поїсти їжачатини — ніби дуже добре допомагає.

Мав листа від тата, де він згадує про свої звертання на адресу з'їзду. Мав вітання од Рити, Марусі. Листів змістовних майже не маю. Зрештою, всі змістовні листи пишуться не для мене, це вже я пересвідчився неодноразово.

Чуюся в межах. Як там мої відповіді на лікарняну анкету? Ти одержала півлиста через те, кажуть, що далі йшли переписані вірші. А їх слати не можу.

Заспокоюй батьків, аби не бентежилися з приводу листовної перерви. Їй-богу, я не винен у тому.

Мав листа від брата Дмитра.

Вітай Надійку і всю її родину.

Уклін мій Василю Карповичу, всій Шуриній родині, всім добрим людям.

Карточки української архітектури мав, 40 карб. од Марусі теж, пакунок одержав нарешті.

Бувай, Вальочку!

Цілуючи краєчок ризи Твоєї

Василь

89. ДО ДРУЖИНИ

Травень 1976

Люба моя, вітаю з Днем народження. Хай Тобі щастить. Хай Бог воздасть Тобі за Твою добрість велику.

Самого спогаду на дні,
як зірка у криниці,
вона з'являється мені
і світить і святиться.

Та зірка — це Ти. Дякую Тобі. Дякую, Господи.
Цілуючи, сколінений перед Тобою — Василь
травень, 76 р.

90. ДО ДРУЖИНИ

3.06.1976

Чолом, Вальочку!

Поспішаю надіслати до Тебе листа, аби не зволікати напотім. Третій тиждень добуваю на лікарні, може, знову повернуся на зону, але куди? Зробив заяву, аби не повертали на 17-А, хоч мого прохання, звичайно, замало.

Умови існування мого все ускладнюються — на моє здивування. Я, здається, за весь час не позивав жодного янгола-охоронця, проте слід заявити, що владу наді мною вони мають, чесно кажучи, тільки місцеву.

Нудно мені сидіти на лікарні без книжок, за нудьгою місця не знайду. Вірші ж — саме збиткування: то починають іти, наче кров із горла, силоміць подержать коло себе і вже: накивали п'ятами, накидали оком — вибачаючись за короткі гостини, за пута приємні, за розлуку. І що зробиш? Мабуть, на цьому світі тільки й радості — підставити свої руки під золотий потік натхнення — і пригубити води. Бо більшої втіхи немає.

Вальочку! От Тобі вже без малого двадцять років. Вітаю, любя, відірвавши від книжок свої очі (а що тут читаю?).

Знаєш, я вже думаю, що сон триває надто довго — не життя, а мрія про нього. Так би хотів побачитися з Тобою, усіма рідними, але як їхати сюди? Надто багато клопотів додаткових. Доведеться ще лікуватися якийсь час, а потім не знаю, як буде, на яку навіть зону повернуся. Може, я прискіпливий надто до свого терапевтичного спокою (як показав огляд, кислотність дещо занижка) — може. Але куди не візьми — все не так, як годилося б. Як пухир на носі, це видження! Боюся марної подорожі — гроші витратиш, згаєш час, стомишся — і дарма. На олівець зауваж собі, аби не забути, заховай у пам'яті: коли б відважилася їхати — то добре зберися з вістями про моїх односельців — давно їх не бачив.

Вийти до крамниці — не пускають. Втім, це дрібниці — і пакунок і все решта. Я чекатиму Тебе, своїх рідних, любих, а решта — пусте. Не забудь перед тим дати телеграму на адміністрацію — чи дозволено буде. Прибути можеш на понеділок, 12 липня (матиму день, від сили два — і це в кращому разі).

Будеш із Марусею — добре, із Дмитром — добре.

Скажеш, скільки листів за період з лютого по травень Ти дістала (писаних із 17-А). Бо деякі квитанції непереконливі можуть бути.

Вітай Яремову маму, Михасю, родину Ритину.

Уклін мій родичам.

Цілую Тебе, любя.

Дмитрові тисну руку.

Василеві Карповичу — теж.

Віршів цього разу не буде. Але чи будуть разу наступного? Бувай. Додаю 2 відкритки.

3.6.76 р. Василь

Вальочку,

Додаю кілька шкіцових віршів, недотягнених і недороблених, але в них щось є — надія, що з того щось вийде.

[Далі йдуть вірші: “І прийде і згуртує й поведе...”, “На тихі води і на ясні зорі...”]

Ще двійко віршів — теж чернеткового рівня, але хай Ти їх матимеш, люба.
Цілую, лебедине моя.
Обіймаю — крильми своїми, нахиливши шию, аби Ти поклала свою — маючи підпору.

Люба моя Вальочку!

Із Днем народження вітаю Тебе вкотре, воліючи здоровити щоденно: Ти на те заслуговуєш. Бувай щаслива, лебідко моя.

Василь
Червень, 76 року

91. ДО ДРУЖИНИ

5.07.1976

Вітаю!

Чи одержувала Ти листа від 14.V.76 р. (цінний лист на 10 карб.)? А наступний який був?

Одержав, Вальочку, дуже скупого листа від Тебе. Дякую, не за те, що скупий лист — і надто. За те, що він — Твій. Приємно було бачити й руку Дмитрикову — з усіма помилками (не так багато, ні). Але чому в Тебе таке життя — без новин? Чи вони для мене нецікаві, чи їх просто нема, чи Ти не можеш мені їх переповісти? Побачення моє ще проблематичніше, ніж було. Швидше за все — його не буде. Шишки посипалися на мою голову — як з дерева. А що я винен — не знаю. Щоправда, часом не стає витримки, на мій стан потрібен залізний спокій і самовладання, а в мене тепер нема не тільки залізного, але й мідного. Що вдієш? Експансивність моєї натури — холод і жар — локомотиви моїх віршових занять і водночас — найтяжчі бичі, що вицьвохкують проти мене. Така вже, певне, доля. Але не буду більше з тим. Із листом до Тебе спізнився попри свою волю. Зате день Твого народження весь час на зимній (занадто!) самоті¹ уявляв — кінець Твого робочого дня, вечір, ранок свята — певне скромного, так, аби не виходити за зручний простір, скромнице. І тих думок самотніх про Тебе мені стало на кілька довгих до Тебе віршів — нашіптуваних устами самими, бо зафіксувати їх було годі. Ось воно і повторення тієї ж теми: жар і холод мого темпераменту реалізувалися в аскетичному декорі пригашеної сцени — де йшла надто довга п'єса одного актора. Власне, було не до акторства, я був змушений пригадувати солістів ансамблю Вірського (гопак! гопак!), аби їм наслідувати — коли не в майстерності (ще б пак!), то в інтенсивності рухання. Але думав про Тебе — і вимагав, аби Ти провідала мене в хапливому сні-зморенні — й Ти покійно приходила. Певне, знала, що коли в когось жодної відради немає — Ти маєш прийти, хоч би й як не хотілося, не було коли і т. ін.

Трохи написалося віршів, але, на жаль, подати їх Тобі в дарунок не можу через старі причини малозбагненого недозволу. До речі, ачи не мала Ти листа з Барашева місячної давності (Твій лист від 16.6. свідчить, що ще не мала). Цей лист я спробую подати за рахунок свого втраченого ліміту за червень, але не знаю, як воно вийде.

Я вже писав Тобі, що права на пакунок позбувся. Тимчасом готую другий пакунок із книжками до Тебе. Так само застерігаю, що можуть бути попереду нові перерви в листуванні, отож дай спокій собі й батьків заспокоюй, аби там не бідкалися.

Останнім часом, уже липневим, став чути дещо гірше на здоров'ї. Нарешті дочекався шлункового соку, який став пити, але застудився трохи, з'явилися болі на старому “виразковому” місці. Не знаю, може перейдуть, а ні — то помалу готуватимусь до другої серії лікування — кустарними способами, оскільки ці — найгарантованіші.

Перечитав матеріали з'їзду письменників — заднім теж числом. Здається, все по-старому. Щось не подобається людям у Тендрякова, а решта все гаразд — так і всі українські промовці провадили.

Нарешті закінчив читати книгу Скринникова про Івана Грозного² та славнозвісну Олександрівську слободу. Цікаво було уявляти опричників в одязі іноків (висвячувалися од своїх діянь), цікаві епізоди з “англійськими” настроями царя. Цікаві експерименти з культурною традицією: цар зробив так, аби сліди літописання загубилися в слобідці! Цікаві моменти з синодиком: “помяни господи 1505 человек а имена их ты сам господи веси”, цікаво читати, де і в якому році скільки осіб було “отделано”. Цікаві й візити царя со товарищи до Пскова й Новгорода (“по малютине скаске в ноугороцкой посылке Малюта отдал 1490 человек (ручным усечением ис пищали отделано 15 человек)”. Хотів би прочитати всі першоджерела того періоду, аби все побачити рельєфніше. На жаль, такої нагоди ще довго не матиму.

Прочитав “Франкфуртську школу” (М., Мысль, 1975р.)³, але розчарований, бо від монографії сподівався на більше. Але окремі цитації прокривають двері — і заради цих окремішностей і була читана книжка. Це і думка Гайдеггера, що розум є запеклий розум мислення, і Адорно про історію — як шлях саморуйнації просвіщення, і про інструментальний розум, і некрофілія — як тенденція духа (за Фроммом) і вдалий вислів іншого філософа — про філософію придворного (надвірнього, мабуть) блазня. І думка Горкгайма, яку я повторював кілька літ тому, обстоючи себе: “Теология есть... надежда, что несправедливость... не может быть последним словом”, і Габермасове “техніка є кайданами звільнення”, і вивід Адорно, що філософія є прагнення сказати про те, про що неможливо сказати, що міраж філософії є виявом невисловленого в ній самій, тому вона — як музика і пасажі про облудне мислення, знаряддя масової маніпуляції — стільки ж примусової, як і добровільної (пристрасть індивідуальна — бути приневоленим до череди). Габермас і пише, що кожна суспільна свідомість є облудною — мовляв, уже через те, що протилежна саморефлексії.

Ще прочитав давнішу статтю Г.С.Померанця “Некоторые особенности литературного процесса на Востоке”, вміщену у збірнику “Литература и культура Китая”, М., Наука, 1972 р. Збірник присвячено пам'яті академіка-орієнтолога Алексеєва. Автор називає Захід вогнищем модернізації. Там, мовляв, своя ламана лінія стильових змін. На Незаході (від Німеччини — на Схід), де все було пізніше, стяжки стилів (просвіщення з чимось іще), в одній літературній течії було по декілька струменів, терміни, повторюючи західні, були набагато місткіші. “Зигзаг истории культуры (Ренессанс, барокко, классицизм просвещения, сентиментализм, позитивный реализм) не Незападе оказывается сплюснутым, как сложенная гармошка”. Окремі автори — Пушкін, Гете — існують у 2-3 літературних епохах (сліди поспіху, аби не відставати і надолужити, форсувати за 4 роки). На Незаході — анклавність, острівність культурних процесів (термін не дуже точний, бо надто цікава думка: у Франції було, бач, Просвіщення один раз, і пройняло собою майже весь регіон і всі соціальні верстви; на Незаході воно накочувалося кількома хвилями, облігши багато десятиліть. “В России было дворянское Просвещение, разночинное, а на рубеже 20 в. — по окраинах и городских низах” — те, чого не було і в Японії навіть. Цікаво? Без сумніву. Пояснення — нема. Шкода. Зате є змога домислювати самому. Нарешті, на Незаході був етнофільський, “почвенный” характер романтичної реакції на Просвіщення. Західні романтики втікали за межі своєї країни, незахідні — в старовину. Романтизм Сходу весь ксенофобський (цікаво було б прочитати Н.Страхова, Борьба с Западом в нашей литературе, СПб, 1882 р.!). І, каже, “королевским заменом этнофильства стал внутренний мир человека, полусознательные и бессознательные ценности и привязанности”. Це все — ескізно, нотатки на маргінесі, читаючи “Восток и Запад” академіка Н.Конрада. Але дещо помічено цікавого і спонукає до

роздумів. Щоправда, роздумувати не так легко — на спорожнілій території пам'яті. І все ж таки...

Певне, буду закінчувати на цьому. Валю, дякую за звістки про Степана⁴, хоч намагайся підходити до всіх зайшлих інформацій з належною прискіпливістю, бо при Твоєму зорові (напевне, вже носиш окуляри, га?) можна й не дібрати всього. А не збагнути — то біда не найбільша, звичайно. Ти розумієш це сама.

Валю, я кілька разів переказую вітання кумі⁵, Ти хоч бачилася з нею? Як там Ярема?

Останнім часом мені сняться якісь задурливі сни. Певне, келійні розмірковування під Твоїм зодіаком не пішли мені на користь, а зворохобили душу, поглибивши почуття неспокою. Як там дядько Яремин,* Михася? Вітання мої найщиріші добрим друзям і подругам. Тримайся, Вальочку, і не гнівайся на мене, коли час нашого побачення відсунеться на бозна-коли: повір, я не винен у тому. Цілую Тебе, люба.

Вітання найбільші Василеві Карповичу (долучаю відкритку для нього) і синові.

Бувай. Пиши, не забуваючи, що я втішаюся кожним Твоїм словом у листах, але слів тих надто вже, надто мало. Одержав химерного листа від Віктора Могильного з Києва. Дякую. Ще раз — цілую —

Василь

¹ Очевидно, В.С. відбував покарання в ШЗО в червні-липні.

² Скрынников Р. Иван Грозный. — М.: Наука, 1975.

³ Йдеться про книгу: Социальная философия франкфуртской школы. Критический очерк. — М.: Мысль; Прага: Свобода, 1975.

Франкфуртська школа — напрям у німецькій філософії та соціології, що виник на початку 30-х років ХХ ст. у Франкфуртському ін-ті соціальних досліджень. Головні представники: М.Горкгаймер, Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромм, Ю.Габермас та ін.

⁴ Двоюродний брат В.Стуса.

⁵ Йдеться про Надію Світличну.

92. ДО РІДНИХ

8.07.1976

Добридень Вам!

Дякую за листи, які мав од мами й Марусі.

В мене новини: позбувся чергового побачення і пакунка. Обіцяли дати до Вас (чи Валі) телеграму — аби Ви марне не вирушали в цю далеку дорогу.

Моє самопочуття звичайне. Останнім часом чуюсь дещо гірше. Півроку, які ще попереду в мене, з місяця в місяць перейдуть — і край. Що не сидів склавши руки, не марнував цього дорогого часу у нидінні, що намагався збагнути себе, втілити в холодній мережці поетичного тексту, реалізуючи свідоме і підсвідоме — за це дякувати Богу: робота — краща відрада, а позви долі — того не уникнути, як волі божественного начальства (думаю, янгольське сонмище, зниділе ширяти в хмарах, підтримало земну субординацію, яка не докучить нікому).

Кажуть — вісім разів відміряй, раз відріж. Не такий я чоловік, видно: часом ріжу, й разу не промірявши. Весь покладаюся на обставини, на те, що вирішить час.

За мною, прошу, не побивайтесь: поки Ви мали од мене листи регулярно. А скоро взагалі піст мій закінчиться, тоді писатиму щодня. Уже тепер відмовляюся від інтенсивної передплати книжок через "Книгу — поштою", від зайвих книжок, чернеткових начерків,

* Іван Світличний

дотягуючи вірші до підданства цілому поетичному корпусові. Робота, правда, йде повільно — через неспокій, сні, клопоти, ненастрій. Буває, що цілий тиждень згаєш — і не напишеш жодного рядка. Головний мотив, бачу, — людська душа перед вічністю високого неба, фізичні й духовні борсання в неокрайому морі щоденності, тортури висамітнілого очужилого духа. Хочеться мажору — аби дзвеніли браслети, як у Кармен, вогненного іспанського танцю, де крижана душа розтоплюється, розбігаючись пружким співом, аби задумлива келія душевної тиші наповнювалась гамором юрби. Все це інакше зветься: проривом у більше небо поетичного пориву — не романтика, а більше ідеаліста (означити саме так можу — без перебільшень).

Прийшло дев'яносто карбованців. Я не потребую грошей, то прошу — більше не робіть того, підтримки грошової не робіть: вона ні до чого. До кінця року мені вистачить 30 карб., а їх маю нині більше 200 (спочатку було 10 карб., потім двічі по 40 карб.).

Дайте Валі знати (краще перешліть цього листа до неї): забрали чергове побачення, але маю права на ще два. Тобто, особисте можна ще відвоювати. Але при цьому треба мати хоч якусь гарантію звідси, що вже в дорозі справа не зміниться (дуже таке можливо). Гадаю, що навіть коротке побачення проблематичне. Отож, може, краще відкласти зустріч на 1977 рік, коли буде хоч далі, зате простіше. Дуже перепрошую, але їй-богу, я в тому не винен, що в цьому році не вдасться побачитися.

Мав листа од Віри, Вашої сусідки. Дякую. Так само — був лист від Дмитра і поштівка од Рити. Більше листів не було. По-старому хвилюють вірші — яка буде їхня доля. А не писати — не можу. Як там у Вас? Тут холодно, то дощ, то хмарно, а все немає сонця. Цілком осіння погода.

Напевне, доведеться знову вживати вікалін, бо якась у тому потреба є. Маю ще право на один лист у цьому місяці — може, напишу вже до Валі, коли одержу вісточку од неї (їй післав листа тиждень тому).

Як там Тані відпочивалося на морі? Де збирається поїхати Маруся? Які плани з відпусткою у Валі? Пишіть поширше.

Цілую Вас, любі мої. Тримайтеся. Може, дасть Біг нам іще побачитися на цьому світі. Зичу здоров'я.

Вітання Дмитрові з родиною, велике вітання Валі з сином — і всій родині, а також добрим людям у Києві.

Ваш Василь

93. ДО РІДНИХ

18.08.1976

с.Озерне
Дорогі мої!

Дякую за листи (від тата мав 6.8., а перед тим 22.7., учора, 17 серпня, були листи од мами й Дмитра з Єнакієво). Був писав до Вас ще 9.8 — листа сконфіскували. До Валі писав 19.7, потім 3.8, але все “skonфіскували” — через “условности стихами”, хоч вірші були ліричні мої, потім я переписав сонети Шарля Бодлера, а потім пару віршів із “Кобзаря” Шевченка. Всюди знайшли “условности стихами”. Від Олега листа сконфіскували, від Валі й Рити — теж. Днями лише був лист від Валі із Міжгір'я, де вона відпочивала з Дмитриком.

Попросіть Валю, аби знову нумерувала свої листи — хай я хоч знаю, скільки листів не одержав. А про всі одержані я завжди повідомляю. Отже, які листи доходять до мене, Ви

можете довідатися з моїх листів, де я про це повідомляю. Інших свідчень про це не треба брати до уваги: всі вони не є авторитетні.

Чуюся так собі, але Ви не можете мені допомогти нічим. А від усіх лікувань я відмовився — і так намався — досі рука болять од лікування. Дієти не маю. Бандероль можна буде слати в листопаді, але хай труд візьме на себе Валя — вона знає що покласти. Замовлень не роблю — що пришле, те й буде.

За побачення не дбайте — шкода труду зайвого, марного труду — і без користі.

Хвилююся за рукописи своїх віршів — їх десь коло 700-800 (перекладені і мої власні) — яка то доля їхня буде?

Пишу коротко, бо й цього листа можуть skonфіскувати. Саме через це не переписую й віршів — бо це “не паложена”.

Коли не буде листів од мене — я не винен: їх просто не пускають. І, тату, відмовся від зайвих порад (“поводься лагідно”). Я лагідний — але тільки з добрими людьми. А бути завжди лагідним — від того можна й захворіти морально.

Хай Валя надто не сушиться — як дасть Бог — так і буде. А більше надії нема.

Ось уже півроку б’юся за вірші — аби не видерли. Скільки стане сили — захищатиму їх, аби не втратити.

Хай Валя спробує писати цінні листи і хай напише, скільки листів од мене мала з Озерного за червень-липень.

Додаю відкритки для Дмитрика й тата.

Вітаю дядька Никифора — хай дасть Бог, аби операція повернула йому зір.

Цього листа перешлете до Валі. Жодного повідомлення про вручення до мене не повертається.

Зичу здоров’я усім Вам.

Цілую — Ваш Василь

18.8.76 року

94. ДО ДРУЖИНИ

19.08.1976

с. Озерне

Вальочку, люба моя!

Тричі я писав до Тебе — і тричі листа skonфісковували (19.7., 26.7., 10.8.). Слав свої вірші, ліричні — нельзя, слав сонети Бодлера — нельзя, слав вірші Шевченка — теж заборонено. Всюди — “условности в тексте”. Що робити — не знаю. Як буде з моїми рукописами — віршів своїх і перекладних — не знаю. Від думок про їхню долю можна заробити другу виразку. Як бачиш, дотримуватися емоційної гігієни, так потрібної в моєму стані, — надто тяжко. Голова йде обертом, а що вдієш?

Конфіскують і листи, що йдуть до мене — показували акт на листи Олега, Ритин, Твій.

Мав од Тебе листа з Міжгір’я — дякую.

За побачення не дбай — нічого не вийде.

Паунок (тобто, бандероль — вагою 1 кг) вишлеш мені десь у листопаді. Покладеш, що знаєш. Замовлень не маю: все, що з Твоїх дароносних рук, — приймаю з великою вдячністю.

Снишся мені хорою і змученою — певне, слабуєш? Приснись мені, прошу, веселою — будь ласка.

Нумеруй, будь ласка, свої листи, аби я знав, скільки не одержую. Я повідомляю в листах про всі кореспонденційні новини — це єдине підтвердження, що лист дійшов. Іншого підтвердження — немає.

Заборонено писати про більшість речей, які я хотів би Тобі сказати. В цих умовах краще не писати взагалі, але шкода, що Ви (батьки передусім) будете хвилюватися.

Вальочку, мені боляче навіть писати до Тебе ті слова, що стоять у горлі, на устах, стужених за Тобою, бо перлюстрація — і надто прискіплива — додає свої нюанси небажані.

Отож, Вальочку, я Тебе люблю і на цьому спиняюсь. Скучив. Сумую. Думаю часто. Навіть Дмитра обігнала — відтісняєш його на другий план, як і належить. Адже Ти, моя дмитрородице, є найбільшим світом моїм, а я знидів без Твого проміння; не суши собі голову — я, думаючи за Тебе, хочу витримати іспит Твоєї найкращої і найвимогливішої віри. А муру довкола мене — не існує (Ти писала за мур відстані й розлуки, в який Ти стукаєш своїми кулачатами). І повір, що Твоїх сподівань і надій я тримаюся, як своїх надій і орієнтирів. Отож, вище Голову, моя лебідко. Цілую Тебе в сумні очі, світе мій кароокий.

Уклін родичам — дай Боже всім Вам здоров'я. Мав листа од мами — аж щось закипіло мені під віями.

Уклін добрим друзям. Просив би їх нічого не писати, крім скупих відкриток хіба. Гірко уявляти, що їхні листи читає хтось — і на тому кінець. Написав листа до Михасі, але не знаю, чи вона його дістала.

Чуюся звично. Дещо виснажився, але, слава Богу, тільки фізично. Вірші потроху йдуть. Мав карточку од Рити — дякую.

Бувай, Вальочку.

Додаю карточку для Дмитрика.

З найкращими зиченнями,

цілуючи — Василь

95. ДО ДРУЖИНИ

12.09.1976

Барашеве

Чолом, Вальочку!

Дістав був од Тебе листа — з карточкою Дмитра — дорослого, невпізанного, насупленого. Карточка засвідчила, що ми з Тобою, люба, прожили на землі тривалий час, коли син уже нагадує піддорослого парубка. Шкода стало, що не було Твоєї знімочки, що, може, не було через потаємне (і марне!) прагнення ховатися за сином на другому плані. Шкода, Вальочку. Бо Ваші зірки — однієї першої величини на моєму космічному видноколі. І кожна з них світить мені щедро, не заступаючи інші. Ось сон мені був: якийсь кінотеатр — із людною компанією (переважно жіночою) — з мотивами забутої кокетерії грацій, а Ти, достойнице, певна свого твердого домену — гідно дозволяєш усі маленькі пустощі зажавих співбесідниць — бо що нам із Тобою може загрожувати? Я нишком милувався Тобою, пишався — потай, аби Ти того не запримітила і не накопила губки, тратячи на царственості поводження. А син — був мотивом, чомусь іще на руках (мій же, най-най-най мій — чим менший, тим ніжніший!) — чистий символ моєї любові, її тендітний виросток. Хороше було чути в колі Твоєї княжості — васалом свого гарного суверена. Дякую, що снишся — самого спогаду на дні, як зірка у криниці. Дякую, люба. Заходь у мої сновидіння — завжди чекаю на Тебе.

Мав листа від батьків — писала Маруся дощової погоди, тато повіз дядька Никифора до Рахнівки, аби перебути передопераційну павзу. У них усе по-старому. І такі ж небалакучі листи, яким не довіряються найтепліші слова (Твої комплекси і — комплекси цінності).

Перебув деякі зміни. По-перше, змінилася моя адреса, взяли мої 50 зошитів — із віршами, перекладами, конспектами, нотатками, начерками, шкіцами — на рецензування внутрішнє, кажучи словами видавництва. Ось уже три тижні терпляче жду, надіючись, що повернуть. Перший тиждень поров гарячку, тому другий тиждень мерз¹, а третій проводжу на лікарні — мають дати робочу групу і стану до роботи (годі байдики бити!). Нове людне гамірне оточення, нові знайомства дещо обтяжливі, дещо вражають мої герметизовані нахили, але то на користь: до моєї мушлі потрапляє більше світу.

Більше листів не маю, їх або конфіскують, або ще що з ними трапляється. Так, конфіскувати стали й листи од Рити, Михасі, Олега, Твого так само були затримали з місяць тому. Шкода людської роботи. То, може, хай і не пишуть, аби не робити марної роботи. Бо ж боляче уявляти, що адресати всіх цих листів — інші, не ті, найчастіше не ті.

На новому місці, де й не встиг, правда, і розгледітися як слід — справжній шарварок: ніколи вгору глянути. Коли ж мені читати, коли писати? І задля чого писати? Адже це все писанина, що сама по собі має вже негативний знак. Доводиться потаємно, тихо, мовчки, непомітно дозрівати — і то непомітно, аби й самому не зауважити, що йде, може, найстиглиший час мого існування. Іде — збавляється. І що вдієш, Вальочку? Мимоволі стаєш песимістом. То шукаю позитивних емоцій: перетер у пучці вижовклу парасольку кропу — підніс до уст — і згадав дитинство: літо, спека, пряхить сонце, напахчене гіркою тугою — полину? кропу? чебрецю? Удруге кульбаба зацвіла — на здеревілому пні, не боїться морозу, відважно (відважно-довірливо) стоїть проти зимних ночей, а на вересневе сонце задивляється з усіх очей — і вже бджоли на ній; одна, друга, третя — тихо-мирно беруть узяток. І знову образ дитинства, що на видноколі пам'яті ряхтить, як різьблене, бо от-от має зайти його сонце — призахіднє. Ось оберемок прибитих морозом жоржин — попалене холодом листя зчорніле, аж масне, і жалобні квіти з обімлілими пучечками пелюсток — наче сіно з отави: що воно знакує собою, що каже мені — з досі не передуманого? Ось упала до ніг гілочка дубова — жолудя вже нема — випав, а саме охайне держалко — ще надзелень, як і годиться опікунові (дозвіл на старіння до нього приходить пізніше, як у синів). А це нагадало мій перший тужний піонертабір — десь у 5-6 класі був. І жолуддя дубове, і грім нічний, і крик якогось божевільного, і відчуття перше — заслання. Звістування його, як голос далекого грому. Вибачай, Вальочку, цей тон. Сантиментальність! — хай загине і пам'ять ніжних на землі, казав залізний Еллан. О яка то химородна ознака — залізність.

Десь в "Україні" — тижневику, прочитав вірші Павла Мовчана, зарослого, як лісовик. Вірші про Франка. І майже самі поразки — і майже в кожному рядку. А то ще — фальшу посередині. Парфуми стандартизаційні. На перині Прокруста мислиться, як на перині. Тільки навіщо до перини — стільки зела (борода, вуса etc), адже зело — то не пух. Суміш. Абстрактні, невпорядковані композиції — жужмом. Шкода. Славний же поет і такі космічні швидкості добував, крутячись довкола кори.

Ще кілька своїх новин. Післав пакунок із книжками. Попереду в мене багато невіді — на решту терміну аж надто багато. Пакунок (бандероль) можеш прислати аж у грудні — наприпочатку. Заспокоюй рідних. Вітай друзів.

Цілую — Василь

¹ Після протестів В.С. проти конфіскації віршів В.С. його відправили до ШІЗО.

Барашеве
Дорогі мої!

Одержав Марусиного листа від 23.8. Довше не мали мого серпневого листа, бо і до Вас і до Валі довелося переписувати чотири рази — все бракували текст під різними приводами — то переписував свої ліричні вірші, то ще що — і так проволочили аж до 24.8, коли нарешті відправили. Але я не знаю, чи Ви їх дістали.

Хай Валя (і Ви теж) повідомляє, коли одержує мої листи, аби я хоч знав, що мої листи до Вас доходять.

Ви певне знаєте, що в мене двічі забрали побачення, отож до кінця терміну не маю вже змоги жодної — на видження з Вами. Так само забрали пакунок, забрали на перевірку всі мої зошити з віршами, перекладами, конспектами, нотатками. Не знаю, чи повернуть. Ця атмосфера дуже впливає на моє писання — пропадає чимало задумів, думок, вражень. Пропадає, не народившись. Чутись в такому стані — не дуже добре. Листи до мене майже не йдуть — більшість конфіскують. Листи до Вас доводиться переписувати по кілька разів. Усе якось недогода, а чому я маю годити комусь, як писати? Від того і провадити багато не хочеться. Шкода марної праці. Обдумувати це все — теж заняття не краще. Нарешті десь 24 серпня відіслали телеграму мою, що вдруге позбавили мене побачення. Потім ніби відіслали серпневі листи мої — до Вас і до Валі. Мали б уже одержати їх, але не знаю, чи дістали.

Дієти вже не дістаю. Нині на лікарні — мають перевірити стан здоров'я, щоб зняти інвалідну групу і поставити до роботи. Попереду в мене багато несподіванок має бути — хоч лишилося всього 4 місяці до кінця ув'язнення. Поки мені треба писати на таку адресу: 431170, Мордовская АССР, ст. Потьма, пос. Лесной, п/я ЖХ 358/19-3. Як буде далі — напишу перегодом, може, аж у жовтні.

Погода стала осінньою — вночі приморозки, вікна пітніють і трава біла, жоржини померзли. Доводиться часом прокидатися вночі, спостерігаючи за погодою у вікні. Сновидіння неспокійні. Все частіше сниться мама — тужна і бліда. Такою і Валя сниться. А Дмитро, чим стає більший, тим менший сниться — геть зовсім немовля. Навіть не знаю, як бути з такими сумними сновидіннями.

Тужно й марудно мені на лікарні, бо немає ні книжок, ні зошитів моїх із попередньою роботою. Починати завжди усе спочатку — то Сізіфова праця, яку я маю доконувати, хоч і голова починає йти обертом від тих вічних початків. Не подумайте, що я нарікаю тільки. Зовсім ні. В тому є і своя користь певна, про яку багато розводиться не стану.

Сподіваюся, що десь у листопаді чи на початку грудня Валя перешле мені бандероль — байдуже, якого вмісту. Може, краще в жовтні, аби повторити висилання, коли першу завернуть. Бо на кожному “учреждении” — свої особливості і свої сюрпризи можливі.

Прошу друзів — не писати мені більше, хіба поштівку, аби не збавляти марно часу. А поштівка може дійти.

Пишіть, як Ви ся маєте, як здоров'я, як обернеться операція у дядька Никифора. Великий йому привіт — йому і тітці Ірині. Я їх згадую часто, згадуючи свої рахнівські гостини.

Чуюся звичайне. Не знаю, що покажуть аналізи — чи не нажив я ще діабету, який може розвинути при демпінг-синдромі й невідповідному харчуванні. Вітаю Дмитра Митрофановича з його родиною.

Повторюю: листи від Валі, Рити, Олега, Михайлини, Могильного були сконфіскували. Знімок Дмитра з Міжгір'я мав, але гілочки з Карпат не виявилось. Шкода. Буду уявляти, що вона була славна і пахнула Україною.

Тепер, коли стану до роботи, мені буде відрадніше — і коли стане людніше, і коли самотніше. Бо вже навчився пізнавати переваги кожного стану: добре, коли краще, але незле, коли трохи гірше. Бо трохи гірше, а трохи краще — то майже одне й те саме. Головне — аби не втрачалася перспектива шляху — пройденого і того, що стелиться попереду.

Певне, закінчуватиму на цьому. Вірші міг би переписати по пам'яті, але не пустять, коли конфіскують навіть переписані вірші Бодлера чи Шевченка. Ще раз вітаю тата із Днем народження і зичу здоров'я — аби ще побачитися.

Бувайте здорові, любі мої.

Цілую Вас. Шкода, що Ви не вмієте писати ширших листів, а все провадите про одне й те ж. Так само приблизно пише й Валя. Перешліть до неї цього листа, коли прочитаєте. Вітання — Валі, Дмитрові, Василеві Карповичу, рідним, друзям.

12.9.76 р.

Ваш Василь

97. ДО ДРУЖИНИ

22-30.09.1976

с.Барашеве

Люба моя, Вальочку!

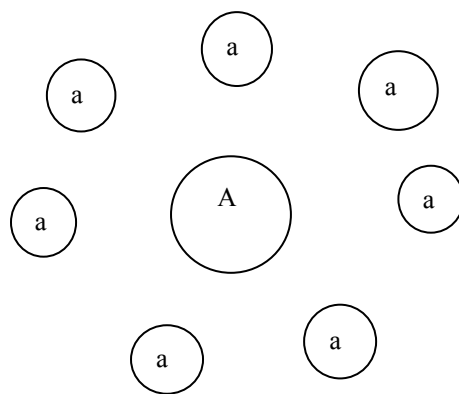
Сьогодні ще допіру 22 вересня, ліміт мій вересневий вичерпано, нудота на лікарні, бо читати путнього немає нічого, сиджу — нидію, бо й вірші не пишуться, знаючи, що їх чекає по тому. 50 зошитів, вилучених місяць назад, ще десь перевіряються, коли не сталося з ними гіршої притичини. Атмосфера тяжка — на безділлі, слухати тутешні розмови — тяжко, бо це перемелювання порожнеч, знаних і Perezнаних. Мають ставити мені залізні зуби — на сибірські хащі, але не знаю, як буде. Часом непокоїть шлунок, особливо на солодке й масне відзивається сердито.

Дістав листа од Яреминої мами — дуже дякую. Шкода, що в неї мало втішного. Великий мій привіт сонечку вусатому, низький уклін — безусим господарям, де я мав стільки теплих розмов і мовчань. Згадую стіни, завантажені книгами й гравюрами, керамікою і книгами — думну сутінь, де добре мислилося і почувалося. Їй-богу ж, коли є в Києві найрідніші закамарки — то один із них — там, у ластів'ячому гнізді, під самим дахом¹. Але згадується чомусь, як ми з Льолею дивилися замашного Стенлі Крамера “Нюрнберзький процес” — сторожка, допитлива, питлива атмосфера того часу, який знакував початок нового десяти- чи що? — ліття. Усі спогади забарвлені в такий тон. Шкода, що ми завжди молоді, вічно починаємося, але далі зелені — не йде. Шкода, але що вдієш? Доля — назву так своє відчуття, аби заспокоїти надто живі згадування й думи.

Прочитав “Люди не ангели” Стаднюка — свого, вінничанина, солов'я — майже такого, як Стельмах. І пасажі є дивні (в післямові), і заколисування гріха (як у Бориса пекторального²: так уж сталося, так уж сталося), але надто вже примітивно написано: хацапетівський детектив, харцизький водевіль, ханжонківське³ дійство — а стільки захоплень — і в пресі, і в розмовах. Ото мені пісенність вайлувата — хай би грець. Куди з більшою цікавістю прочитав початок Рубрука⁴ і поетів Канади⁵, статтю настирного Скуратовського⁶, що вже вдруге чи втретє заінтриговує стилістикою щільною. Згадався Юрко — зі своїми славними (не теоре-теоретичними) статтями⁷ — де умів іти впритул до тексту — аби між ним і текстом не було ні шпарини: геть усім тілом чути плоть тексту, аби непомильно говорити (чути) двох — себе і текст, як одне ціле. Певне, я дещо фантазую, але кращого не бачу: фантазіє, ти мрія чарівна (правдиво цитую Лесю?).

Нині, 26 вересня, були дивні сніва: в донецькій домі розмовляв із Василем Захарченком, дуже приязно і дуже стужено, збагнувши, як приязнь перейшла в кривне братерство, мама щось провадила про мій голос, а потім читали вірші — я свої, а Маруся — свої (трохи інакшою приснилася, бо ж і вірші читала — незвично для неї). Що то роблять із людиною кілометри розлуки! Зафантазуєшся так, що й світа божого не видно — за чадом фантазій — хай і успокоєних, але голова од них все більше стає шпакуватою: волосся зацвітає мріями, яким уже тісно в коробці.

Читаю нудний номер “Воплів“ (№ 9⁸, 76) — багато розвозить Затонський — граючи в бісер⁹, так само — Епштейн зі своїми проблемами Лоуренса-Міллера¹⁰. Нудно в усьому світі. Шкода, що я не встиг прочитати трактату Крега¹¹. Все частіше виникає видіння перенаселених, ущільнених галактик театального світу, світу-театру, де на гігантській авансцені багатоповерховій іде дійство — в оточенні придійств, замкнених ув овал своєї квазі-окремішної достатності. Даймо так — макетуючи авансцену на папері:

Всі a-кола — придійства, творять фон, пригашують світло головного дійства, обговорюють навіть абсурдність цілого макету чи логіку дійств і придійств (a-коло і як глядач). Цікаво уявити й переходи героїв з A в будь-яке інше a, де вони кожного разу дивляться на себе збоку. Додати музику — стихій самих краще (вітер, голос — краще жіночий, або й a-капельний жіночий хор, грім, ліс, дзюркотіння води чи й рев літака) — додати гру барв, інтенсивність світла, може, й температурні перепади — і абсурд буде вречевлено. Але композиційні, монтажні завдання — великі: мислити слід, охоплюючи орбіти мікросвітиків — є що монтувати і перед чим відчувати пострах: великий макрокосм, кастрований на ляльковий вертеп збожеволілої галактики. A-дії можуть бути повторювані, складаючись із двох-трьох рухів чи реплік. Це був би, може, вихід театру в космос і сама боязкість виходу і самий вихід, як шукання глухого кутика, аби не паморочила безодня й стереометрія — додавало б свого шарму, унаочнювало б відчуття краю і закрайових світів. Це й композиція світового абсурду. І всі такі видіння мої — від незадоволення альковом поезії, її чаду, її таємних чарунків, од яких болить голова і в очах тьмяніє. Надто вбік од центрального світла природи ця ніша — поезії. Надто вбік. За кресами здоров'я і глузду. Ілюстрація немочі, її образок. Лицемірне утаємничення демонстрації. Царина психіатрії, не мистецтва. А мистецтво — хіба не з кабінету майбутнього психіатра, може, навіть, психогеніста? І взагалі: чи не потрібен теперішньому світові кабінет психіатра? Генітальне покоління 70 років, — пише Earl Wilson¹². Це вже треба стерпіти, шукаючи деінде почуття самоповаги. В греків то було спокійніше і якимось природніше — коли вони влаштовували генітальні демонстрації на придорожніх стовпах: сором приспокоювався дистанцією божих посередників. А цей сором не дистанціює ніхто і ніщо.

Дратує і подача Б.Брехта¹³ — про письменників і про книжки. Так насипатися на Т.Манна, Г.Бенна, С.Георге — то треба вміти. А кого Брехт залишає для слави? Навіжений був чоловік, і відмінність його від супротивників — дуже проблематична: сіамські близнюки, що не признають своєї кривдності, відкараскуються від неї. Треба було пережити чоловікові років 30-40, аби на призаході свого сонця дещо збагнути: улюблена діалектика підготувала гіркою жарта для іронічно-войовничого адепта популярних аргументацій. Останній поет 20 і перший — 21 століття може втратити свою аудиторію значно раніше. А прогнози Фейхтвангера можуть не збутися.

27.9. Сьогодні дістав листа од Дмитра з Єнакієвого¹⁴. Напевне, вже в Рахнівці, під подільськими дощами. А як же тато? Сподівався, Вальочку, од Тебе листа. Немає. Твої листи, бачу, приходять до мене близько 13 числа. Яка ж Ти малолистова дружина! Може, дістану листа наступного разу? Дав би Бог.

Вчора прочитав “Вишивальницю” Паскаля Лене¹⁵, про яку, мабуть, рік тому читав у пресі — Литгазете, Иностранке чи Современной художественной литературе за рубежом. Читав надвечір — а вночі бачив сон. І я збагнув ще раз: сні — як губка денних вражень, вони перепалюють органіку життя на мінерали мрії, потім живляться тими добривами наші наступні дні (адже мінерали сягають-осідають у підсвідоме — на його численні поверхи). Була там і моя вишивальниця — складена із смальти окремих уражень, але вільно завиступала, як Фенікс із попелу. Знову я летів — помахуючи руками, здіймався над громадям міських кам’яниць, електричними дротами — в голубому і вже незнайомому київському небі, поки, як птах, пришпилювався до горішнього, панівного шелепочка, з якого зривалися, як голубі м’ячі дитинства, променисті опуки, спадаючи на Київ котлований. А решти переказувати не буду сну: весь озонний, горішний, нагірний — аж я подумав — через сон — що старію, а тому таке безгріховне сніння. Тепер щодо повісті самої: інтелектуал Емері — надто мало інтелектуал і не цілком вдалий партнер ролевий: міг би бути людяніший, аби непорозуміння набрало більше “онтологічного” змісту. Сама Помм — надзвичайно тяжка до зображення, необразкова, загашене (пригашене) в собі світло, необ’єктна, сказати б. Труднощі виняткові, але автор міг би хоч не іронізувати над нею часом, виразніше подати (невже ж тільки кухнею вона визначається і роботою-службою, що повз неї). Це ціла філософія — Помм: живе, не заганняючись до вузьких ніш, живе біологічно, здобуваючи перемогу (нею звісно, не фіксовану) над духовним існуванням. Травми не обов’язкові (травми — прерогатива духовників). Швидше — недорозквітання, невиворання, недосамовикінчення.

Мовний бар’єр — схема, хоч і надто цікава, надто змістовна, надто реальна. Але — схема. Через те і втрати авторські (довше Помм скидалася на “Чужого” А.Камю, але не скинулася).

Крім того: мовне “я” — це фіксоване для соціальних потреб видноколо життєіснування, форма цього життєіснування, явище, перевернуте і явлене на соціальний екран, на його потребу; тобто, мовне “я” — це вже подвоєна форма, форма форми (опускаю інші чинники, пов’язані з системними особливостями). І через це мовне “я” — вже не тотожне видноколові індивідуального життєіснування. Воно не стільки виявляє його, скільки приховує за виробленими шибамися поглядів, фільтрується через них, виявляючись лише в тій мірі, в якій дається ситові. А що не просівається? Що з ним? Ця непросівання решта — основа нервозу, соціально спричиненого; вона створює напругу, якій немає виходу, тобто напругу тільки руйнівну для особистості.

Вже через те, що існує медіум мовного “я” — має бути два Емері й дві (це важливіше!) Помм. Яку з них Паскаль Лене віддав, а яку — ні? Як на мене, мав надію віддати обох, але не віддав жодної більш достатньо.

Знову ж — конструкція. Конструкція мислення самого автора, вихованого на сконструйованому, шаблюватому пізнанні, тому пізнанні, при якому інтуїція пасе задніх, дуже пасе задніх за рацію. Тому й утрати художні, гадаю собі.

А стильові “мережки” самого автора — що то? Мені більше до вподоби тяжка маса Камю, хай і вона підконструйована (але незрівнянно, непорівнянно менше!). І, може, ці “мережки” забезпечували тільки окремі вдалі нальоти, наскоки, але не давали бачити цілого рельєфу (автор — мало не критик, мало не коментатор — і тільки!). Але й це зумовлене — інакше премії Гонкурів Е.Базен¹⁶ не дасть. Скажу — приємне було мені читати цю повістину, хай і розріджену, хай і неенергійну.

Вальочку, міг би Тобі сказати з цього приводу кілька дотичних реплік: Ти трохи теж “вишивальниця”, вишивована (це точніше, ніж вишивальниця, — стосовно Тебе). І чимало такого помічав я, фіксував, по-різному ставився, але завжди вважав: Твоя стихія — мудріша за мої спостереження. І проблему “Пігмаліона” Б.Шоу — я певен — можна з не меншими підставами трактувати навпаки, з другого кінця активності — агресивності піддатливої. Саме оце: піддатлива агресивність — основа протилежної лінії пігмаліонових турбот. Знаю, що Ти обережно, м’яко, про себе, але так, що я краще почую Твоє про себе, не згодишся зі мною, скажеш десь — таїною думи своєї — і Василя занесло і понесло. Бо день закрився для нього, замкнувся, як діафрагма фотооб’єктива, стулився, як пообідня квітка нагідки. Залишилися дивні денні враження — що наснилося, начиталося, надумалося. А світ — той, що ще існує для Дмитрика чи й Тебе, може, вже згаснув для мене. Бодай тепер і бодай тут. Так гинуть і спогади подорожні. До речі, подорожній Яремчиної мами, що буцім-то переповідав їй якісь історії на давній дорозі од Яреми, обернувся на фе і дуже фе. А він же крайнин, мешкав, Валю, там, де і Твоя двоюрідна сестричка, функціонерка, з якою я був колись не надто гречний (на біду забув її ім’я). Отак і спогади гинуть, як день мій загинув, залишивши натомість не-день, набитий розмовами, самороздумами, послухом (послухом, Вальочку, послухом!) і не раз — невеселими передчуттями. Ще коли напружишся — особливо коли раптово нападає черга холодних днів, — то сюди-туди (навіть сні напружені, а тому приємні). А лишень спадає напруга, заходять думки в голову, передчуття — і Ви, любі мої, вибачайте — як на кінчику голки — хаптиві й тонкі й гойдливі. (“Дівчинка на м’ячі” Пабло Пікассо — ось така й Ти, скажімо, школярочка). Прориви в сон — це напрям моєї душі, там розкоші її, і там вона розкошує, коли сторожові пости начувань не витримують своїх дозорів. Це мій індивідуальний космос, у якому я чуюся мандрівником: земля даленіє, розмиваються обриси — і залишається мерехтіння, тільки музика спогадів. Отож не дивуй, коли вірші (яких Ти через заборони всі не маєш уже майже рік) стають абстрактніші й здематеріалізовані. Це все від блукання в галактиках снів — тільки від того. А що вдієш? Коли людина часом не хоче пристосовуватися, тоді її просто пристосовує, як хвиля прибиває тріску до берега. Вступає до розмови сила, а тріска слабіша за хвилю, хоч і як невесело це звучить. Це значно більша підвалина людських неврозів, ніж та, що спроводила Помм до клініки. А що, коли я не хочу прибиватися до берега? А що, коли я не можу? А що, коли я не можу навіть цього — стати тяжчим за воду і легшим за повітря? Тоді пливи, будь припливаний — через себе, через своє безголів’я, через свій крик, хруст, зойк — пливи! І все, зрештою, гаразд, але дим — над головою стоїть. Висить, як сива хмарка. Окрім хмарки — все гаразд (особливо, коли обрізав, обтяв (чи —то) всі живі коріння, всі паростки — всі всі всі; коли саме обтинання цього коріння випробувало не твої власницькі інстинкти, а твою здатність до офіри, тобто твій власницький інстинкт, але з від’ємним знаком, тобто, вже і не інстинкт, і не власницький). Але хмарка — не хоче ні відплисти, ні розтати, ні дощем проллятися. Хмарка — біла, срібляста, мерехтлива — як кучугури незрушного каміння. Все гаразд, от лиш аби не хмарка. Тут уже твоя повна, цілковита залежність — більша й інша, ніж Дон Кіхота — від Дульцінеї, ти її васал, але — як Сізіф, ще — як Тантал. Вона — твій Дамоклів меч. Хмарка — меч. Усе, усе гаразд, окрім цієї хмарки. Під її тінню

(прозорою!) сняться обачні сні. Тривожні. А походження цієї тривоги — незбагненне. Її не має бути, вона не існує просто, як чаклунка, але вона є. Починаються завороти, відблиски тамбічних світів, антисвіт, як кажуть. А простіше: коли ти подолав пік і спускаєшся другим боком, пам'ять сходження все переінакшує. Бо ж — інший напрям, інший бік, інший знак. Добре математикам: поставив $\uparrow\downarrow$ — і суть ухоплено, а тут мізкуй, допередавай, доуточнюй — і все мало, все не так, усе — заприблизно. А що вже казати за словесні решета, через які часом витікає (протікає) весь зміст! Ось і знову — проблематика Паскаля Лене — тільки вже не вишивальниці. Але досить про те вже.

29.IX. Думаю про Дмитра, який так рідко до мене пише. Ти йому не нагадуй про те — хай пише тоді, коли відчуває потребу. Хоч гадаю — дитяче почуття може бути й егоїстичне. Власницьке. А чим його потішав тато за останні п'ять років? Він схожий на дедю (згадав його родимки на обличчі, його схильність до жартів, сам малюнок жартів — від деді (може, просто знімає узор, як Ти кажеш). Скоро йому 10 років, а я безсилий якось відгукнутися на ювілей. Може, перешлю йому трохи грошей — іншої подарункової форми, на жаль, не маю. Сьогодні якраз місяць, як мав Твого останнього листа. Скільки ще чекати, коли Ти зволиш написати?

Учора ввечері, тобто 29.9., повідомили, що всі мої 50 зошитів, вилучених перед переїздом на 19 зону, спалені. В мене було забрано всі рукописи, то ще не знаю, чи всі знищені, чи тільки 50 учнівських зошитів, як вони написали. Написав до прокурора, ще не вірячи, що вогонь пожер усі мої вірші й переклади. На гірший випадок доведеться, звичайно, порушувати справу.

На цьому, Валю, буду закінчувати. Зуби ще не вставили, але мені тепер не до них, бо ж і життя немиле.

Бувай. Цілую Тебе.

Пиши на адресу 19 табору, яку я подав у попередньому листі. 431170 Мордовская АССР, ст. Потьма, п/о Лесной, ЖХ 358/19-3.

Бувай. Цілую Тебе.

30.9.76 р.

Василь

8.10. Вальочку, всі рукописи повернули — цілі!

¹ Світличні мешкали на останньому поверху будинку по вул. Уманській, на Чоколівці.

² Йдеться про Бориса Мозолецького, поета і археолога, однією з найважливіших знахідок якого була золота пектораль скіфського царя з розкопок у Товстій могилі. "Так уж случилось..." — слова вірша Мозолецького "Мальви".

³ Ім'я Ханжонкіна носила на зорі свого існування Одеська кіностудія. Під "ханжонкінським дійством" слід, очевидно, розуміти невибагливе видовище.

⁴ "Подорож у східні краї Вільгельма де Рубрука, брата ордену міноритів року божого 1253" (переклад А.Содомори) — Всесвіт. — 1976. — №№ 9,10.

⁵ Добірка "Із сучасної франко-канадської поезії" у "Всесвіті" (1976, № 7) у перекладах В.Ткаченка і В.Коптілова.

⁶ Стаття В.Скуратівського "З нотаток про масову культуру" ("Всесвіт". — 1976. — № 9).

⁷ Мова йде про критичні статті Ю.Бадзя присвячені творчості молодих українських прозаїків, зокрема — В.Дрозда.

⁸ В.С. помилився номером — далі йдеться про № 8 ж. "Вопросы литературы" за 1976 р.

⁹ Йдеться про статтю Д.Затонського "Куди йде ХХ вік" ("Вопросы литературы". — 1976. — № 8). „Граючи в бісер“ — тут В.С. перефразовує назву відомого роману Г.Гессе "Гра в бісер".

¹⁰ Стаття М.Епштейна у "Вопросах литературы" № 8, 1976 — "В поисках "естественного" человека" ("Сексуальная революция" и дегуманизация личности в западной литературе ХХ в.), де ця проблематика розглядається на матеріалі роману Д.-Г.Лоуренса "Коханець леді Чаттерлей" і творів Генрі Міллера.

¹¹ Гордон Крег — відомий англійський режисер і теоретик театру. Збірку його творів "Про мистецтво театру" було видано у Києві 1974 р.

¹² Йдеться про книгу Ерла Уілсона про "сексуальну революцію" в середовищі "зірок" сучасного американського кіно і шоубізнесу ("Show business laid bare", — N.Y., 1974.).

¹³ В № 8 ж. "Всесвіт" за 1976 р. вміщено добірку (з різних джерел) висловлювань Б.Брехта про письменників і книги.

¹⁴ Дмитро Гончарук, далекий родич Стусів.

¹⁵ Лене Паскаль. Кружевница. — "Иностр. лит.", — 1976. — № 9.

¹⁶ Ерве Базен — президент Гонкурівської академії.

98. ДО РІДНИХ

30.09.1976

Дорогі мої!

Довше не було від Вас листа — десь мав од Марусі останнього. Не знаю, чи повернувся тато з Рахнівки. Як там дядько Никифір, як Ви.

Мав листа од Дмитра Гончарука, збирається до Рахнівки.

Від Вас не мав листа уже місяць. Ще я на лікарні — вставляють зуби. Маю великий клопіт: повідомили, що всі мої 50 зошитів, вилучених в кінці серпня, спалили. Коли це правда, то не знаю, як і бути.

Такого ще не бувало — забирати все, що написано за роки тяжкого труду.

Написав до прокурора, чекаю відповіді, доведеться позивати, коли сталося так, як кажуть. А хто поверне мої вірші, мої переклади?

Не можу продовжувати далі. Все решта — неістотне порівняно з цією страшною бідой. Але ще не трачу надії — може, це тільки б'ють на мізки — аби тяжче дошкулити.

Бувайте, любі мої.

Пишіть мені на 19 табір: 431170, Мордовская АССР, ст.Потьма, п/о Лесной, ЖХ 385/19-3.

Будь ласка, зробіть від мене якийсь подарунок Дмитрові. Адже йому вже 10 років. А гроші висилати — щось ніби не подобає.

Цілую Вас, дорогі мої!

30.9.76 р.

Ваш Василь

8.10. Всі рукописи повернули — цілі!!

Василь

99. ДО СИНА

Вересень 1976

с.Барашеве

Дорогий синку!

Мав Твою фотографію — із Міжгір'я. Здивувався, який Ти в мене вже великий парубок — хай Тобі нічого не вадить. Намагався вгадати, про що Ти думаєш — такий насурмонений. І не знаю, чи вгадав, чи помилився. Усе чекаю, коли Тобі буде 10 років — якраз половину з них я був із Тобою, а половину — ні. Вже й не знаю, чи ми порозуміємося при зустрічі, бо якраз стільки зближувалися, скільки й розходилися. І я не Тебе знаю, а того, який був зі мною у Прохорівці, на Прип'яті, з яким я летів із Донецька і їздив у таксі чи автобусі, чи ловили рибу на Київському морі чи плавали озером — на п'ятій просіці чи збирали гриби за Києвом чи зустріли лося в Святошинському лісі.

Моя адреса змінилася. Тепер мені треба писати ось куди: 431170, Мордовская АССР, ст. Потьма, пос. Лесной, п/я 385/19-3. Отож, коли маєш час — напиши.

Ти, певне, знаєш, що лишилося мені добувати чотири місяці, потім повезуть далі — але не на захід, до Тебе, а на схід. Але там буде інакше, туди можна буде приїздити, коли захочеш. А сподобається — то й житимемо там усі разом — ловитимемо рибу, збиратимемо гриби і ягоди і їздитимемо на собаках чи яких оленях, коли таких спіймаємо дурних — щоб дали себе запрягти в упряж. Одне слово, має бути ще веселіше, ніж тепер. Уявляєш, скільки то буде сміху!

Звичайно, придбаємо собі рушницю, фотоапарат, намет, рибальське начиння і заходимося будувати втрьох новий маленький Київ — якраз на трьох. І збудуємо маленьку Софію і прокопаємо маленький Дніпро. З метро буде гірше — без нього, як і без тролейбусів, доведеться обійтися.

Ось і вже, любий мій. Скажи мамі, аби вислала свою фотографію, щоб я знав, якою вона стала на вересень 1976 року. Хоч наша мама Валя — завжди гарна мама, еге ж?

Тисну руку Твою, козаچه-соболі, і вітаю Тебе на Україні далекій.

Цілуй маму і дядю. Тато

Одночасно пишу до Донецька.

100. ДО ДРУЖИНИ

24.10.1976

с.Лісове

Чолом, Вальочку!

Ось уже й я став до роботи — по тривалій перерві. З лікарні повернувся, маючи сталеві зуби (14 коронок — це вже можна й дерево гризти!). Чуюся звичайно, шлунок веде себе цілком пристойно, а я ще бережуся солодкого і масного — то й наслідків демпінг-синдрому здебільша не відчуваю — в зовнішніх бодай виявах.

Листа від Тебе мав ще в вересні (від 4 вересня). Дістав його десь у середині вересня. Довідався, що Ти готуєш бандеролію — дякую. Поки не дістав, але сподіваюсь, що буде. Весняну твою бандеролію мав, писав Тобі про неї, але, певне, листа Ти не дістала того. Що стосується дивних телеграм од мене — то це телеграми були не мої. Власне, в мене відібрали до кінця року всі побачення — і я наполягав, аби Ти не мала марних подорожей — повідомити Тебе про ці “не положено”. Отак стоїть справа. Не знаю, чи Ти маєш од мене листи (було повідомлення про вручення кілька разів, останнє — від 6.9., підписане Твою рукою, таке повідомлення мав і раніше, але бачу, що Твій почерк належить, мабуть, не тільки Тобі).

Дістав листа од І.Кандиби з Пустомитів — дякую. Пише, що Іван Дзюба зле себе чує. Не знаю, що в нього за хвороба — але зичу йому одужати. Я зберіг до нього добре в цілому ставлення і молю Бога, аби він одужав. Мав поштівку і від Яреминої мами — дякую. Вітання цілій їхній господі й далекому пану-господарю.

Ось уже довгий час я перебуваю на особливому епістолярному харчуванні — нічого не маю з Києва — майже нічого. Частіше пишуть батьки, Маруся, Дмитро, але їхні листи без жодних новин — окрім хатніх. Та вже якось буде.

Чи дістала Ти мого попереднього листа (був простий, бо не мав ні марок, ні рекомендованих конвертів) — я в ньому писав свої враження од повісті Паскаля Лене “Вишивальниця”? Коли мала, то додаю: мої рукописи всі мені повернули, але стара заборона переписувати свої вірші в листах до Вас триває. Отже, загроза над віршами не минула.

Тут, на новому місці, трохи гамірно, мало чую самотності, а це зменшує творчі імпульси. Немає і вільного часу. Але з огляду на те, що лишилося до Сибіру небагато, я

думаю, що перебуду й таке. Будь ласка, Валю, пиши частіше. Дивно чути, що Ти перепитуєш мене про бажані новини, в яких я чую потребу. Мене цікавить, як там мої друзі ся мають — київські й далекі — насамперед. Не знаю, чому немає звісточки од Дмитрика. Сподіваюся, що він мені напише — аби я побачив, як пише той похмурий підпарубок, якого я побачив на карточці з Закарпаття.

Вальочку! Твоє турне зі мною до Сибіру (спільне!) мені видається надто бажаним. На жаль, воно нездійсненне, оскільки до кінцевого пункту Сибіру мене везимуть звично. Везимуть, а не я сам їхатиму. А заради відчуття, що в іншому вагоні чи й в поїзді їдеш Ти — не варто реалізувати задуму. Може, буде інакше: я доїду до кінця — до пункту призначення, відіб'ю телеграму (якщо будуть гроші на неї!), або напишу — як і що там — і тоді вже можна буде спокійно обмізкувати, чи є смисл в вояжі Твоєму і на який термін. Справа в тому, що я надто шаную — і Тебе, і сина — щоб наражати й Вас на свої “тимчасові труднощі”. Це — попри те, що бачити Тебе я хотів би якомога раніше. Ти це розумієш, звичайно, сама.

Пиши, Вальочку, частіше. Коли завернуть бандеролю Твою — то це буде не моя провина. Це зроблять без мене (я ж радо прийму все, що Ти пришлеш).

Буду на цьому закінчувати, аби не зволікати з листом — і не губити ліміту. Віршів не переписую, бо “не положено”: листа одразу ж сконфіскують.

Цілую тебе, любя.

Вітання родичам, друзям.

З найкращими зиченнями —

24.X.76 р. Василь

Додаю листа і карточку для Дмитрика.

Будь ласка, Валю, зроби од мене подарунок для сина — відмовився од пересилання грошей — незручно мені!

101. ДО СИНА

Жовтень 1976

Дмитрику, любий!

Дивлюся на Твою карточку із Закарпаття — хочу збагнути, про що Ти думаєш, так насуплений. Скучив я за Тобою дуже. Хотів би поговорити — вдвох, аби впізнати один одного, пригадати і збагнути.

Чомусь не маю листів од Тебе. Не знаю, як Тобі живеться, чим захоплюєшся, з ким товаришуєш, чи не докучає Тобі навчання.

Втішаю себе думкою, що вже наступне літо — буде наше з Тобою. Може, вдасться порибалити, походити лісом, збираючи ягоди, милуючись світанками й вечорами.

Ти пиши до мене попросторіше — хочу знати про Тебе якомога більше: що Ти читаєш, чим захоплюєшся, з ким товаришуєш. Уже можеш писати, які маєш потреби. Буду скоро мати змогу — допомогти Тобі в деяких Твоїх потребах.

Рости здоровий, сину. Дуже, дуже хочу Тебе видіти. Але вже мало нам лишилося жити поокремо. Скоро зберемося всі разом — щоб у Тебе була і мама, і тато.

Вітай дедю і всю рідню.

Цілуй мамочку.

Тисну руку —

тато

Жовтень, 1976 року

102. ДО ДРУЖИНИ

Жовтень 1976

Дорога Вальочку!

Вітаю Тебе з 10-річчям нашого сина і — дякую Тобі. Так багато слів вдячності в моєму горлі і я їх проказую хрипким голосом, а Ти, будь ласка, спробуй їх озвучити — так само ж про себе.

Цілую. Цілую. Цілую.

Твій Василь

Жовтень, 1976 р.

103. ДО СИНА

Жовтень 1976

Дорогий сину!

Вітаю Тебе з 10-річчям. Дивлюся на Твоє фото з Закарпаття і бачу, що Ти вже багато чого розумієш і вже знаєш, що жити на світі — не просто.

Дай Боже, аби Ти виріс таким, яким я хочу Тебе бачити. Будь щасливий, сину, тобто прагни гідно прожити своє життя. Таке щастя — в наших руках. І воно дається — сміливим і чесним людям.

Дуже шкодую, що в день Твого народження ми не будемо разом.

Але зустріч наша — вже зовсім близько.

Отож, до зустрічі, любий.

Тисну руку Твою, козаче.

Твій тато

Жовтень, 1976 року

104. ДО ДРУЖИНИ

10.11.1976

Валю, люба!

Приїхати сюди, в Мордовію, Ти не зможеш ніяк — не дадуть бачитися — ні тепер, ні в січні. Зустріч — через Сибір, коли така мандрівочка Тебе не злякає. Передплачуй мені добрі книги, бо я вже не замовляю (2 місяці вже до одного краю!). Цікавить Поль Валері, Словник Української мови, Словник староукраїнської мови, 50 томів Франка, Історія УРСР — багатотомова, фольклору збірки тощо. За “Книжным обозрением” можна вгадати все, що мені до серця: філософія особи, новітня філософія, духовна історія — в її репрезентантах, духовність мого народу. Політика чиста — ні, соціологія, економіка — ні. Література цікава — художня, коли що виходить.

Бандеролі не мав. Може, буде перегодом? Журюся Дмитриком, бо зле став снитися мені — аж душа болить од сновидінь.

З листами можливі затримки. То спокійно будь до того. По-старому хвилююся за долю віршів — рукописи. Чи довезу до Сибіру?

Чуюся звичайне.

Цілую Тебе, Вальочку. Вітаю з 10-літтям нашого сина.

Дякую Тобі, дорога моя.

Будь ласка, не май на мене гніву. Боюся казати щиріше і глибше, що я чую до Тебе.

Дякую. Дякую. Дякую.

Вітання рідним, друзям.

Василь

10.11.76 р.

Додаю карточки — для Дмитра і для Тебе.

Тримайся, лебідко моя.

Валю, Ти вже подумай, які книжки мені переслати в Сибір (мінімум — 100-200). Поки ж — на перший випадок — Німецький словник (2 томи), Рільке — 3 томи, всі російські Рільке видання, поезії — найгарніші: французів (Бодлер, антологічні, Елюар (український, бо його не знаю), Пастернак, Ахматова. З українських — Сковороду, Тичину, Бажана.

Бувай!

Василь

105. ДО РІДНИХ

10.11.1976

Вітаю Вас!

Мав листа. Дякую. В мене все гаразд. Здоров'я в межах можливого. Снівся Дмитрик — дуже зле. Хай Валя знає, що на побачення в мене немає ліміту, а в січні — просто не дадуть. Отже, бачитися нам — тільки через Сибір. І це вже потім, коли я доїду до кінця і напишу — з тих далеких далек.

Багато славних книжок бачу в “Книжном обозрении“, але вже не можу замовляти — будь ласка, Валю і друзі, майте все на увазі — допоможіть (книга П.Валері про мистецтво, книга про буржуазні теорії етносу, історія УРСР, багатотомовий Франко, Словник української мови (10-11 т.) і 2 томи Староукраїнської, фольклорні збірники грубі, академічні тощо).

Бандеролі ще не маю. Певне, відіслали назад. Листи йдуть тільки з Донецька і Єнакієвого. Більше нема. Ось поки всі новини.

Решта — по старому.

Віршів не шлю, бо заборонено висилати (конфіскуватимуть листа, де вірші).

Вітання друзям.

Мав карточку од Рити. Дякую.

Велике вітання — пані Льолі з усім сімейством славним, Михасі.

Цілую Вас, любі мої.

Не сушіться мною — чуюся незле.

До зустрічі.

Вітання родичам.

Ваш Василь

10.11.76 року

Додам, що в мене все є, що треба в моєму стані. Більше нічого не треба, та й Ви не зможете. Бандероль, певне, перешле Валя.

Думаю за Дмитрика — і душа болить. А що вдію?

Добридень, Вальочку!

Надсилаю, напевне, останнього листа до Тебе — з Мордовії. У січні не знаю, чи вдасться. Отож, сприйми його як останні мої заповіді.

До Сибіру в мене є все — з теплого одягу. Буде гірше з грішми — привезуть без копійки. Тому одразу перешлеш мені на нову адресу (я відіб'ю телеграму або що) трохи грошей — на перший прожиток. Гадаю, це буде не раніше середини лютого (коло 20 лютого). Мав листа од Саші Болонкіна — він поїхав до Бурят-Монголії, мав 33 дні дороги. Тамтешні житлові умови специфічні, отож, усякі висилання мені можуть бути лише при потребі моїй (я попрошу і аж тоді). Так само — всі мандри в мій бік.

Мав би ще відіслати зо 3 пакунки з книжками, але не знаю, чи зможу. Отож, є загроза, що речей буде забагато — для двох моїх рук.

Дякую дуже — за теплі листи — Рити й Льолі про 14 листопада, коли я уявляв усіх Вас за дружнім столом і хмелів од тостів. Добре, що з Дмитром усе гаразд поки. Слава Богові і решта все ніби коло того.

Отож, Валю, замовляй — для мене — книжки, хай вони збираються в Києві, в Тебе. Є дуже гарні — через “Книжное обозрение” стеж. Не забудь у 1977 р. прочитати “Степового вовка” Г.Гессе — ним захоплювалися всі хіппі США — дзен-буддизм чи що додав романові чару.

Дякую Льолі — за деякі звістки. Шкода за Іваном, Євгеном, але добре, що обоє не виходять з ситуації оптимізму — в розпач. Зле, то зло. Але емоції наші — лише розмиті речі, речі хай не розмиваються, а емоції хай ховаються в них, як собака в буди. Тоді легше переносити і спеку і мороз.

Чомусь декому здається, що на Оленчиного тата* я дихаю мало не вогнем. Господи! І як тільки можна так думати!

Сашко Болонкін надіслав до мене два листи — одного не дістав. Його адреса: 671510 Бурятская АССР, Баунтовский р-н, п.Багдарин, До востребования Болонкину А.А.

Можна було б його бодай привітати — од мене — із Новим роком, бо мого ліміту бракне на таку розкіш. І — будь ласка — привітайте од мене моїх кривних друзів. Що з Михасею? Чому не чути од неї нічого? Вітаю її з днем народження. Обіцяю одного з перших листів — з Сибіру — надіслати до неї. Шкода мені, що Юрко по-старому іспитує своє здоров'я. А що зробиш?

Тяжко уявляти мені Київ — од якого лишилися щемні спогади і ще дещо. Тяжко. Я б у ньому нудгував трохи за тутешнім оточенням.

Вальочку, дякую дуже за бандероль — дістав. Дістав і цінного листа — з красунею пишною. І теж дякую — заоригінальні бувають Твої висилання.

Оце, здається, поки все. Не іспитую цензуру і не вміщую віршів. Надто мало часу, аби ризикувати дублями листів — грудневих. Десь скоро напишу і до батьків. Отож, прийміть мої новорічні поздоровлення, любі.

Цілую Вас — найлюбіших, найрідніших, найдорожчих.

* Івана Дзюбу

Отож, Валю, привітай Сашка Олександровича в Бурятії — скажи, що я мав од нього листа, а більше нічого не дійшло, подякуй за листа, перешли йому адресу Матвіюка Кузьми Івановича: Вінницька область, Старокостянтинівський район, село Ілляшівка.

Дістав набір Олени Кульчицької — од Михасі. Дякую. Через якийсь час зможу відповісти (на жаль, аж ізвідти вже).

Сашко має нефаршу роботу (некваліфікований робітник) у геологічній експедиції, хоч є непатентованим доктором технічних наук, живе у гуртожитку, де ні спокою, ні відпочинку, ні читання: певне, пожилці п'ють горілку і зизять на непитущих. То таке там і побачення, і праця коло Рільке чи Гете. Та й дістає щось 70-80 карб. — це разом із північними (30%). Не мед, звичайно. Але й меду не треба. Хотілося б тільки трохи менше гіркоти.

Закінчую на цьому. Вітаю Михасю й Ярему і Євгена — з Днем народження. Зичу всім доброго Нового року.

Цілую —

Василь

2.12.76 року

107. ДО СИНА

Грудень 1976

Дорогий синку!

Дякую за листа. Здоровлю Тебе з Новим роком — 1977, коли ми нарешті зустрінемося — не так сумно, як торік.

Хай Тобі Дід Мороз принесе з подарунками добру вдачу, таку потрібну для козакування. Нехай приведе на поріг вороного коня, золоте сіделечко і срібну вуздечку. А решту надбає собі молодий козак, коли має тверду вдачу.

Ти чуєш мене, синку?

Цілую.

Тато

Грудень, 1976 р.

1977

108. ДО БАТЬКІВ

4.01.1977

Вітаю Вас, дорогі мої!

Поспішаю написати — аби не втрачати ліміт. Поки все по-старому, повезуть до Красноярського краю. Перешлете листа до Валі — хай замовить через “Науку” (Московську чи Ленінградську) — книгарень адресу або знайде сама, або я допишу — такі книжки:

Сенека, Письма к Луцилию. М., Наука, 1977 г. (серия “Литературные памятники”)

Швейцер А., Письма из Ламбарене. М., Наука, 1975 г. (та ж серія). Обидві книги надто мене цікавлять, і замовити їх буде не тяжко.

Гірше (тяжче) буде з іншими, які вийдуть у серії “Памятники эстетической мысли”: Вакенродер В.Г. Фантазии об искусстве; Испанская классическая эстетика. Антология; Американская эстетика конца 18 — начала 19 века; Вячеслав Иванов, Стихотворения (мала

серія “Библиотеки поэта“). Якщо вдасться ці книжки дістати, буду радий, а ні — то ні. Не хотів би цим завдавати Вам клопоту, отож, виконаєте моє прохання, коли це Вас обтяжувати не буде.

У нас добрі морози стоять. Але мені тепло — в валяннях. Отож, до Сибіру їхати готовий цілком. Чуюся звичайне.

Ще раз — вітаю Вас із Різдом Христовим і Новим роком.

Зичу найкращого —

4.1.77 року

Ваш Василь

109. ДО ДРУЖИНИ

8.03.1977

Вальочку, любя!

Це Ти, Вальочку, в моїх долонях, у моїх мріях, у моїх снівах (од розлуки я став багаторукий, як Шіва) еге ж?*

Це я гладжу Тебе по голівці — Ти нудишся — дасть Біг, вліті, може, я Тебе заберу до себе — посаджу Тебе на дзиглику — і буду милуватися, берегти, аби й порошок на Тебе не впала. А Ти примірятимеш Золоті черевички, які я Тобі куплю (бо ж буду багатий: гірник — шукач золота). Дружинам тут мед: бери сухий готовий борщ — і кидай у воду: перше є. А на друге є м'ясо, консерви, яйця, вершки, сухе молоко. А на третє є коньяк. А на четверте — морозні пейзажі в дусі Рокуелла Кента (це я, Господи¹, це я!), сопки, ягоди — влітку, 60-ступневий мороз узимку. Словом, є все, крім України.

Живу в гуртожитку (вул. Центральна, 37, кімната 6). Тут є телефон — номер 2-60 — в гуртожитку, близько. Він весь час мовчить, то під настрій Вам можна й задзвонити, хоч працюватиму я позмінно. Пізніше допевнюсь графіка — і тоді можна вести бесіди, зважаючи на 8 годин часової різниці. Селище Матросова, де я мешкаю, — на 400 км. північного заходу од Магадана. Район — Тенькінський — не закритий, як Магадан і деякі райони. Проте для Тебе, здається, треба вибивати дозвіл — на приїзд (пов'язано і з режимом, і з мешканням: готелю тут нема), проте можна зняти злецький кутик — на людях. А київську квартиру можна забронювати — на час моїх примусових заробітків. Отже, все не так страшно, як здається. Як ся чує Василь Карпович? Кланяюсь йому низенько — і дякую за все добре, що я од нього мав. Як там Дмитрусь? Улітку тут багато ягід, отже, вітаміни є. Сподіваюся, що кошти на дорогу сюди я Тобі перешлю (це 200-250 карб., а після підвищення повітрянопасажирської платні то й не знаю; але 12 тис. км. — це щось!). Літак, скоро піде — ТУ-104, здається — від Москви до Хабаровська — 3 години. Від Хабаровська до Магадана — щодня — 2-45 (так мене перекидали на ІЛ-18). А від Магадана — 12 годин автобусом. Тут усі такі виміри, як у космосі. Але ж до космосу ми, любя, звикли? Умови в гуртожитку середні, цілком терпимі — особливо після моїх попередніх, сусіди по кімнаті — їх двоє — ітеерівці^{**}, молоді техніки. Приїзди, Вальочку, буде весело: поки Тебе дочекаюся — стану алкоголіком, пияком добрим (це від силікозу допомагає! і ще добре проти застуди, розлуки, безжіноцтва і браку книжок добрих!). Це жарти, Вальочку, а пияком я вже став — од туги за Тобою — а не від горілки (покуштував трохи вже, нічого славного не побачив). Люди тут на позір — кращі, чуйніші.

* Написано на звороті листівки: С.Красаускас „Межелайтис „Ера“. Иллюстрация, 1966.

** Від аббревіатури ІТР – інженерно-технічні робітники.

Напиши телефони домашні — у кого Ти буваєш (Михасі, Льолі, Світлани). Може, яких академіків² — це спростило б стосунки. Хоч пошта тут працює зле — від 10 до 4 дня, два дні, здається, перепочиває. Напиши, чи дістала Ти два пакунки з книжками — там вирізки з журналів і книги. Чи переслали Тобі гроші з Мордовії (десь 208 карб). Коли ні — то я правитиму з них сюди. Не висилай нічого — ні з одягу, ні грошей. Якось я дам собі раду сам, а пересилати — завеликі витрати. Напиши, коли в Тебе відпустка, які Твої міркування про вояж до мене. Все обговоримо і приймемо ухвалу. Могла б Ти з'їздити до Василя Овсієнка — с.Леніне, Радомишльського р-ну, на Житомирщині. Просив би Тебе — в гурті з Михасею або якось іще. Ми звільнилися в один день — 5.3. А вивезли мене з Потьми 12 січня. Намався трохи дорогою. Просив би переслати два томи Гете (німецькою мовою), російські переклади його віршів, коли вже є, Рільке — так само — німецькою і російською (десь у “Науке” і в “Художественной литературе” мали вийти дві його книги). І великий 2-томовий словник німецько-російський. Це поки й усе. Може, ще томик Пастернака, Еліота — коли дістанеш, може, що цікавого з періодики або з поточних новинок — але всього не надто багато (не більше 20 книжок).

Передплати для мене з півріччя чи раніше “Всесвіт”, “Літературну Україну”, Жиче літерацке і Polityk’u й Kultur’u польською мовою. Решту я зможу собі замовити тут.

Великі привіти мої родинам моїх друзів по Євро-Азії, уклін Льолі, Михасі, родині Бадзів, Довганів; що там Олег поробляє?

У Донецьк я післав телеграму, як і до Тебе — вчора, 7.III. Листа напишу сьогодні. Цілую. Вітай Шуру з родиною — дякую за телеграму новорічну — до дня народження.

Цілую — Василь

P.S. Резюмую деякі моменти: коли Твоя згода є, то приїхати сюди Ти змогла б через 3-4 місяці (не раніше!). Коли я вишлю Тобі виклик — не раніше (інакше Тебе можуть сюди не пустити).

Адреса моя — для листів — хай буде краще через поштамт, до запитання. Висилай рекомендовані листи або й цінні — для забезпечення, бо стара пісня ще лунає.

Коли я знатиму графік роботи (бо поки вчать 10 днів, а потім 3 місяці я вчитимусь руками), Ти можеш дзвонити — замовлявши телефон 2-60 с.Матросова — так дадуть швидше; але спочатку треба спробувати, як чути — на таку віддаль.

Страшного нема нічого — тут нічим не гірше за Красноярський край чи за київське никання в пошуках (і тривалих!) роботи.

Чуюся звичайно. Медкомісія визнала мене придатним до відповідальної роботи — гірником. Це шахта, але безпечна: покрівля міцна, вся блищить од золота, срібла й діамантів.

Ні речей, ні грошей мені не шли. Мені дали 50 карб. авансу — і я вже оформлений (з 6 березня). Книжок пришлеш мінімум — як написав.

Напиши, як Ти себе чуєш, як Дмитрове здоров’я, як Василь Карпович — і свої контрпропозиції до мого зманювання на вояж.

Одне слово, відшукаймо спільно кращі варіанти свого побуту — в межах можливого чи й поза ними. Переді мною — виставка карточок — я сам у кімнаті — разом із Вами. Мені спокійно і затишно: п’ю чай, зварив супу — їм другий день. Бо їдальня на ремонті, а буфет поки дорогий для мене.

Купив джинси, пасок, маю дві сорочки цивільні й два теплі кожушки — кацавейки. Вбиратимусь перегодом — десь через місяць два.

Напиши, як там Василь Овсієнко, як Василь Лісовий, яка адреса Стефи Шабатури і Володі Р.³

Ну і вже, любя.

Чекаю на Твого листа.

Цілую. Цьомаю Дмитрика.

Найкращі зичення —

на Твою госпoду,
на Твою голівку,
на Твоє личко,
на Твоє серце —
8.3.77 р.

Василь

¹ “Це я, Господи” — назва картини і книги Рокуелла Кента.

² В.С. мав намір звернутися із заслання безпосередньо до деяких впливових людей, щоб привернути їхню увагу до становища політв’язнів. Від цього наміру довелося відмовитися, бо телефонний зв’язок з “материком” був дуже утруднений.

³ Можливо, йдеться про Володимира Рокецького.

110. ДО БАТЬКІВ

8.03.1977

Дорогі мої!

Нарешті добився до місця — лише 5 березня. Надокучила трохи їзда (і поїзд, і літак — від Хабаровська, до Магадана; а від Магадана до місця — 400 км автобусом), але вже все позаду. Буду шукати золото — почесна робота. Дали мені 50 карб. авансу одразу, кімнату в гуртожитку (тут ще двоє, крім мене). Сусіди по кімнаті — ітеерівці, молоді пристойні хлопці. Годуюся по-всякому — або буфет, або сам готую. Висилати мені не треба нічого, я тут матиму пристойну платню — і ще, може, допомагатиму Вам і Валі. Чуюся нічого. Клопочуся тим, що від Вас не маю вісток. До Вас писав дорогою, але не знаю, чи Ви дістали. Пишіть, як Ваше здоров’я, як живеться.

Тут іще холодно — 25-30°, літо буде у травні. Довкола — сопки, тобто гори, а це селище — в западині наче, приховане од вітру. Мешканців небагато — тисяч 2-3. Харчі в магазинах є, але бракує овочів і зелені (консервоване є, звичайно — і соки, і джеми). Але м’ясо, масло, молоко — постійно. Якись завалющі лимони — я не захотів і брати — так зле виглядають зовні. Але скоро літо — і буде багато ягід усіляких. Грибів тут теж є, кажуть, чимало. До Вас дуже далеко — 12 тис. км. Просто приїхати — не можна, потрібен дозвіл, бо тут закриті райони є, та й сам Магадан місто закрите.

Ну, ось, переказав усі новини попередні. Тепер чекатиму вісток од Вас.

Як там Тобі працюється, сестро?

Як Тетянці вчиться?

Грішний, я вже чую, що відвик від Дмитра. Переболіла душа за ним — і захотіла відпочити од журби. Дасть Біг — побачимось колись. Думаю, може, Валя підбере бажання приїхати сюди. Але — як уже схоче: силувати не буду та й ніяк.

На цьому поки закінчуватиму.

Зичу Вам здоров’я і щастя —

Ваш Василь

Адреса моя на селищі: вул. Центральна, 37, кімната 6, але краще пишіть до запитання.

111. ДО СИНА

10.03.1977

с.Матросова

Дорогий синку!

Недавно я писав до мами — попросив, аби вона вислала мені деякі книги. Хотів попередити, що пересилання сюди коштують дуже дорого, через це нехай довідається на пошті, чи дорого коштуватиме відправлення окремої книги — бо на книги і бандеролі (не авіапоштою), здається, існує поміркованіший ліміт. Коли ж ціна можлива, тоді, звичайно, треба вислати мені й орфографічний словник української мови. Оце коротко те, що я забув сказати — в листі до мами.

Замовив телефонну розмову на 20 годин місцевого часу (Вашого це буде 12 годин). Якого дня дадуть — не знаю. Чи вийде розмова (тобто, чи дадуть і чи буде чути) — не знаю теж.

Ще раз повторюю — слати мені не треба нічого: ні одягу, ні грошей. Я викручуюсь сам, а пересилання коштуватиме надто дорого (мама може запитати на пошті, коли не вірить).

Пиши, як Твої справи.

В мене, виявляється, тут буде відпустка майже на 2 місяці. Але це не скоро — через рік аж.

Як Тобі вчиться? Що Тебе приваблює найбільше?

Ти геть мене забув, сину, правда?

Нічого, ще спам'ятаємося колись.

Висилаю Тобі закладочку — для книжок — на жаль, нічого іншого поки не маю — для пам'яті, аби Ти мав од мене про згадку. Але згодом я щось вигадую краще — це напевне.

Вітай од мене дядю, родину дяді Валентина і тьоті Шури.

Як мама — задоволена Твоїм навчанням, Твоєю поведінкою?

А дедя — задоволений теж?

Шануйся, голубе.

Ти вже маєш сам розуміти, що і мамі, і татові твоєму не мед, тому і повинен зважати на це, аби не сприкривати мами.

Тисну руку Твою, синку.

З найкращими вітаннями —

Тато

112. ДО ДРУЖИНИ

[Березень 1977]

Це, Валю, Тобі — на те, щоб Ти хотіла приїхати до мене, щоб не турбувалася дрібницями, бо десь є я, хто чекає на Тебе вже п'ять (П'ять!) років. Бо Ти краща за цю Джоконду*. Бо Ти — це Ти і Ти. О, як би я хотів Тебе посмикати за вушко — маленьке і зграбне.

Бувай, люба.

Я скучив за Тобою. Ску-у-чив!

113. ДО ДРУЖИНИ

[Березень 1977]

* Написано на звороті листівки: Леонардо да Вінчі „Мона Ліза”

Валю, мав листа од Надії Світличної, Юрка, три (Три, Валю!) од Рити, Михасі.

До речі, коли до Магадану можна взяти авіаквиток без дозволу, тоді можна їхати й без виклику (бо Тенька — не закрита). Але Ти вже дивись сама — може, почекай, коли відбудуться всі ці процедури з викликом.

Дякую за светра, за Рільке, за Гете!

ВС

А з фото, Валю, тяжко. Немає тут фотографа, хоч ти що!

114. ДО ДРУЖИНИ

31.03.1977

Вальочку!

Яка Ти ледача — такий я старанний: пишу, бач, до Тебе чи не щодня. Отже, надішли на відділ кадрів рудника ім. Матросова особовий аркуш (анкета така є в відділах кадрів, коли беруть на роботу) — заповнивши його, і копію диплому — це про те, аби тут подивилися, що змогли б Тобі запропонувати з роботи — по приїзді. І — післати виклик.

Так само подивись, чи є військовий квиток мій — тут питають, а я не знаю, де він — чи то в ГБ, чи дома в Тебе.

Цілую —

30.3.77 р.

Василь

Це я заходив — питав, як бути, щоб післати виклик Тобі. Тоді мені запропонували оці всі анкети Твої, переанкети.

Власне, прислати все це можеш мені, а я віднесу.

Бувай

Вибачай, що так пишу — дещо недбало: був уночі на роботі, а це проволочився до другої дня — і ще не спав. Дістав сьогодні од Тебе светр (чудовий!), книги (прекрасні!). Юрко надіслав книжку, Рита — фотографії. Дякую.

Учора мав листа од І.В.Корсунської, в листа було вкладено листа од Анни Галі Горбач. Але яка її адреса? До Віри Вовк я написав, до А.Г.Горбач ні, бо не знаю адреси.

Сервус!

Чекаю листа од Дмитра — і марне!

Од Віри не знайшов — іншим разом!

[Далі йде вірш: “Звелася длань господня...”]

Гойдається вечора зламана віть,
мов костур сліпого, що тичеться в простір
осінньої невіді. Жалощів брості
коцюрбляться в снінні — а дерево спить.

Гойдається вечора зламана віть —
туга, наче слива, рудою налита.

О ти — всепрощальна, о несамовита
осмутою вмиа твоя ненасить.

Гойдається вечора зламана віть,
і синню тяжкою в останній пожежі
мій дух басаманить. Кінчилися стежі —
нам світ не належить (бовваном стоїть).

Шалена, вогненна дорога — кипить —
взялась кушпелою: обвітрені крони,
що душу обрушують у вічні полони.
І згадкою — вечора зламана віть.
І сонце — при спаді — прощально кипить.
Тугий небокрай, погорбатілий з люті
гірких дорікань. О піддайся покуті
самотності. Господи, дай мені жить!
Удай, що обтято дорогу, що спить
душа, розколошкана в смертнім оркані
розбіглих наближень. На серця екрані
гойдається вечора зламана віть.
Гойдається вечора зламана віть,
і поле схололо встелило імлою.
Роздався, роздимся, розстанься з добою.
Прислухайся, юнче: а всесвіт не спить?
Усесвіт не спить. Він ворухиться, во-
втузиться, тузаний хвацько під боки
мороками спогадів. Луняться кроки —
це, Господи, сяєво, це торжество —
надій, проминань, і наближень, і на-
вертань у своє, у забуте й дочасне.
Гойдається павіть, а сонце не гасне,
і грає пожежами тоскна сосна.
Це довге кружляння — над світом і під
високими хмарами, під багряними —
з пожежами замірив. Господи, з ними
вже не родичається стомлений рід
людський, що принишк під торосами неб —
залізних, із пластику, скла і бетону.
Надибую пісню, ловлю їй до тону
шовкового голосу доль і жереб.
Поорана чорна дорога — кипить,
нема ні знаку — од прадавнього шляху.
Тож, серце, сподобся високого краху!
Вільготно колишеться зламана віть.

Тут, до цього вірша, додаю варіанти (музично компонована тема, а тому, як казав один
пес, я тут дійсно не знаю, що таке логіка). Варіанти хай будуть, вірш хай існує в бур'янах
варіантів (нема змоги проглянути його в тиші: маю великий голод на тишу!).

Гойдається вечора зламана віть,
туга, наче слива, рудою налита
о ця всепрощальна, ця несамовита,
осмутами вміта тривка ненасить.

(о ти всепрощальна, о несамовита
осмутами вміта (як серце болить!))

Гойдається вечора зламана віть —
і синню тяжкою в останній пожежі
ніяк ся не вбгає і прагне за межі

погиб уселенських (як хочеться жить!)
о дай мені жить!

Гойдається вечора зламана віть
і синню тяжкою в останній пожежі
ніяк ся не вбгає, виходить за межі
навального смерку (о дай мені жить!)

Хай вірш так і проглядає з-поміж хащі варіантів — хай. Може, я ще повернуся — щоб глянути — спокоем — на все, а, може, доживу до самотності й тиші!

[Далі йдуть вірші: “Алея довга і порожня...”, “Усевитончуваний зойк...”, “Відчув себе — й досить...”, “Боже, не літості — лютості...”, “Горобчик цвіркнув на бантині...”, “Збоку, о збоку — за серце лівіше...”, “Ще трохи краще край Господніх брам...”, “Яка нестерпна рідна чужина...”, “Украдене сонце зизить схарапудженим оком...”, “О не дивуй, о не дивуй мені...”, “Йди з-перед очей, відрод...”, “Колючий посмерк повз, немов їжак...”, “Оце моє видіння — всіх ночей...”, “Ущухло серце джерела...”, “Нерозпізнанне місто дороге...”, “Стелили білі обруси...”, “Ти десь живеш на призабутім березі...”, “Сумні і сині, наче птиці...”, “І стіл, і череп, і свіча...”, “О власну стріти смерть...”, “Коли найперші сполохи світання...”, “Ти десь за білим забуттям...”, “Зачервоніє горобина...”, “І як ти озовешся з такої німоти...”, “Невже оце ти й є, бідо...”, “Верни до мене, пам’яте моя...”, “Нарешті! — прощальна пора настає...”, “Коли б, коли б ви мали, голуби...”, “О краю мій, коли тобі проститься...”, “Прийшло — по зустрічі прощання...”, “Не зближуйся. На відстані — спинись...”, “Зими убогий маскарад...”, “Ці виски, ці скрики...”, “Недовідомі закипають грози...”, “Мов ящірка, що між пісків сліпучих...”, “Дерева — в маячні...”]

Поки буде. Перегодом — подам нову чергу.

115. ДО ДРУЖИНИ

15.04.1977

с.Матросова
Дорога Вальочку,

нарешті — дочекався Твого листа (і другого від Дмитрика). Дуже дякую, любя. Коли б Ти знала, як я чекаю вісточки від Тебе, Ти б писала трохи частіше і відкритіше.

Хотів би знати, чи Ти одержала мого листа — з пропозицією надіслати на відділ кадрів копію диплому і особовий аркуш по обліку кадрів (це на те, аби Тебе трудовлаштувати — приїзді, коли Ти відважишся бути зі мною тут два роки).

Твої плани, Валу, то — плани Твої. Я цілком покладуся на те, як Ти вирішиш за краще для себе (тобто, і для всіх нас): чи приїхати сюди на два роки, чи — лише у відпустку (краще б — з-на пару місяців, аби я хоч надивився на Тебе!).

Отож, дивись. Напиши, чи дістав Дмитро листа від мене (була там вишивана закладочка для книжок). Твого листа я мав третього (три — всього). Тобі написав 5 чи 6 (збився з ліку!). Твої я одержав дві бандеролі — і з сухими супами і аскорбінку і мед з маслом. Дякую. Невже я не писав? Книжки вже одержав, переадресувань преси ще не маю, але, певне, скоро буде. Щодо пальто: йде літо, я купив собі нейлонову куртку — 35 карб. дав, мені стане її до осені. А на зиму я куплю собі козушок (шубу!). Пальто — не присилай поки. Буде потреба — тоді напишу (до речі, те пальто, в якому я був у КГБ в 72 році?).

Напиши, які це мозаїки Ти одержала з Мордовії і який словник? Я щось не добру.

Добре подивись мої пакунки з Мордовії — книжкові. Особливо ті, де вирізки з журналів. Ті статті, де стоять спереду хрестики олівцем — найцікавіші. Прочитай сама — нехайно, аби не було пізно. А ні — то дай прочитати Надійці, Яремовій мамі. Власне, там уважно треба переглянути все, я їх не дарма збирав, вирізав і пересилав, маючи коло них багато роботи.

Ти ж дістала два пакунки? Напиши все, як я питаю, — так і відповідай — на кожне моє питання. Я знайшов кімнатку — не знаю, скільки платитиму, але це буде мені краще за гуртожиток: зовсім окрема — десь на 8-9 м², два вікна, там буду мати тишу і писатиму вірші.

Коли дістанеш цього листа — дай телеграму, що дістала.

Сьогодні одержав бандероль від Михасі — дуже дякую! І листа від Михасі. І два листи від пані Анни Галі Горбач, і два вітання з США — великодні. Пані Анна Галя переслала свій переклад (німецькою мовою) мого вірша “Місячне сяйво лле сиву куделю мрій”. Дивно читати іномовний варіант душі своєї, де — як зірка у криниці — Ти світишся (“мій білий метелик, що спить на сумнім столі”). Я вже відписав — і пані Галі, і до пані Віри написав — відповіді од Віри ще не маю. Хоч і не знаю, чи дістане вона вість од мене.

Валю, я цілком щиро й чесно кажу, що тут є всі продукти: сухе молоко, сухі вершки. Чудове молоко нам дають перед зміною. Але молоко мені не йде — від нього нудить. Прекрасно йде мені сир, але його рідко бачу. Згодом робитиму собі сам — прекрасний сир тут. Мій демпінг-синдром боронить мені солодке, масне і молочне. Добре йдуть овочі і рослинне все. Тому беру вінегрет, сирову капусту, соки (не консервовані). Не треба слати ні шипшини, ні смородини.

[Середини листа бракує.]

...Олегові, що, може, хай тим не клопочеться. Хіба, може, привезеш сюди сама — хочу з приставкою мати!

Риті — подякуй: за розмову, за листи, за фото. Дякую й Луїзі — за листа. Але з відповіддю зберуся переходом трохи — хай поки вибачають! Від Михасі мав дуже добрі вітаміни — дякую!

Моїм демпінг-синдромом надто не клопочись. Роботою моєю — так само: помалу втягаюся.

Здається, Валю, відповів на всі Твої запитання. Чи не так?

Цілую Тебе, люба моя, в Твоєму райському садочку — де все скоро зацвіте, заквітує. Щастя Тобі.

Уклін Льолі з родиною, Михасі, Риті, Бадзям. Надішли адресу Віри Лісової (уклін їй!), вітання Олегові (відписав йому).

Цілую. Вітай Шуру з родиною, дядю.

Василь

116. ДО ДРУЖИНИ

[Квітень 1977]

Валю!

Сюди, в аеропорт Магадану, здається, дозволу не треба (ще довідаюся), бо, не заїздивши до режимного міста, Ти сідаєш на автобус — і їдеш до Матросова чи до Усть-Омчуга (від Усть-Омчуга до Матросова 130 км., а від Магадана їхати цілий день — з ранку до вечора). Ще поки не перейшов у кімнатку, але збираюся скоро. Надсилаю Тобі фото — я біля комбінату, на фоні захарашеного двору рудні (якась майстерня, коробки, а далі — всніжені сопки). Светр на мені — з Донецька (червоний — і светр, і куртка, сині джинси). На

червоній куртці — зелені смужки — по плечах і кишенях. А голова трохи сива — і смішно через те (див. фото). Годинник — Poljot — уже ставав, адже made in USSR. А хоч — я стану патлатий, як молодь теперішня? Дякую за телеграму. Отож, виконай прохання з того листа.

Коли ж Тебе чекати, люба?

Цілую. Уклін Дмитрові, Василю Карповичу, Шурі з родиною.

Василь

117. ДО СИНА

[Травень 1977]

Дмитрику!

Поки цей лист дійде до Тебе — Ти вже за лотерею виграєш машину — і возитимеш усю шмаркату компанію із дворища. Але далі воріт — не їдь: там траса — і машині можуть розтовкти носа. Домовились? То як Ти закінчуєш школу? Хочеш, аби й я був схожий на Швейка, так? Рости вже сам — Швейком, а я — швайкою краще буду.

Чекаю на Твого листа. В неділю-суботу уявляю, як Ти в садочку допомагаєш деді (а уявляти маю в 10 год. вечора — коли у Вас там 2 дня).

У нас паде сніг — чи не щодня. Отож, тут зима не хоче йти геть, а дід Мороз не хоче нести новорічних подарунків у травні. Ледачий колимський дід Мороз!

Бувай, школярику мій!

Чекаю — на Твої прохання.

Машину я Тобі вже вислав у листі. Коли лотерейний квиток не “виграє” — то це вже Ти винен, а не я. Бо я слав його, як машину для Тебе — аби возив усю шмаркату компанію.

Пиши, сину. Переповідай, старий, як живеш — хто програв, хто виграв. Але чи в Києві тільки те й роблять, що грають, га?

Зичу найкращого — Твій тато

118. ДО ДРУЖИНИ

18-22.05.1977

Вальочку!

Дістав сьогодні Твого листа, якого довго чекав (лист від 12.05). Здивований, що Ти так рідко одержуєш мої листи: 30 квітня переслав Тобі листа, де було 4 фотографії, 5 травня післав цінного листа, оскільки вірші переписав, а листи нещадно крадуть.

Шкода, що так зле вийшло з поїздкою на село — у Дмитра і деді. Пиши, як вони чуються. Коли одержиш такі згадані мої листи — дай знати. Так само: чи одержала Михася мого листа з листами Віри Вовк?¹ На жаль, я слав рекомендованим, а не цінним, то, певне, вкрали теж (од Михасі нічого не маю), взагалі одержую дуже мало листів — крадуть листування — і мої і до мене конверти збираються десь у сейфі.

Я вже писав, що знімати кімнату мені заборонили. Отже, живу в гуртожитку. Коли б Ти приїхала, то тут, певне, й перебудемо (дирекція обіцяла куток, але де — не знаю: може, обладнають іншу яку?).

Вчора, 19.V., їздив в Усть-Омчуг — взяти дозвіл на Твій приїзд. Мав багато клопоту: викликав начальник міліції полковник Переверзєв і почав сварити брутально, що я порушую

всі правила. Мав на увазі, що я з однієї кімнати перейшов до іншої жити, що став працювати на легшій роботі — так само в шахті, але на скрепері. Наказу ще нема, хоч я вже 8 днів на новому місці. Може, завернуть назад, може, ще що.

Полковник був дуже брутальний. Я протестував проти його хамства, але він вів далі — так само. Потім мене посадили на воронок і повезли в КГБ, де два працівники вели зі мною лицемірну бесіду. Я їм сказав, що хамства — не дозволяю, що тут мені гірше, ніж у Мордовії було, що обирати роботу і житло я можу сам (за положенням), а мені боронять. Чому? Чому крадуть листи? Чому полковник кричить, що моя жінка не приїде, бо я зле поводжусь? Хіба моя жінка — то теж стаття “поощрення” в системі кагебістського виховання? Вони вели лицемірну мову, але я твердо заявив: знаю, що ви за люди і на що ви здатні. Отож, не треба лукавити і красти, як злодюжкам, мої листи. У відповідь на мою телеграму до Андропова — про загрозливий стан здоров’я В’ячеслава Чорновола і за свої вірші, забрані в Мордовії, сказали: стан Славка — задовільний, а вірші переслали з Києва на Потьму, звідки мені й перешлють. Видно, ця телеграма (я післав і до Сахарова — з проханням допомогти Славкові), певне, й викликала лютість полковника. Що там у Михасі? Може, знову її, бідну, трясли? Так я зрозумів із листа Світлани Кириченко. Я слав фото і до Михасі — але теж не знаю, чи дістала. Одержав словники від Олега — дякую. Але він пише про дві свої збірки, а я одержав тільки одну — що то означає? То повернути цю, яку маю?

Не знаю, як буде з нашою зустріччю в цьому році. Десять найближчими днями знову поїду до Усть-Омчуга, бо треба стати на військовий облік. Зайду вдруге до райвиконкому, де обіцяли переслати перепустку на Твою адресу: довідаюся, чи відіслали, чи затримали. Там сфотографувався — замовив 12 фото — аби стало для друзів.

Валю, я досі не знаю, коли Ти орієнтовно ідеш у відпустку. Будь ласка, напиши. Коли б їхала сюди, то, може, візьми з місяць за свій рахунок — аби побути хоч трохи довше разом. Коли ж стануть до зустрічі великі завади, тоді перешліть мені транзистора, а до осені я розрахуюся з людьми, що його придбали.

Шліть мені тепер тільки цінні листи, бо інші не доходять. Я робитиму так само.

Попроси людей довідатися адресу мами Зоряна Попадюка зі Львова. Вона зветься Любою.

Пальто в мене є — легке, таке, як у Києві чорне (таки згадав!). Є і костюм — допомогли добрі люди. І те, і друге — трохи закоротке, але цілком можна носити.

Напиши, чи дістала Ти од Михасі вірші чи вони пропали, тобто, забрані при трусові. Чи дістала Ти мого першого травневого цінного листа?

У нас уже тепло — кілька днів сонячна погода — ходять у сорочках. А на північних схилах сопок — ще сніг. Скоро зацвітуть сопки — і стане легше на душі.

Ось і вже, любя моя.

Вітання родичам, друзям.

Пиши, як ся мають Дмитро з дєдею. І коли Тебе чекати. І — чи чекати.

Цілую —

Василь

Коли б їхала — візьми маленькі будики, бо тут нема.

22 травня 77 р.

Надішли мій профспілковий квиток, а як нема — попроси Риту забрати з роботи його. Або ж адресу точну установи — я зроблю звідси запит: так краще.

¹ Такого листа М.Коцюбинська не одержувала.

23.05.1977

Дорогі мої, любі!

Дістав листа — од тата і од мами. Добре, що Ви дістали моє фото, бо Валя, здається, ще не дістала, хоч я слав уводнодень. Сфотографувався в районі, Усть-Омчугі (це 130 км. від селища) — туди їздив за дозволом на приїзд Валі. Коли зроблять — пришлю. І не такий, мамо, я старий і замучений, як Тобі видалось. Якось дівчина у фотоательє спитала, скільки мені років. Коли я сказав, вона здивовано відповіла: а я думала, вам і 30 немає. От бачиш! Не журіться, прошу: в мене якось ніби сяко-так. Працюю на скрепері — тисну на важелі — а ківш сам тяжко працює. Отож, мамо, і цим не суши свою золоту голівоньку. І не вважай, що я бідний та нещасний. Ні, я видаюся комусь незламним, бо терпцю в мене більше, ніж вони сподівалися. А пишу вірші, які читатимуть люди колись, проклинаючи тих, хто з мене збиткувався. Такщо дарма бідкатися за мною. А як буде воля Божа — то ще побачимося колись, хоч я не певен що мене пустять звідси у відпустку. Тоді через два з гаком роки.

Ось уже третій місяць працюю, а все ще учень. Бо два місяці майже був на іншій роботі — не склавши іспиту, покинув її. Тепер — тут. Зовсім недавно — днів 10, як став на скрепері. Через тиждень-два складу іспит — і буду заробляти більше. Власне, з мене вистачає і учнівських: десь 160-180 карб. маю. Вже обкидався, як Ти, мамо, кажеш: маю одягу трохи: костюм, пальто легке, куртку нейлонову (в якій сфотографувався), сорочки, взуття, білизну. А згодом матиму зайві гроші — і для Валі, і для Вас. Писатиму я Вам два листи на місяць, гаразд? Частіше — просто ні про що. А Ви знайте, що в мене такий термін — на листи.

Будайте здорові, любі мої. Як там ведеться Тетянці, як Маруся?

Написав Гнат — поздоровлення. Чи дістав Дмитро мої листи? Зараз мало пишу, бо мої листи зникають — крадуть їх по дорозі. Тому пишу обмаль.

Щастя Вам!

Ваш Василь

23.V.77 р.

120. ДО ДРУЖИНИ

1.06.1977

Дорога Вальочку!

Листа Твого від 23.V. дістав 30.V., але з ушкодженою сургучною печаткою. Отже, коло Твого листа стараються: все шукають бісові діти фронди чи якоїсь холери.

Добре, що Ти таки дістала мої фотографії (а я думав, що не матимеш).

Всі ви, кияни, якісь застрашені. Коли я про що довідуюся, то з листів некиян. Скажімо, запитую вже сто разів, чи дістала Михася мої листи (особливо — з листами Віри Вовк до мене) — а ви мовчите. Хоч мені то дуже важливо. Про О.Я.Мешко Ти пишеш гіпотетично, а можна й комусь і спитати в О.Я. — чи мала од мене листа. Од Михасі я не маю листів уже більше місяця і не знаю, що з нею. Так само не знаю, чи мав мого листа Юрко Бадзьо (я писав про М.Плахотнюка в ньому і перейшов на трохи дорікальний тон). Чи дістала листа Надійка? А Ляля Сверстюк? А коли я матиму адреси Галі Пронюкової і Віри Лісової? Хочу й мати адресу Любомири Попадюк — зі Львова. Мої листи не доходять до в'язнів. Уже післав цінного листа — до Євгена Сверстюка, але на повідомленні про вручення стоїть підпис цензора, як і на повідомленні з листа до Івана Світличного. Отже, я пишу цензорам! Добра

втіха! Навіть од Рити не маю листів — найстараннішої кореспондентки. І чого Ви там боїтеся так? Все одно ж далі Мордовії не вивезуть. А там не так страшно, як здається.

Сьогодні, 31.V., їздив до Усть-Омчуга — став на військовий облік. Довідався, що дозвіл на Твій приїзд відправлено Тобі ще 23.V. Коли дістала — дай знати. Може, навіть телеграфічно.

Коли б їхала сюди, то орієнтовно повідом — коли зустрічати. Повідом заздалегідь, аби я вибивав кімнату — для нас, аби зустрів. Май теплий одяг — светр чи куртку, бо зараз за вікном сніг, а температура — 2-3° тепла. Не знаю, чи зміниться погода до Твого приїзду.

Коли прилетиш до Магадана, на 56 км. (до міста Тебе не пустять), то спробуй долетіти вертольотом до Усть-Омчуга, аби не мучитися в автобусі — ці 400 км. (це з ранку до вечора, автобус Магадан — Матросова приходить сюди о 20 год. вечора). Розкладу вертольотів, звичайно, не знаю.

Коли б їхала, то нічого з собою не бери — з продуктів, аби легше було на руки. Тут є продукти, крім овочів. А овочів — не навезешся. Не дуже дбай і за речі — досить радіо, будиків. Коли не тяжко, візьми жилки рибальської 0,8-0,6 (по два мотки) — краще німецьку, але не обов'язково. Візьми гачків рибальських — для вудочки, бо тут нема. Може, сходимо вдвох — порибалимо. Це все було в мене — в снастях. А ні — то купиш: невеликі гроші. Візьми зо 2-3 мої краватки — кращі. З одягу для мене нічого не бери. Візьми томик Пастернака. І — Антонича. І томик Рільке з прозою (це другий том). А ні — то перешли ці книги поштою. Шевченківський словник я вже маю — отже, хай лежить у Києві. Дорогу зворотню я Тобі оплачу — такшо не мучся позичками.

Про всяк випадок: їхати автобусом до середнього селища Матросова, а від зупинки — 100-150 м гуртожиток (вул. Центральна, 37, кімната 33). Хоч я гадаю — Ти зробиш так, щоб я міг Тебе зустріти (хай і день і два — буду зустрічати). Я працюватиму так: з 6 до 12.VI. — з 6 вечора, з 13 до 19 — з 8 ранку, з 19 по 26 — вночі, а з 27 по 3.7. — з 6 вечора. Але при Твоїй телеграмі я розіб'юся, аби зустріти. Розіб'юся, аби побачити. От лише — чи вдасться. Тобто, чи прийдеш? Коли з Києва є літак до Хабаровська — то лети ним, а в Хабаровську є щодня рейс на Магадан.

Просив би, аби Ти бодай була в курсі справи, як там мої друзі по пустинях чуються.

Зі всякими можливими візитерами будь обачна, хоч Ти знаєш і сама.

Чи не могла б Ти з-на місяць узяти відпустку за свій рахунок — аби побути зі мною довше?

Нових фотографій не маю — тому не пересилаю. Будуть — одразу пішлю.

Ще питання: чи дістала мого другого листа Валя Чорновіл? Яка адреса Василя Лісового? Про неї я вже питаю кілька разів? Чи Славко Човновіл — на ПКТ? Яка його адреса?

Від Олега дістав словники, збірки — дві його і чортовиння Б.Нечерди. Не знаю, що цей незлецький колись поет писав упродовж 1972-7 р., але коли таке, як ця збірка, то я йому не заздрю. Їй-богу, українська поезія стала будинком розпусти — фе!

Чув недавно по радіо — літстудійців із Літінституту Москви. Серед інших — і чи не найкраще — прозвучала Ілліна (якраз і читала перекотигоре-перекотибіль).

Дістав повідомлення про вручення — од Лілі Сверстюкової і Василя Захарченка — підкреслено лично, а чиє то лично — швидше за все безликих дозирачих.

Цієї суботи, 28.V., увечері пішли через сопку до річки Ітрикан (потічок студений). Бачив маленького хариуса, але не впіймали нічого. Зате було вогнище — при воді — і біла ніч — вечір не минає до ранку. А потім — сон, і на обличчя падав лапатий сніг. Мені то було вперше — такі виходи на природу. Були й інші враження, про які поки не обмовлюсь, моторошні враження по слідах моїх попередників тутешніх — мучнів-земляків. Це був зеківський цвинтар — зовсім близько від селища, в розпадку. Розграбана могила, де розсипані кісточки білі, а на двох-трьох хрестах — ініціали і дата життя: 1922 р. — 1955 р. І

стоїть це “р” — свідчити, що й тут українці домінували. Звичайно, думаю, що до 1955 р. (може, 1953) не було й цього: ні тун, ні хрестів, ні дат. Хто побивався за цими ініціалами?

Валю, невже я написав, що досі не маю преси? Ні. Пресу я маю — обидві літ. повії¹ і Всесвіт.

Досі ще учень. Спробую скласти іспити фахові на розряд десь 9 червня. Тоді, може, трохи більше платитимуть, бо поки — 170-180 карб. — моя постійна стеля. А як на цю роботу і ці місця — то просто ганьба.

Мав листа од Дмитрика.

Закінчуватиму на цьому —

Цілую, вітаю, чекаю —

Василь

1.VI.77 року

¹ Мова про “Литературную газету” і “Літературну Україну”.

121. ДО СИНА

1.06.1977

Дорогий сину!

Дістав Твого листа — дякую. Все Ти жартуєш, хлопчику, в своїх листах у шортах (натягну і я шорти на свого листа до Тебе). Чекаю, коли напишеш, як закінчив школу — чи не залишили Тебе на другий рік? Як здоров’я Твоє, золотиночко? Оце пишу — а за вікном сніг паде. Біла сопка в снігу. І нема пса, щоб гавкнув з досади. Все добре, але немає пса. Нікому гавкати. Оце й прикро.

Коли виграєш машину, то за ворота не виїзди. Книги Ти читаєш бозна-які. І де Ти тільки знаходиш такі книги? Шкода, що мене коло Тебе нема. Бувай.

Цілуй дедю і маму — твій тато.

122. ДО ДРУЖИНИ

5.06.1977

с.Матросова

Вальочку,

дістав Твою телеграму. Гадаю, що Ти повідомиш, коли Тебе зустрічати (розумію, що день-два-три може бути невраховане).

Надсилаю Тобі страхове свідоцтво, хоч і не знаю, навіщо воно Тобі чи мені.

Просив Тебе за профспілковий квиток, але відповіді не маю. Коли вдома не знайдеш — попроси Риту — хай візьме в того чорта кульгавого, що колись писав на мене підлу характеристику (а ні — то просто адресу службову, я заправлю звідси).

До книжок прошу Кобзар Шевченка (є малий удома, зручний і повний за змістом), Українські народні пісні — багато ілюстровані (передмова, здається, Стельмаха). Це все можна бандероллю переслати.

Візьми гачків для рибальства (двійники і трійники — середніх розмірів і найменших, а ні — то які є).

Автобусом їдуть із Магадана всі. Мабуть, це найкращий транспорт. Ходить він щодня, вирушає десь уранці і приходить о 8 вечора. Я працюю так: з 12 по 19 — з 8 ранку, з 19 по 26.VI. — з 24.00, з 26 до 3.VII. — з 7 вечора. Отже, з 26 до 3.7. зустріти Тебе буде тяжче (хіба Ти даси точну дату — з Хабаровська чи Магадана (якщо доведеться ночувати). Сісти в автобус Магадан — Матросова — не тяжко.

Листів не маю зовсім: геть загородили греблю. Починаю скарги й позивання.

Можеш зібрати дані — хто з киян писав мені у травні й пізніше — аби я включив і їхні листи до свого списку.

Прошу привезти фотографії Твої й Дмитрові — теперішні.

Зичу здоров'я і доброї дороги, на якій Ти будь готова до всяких сюрпризів (тут Колима, тут влада і не-влада чинять, що хочуть).

Привіти рідним, друзям.

Нічого з одягу для мене не вези, з продуктів — так само: не обтяжуй себе.

Краще задзвони в “Радянський письменник” директору Стасеві — я післав листа, аби вернули рукопис віршів. Але він набрав у рот води — мовчить. Нагадай про мого листа до видавництва і заправ збірку, як моя дружина.

Бувай

Василь

5.VI.77 р.

Ще раз: автобусом їхати до середнього селища (так зветься зупинка). Від неї до гуртожитка — 150 м.

Адреса: Центральна, 37, к.33.

123. ДО СИНА

6.06.1977

Дорогий сину,

ось уже й гулі почалися в Тебе — закінчив школу. Вітаю. Прошу Тебе нагадати мамі, аби не забула — щоб доставила мені двійники й трійники — гачки до рибальства, на харіуса (коли не бачив харіуса — подивися в книзі Сабанєєва, яка є на полиці). А що Тобі дістати? Що б Ти хотів мати? Тато хоче щось купити для Тебе, але не знає, що Ти потребуєш. Напиши. Одужуй, золота моя грудочко. І не слабуй.

Цілуй маму і дедю —

твій тато

Додаю 4 марки.

124. ДО СИНА

11.07.1977

Синку, любий!

Дістав Твого листа. Оцінки в Тебе не найкращі, але я мовчу. Шкода, що Ти слабуєш сам і дозволяєш слабувати мамі. Не дозволяй — ні мамі, ні собі. Коли побачимо добрий портфель до школи чи рукавички спортивні — купимо. А ні — то що іншого. Ми з мамою, може, купимо Вам усім подарунки — і вишлемо (дідусеві, бабусі, Тані, тьоті Марусі, Тобі).

Тут є футбольний майданчик, а взимі тут — хокей. А ми з мамою — ходимо на сопки, рвемо квіти, шукаємо гриби.

Може, згодом підемо ловити рибу.

Мамі стало краще зі здоров'ям.

Пиши, дядьку. Цілуємо Тебе —
твої тато і мама

11.7.77 р.

125. ДО ДРУЖИНИ

13.08.1977

Дорога Вальочку!

Зле без Тебе — відвик я од їдальні, не ходжу. Роблю сир, купую дієтичну ковбасу, п'ю чай. По гриби, ягоди не йду — ні з ким. Чекаю на Твого листа — подробиці — телеграмою.

Яків дістав кімнату — вибереться, як буде дружина. Приїхав третій — спокійний хлопець, не бич.

Ідуть неспокійні сновидіння.

Снилась Ти — і Дмитро і Рита.

Подяка Луїзі — за книгу Толочка. Велика подяка Риті.

Мав листа од Валі Чорновіл, два пакунки зі Львова — од брата Оленки Славкової. Листів нема. Саша Болонкін б'є телеграми: віддайте Василю три мої листи.

Погода зіпсувалася — похмуро. Але тепло.

Ось і вже.

Скажи Риті й Михасі, що їхніх книжок не дістав — хай вимагають по квитанціях (я тут написав нову скаргу — про листи втрачені, згадав і книги — але описово, бо не знаю ж, коли саме їх було вислано).

Мав листа од Люби Попадюк, од Володі Міщенка, од Василя Овсієнка.

Ось і вже. Цілую, Валю.

Уклін деді, Шурі з родиною, дружинам моїх побратимів. Уклін Риті (напишу їй згодом, бо ці злодії відбивають бажання писати листи до їхніх сейфів).

Михасі писатиму через Тебе. Може, й Риті так само. Додаю для Дмитра.

Василь

126. ДО БАТЬКА

[Серпень 1977]

Дорогий тату!

Вітаю Тебе з Днем народження. Зичу здоров'я, щастя. Тримайся, мій старий козаче. Шлю Тобі віршу — про згадку:

Неначе стріли, випущені в безліт,
згубилися між обидвох країв,
проваджені не силою тятів,
а спогадом про образи почезлі,
так душі наші: о порі вагань,

під щемний спів земного притягання
спішать у тишу, в безвість, у смеркання,
де Бог приймає всепрощену длань.
Так прозначились кривоleti птиць,
що, знявшись д'горі, засягають паді,
де зірка задивляється в свічаддя
своїх озер, колодязів, криниць.
Цілую!

127. ДО СИНА

19.08.1977

Синку,

знову до школи? Напиши, як Ти перебув літо, як доїхав. Зичу Тобі здоров'я. Додаю
кілька марок — їх вирізала мама, але забула.

Цілую Тебе. Фото Твоє у мене на стелажі — подивляю на нього.

Твій тато

19.8.77 р.

128. ДО ДРУЖИНИ

7.09.1977

Вальочку!

Отже, я в лікарні. Про це повідомляв Тебе телеграмою, але не знаю, чи Ти її дістала.

За побачення з Тобою — розплата. Шкода, що за звичайну радість — бачити дорогі
обличчя рідних — життя стало правити ціну. Знаєш, розслаблюєшся на цих побаченнях — і
тяжко по них чути. А це читав сентиментальний роман Достоевського “Приніжені й
ображені” — по довгій перерві. Нудно читати цього психа, геть слабенький твір —
насьогодні то геть зле. Ніяких м'язів, самі драгли.

І під настрій читаного — приснився Дмитрик. Чорнявий, з чорними очима глибокими
— я перемучився душею, відчувши, що він для мене.

Отож, Валю, пакунків більше не висилай до мене. Яблука тут є, а Твої надійшли геть
зогнили — наполовину майже. Шкода труду Твого — марного. Отож, будь ласка, не роби
жодних висилань.

Листів по-старому не маю. Але тепер, поки перебуду цю лікарню, ніяк дошукуватися,
де вони зникають. Власне, вже подав би до суду, а так треба чекати, коли вийду.

Я Тобі казав, що з початком вересня ляжу на обстеження. Хочу, щоб поставили мене на
облік, і таким чином я міг би розраховувати на якусь дієту.

Скільки тут пробуду — не знаю. Чи платитимуть за лежання — не знаю так само. Але
це пусте все. Головне — час іде і вже лишилося 25 місяців.

Надіслав пакунок — до батьків. Так, аби тато дістав до дня народження.

Уклін друзям. Я не писатиму до них поки, бо прості листи пропадуть, а
рекомендованих і цінних поки не можу слати (треба когось просити і т. ін.).

Цілуй Дмитрика. Вітай рідних і моїх друзів-подруг.

Хай Тобі здоровиться. Цілую Тебе, славна моя.
7.9.77 року Василь

129. ДО СИНА

7.09.1977

Дорогий сину,

скучив дуже за Твоїми листами, Твоїми новинами. Чекаю на вісточку від Тебе. Ти мені недавно снівся, але не такий, як насправді Ти є, а інший. Душа мені заболіла од того сну. Пиши, які маєш потреби. Чим зможу — допоможу, от тільки вийду з лікарні.

Зичу Тобі здоров'я. Хай легко Тобі дається навчання, хай Тобі весело живеться — в Твої зелені літа.

Стискаю Твою руку —

7. IX.77 р.

Тато

130. ДО ДРУЖИНИ

3.10.1977

Валю,

Дістав копію метрики од Тебе, одного листа, два пакунки (третього, з картоплею, ще не маю). І що Ти собі думаєш? Присилай уже і капусту — головками і крупу. Навіщо Ти шлеш — я не збагну. Адже ж прошу Тебе — нічого не шли! Листів не маю. До Тебе післав десь 2.9. телеграму, а 7-9.9. — листа. Не знаю, чи мала.

Поки до Тебе дійде цей лист — я, певне, покину цю лікарню. Обридло трохи. Не хвилюйся. Зі мною все гаразд — на рівні нашого побачення. Не гірше.

Батьки мої дуже нарікають на Дмитра — за непослух. Нехай вибачиться перед ними. Я сердитий на нього — за такі штуки. А тато ще проболів коло місяця — порушив ногу. Нехай вибачиться. Обов'язково.

У нас уже сніг і мороз. Василь Овсієнко прислав пакунок — дякую.

Листів по-старому не маю. Поки я тут, у гуртожитку обшукують мої речі.

Мав листа од Рити — дякую.

Щастя Вам — Василь

P.S. Листи крадуть геть майже всі (пускають переважно тільки Твої та ще від батьків, бо вони порожні). Із Москви хтось (певне, КГБ) надіслав копію листа із Сосновки — про тамтешні чвари¹. Я вже писав, що всю вину складаю на КГБ і ті нестерпні умови, в яких тримають людей, доводячи їх до крайнього стану. Тому не можу нікого із друзів-мучнів судити.

Дав телеграму (і листа післав) до Андропова. Телеграма такого змісту: “Ваша служба ворует всю мою кореспонденцію. Издевается, превышая власть. Обеспечьте законность. Подробности письмом“. А в листі назвав усі збиткування — і на зоні, і тут. Якщо не буде наслідків, доведеться розпочати голодівку протесту.

Дав телеграму Іванові Світличному — до дня народження. Не знаю, чи дістав. Часто сниться Євген Сверстюк — їм тяжко нині, от і сняться — дуже веселі.

Привіт друзям — Михасі, Льолі, Надійці, Бадзям. Знаю деякі сумні факти — і з Москви, і з Києва.

Привіт Риті, Борисові.

Не хвилюйся, Валю.

Цілую. Василь

¹ У Соснівці (Мордовія) було розташовано табір особливого режиму ЖХ 385/17, де відбували покарання В.Мороз, Д.Шумук, В.Романюк, М.Осадчий, Св.Караванський та інші укр. політв'язні. Між ними існували незгоди, виникали гострі конфлікти, що й намагалися використати репресивні органи для дискредитації правозахисного руху. З цією метою у пресі публікували справжні й сфальсифіковані листи із зони, надсилали їх поштою на відповідні адреси у Львові, Києві (зокрема Л.Світличній, М.Коцюбинській та ін.). Щось подібне було надіслано і В.С.

131. ДО ДРУЖИНИ

16.10.1977

Валю,

Твого листа дістав, як і пакунок, хоч ним я не скористався (його привезли на лікарню, а тут картоплі не зварив).

Отже, і ця Твоя поштова передача була зайва. Заради Бога — нічого не висилай. А вже як не слухаєш — тошли й капусту й сиру воду. Сподіваюся скоро повернутися в гуртожиток.

Листів по-старому не маю. Дав телеграму Андропову, де писав, що його служба краде мої листи. З'явився перегодом його службист із району і сказав, що це наклеп, що я вже політичний труп, бо всі мої товариші повідомлялися, що наглядає за мною не КГБ, а МВД, до них і всі претензії. Я відповів йому, що доведеться вдатися до більш енергійних форм протесту, якщо справа з листами не поліпшиться.

Валю, після серпня я ще не діставав платні. Коли що одержу — надішлю Тобі: адже осінь, і в Тебе, мабуть, чимало витрат. Будь ласка, не хвилюйся: коло мене все гаразд.

На Дмитра я сердитий. Батьки скривджені ним, бо дуже неслухняно вів себе в Донецьку: така, бач, цяця, що моя стара мати мала за ним кошелі носити. Дуже мені неприємно за все це. Хай перепросить батьків, коли має совість. Писати до нього я не буду — поки він не напише, за що кривдив діда Семена і бабусю Їлину.

Післав був телеграму до Івана Світличного, не знаю, чи дістав він (адже в нього гаряча пора). Кожен день думаю — як там вони, мої товариші, в своїх чергових випробуваннях. Від Михасі не маю нічого. Шкода, коли Рита й Михася не піднімуть справи про загублені на пошті книги (Рільке й Moskovia).

Мав листа од Стефи Шабатури і Левка Лук'яненка — дуже сумні вісті.

Але що може бути веселого — в ситуації, яку точно розрахувало тупе насильство: застрахати, нейтралізувати, усамітнити й відгородити окремих зухвальців?

Валю, фільму японського, що про нього Ти пишеш, звичайно, не бачив.

Читаю Пруста, Фолкнера, Українські повісті Гоголя. Од цього Гоголя я зовсім не в захваті, зате яка прекрасна “Шинель”! Студією English. Думаю, що в гуртожитку десь усе перевертають — без мене. А що вдієш, коли я тут сам-один, як палець.

Післав телеграми до Саші Болонкіна, Стефи Шабатури, Люди Грюнберг (дружини П'єра). Не знаю, чи дістали.

Але вже маю фото Стефи.

А як там Ніна Строката? Чи виїздить, чи не дають дозволу на те? Звичайно — в разі дозволу — то був би цікавий прецедент.

Уклін родині Світличних, родинам усіх товаришів по лихій годині, Бадзям, Олегові.

Хочу, Валю, подати в суд на видавництво “Радянський письменник”, яке не повертає рукопису. Тоді дам Тобі знати — аби захищала мої інтереси — на процесі.

Ось поки все, Вальочку.

Уклін родині, Риті з усією сімейкою (дякую їй за листа).

Щастя Тобі, голубко. Цілую.

Зичу здоров’я — всім попелюхам, всім друзям.

І не треба надто страшитися. Адже час нині — унікальний.

Сервус!

З привітом

Василь

Валю, бережи себе. Ти якась геть хворенька була. Видужуй і пильнуй себе!

132. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

24.10.1977

Матросова

Вітаю, ледача до писання моя дружино!

Повідомляю, що 18 жовтня повернувся з лікарні, де пробув без малого 2 місяці. Ще буду не працювати десь коло 2 місяців. Ти не хвилюйся. Нічого особливого нема. Ти ж знаєш — я Тобі казав.

Головне — хай про це не знають батьки. Надсилаю Тобі 100 карб. Вибачай, що мало (ще не одержав за лікарняне, одержу — то перешлю). Може, щось придбаєш Дмитрові — од себе й деді, бо перепрошення за батьків я од нього не дочекався поки (втім, купиш і од мене).

Листи не доходять по-старому. Виявляється, пані Галя Горбач із ФРН слала мені книги, листи, але нічого я не дістав. Оце в листі — на лікарню — вона питає, чи можна що висилати для мене на Твою адресу. Я думаю, що тільки листи та книги, аби гебісти не чинили атак на Тебе — за пакунки інші. Напиши, як Тобі здається самій. Бо я не хотів би Тобі завдавати клопоту. Правда, тутешній гебіст назвав Тебе “порядочной”, на що я заявив різкий протест (бо що він знає про порядність?).

Я Тобі вже писав про це — мабуть, у простому листі з Транспортного десь коло 15-16.X.

Повторю однак: тут, у кімнаті, без мене вселили на 1 ніч якогось біса — і він перевернув мої папери, є деякі втрати.

Я ж дав телеграму Андропову — з приводу крадіжки листів і знущань незаконних. Він не відповів, а був місцевий, із району — казав, що краде листи не ГБ, а за “клевету” на ГБ я буду відповідати. І взагалі ніс ахінею.

Після того лікарі, й до того не так уважні, взагалі відбували чергу. Певне, і їм, і тутешнім наказав, як бути зі мною.

Але — чорт їх бери!

Пиши, як там у Тебе (ми ж такі різні!).

Гірко мені, Валю. Отож, уживаю побільше цукру.

На Бога — нічого не шли мені. Все в мене є.

Мав листа од О.Я.Мешко.

Уклін їй і вітання для сина.

Мав листи од Л.Лук'яненка з Чернігова і Стефи Шабатури, лист од Сашка Болонкіна.
Більше ніц не було.
Тримайся, дорога моя. Дасть Біг — на-рік побачимося.
Пиши, як Ваше здоров'я — всіх. Вітаю родичів.
Уклін друзям — родині Світличних, Михасі, Риті (од неї мав вірші), Бадзям.
Привіт родинам мучнів. Тяжко чутися, коли вони там постять тяжко. Та й хворі майже всі.
Додаю відкритки. Цілую —
Василь
24.X.77 р.

Дорога, Вальочку!
Вітаю Тебе з 11 річницею, як Ти стала матір'ю, а мені подарувала сина. Дякую Тобі, Голубине моя!
Переді мною — портрет Джіневри деї Бенчі, написаний Леонардо да Вінчі біля 1482 р. Це Ти — перша, яку я пізнав багато літ тому (тільки в Тебе незрівнянно кращий носик). А очі — Твої, спокій і якась божественна відреченість вигляду — Твоя.
Дякую, Джіневро, дякую!
Дозволь поцілувати Тебе, тужна моя, славно моя, солодка моя!
24.X.77 Василь

Дмитрику,
вітаю Тебе з Днем народження.
Хочу, аби Ти був славним хлопчиком, аби знав, що Твій батько хоче, аби й Ти стояв на захисті Справедливості, вільної людини і свого народу — за це мене й мучать багато років. Не кривди нікого, а насамперед — рідних. Знай, що моя мама — найдорожча в світі людина. І найкраща. Перепроси — і бабусю і дідуся. Щастя Тобі. Мама щось Тобі купить — від мене.
Обіймаю — тато.

133. ДО ДРУЖИНИ

10.11.1977

с.Матросова
Кохана моя, заждана моя!

Дістав Твого дуже сумного листа, де Ти пишеш про хворобу Василя Карповича — дай йому, Боже, одужати.
Пише мій брат Дмитро, що був у Тебе, повертаючись із Рахнівки, і застав Тебе у сльозах.
Пише тато мій, що слабує і готує мене до всяких своїх сумних фіналів.
Пише Льоля, що Іван дуже хворий.
Біди йдуть гуртом — як зимові зав'юги. Іспитують нас. Але — скільки можна іспитувати? Що вже, Валю, дасть Бог — те й буде.

Мені так прикро стало, що деякі з попередніх листів до Тебе могли Тобі дошкулити — своїм тоном. Вибач мені, бідна моя. Я сто разів уже картав себе, що в тяжчі свої часи дав знати — тоном, не зовсім подобним. Вибач, кохана.

Бог із ним — із прикрістю, якої Дмитро завдавав батькам. Вони пишуть по-різному; написала мама, наче я гніваюся на неї за Дмитра. Одне слово, даються взнаки старечі нерви. Із цим треба рахуватися, але Дмитро ще не вміє того робити (бо і навчитися того не так легко).

Заждана моя, бодай не бери в голову мої неприємності малі. Шкода, що я Тобі про те писав. Вважай, що коло мене скоро буде геть усе гаразд — зі здоров'ям. Абсолютно нічого страшного. Через місяць, певне, стану до роботи.

За переказ — мовчи. Тільки що буде в мене — все слатиму до Тебе і до батьків. Що ж тут незвичного чи прикрого? Коло мене все гаразд, і я не чую біди, не обмежую себе.

А, може б, хто проконсультував Василя Карповича? Може, спитай про те знайомих моїх — треба ж щось робити? Але сподіваймося на краще (дай-но, Боже!). А спитай — Михасі чи Льолі, може, нарадять доброго лікаря.

Валю, я так і писав до Стефи Шабатури, що Ти могла б приймати лише книги, а більш нічого, аби не мати клопоту з усілякими “педагогами”. Втім, вони полегшать роботу, бо книжки крастимуть, а Ти й не знатимеш про це.

Валю, мені досі не оплатили лікарняний (чому, ще не знаю). Оплатять — тоді перешлю ще яку копійку. І на ці теми не провадь зі мною. Я нічим не жертвую, а по можливості виконую (дуже зле!) свій обов'язок чоловіка. Мені, звичайно, нічого не шли.

Дуже шкода, що на Новий рік я не пришлю Вам горішків колимських (через хворобу втратив осінь і півзими).

До Михасі я востаннє писав 27 червня, перед тим 5 травня, 1 квітня, в березні. Перестав писати їй, бо поліція краде листи. Ось Льоля написала щойно, що Михася шле листи, а де вони?

3.11. післав телеграму Яремі. 31.X. надіслав рекомендовані листи до Віри Шумук, Василя Овсієнка. 29.X. — цінні листи до Ю.Бадзя, М.Гориня. 24.X. — цінні листи до Стефи Шабатури, Сашка Болонкіна. Перед цим — до О.Орача.

Коли Юрко дістане листа, там буде і для Михасі, і для Рити, і для Льолі. Але — чи дістане?

Валю, кохана моя, як я чекав цього Твого листа! Коли б Ти знала... Але — не силую Тебе. Пиши, коли матимеш час. Бачу, що в Тебе ж — повна хата горя і жодної годинки просвітлої. Отож, напишеш, як зберешся.

Ага: мав милого листа од Любомири Попадюк, сина якої знав. Мав два листи од Левка Лук'яненка, відписав йому.

Додаю до листа збірку Олегову, яку він просив повернути. Дякую йому. Може, хто передасть йому — аби не пропала. Мав збілочку і од Володі Міщенка.

Теж дякую.

Тримайся, мій Вальочку любий. Не сердься на мене. Я так Тебе люблю — півсвіту Ти мого. Вибач за прикросці, які часом я завдаю Тобі. Молю Бога, аби здоров'я наших батьків покращало. Молю Бога, аби в Твоїх очах не стояли сльози.

Дякую, Дмитроматере моя!

Заздрю сопкам, що по ним походжали Твої ніжки, заждана моя!

Цілую. Цілую. Цілую.

Цілую. Цілую. Цілую.

Цілую. Цілую. Цілую.

Валю, а що таке — перша операція? Невже Василя Карповича жде і друга? Дай йому, Боже, здоров'я.

Уклін родині Шури і Валентина.

Уклін друзям.

Тримайся, слабосила моя. Тримайся, Еввідіко моя! Цілую краєчок Твоєї сукні, цілую Твою худеньку ручку, Твої сумні щоки.

Буде ж колись, Валю, і просвітла годинка. Вірмо в неї. І будьмо гідні її. А то, боронь Боже, вона колись до нас прийде, а ми перед нею попустим очі.

Ще раз — дякую, богине моя, за листа. Випиваю слізки з Твоїх щічок (не плач, Валю, люба, зажданочко моя, не плач!).

Вище голівку. Доля іспитує нас — невідворотними бідами. А ми — тримаймо вище голівку!

Люблю Тебе, славна моя Джіневро!

Василь

Люба моя,

вітаю Тебе — з Днем народження сина. Хочу, аби цей день був радісний для Тебе, щоб не гризли серце турботи.

Дозволь поцілувати Твою лілейну долоню, дружино моя дорога. Тримайся. Будь.

Усміхнись до мене, Люба!

10.11.77 р.

Василь

Синку,

ще раз — вітаю Тебе з Днем народження. Бажаю, щоб здійснилися всі Твої мрії.

Обіймаю. Хочу, щоб Ти був міцний і твердий, як цей собор на кам'яній горі.

10.11.77 р.

Тато

134. ДО БАТЬКІВ І СЕСТРИ

10.11.1977

Матросова,

Дорогі батьки,

дорога сестро,

дорога Тетяночко!

Сьогодні, 9 листопада, дістав листа від Вас. Дякую.

Одночасно написали Валя і Дмитро Гончарук.

Всі Ваші листи дуже сумні. Бо всі хворіють — і тато, і тесть, і Валя плаче. Один я здоровий. Тату, весь час Ви пишете, що я мало повідомляю. А що? У мене ж ніяких змін: робота і келія гуртожитку. Ось і вже. А що ще? Те, що мене більше обходить і за що мене тримають у Магадані, я не пишу, бо Ти того, на жаль, не розумієш. Знаю, що я Тобі дорогий син, але Ти хотів би, щоб я був із Вами і сидів, попустивши хвоста. Я так не можу. Для мене то не життя.

Я пишу вірші і гадаю, що колись то потрібне буде моєму народові. А що мене мучать за них — то що зробиш? Не я перший, не я останній.

Ось Василь Захарченко вдома, коло жінки. Певне, працював на якійсь будові. Потім написав дуже гидку статтю, оббріхуючи товаришів моїх (не мене, а тих, із ким був разом у Пермі). Хочеш, може, щоб і я так зробив? То краще мені померти, ніж мати таку ганьбу. А тут ще й зверху по ньому, кумові, чобітьми: і Микола Колісник, і Лазоренко — як, мовляв, так можна! Тобто, сварять його, що колись зробив страшний злочин (і жоден пес у газеті не напише, а який же саме злочин? навіть Василь Захарченко у окаянному листі своєму)¹.

Тату, мені дуже шкода, що Ти слабкий, що горе й мамі, і Марусі, і Валі, і тестеві, і Дмитрові.

Не знаю, чи вдасться нам побачитися, хоч і як хотілося б. Але своїм катам я не покорюся. Це кажу твердо, і розмов про це бути не може.

Одна надія на Бога.

У нас уже 30-35° морозу. Але без вітру, сухо, що й не скажеш. Тобто, переноситься легко.

Бажаю Вам здоров'я, голуби мої. Тримайтесь.

Бажаю, щоб і в Марусі, і в Тетяночки було все гаразд.

Цілую Вас усіх.

А за Дмитра Ви наспівали то однієї, то другої.

Я написав до нього, щоб вибачився перед Вами. А Валя пише, що він не знає, за що вибачитися. То я йому раджу вдруге: вибачся і скажи, що я й не знаю, чим Вас скривдив. Коли щось не так робив, то вибачте, бо я ненавмисне.

І давай більше про це не будемо провадити. А то вже докучило. Та і їм там, бідним, не солодко: Василеві Карповичу зробили операцію, а по ній ще й схопив запалення легенів.

Бережіться, дорогі мої.

За мною не сушіться надто. Така вже моя доля, а на неї я не скаржуся. Бо комусь же треба підставляти свої плечі, коли біда. Ось і я підставив свої. І мушу триматись, як подобає.

Цілую Вас.

Пишіть.

Велике вітання родині Дмитра й Михайла.

Ваш Василь

Буде Дмитро у Вас — дасте йому карточку мою.

10.11.77 року

¹ Йдеться про надруковану в "ЛУ" статтю В.Захарченка "Право бути чесним".

135. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

17.11.1977

с.Матросова

Дорогі мої —

Валю, Дмитрику, дєдю!

Було свято — 14 листопада. Я виставив на столі всі Ваші фото, заварив чаю — і на самоті справляв свято. Увечері, 15 листопада, — так само. На цей раз, правда, випив шклянку вина, перевівши годинник на київський час. А що висиджую я до 3-4 ночі, то приблизно водночас стежив і уявляв: це Дмитрик прокинувся, а його привітала мама. Це Дмитрик прийшов зі школи. Це — приїхала і мама — з роботи. А десь коло 7 вечора (у нас — 3 ночі) стали сходитися гості — і всі вітали маму і Дмитрика.

Телеграму мою ви дістали вчасно? Було б добре.

А це я так уявляв Ваш святковий день:

Скоро встане мама Валя,

славно вмиється, вбереться

і до Дмитрика підійде:

“Годі, зайчику, вставай!”

Він свої розплющить вічка:

“Ой, яка ти, мамо, гарна,
ну, як квіточка!” А мама,
нахилившись над ним,
ніжно-ніжно поцілує
привітає: “Нині свято,
мій синочку, одинадцять
молоденьких маєш літ,
тож бо я тебе й вітаю:
будь здоровий і щасливий.
Бач — на столику дарунки:
чеберяйчик-зайчик дав!
Умивайся, убирайся,
і до школи. А надвечір
дорогі зберуться гості —
всі вітатимуть Тебе”.

Дмитрик враз зіскочив з ліжка,
мовив мамі: “Добрий ранок,
дорога моя матусю,
дуже дякую Тобі!”

І — обмацує дарунки:
це — автобус, це машинка,
це бульдозер, це — літак,
це цукерки, це сорочка,
це славненька авторучка,
ось і книжечка гарненька,
ось ракетка, ось і м'яч.
А найкращий подарунок —
це моя славненька мама.
Я, щоб знав, яка ти гарна —
і раніше б народивсь!

Отак мені мріялося, любі мої. Дай, Боже, Вам здоров'я, а насамперед — деді, за якого я турбуюся так само, як і за своїх дорогих батьків.

Валю, не журися мною. Все йде на краще, і скоро, певне, стану до роботи.

Чи дістала Ти мій маленький переказ — і чи був він вчасно прийшов?

Завтра, 18 листопада, їду на контрольну перевірку до лікаря — що то він скаже?

Був лист од Ані П., писала, що Твою цидулу мала.

Ще був лист од Льолі, поштівка од Рити й Луїзи.

Писав уже, що від Михасі не маю вже 3 місяці нічого. Дивно: шле Атена телеграму, що 5.9. післала мені листа (його я не одержав) і каже, щоб я тут поспитав.

Кого питати? В цих випадках найкраще це робити адресантові, бо ні виду листа, ні номера квитанції я ж не знаю.

Я просив уже, що такі адресати, як Михася, Атена мають писати лише цінні листи. Бо мафія їх не любить.

Післав був листа Юркові Бадзьові, Валі Чорновіл, два листи — до Левка Лук'яненка.

Валю, чи Ти, синку: пришліть мені славних новорічних українських відкриток, бо тут нема. Валю, переслав Тобі збілочку Олегову (вислав 10.11.). При нагоді — передай йому, подякувавши.

Цієї ночі Ти мені снилась, люба. Але сон був мало втішний.

Цілую Вас, любі мої!

Привіт тьоті Шурі з родиною, друзям моїм.

На все добре.

І — тримайся, Вальочку. Не треба триматися жалоби — як Бог дасть, так і буде. Вчися приймати новини з гідністю. Знаю, що нелегка наука, проте іншого виходу немає.

Цілую.

Василь

Р.С. Валю, батькам своїм я не пишу, що по лікарняному листку заробив тривалішу відпустку-перепочинок.

Май це на увазі. У них і свого клопоту — по саму зав'язку.

136. ДО ДРУЖИНИ

22.11.1977

Валю!

Ставлю Тебе до відома, що 22.XI.77 р. відправив до Київського міського суду свою заяву такого змісту: “В 1968 році я остаточно упорядкував свою збірку “Зимові дерева“ (обсягом 4-5 друкованих аркушів) і здав до видавництва “Рад[янський] письменник“ (завідуючий відділом поезії — Ю.Петренко). Збірка одержала дві видавничі рецензії — членів СПУ Є.Г.Адельгейма та І.Ф.Драча, обидві — схвального в цілому характеру).

1972 р. я став жертвою політичних репресій на Україні, нині вибув термін позбавлення волі і мешкаю на засланні.

24 квітня ц. р. я звернувся з листом до директора видавництва гр. Стася з вимогою повернути мені рукопис (квитанція № 160 на прийняття рекомендованого листа директорові видавництва від 24.4.77 р.). На жаль, я не одержав ні рукопису, ні відповіді.

Вірші, вміщені в збірці, — це плід моєї 10-річної поетичної діяльності, наслідок мого копіткого труду, який я оцінюю в 5 (п'ять) тисяч карбованців.

У зв'язку з вищевикладеним звертаюся до Вас з тим, щоб змусити видавництво повернути мені рукопис або — в іншому разі — виплатити мені 5 тисяч карбованців відшкодування.

У зв'язку з тим, що будучи на засланні і не маючи змоги самому з'явитися в суд, доручаю захищати свої інтереси дружині, Попелюх В. Вас., що мешкає в Києві (подаю Твою адресу)

В.Стус

22.XI.77 р.

Це — аби Ти знала таку штуку. Якщо Київ нічого не відповість, спробую апелювати до Верховного Суду СРСР.

У мене все гаразд. Цілую.

Чекаю Твого листа —

Василь

Одержав листа від Льолі, Надійки, бандероль Олега з книгами.

137. ДО СИНА

22.11.1977

с.Матросова

Дорогий сину! Hello!

Дістав Твого листа — дякую. Ти вчинив, як справжній мужчина — перепросивши бабусю і дідуся. Це потребує мужності — перепрошувати. І Ти довів, що мужності Тобі не бракує.

Таким я і хочу Тебе бачити. Це Твій подарунок — мені.

Чверть Ти закінчив не блискуче, звичайно. В Твої роки я був відмінником. Але скажу, що не міг терпіти — ні малювання, ні ботаніки шкільної (вона дуже нудна була мені). Правда, зараз я шкодую за одним: що багато трав не знаю (мама знає куди більше за мене, хоч не питав, чи мала вона з ботаніки 5). Отож, цікався гербарієм, коли в школі він багатий, упізнавай квіти, читай книги Попова, Носаля (мама їх знає).

А ось англійську мову — вчи. Що таке 78 слів? На Твою молоду голівку можна щодня вивчати по 10-20 слів. Читай побільше, мама хай розшукає книжечки-посібники. Слухай радіо, або, може, мама придбає платівки з англійським текстом.

Може, через рік писатимеш мені листи англійською мовою, га?

Отже, Ти воротар? Я теж пам'ятаю — в Твої роки часом стояв на воротах (більше був у нападі — лівим крайнім). Якось ми грали, і наш воротар пропускав голи, як решето воду. Я вигнав його в поле, а сам став на його місце. І тут хтось із наших узяв м'яч рукою — в межах штрафного майданчика. Той горе-воротар зловтішався: буде, мовляв, тобі зараз “плюха”. Сильно пробили в нижній правий кут. Як я накрив м'яч — сам не знаю. І так мені було м'яко лежати на м'ячі — мало не скавучав од насолоди, що ось він, під боком у мене! Але в нападі мені було значно краще. І техніку мав досить незлу: мав непоганий дриблінг (dribble — дивись!), однаково грав правою і лівою, міг легко обробити м'яч, довго з ним не розводячись, досить точно спрямовував м'яч туди, куди хотів. Ось тільки “тушувався” перед ворітьми: ану ж, заб'ю. І забивав, звичайно. І частіше, ніж інші.

Дмитрику, шкода, що Ти в листах нічого не пишеш за маму і дядю. А він же хворий — і я вже переживаю за нього, хвилююсь: ск він там? Але іншим разом Ти напишеш, авжеж?

Будеш бачити Миросика — вітай його і маму його (додаю карточку, хоч і пізно).

Тісно обіймаю Тебе.

From the bottom of the heart

Your father

А далі — додаю кілька слів для мамі.

До речі, оце моє “га?” англійською мовою так: “isn't he?”, чи не так? А “úзнтгú” звучить, як га.

Ще одне: я зле пишу англійські літери, бо звук до німецького шрифту, отож, Ти не дивуйся. Скажімо, я пишу , а не , як належить, тобто, роблю помилку.

Будь, my dear boy!

В С

Додаю: дістав бандеролі од Надії Світличної і Олега. Дякую. Обом відповідаю. Мав листа од Льолі — дякую теж.

Чи дістав Юр Бадзьо мого цінного листа від 29.X. Я слав йому так само, як і Михайлові Гориневі (тоді ж — цінного).

дістав Твого листа. Слава Богу, що Василю Карповичу стало трохи легше. Мав листа од мами — дуже зле чує тато. Порадив їм бити телеграму, завірену лікарями. За умовами заслання при дуже тяжкій хворобі найближчих родичів можуть пустити на 10 діб (до 10 діб). Але це право МВД, а не обов'язок.

Чекаю, що то буде в наступному листі. Дуже тим занепокоєний. Тому поки не слатиму гроші — ні Тобі, ні батькам, аби були на цей випадок (коли б пустили побачитися з татом). Дуже занепокоєний його станом. Може, після 4-го грудня, коли я поїду відмічатися, проконсультуюся з працівниками МВД. І, може, і батьки, і Ти куди звернетесь, щоб дозволили побачитися (може, до президії Верховної Ради СРСР, може, до МВД РРФСР, може, ще куди). Після 4-го напишу ширше.

За мене на турбуйся.

Василь

139. ДО ДРУЖИНИ

7.12.1977

Дорогі мої!

Був я в міліції 5.12. — відмічався. Сказав, що з татом зле. Відповіли, що без телеграми, завіреної лікарем, нема й мови про виїзд. Я вже з острахом ходжу на пошту, бо телеграфував батькам, щоб у разі, коли татові не стало краще, таку телеграму завірену відбили.

Я їм написав, що, коли татові полегшає (дай-но, Боже!), то нехай у січні звернуться із заявою до Верховної Ради СРСР, до Магаданського управління внутрішніх справ, до МВД СРСР, до Тенькінського відділу внутрішніх справ (г. Усть-Омчуг, Магаданской обл.). Скажімо, такою (пишу в варіанті для Тебе):

“Мой муж, Стус В.С., находится в ссылке, проживая в поселке им. Матросова, Тенькинского р-на, Магаданской обл.

Со времени ссылки прошел уже год.

Очень прошу Вас разрешить моему мужу выезд на время отпуска в г.Донецк, где проживают его родители.

Они очень преклонного возраста (отцу — 86 лет, матери — 77), их состояние здоровья очень плохое. Сына они не видели уже 6 лет, и каждый день забирает у них последние надежды его увидеть. А поехать к нему они уже давно не в состоянии”.

Я попросив Марусю тримати Тебе в курсі справи — як із батьками.

Через це, Валю, я поки не висилатиму Тобі нічого з грошей, хоч уже маю на дорогу і розраховувався з боргами (ті 300 карб., які я позичав при Тобі).

Про всякий випадок знайди страховий поліс, який я Тобі вислав цього року — десь у травні. Може, він знадобиться — і тоді я телеграфуватиму до Тебе, аби його вислала.

Не хотів Тобі писати про це, бо дурничка. Але коли Ти вже щось довідалася, то ось.

20 серпня я впав метрів із 2-2,5 і роздробив кості п'ят обох. Із цим перележав у лікарні 2 місяці (закритий перелом), в гіпсі, не встаючи. 18 жовтня привезли з лікарні. Вже все майже минуло. Скоро стану до роботи. Лікарняні мені сплачують із 6 вересня (коли минуло 6 місяців). Травма це, мабуть, побутова. Бо було так: я вийшов грати в шахи — на вулицю, перед гуртожитком, а ключа не взяв, попросивши сусіда, коли йтиме, віддати. А він забув. Я прождав його до пізнього вечора, а вранці, на 5.30, треба було йти на роботу — в неділю. І я спробував, ставши на ганок, дотягнутися до квартирки, аби так добитися до кімнати. А вікно, як Ти пам'ятаєш, майже над ганком. І обірвався, впавши на ноги. Але п'яти не витримали.

Уже тільки трохи кульгаю. Може б, Ти вислала б мені пару супінаторів 43 розміру? Це — на ортопедичному заводі на Подолі, як пам'ятаєш. Не знаю, чи це потрібно. Бо, може, поки Ти їх пришлеш, вони вже не будуть потрібні (поки я підмощую просто під підйом). Валю, це дурнички, то Ти не журись тим. І, звичайно ж, батькам того знати не треба.

Бувай, Валю.

Казав уже, що бачив фільм “Небезпечна гонитва” (Японія), про який Ти писала. Він мені не дуже сподобався.

Напиши, чи дістав Юрко Бадзьо мого листа від 29 жовтня. Я слав цінним листом. Водночас шлю листа до Михасі. Надійці писав раніше.

Цілую Тебе й сина.

Привіт деді й Шуриній родині.

Василь

Од Рити мав поштівку, од Олега теж. Вітай їх.

140. ДО СИНА

[Грудень 1977]

Синку, вітаю Тебе!

Дякую — і за листа, і за фото (дивлюся на нього щодня). Коли закінчиш 1-е півріччя без четвірок, я куплю Тобі фотоапарат. Тоді зніматимеш маму і сестричок і дедю — і слатимеш мені.

Якщо маєш які потреби — напиши. Неодмінно виконаю Твої прохання. Додаю лотерейний квиток — вигравай.

Цілую, синку. А Ти цьомай дедю, маму.

Привіт. Привіт. Тато Василь

141. ДО ДРУЖИНИ

20.12.1977

Валю,

дістав сьогодні Твого дуже розпачливого — датованого 9.12. листа, який було тяжко читати і тяжко зрозуміти. Бо якась біда зробила Твою мову (мову листа) незбагненною.

Отже, в Тебе була істерика нічна?

Діставши телеграму про цей поліс, Ти вирішила, що я скалічів?

У Тебе були диявольські візитери?

Коли була істерика — то, думаю, важили комплексні причини — розлуки, невіді, побоювання, цілої атмосфери. Хотів би, щоб Ти була далі од розпачу. Але — Ти жінка. Тобі тяжче.

Коли думаєш, що я скалічів — дарма. На Твоє прохання, на Твою вимогу я написав Тобі правду. Всю правду (хоч бачу — дарма). Але ця правда — не страшна. Я вже ходжу на роботу (поки маю на місяць легку працю — в конторі перебираю папери, як архівіст-каталогізатор). Так, п'яти ще трохи болять, але різні ванни, електрофорез та різні фізіотерапевтичні процедури за місяць знімуть усякий біль. Думаю, ніякого сліду не буде.

А що заправив поліс — то лише для того, щоб за ним (може!) дістати часткову компенсацію за 4 місяці лікарняного (кажуть, що можуть щось сплатити, але не знаю, чи сплатять).

Коли були візитери — то не зважай на цих душителів. Ще прийде до них лиха година, тільки не знаю, коли. Але прийде — обов'язково. Може, через 10 чи 20 чи 100 років. Але — прийде.

Колись Чернишевський писав — із в'язниці Петропавлівської — до дружини: ми з тобою, наше життя — належить історії. Тому будьмо гідні своїй долі — і не нарікаймо на неї — долю. Думаю, що наше з Тобою життя теж стало часточкою історії нашого народу. Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест — і несімо його гідно. Бог просто забрав у нас будні, а залишив — свято. Свято високого болю, почесного тягара, врочистість розлуки й празникові миті зустрічей. А буднів у нас (двох) — нема, слава Богу.

Коли тому ж таки Чернишевському запропонували написати прошеніє про помилування, він відповів ад'ютантові генерал-губернатора Сибіру (Східного) таке: “В чем я должен просить помилования?... Я сослан только потому, что моя голова и голова шефа жандармов Шувалова устроены на разный манер?”

А ось — дослівно — з листа до дружини 1863 р., тобто, ще з тюрми: “Скажу тебе одно: наша с тобой жизнь принадлежит истории. Так надо же нам не уронить себя со стороны бодрости характера перед людьми“. Славно сказано: саме бодрости характера (і не обов'язково: перед людьми).

Я згадую: теж писав Тобі — десь у жовтні-листопаді, до дня народження Дмитрика — 1972 р. Але начальник тюрми Сапожников, прочитавши текст і пообіцявши відіслати, не відіслав... Тобто, со стороны бодрости беріївського характеру він виявив себе добряче. И не уронил себя, беріївця.

Валю, мені зараз геть обрізали всі листи. Не йдуть — не тільки від Михасі. Ні від кого — не йдуть. Маю лише від Тебе, від батьків, деякі інші листи — такого ж плану. Тобто — неграмадянського.

А я збирався попросити знайомих киян: коли в Києві є який мужній і добрий лікар-хірург, нехай дасть мені заочну консультацію.

Для цього треба офіційно звернутися в хірургічне відділення районної лікарні селища Транспортного. Бо контрольних знімків (рентгеноскопії) мені не показали. Я просив, щоб видали знімки на руки, то лікар Квачов Віталій Миколайович (зав. хірургічним відділенням) відповів, що на руки не дають — самим пацієнтам. А усно сказав: знімки дуже добрі, можете стрибати, танцювати, їздити на велосипеді. Але, може, це за висновком КГБ?

Втім, думаю, що через місяць я, може, й буду все це робити. І тоді потреба відпаде. Бо й тепер чогось аж-аж — нема. Уже 1,5 місяця ходжу без милиць.

А адреса така: п.Транспортный, Тенькинского р-на, Магаданской обл., хирургич. отделение.

Валю, а яких прикрощів я Тобі завдаю? Їй-богу, не знаю.

Не розумію, чому Ти “не хочеш мене образити“. За що, Вальочку? Що я, наївний студент? Пишайся, Вальочку. Справді: я живу, як студент. Обожду Тебе, як студент. Хіба Тобі цього мало?

Валю, я не ображатимусь на Тебе ніколи, бо нема (і не буде ж?) за що.

Не хвилюйся, люба. Мене вже чорти не беруть: із кожним днем чую в собі твердіший дух — спасибі Мордовії.

Ще таке, Валю: оскільки пошта пускає листи лише від Тебе, я через Тебе звертатимуся до друзів (бо єдина це змога до них звернутися). У листах до Тебе перераховую всі свої висилання — аби знати, що дійшло, а що ні. Так само — всі надходження.

І не будь сумною, люба. Радій, що маєш такого навіженого мужа.

Цілую. Цілую. Цілую.

Зичу — веселощів. Зичу — радощів. Зичу — вірити в нашу зустріч. Зичу — бути певною, що добро не зігнеться перед злом.

Най нам щастить!

І хай мій син буде хоч трохи схожий до мене — моєї натури.

Василь

20.12.77 р.

P.S. Я казав Квачову, лікареві: а коли б звернулися до вас офіційно лікарі — ви могли б переслати рентгеноскопію до київських хірургів, скажімо? Він відповів, що міг би. “Врачи — это другое дело“. Якщо в Києві таких хірургів не знайдеться, то, може, перегодом (якщо буде потреба, хоч я оптиміст) — напишу до москвичів. Але — твердо надіюся, що за місяць усе мине (за два місяці — з 18.10. по 20.12. я зробив величезні успіхи: тепер майже не кульгаю).

142. ДО СИНА

22.12.1977

Дорогий Дмитрику,

Вітає Тебе татко з Новим роком. Зичу — здоровий і розумний рости. Вчора післав Тобі два буклети — жучки і про Тіля. Тобі буде цікаво, коли ще не бачив. Гадаю, що мама Тобі щось купить — на святки (я вислав їй гроші 14.12.). Чи дістала Яремчина мама мою цінну бандероль (післав 12.12.)? Напишіть, прошу. Дістав нині листа з міського суду — мою заяву про збірку переслали до начальника відділу юстиції Київміськвиконкому Гавриленко І.Т. (лист від 13.12.).

Цьомаю Тебе, зайчику.

Шануй маму і дядю — розважай їх, аби були веселі. Бо — кажи їм: сумувати не слід.

Тато

22.12.77 р.

143. ДО ДРУЖИНИ

[Грудень 1977]

Вітаю, Вальочку,

з Новим роком. Він буде наш, правда ж? Зичу писати частіше, щиріше, коханіше.

Люблю Тебе, вустонько моя!

Цілую, кохана, заждана моя!

ВС

144. ДО ДРУЖИНИ

[Грудень 1977]

Валю, певне, знаєш, що я слав Тобі — по одержанні листа — 25.11 — листа 30.11., листа 7.12., 9.12; телеграму — 8.12. і 12.12. Надіслав 14.12. переказ (до батьків теж). Писав:

листа до Михасі, Є.Сверстюка (7.12.); ц/б до Надійки Світличної (12.12.), дав телеграми до Михасі й Євгена Сверстюка (12), 14.12. — знову телеграму дав до Михасі — діставши од неї. Ні цінного листа, ні листів од неї не маю півроку. 16.12. післав вітання — до Івана Світличного, П.Рубана, Славка Чорновола, Євгена Сверстюка, В.Лісовому, Ю.Шухевичу, З.Попадюку, Окс. Попович (на Барашеве). 17.12. дістав пакунок од мами — гарний дуже: сушня. 31.X. післав листа до В.Овсієнка; писав Олегові, В.Міщенку (до Олега — 22.11.). 22.11. зробив позов у суд (за збірку), написав до Віри Шумук на Миронівку. 25.11. дістав листа од Олега. Мав листа од Льолі (9.12.).

Прошу Тебе (коли не зробив уже Олег) передплатити і переслати мені 1-й том Словника староукраїнської мови. Він дорогий, але не зважай на те: мені дуже потрібний. Викупи всі томи Словника української мови (здається від 4 чи 5 починаючи), Гете (вже є 4-й том). Ось і вже. Напиши, як я просив, про мою відпустку. Гроші на дорогу в мене є, і ще будуть. Коли чуєш які потреби — пиши. Останнім часом листів майже не маю. Цьомаю Тебе, дорога моя. Мав листа з полісом.

Василь

Щедрий вечір, добрий вечір!

145. ДО ДРУЖИНИ, СИНА І ДРУЗІВ

31.12.-1.01.1978

З Новим роком, люба!
З Новим роком, синку!
З Новим роком, друзі!
Зі святим Різдвом будьте здорові!

Нині — 9 вечора. Я вже встиг випити новорічну чарку в скромній компанії і зачинився в своїй кімнаті. Переді мною — найрідніші обличчя — рідних і друзів, переді мною — символічна ялинка (гілочка сланику) і кілька житніх і пшеничних колосків, клечаних славними новорічними відкритками. Я пригасив, притемнив світло електролампи, бо слухаю органну месу Баха, Пори року Вівальді, Апофеоз Люллі Куперена, Глорію Вівальді. Є ще вальси Шопена, але їхній стрій — не до новорічного вечора-торжества. Придбав Концертний електрофон — і насолоджуюся прекрасною музикою, спогадуючи далеких друзів, із ними п'ючи чай.

Єдино — мені ще мало самоти і тиші — такої навальної сили, яку я мав перед цим роком — у грубезній келії ізолятору.

Я прагну торжества, що видається мені прощальним. Все-і-завжди — прощальним.

Думаю про Левка. Ось він — переді мною — дивиться з фото майже дворічної давності. І спогадую його листи, його слова, яких я не чув з його вуст, і, напевно, не скоро почую¹.

Коли добивають комітет захисту² — якраз під таку цікаву пору — то слід гадати, що час нашої зустрічі з Левком — такої далекої — може наблизити хіба нова Мордовія.

В кінці жовтня і на початку листопаду післав я йому два цікавіших листи, а відповіді так і не дочекався.

Я вже писав до москвичів, що досить ганебно вже те, що довідалися про Левка на одинадцятий день.

Не знаючи зблизка теперішніх умов, але відчуваючи з преси офіційну атмосферу, може, й мають рацію люди, що називали те все мертвонародженим дітям.

До мене зараз майже не йдуть листи. Хіба — найпорожніші. Всілякі будні, вітання — і вони щонайбезвинніші.

Отож, я не знаю, чи зреагували якось кияни чи москвичі на мою пропозицію підставити й свою голову під замашну довбню. Бо жодного листа з цього приводу я не мав. Вічні роздоріжжя, світ білий існує тільки на те, аби побільшувати непорозуміння — навіть між найближчими, найдорожчими людьми.

Поки відповім на деякі питання, звістки, емоції тощо.

Коло мене все гаразд. Потреби слати до Києва рентгенознимки своїх ніг — нема. Бо скоро не буде й сліду, здається.

Втім, я просив лікаря Віталія Миколайовича Квачова, завідуючий хірургічним відділенням районної лікарні с.Транспортного, аби видав мені ці знімки. Але він сказав, що хворим не видаємо. Я спитав: а коли з Києва чи Москви до Вас звернуться офіційно лікарі з цього приводу — сказав: врачи — другое дело. Але не знаю, чи є в Москві чи в Києві такі лікарі (1), чи стане їм відваги зробити цей запит (2), чи є в цьому потреба (3). Хоч мені, признаюся, лікарі не показали ні першого знімку, ні другого, ні третього. (Перший було зроблено 21.8., другий — 15-16.X., третій — 7 чи 8.12.). Правда, я не надто й наполягав, звикши інерційно, що такі наполягання швидше за все не дадуть нічого.

До 17 січня я маю легку працю (маю справу з паперами), а потім, напевне, повернуся до старої роботи.

З приводу відпустки: написав заяву до району (начальникові Тенькінського РВВС Переверзєву Якову Васильовичу), аби дозволили виїхати побачитися з батьками в Донецьк. Відповіді поки нема. Не знаю, чи вишлють батьки медичну довідку — про стан їхнього здоров'я і чи допоможе вона мені звидітися з ними.

Далі: попереднє моє висилання — десь 47 віршів — то лише спроба. Там є чимало геть недокінченого, але смисл був — урятувати їх од лихої години (хай і недокінчені). Отож, то була не збірка, не цикл, а слід вічної втечі од напасників.

Палімпсести подарувала мені травма. Це майже те, що я бачив у задумі.

Нині переглядаю зошити — вибірюю пропущене, чого нема в палімпсестах, хочу засісти за цю роботу: довикінчування. Буду надсилати подачами. Уявляю собі це так: є менший корпус палімпсестів, як на мене, цілком самостійної ваги. А дасть Біг — то буде і більший. Але — як дасть Біг, бо погода злецька, та й умови житлові погіршали: вже троє, а творчої самоти нема.

Нарешті: коли з приводу Левка та Олеся Бердника будуть якісь громадські заходи — я даю свою згоду цілком пристати до тієї громади, цілком покладаючись на її розумну діяльність. Може, було б добре проконсультуватися з москвичами з того приводу, аби уникнути зайвих помилок.

Тепер трохи новин: од Валі мав вітання — 2.1., листа-вітання од Івана Кандиби (попередній його лист загубився); 22.12. мав повідомлення з Київського суду — що розглядають мій позов на “Радянський письменник“, відділ юстиції Київського виконкому переслав до Печерського нарсуду — про стягнення 5 тис. карб. (чому не повернення рукопису?). Мав листа од Стефи, вітання з Канади — од Софії Ковалик і пані Галі Горбач з ФРН (у неї нова адреса: Dr. Anna Halja Horbatsch Beerfurth Michelbacherstrale, 18 D-6101 Reichelsheim BR Deutschland). Листа од її чоловіка з Греції не мав. Мав вітання од Рити, з Литви, Латвії, Москви.

22.12. дав телеграму до Славка Чорновола. Поштівки післав — В.Романюкові, І.Світличному, П.Рубану, Є.Сверстюку, В.Лісовому, Шухевичу й Попадюкові, Окс. Попович, М.Кончаківському (тобто, на всі загороди).

24.12. мав переказ із Кіровограда і відбив телеграму. Повітав: Віру Вовк і Галю Горбач.

Латиші написали, що один чоловік їхній хоче перекласти мої вірші, писав до мене, але я не дістав листа.

26.12. післав ц/б до Ір. Вас. Корсунської в Москву.

Мав ще поздоровлення — од Льолі, Саші Болонкіна, од Нійолі Садунайте (її пакують далі — з Богучан на село).

Від Михасі я вітання поки не мав. Чи дістала вона моє вітання і мою телеграму 14.12., де я сповіщав, що ні цінного листа, ні інших листів я од неї не мав? І не маю вже півроку.

Цілую, Вальочку. Обіймаю, синку!

Олег прислав мені 1 том Словника староукраїнської мови, Рільке (видавництво “Наука”) і том література давнього Сходу (прекрасні книги!).

Льолю, я не второпаю, хто має на мене серце. Коли ті, що винні мені півжиття мого, то пусте; коли ж добрі люди — то гірко мені. Бо ж, здається, ні перед ким із добрих людей не завинив.

Зичу всім родичам (особливо — Василеві Карповичу!) і друзям здоров’я в Новому році. Бо він, здається, заправить од нас значних душевних сил.

Цілую, Вальочку. Обіймаю, синку.

Сердечне —

Василь

¹ У грудні 1977 р. Левка Лук’яненко було вдруге заарештовано.

² Йдеться про Українську гельсінську групу.

1978

146. ДО ДРУЖИНИ

4.01.1978

Валю,

коли в мене нічого не вийде з поїздкою до батьків, то прошу: вишли мені кілька платівок (класичної музики — Гайдна, Бетховена, Моцарта, Шопена, українських пісень добрих) і з пару голок, бо тут їх нема. Голка — в пластиковому корпусі (я її оце обвів). Може сама голка і окремо продається, а, може, з корпусом. Бо тут нема голок. І собі, Валю, придбай — або стереофонічний приймач-радіолу, або стереофонічний програвач. Гроші я перешлю. Собі я купив програвач.

Цілую — Василь

Словом, платівки шли — не гірші за ті, які я перерахував у листі. Тобто — найкращі.

147. ДО ДРУЖИНИ

31.01.1978

Дорога Валю,

дістав Твого листа. Шкода, що Ти не відповідаєш на мої питання. А я просив прислати платівки, згадував за Квачова — лікаря, за те, що мені офіційно відмовили в виїзді в Донецьк, про палімпсести. А Ти мовчиш. Повідомляй надалі, на якого мого листа відповідаєш. Скажімо: мала цінний лист № 2 від 31.1.78 р.

Я слав Тобі січневий переказ — не знаю, чи дістала — так само і буклети для Дмитра і Тамари в кінці грудня.

Твою бандероллю мав. Але ж сир тут є, а буженина прийшла підпсута — через целофан.

Нарешті дістав цінного Михасинового листа — з фотокарткою, старими карточками славними й лотереями. Прийшов і лист од Світлани Кириченко, була карточка і од Оксани Яківни з поштівкою.

Проте листа М.Гориня досі нема (мав бути його цінний лист від початку січня).

Ще таке, Валю: не знаю, які Твої надії на нову хату, то, може, запропонуй Валентиніві Шуриному — придбати моторного човна. За 2-3 місяці я міг би йому вислати 400-600 карб. Одне слово, я сам би сплатив витрати — до літа. А всім Вам була б відрада — влітку. Хотів би, щоб Ти сама обмізкувала, які більші в Тебе статті витрат і коли великих нема, то обмізкувала це з Валентином, а він нехай повідомить мене, чи годиться на цю мою пропозицію.

Ще: попрошу Валентина, хай подивиться в спортивному магазині гвинт зі змінним кроком лопатей для підвісного човнового мотора “Вихрь” (винт с изменяющимся шагом лопастей для подвесного лодочного мотора “Вихрь”). Коли такий є, хай повідомить телеграмою — і я вишлю гроші телеграфом — на придбання і пересилання сюди. Звичайно, коли це все його не обтяжить.

Дуже приємно чути, що деді стало краще.

Більше новин не маю. Карточки від пані Галі дістав — з Твоїм листом.

Перший том словника староукраїнської мови Ти могла б переслати для Василя Васильовича Овсієнка (Житомирська, с.Леніне, Радомишльського р-ну). Але краще запитати його — може, має.

Не знаю, Валю, як Тобі з купівлею книжок. Коли не тяжко, то діставай сама. А ні — то попроси кого, хоч би й Михасю, забезпечивши її фондом — на купівлю. Тим більше, що Леніна, 42 — то поруч.

Щодо Олега: пішли йому поштівку (Київ-4, Червоноармійська, 11, кв.7) і дай знати, що збірка його — в Тебе.

Тепер називаю за “Книжним обозрением” книги, які я хотів би мати в Києві:

1. Шейнман-Топштейн С. Я., Платон и ведийская философия, М, Наука, 1978, 199 с.

Валю, напиши, чи мовчить суд — з приводу збірки моєї. Чому Ти ніц не пишеш? Теж боїшся?

[Закінчення листа бракує.]

148. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

14.02.1978

№ 3 с. Матросова
Дорога Валю,

1 лютого післяв до Тебе цінного листа (10 карб.). Чи дістала? Сьогодні, 14.2., мав телеграму од Тебе: всё хорошо, перевод получила.

Відповідаю: в п'ятницю, 10 лютого, мене зірвали з роботи (працював зранку) і спішно веліли до відділу кадрів. Спішно обмився — в кімнаті в мене зробили обшук, прискіпливий — буцім у зв'язку з арештом Левка Лук'яненка. Вилучили мої вірші, вирок і звинувачення, листи до мене (деякі) Любомири Попадюк, Михасі (останній), Івана Кандиби, деякі мої записи.

Було їх не менше — як у Києві — в січні 72 р. — цих опогонених. Взяли мої виписки зі справи 72 р., деякі листи, чернетки, навіть записник із адресами. Від підпису я відмовився, збираючи білизну й сухарі — для нового туру.

Але ввечері — десь коло 10 вечора (це 10 годин обшуку!) дали повістку — їхати в Усть-Омчуг як свідкові.

11.2. я приїхав — і одразу за роботу — допит. Мої відповіді: відмовляюся відповідати, вимагаю, аби матеріали протоколу триденного, як і матеріали сфальсифікованого процесу над Лук'яненком 1961 р., над жертвами процесів 1965 і подальших процесів усіх були направлені в Білгород, на нараду, як і Курту Вальдхайму* і Комісії ООН по правах людини. Левкові, звичайно, я дав оцінку як людині, свято відданий ідеалам гуманізму, добра й справедливості.

Питали в цілому про Український наглядний комітет. Я сказав, що право на такі асоціації випливає з тексту Хельсінського акту і схвалене підписом Брежнєва, тому нічого про комітет вести не буду.

Взяли — під час обшуку — і листа Мариновича.

Певне, шукали листів самого Левка до мене, але марно.

Можуть бути всякі продовження. Через це — нічого не шли мені — ні платівок, ні тої лопаті до моторного човна, що я згадував.

Коли б мене взяли — не спіши їхати в це пекло, а бомбардуй офіційні органи — аби всі речі по мені переслали Тобі. Бо марне наберешся горя — в такій дорозі.

Час від часу шли телеграми мені з телеграфним повідомленням про вручення. Аби знали, чи я тут, у цій бичарні-гуртожитку, чи де інше.

З Усть-Омчуга, де мене протримали 3 дні, я післав Тобі дві телеграми. До телеграфного переказу було додано кілька слів — їх, певне, зняли. А другої, від 13.2., певне, не дістала (водночас післав і до академіка Андрія Дмитровича)**.

Коли б що: вимагай розрахункових грошей, за травму повинні заплатити по страховому полісу Серія О № 451543, виданому 21.4.77 р. агентом інспекції держстраху по Тенькінському р-ну Кадубою. Я страхувався на 1000 карб. — і на Твоє ім'я.

До мене прийшли судові стягнення — 150 карб. із Києва. А суд щодо збірки відповів, що “компетентні органи” забрали збірку — і нема мови про те. Ось так.

Про мене не хвилюйся. У вогонь я не лізу, а коли вкинуть — то гарту мені не забракне. Уже тепер можуть судити — за відмову давати покази про Левка й Наглядний комітет. Це ж бо — Колима.

У Тебе можуть теж зробити трус, отож, май на увазі. І не дуже хвилюйся. Мені шкода тільки віршів своїх, що можуть усі почезнути в цьому огні, розведеному вихователями.

Нині дістав листа од Рити з Кирилівською церквою (красно дякую), од І.Кандиби (від 30.1.78 р., а грудневого не мав, то хай вимагає, як і Михайло Горинь — свого січневого).

Пильнуй сина. Зроби так, щоб він знав, за що його батько зазнає нагінок, і не соромився мене, а пишався, може. Ми з Тобою, Валю, вже в історії — тож будьмо гідні місії своєї. Я — як непокірний протестант проти зла, Ти — як жалібниця Ярославна. Тільки не плач і не показуй на людях своєї біди. Тримай голівку свою повище, бо Ти — молодця моя, славна моя, дорога моя, безсмертна моя. Бо Тобою напоєно десятки моїх віршів, які, дасть Біг, переживуть і нас із Тобою.

Цілую, цілую, цілую.

І — будь мужня, жіночна моя лебедине.

Цілую сина. Уклін друзям. Од Льолі мав листа. Дякую. Над усіма листами до мене — висить меч. Але, казав Гейне:

wir weben, wir weben, що Первомайський переклав неточно:

* Генеральний секретар ООН

** Сахарова

ми тчем — начувайтесь!

Уклін друзям далеким.

Од Оксани Яківни мав і телеграму і листа з груповим фото. Подякуй їй. І од Світлани Кириченко листа мав теж.

Додаю дев'ять лотерейних квитків, дві карточки, чотири марки — для Дмитра. Мав листа од Василя Овсієнка, але поки не відповів. На книжці ощадній маю 80 карб. Напиши, чи дістала Ти листа від 1.2., телеграму з Усть-Омчуга від 13.2.

Дорогий сину,

таткові нелегко нині, може, не скоро вдасться і звидітися. Отож — рости добрим козаком, чесним і правдивим, не потурай злу і знай, що Твій батько віддавав усе своє життя, аби людям жилося краще — всім людям, на всій землі.

І рости чесним українцем, а не яловим хахлом.

Цілую. Вірю в Тебе.

Тато

149. ДО СИНА

[Лютий 1978]

Дорогий синку!

Дістав Твого листа. Спочатку виправляю помилки (повертаю листа Твого, щоб бачив). На те не сердься: треба вчитися без помилок. Помилки при писанні — все одно, що вийти на вулицю, а під носом — булька висить.

Отож, старанніше пиши і не бійся, що тато виставить Тобі за письмо дірочку від п'ятірочки.

Не второпав, який хід Ти зробив: чи то с2 — с4, чи то е2 — е4. Якщо с2 — с4, то я піду е7 — е6. Якщо ж е2 — е4, то я піду d7 — d6.

Чекаю Твого нового ходу.

У Вас, бачу, зима, як на Колимі. Тут сніг лежить повище колін, але в березні потепліло — десь 15-30°. Сонечко ходить у весняному тумані, наче напідпитку чи невиспане. Що ж Ви нічого не пишете за нову квартиру? То дадуть чи ні? Книжки, які Ти читаєш, щось мені незнайомі. Мабуть, у Твоєму віці я читав не такі. Скоро — нові канікули в Тебе. Це вже в Києві буде справжня весна, сніг уже пропадатиме. Кажі мамі, щоб листа писала до мене кожного тижня. І ставила номери на листах, аби я знав, чи не хитрує вона. Ось уже майже 2 місяці я не маю нічого од неї. Цікавий би знати, як дедя.

Добре, що Ти граєш із ним у шахи. Зле тільки, що виграєш. Бо дедя старенький, тож мусить неодмінно вигравати.

То чи купила Тобі мама фотоапарат? Тьотя Маруся дістала Тобі балалайку. Може, вже і прислала? І що Ти будеш робити з нею? Як клюшка, вона злецька. Мухи бити — так само нездала. Може, вивчишся грати “взяв би я бандуру”. То вже було б таки щось.

Бувай сину. Зичу Тобі здоров'я і щастя.

Тато

150. ДО ДРУЖИНИ

3.03.1978

Дорога Вальочку!

Вітаю Тебе — з весною, з березневими пахощами пробуджуваної землі, з теплими київськими туманами, в чийй імлі криються наші незбагненні зорі. Коло мене по-старому все. Писати не хочеться, бо геть чисто все гебісти обмацують, а то й крадуть. Не тривожся, дорога. Така наша доля. Коли зошитів із віршами не повернуть, як і решти награбованого в мене під час обшуку — доведеться щось робити. Може, навіть ставити — в перспективі — питання про виїзд до каптекла із соцраю. Знаю, що такою вимогою побільшу свої мордовські шанси. Але — най вона западеться, ця Колима!

Бувай, люба. Не думай, що я навіснію. Ні. Мені просто хочеться мати збережене почуття гідності. Людської гідності.

Цілую Тебе.

Чомусь нема Твоїх листів обіцяних.

Василь

3.III.78 р.

151. ДО РІДНИХ

4.03.1978

Дорогі мої — мамо, Марусю, Тетяночко!

Вітаю Вас із весною, з жіночим днем, Вашим святом. Зичу Вам здоров'я і щастя. Міцно обіймаю і тісно-тісно цілую. Новин у мене нема. Працюю, читаю, нікуди не ходжу, живу, як чернець.

Дістав Марусино лист — із сумними звітками про дядька Никифора.

Хвилююся постійно, думаючи за Ваше здоров'я, дорогі мої мамо й тату. Хай Вам здоровиться. Хай весняна погода додасть Вам сили.

Не журіться мною. Бо в мене все гаразд, і зле бути вже не може. Бо я здався на Господню волю чи — приймаю долю таку, яку мені назначено. І в цьому все моє щастя і всі мої гаразди.

Будьмо ж!

Сердечне вітаючи —

Василь

4 березня 78 року

152. ДО ДРУЖИНИ

[Березень 1978]

Дорога моя Вальочку!

Перше — дуже дякую Тобі за листа від 18.3. Він був мені потрібен давно. І, може, трохи я заждався — його. Май на увазі. Тобто: пиши частіше, бодай і порожні листи. Хоча знати, що Ти десь там є і згадуєш за мене, люба моя. Боюся, що Ти зле ся чуєш, називаючи це “не в формі”. Тримайся. Бережи себе, бо Ти — моя власність і, може, найдорожча. Тепер відповідаю на листа Твого.

1. Хай скажуться Квачов і все мед. гб. Я туди не йду. І сюди вже зарікаюся, бо тут медики — на рівні табірних. Я чи то застудився, чи то болить серце. Було тяжко підвести руку. Тут мені сказали: “если на рентгене окажется у вас пневмония, тогда я дам освобождение”. Пневмонії, слава Богу, не виявилось. Зате аорта щось дуріє: якісь зміни. ЕКГ зробив: серце ніби в порядку. Відкашлююсь і вигріваюся — після роботи. П’ю порошки, трави, елеутерокок і настій алое. Сплю багато, поки видужаю.

2. Хай Дмитро буде ким завгодно, аби не став гебістом, аби не виріс підлою людиною. Решта — його справа. Тим більше, що він — із гонором і дуже з гонором. Тому і радити йому слід по-дружньому, а не вчити докучливо. Але я, певна річ, мало втішаюся, що пише до мене так рідко.

3. Мої згадки про каппекло — своєрідні. Коли зустрінемося — розповім, а в листі не стану.

4. Головку до програвача я мав. Дякую. Коментар ще не дістав, але жду.

5. Книжками надто не турбуйся. Викупувай ті, що передплатила — бодай.

6. Вірші Інгеборг Бахман — надішли. Але — вірші. Цінною бандероллю. Більше — нічого. А які антології?

7. За травму, може, виплатять у квітні-травні. “Борги” — 150 карб. я сплачую — у березні візьмуть решту, отож Ти нешли. Помалу збиратиму гроші на Твій приїзд, але не знаю, як воно буде — в цьому році. Отож, вишлю Тобі на дорогу і збиратиму на спільне прожиття — тут. Добре було б, щоб Ти побула трохи довше — ніж торік. Продумай це.

8. Мої згадки за історію — правдиві. То пусте — хто її пише. А вона залишить нас із Тобою — в своєму тексті. Бо ми є — добро, а вони — труха і гниль. І в цьому — найбільша стаття нашого оптимізму.

Радий, що Ти слухаєш наші платівки. Скуповуй нові — і слухай. Старіючи, я все більше потребує музики (певне, що не старію?).

Дістав прекрасні книжки од Михайла Гориня, Кобзар од Надійки. Дуже дякую обом. Славко Чорновіл виїхав 17.3. до хорої мами — дали 7 діб (без дороги). Сердиться — за переказ, але каже, що якраз здався. Ну то й добре. Хай сердиться. Мав од нього листа, мав вість од Ірини Калинець, Василя Овсієнка, Олени Антонів. Усім відписав. Євгеніві Сверстюкові написав порожнього листа, як заповідала Ляля. Не знаю, чи дістане. Мав од Рити — вість. Післав їй — карточку.

Валю, я дістаю щомісяця 160-180 карб. З усіма “крижаними” це десь коло 300 карб. Коло 100-150 йде на харчі. Інших витрат не маю. Отже, щомісяця я можу висилати Вам (Тобі й батькам) коло 100 карб. Тільки скрута яка — пиши. Як там Віра Лісова? Чомусь мені здається, що їй найтяжче. Може б, їй трохи допомогти, га? Хтів би мати її адресу, але Ви не шлете! Зараз мама — в Рахнівці (помер чоловік тітки Ірини). Тривожусь батьками. Але вже — не боюсь нічого. Бо таке життя зайшло, що з холодним носом віддав би його хоч за родину хоч за цапову душу. Двигає тільки мус і обов’язок. А смаку до життя нема. Може, це і є справжня воля?

Закінчую на цьому, Вальочку. Цілую Тебе. Не сердься (з м’яким знаком!), коли я сприкрив Тебе попередніми карточками: Ти сама винна, що пишеш до мене раз на місяць.

Додаю аркуш — для Михасі.

Ще раз — цілую.

Котиків висилаю — для Шури та її дівчат. Додаю — і для Тебе, і для Дмитра, закінчуючи свого листа з котами (грішний, не люблю котів, отож, розсилаю, аби не бачити!).

Цьомаю Вальочку.

Ще раз — цьомаю.

Всміхнися — най мені легше буде дихати.

Василь

Дістав коментар і листа од Дмитра. Дякую.

А ця кицька, Валю, — для Тебе. Хоч Ти на неї і не схожа. І взагалі: нема в мене такої кицьки, щоб нагадувала Тебе. Шкода. Я б дивився сам на неї — і не післав би. Добре було б, щоб Ти прислала мені свою карточку. Зроби таку ласку — сфотографуйся. Але так, щоб я бачив, що Ти думаєш про мене. Дякую!

Дмитрику,

а ця кицька — для Тебе. Мені здається, що вона дивиться в Твій щоденник — із жахом: як там некаліграфічно записано, які там оцінки!

Втім, може, я помиляюся. Може, вона не сходить з дива, як Ти забиваєш гол у свої ворота!

А, може, вона стежить за Тобою, коли Ти граєш у таксиста, шофера, розклавши весь свій таксопарк.

Може, сам напишеш, чого вона так викруглює очі?

Будь! Тато

153. ДО СИНА

3.04.1978

Дорогий сину!

Дістав Твого листа. Не відсилатиму, хоч помилок і багато: бачу, що наслідки невеликі — виправляти їх.

Марк Твен — це перша книжка, знайома й мені. Шкода, що Ти її прочитав не в українському перекладі (“Пригоди Тома Соєра”). Тепер прочитай Редіярда Кіплінга “Мауглі” — вона десь є на стелажі.

На Твій хід я відповідаю 2. ... e7-e5. Звичайно, я не казатиму, які в Тебе ходи — добрі чи ні. Бо ж граєш, певне, не згірш за мене.

Добре, що у Вас є тепер програвач. А телевізора я не люблю — ні чорно-білого, ні кольорового.

У нас зараз — велике сонце. Сніг довкола, мороз —10-15° і сліпуче сонце, аж без темних окулярів зле на очі. До травня сніг почне пропадати.

Ти, як і мама, не любиш відповідати на мої питання. Це, певне, тому, що не маєш мого листа перед собою, коли пишеш до мене.

Питань маю до Тебе, але не хочу збавляти марне папір.

Довідався, що мама Миросі їздила до тата. Коли бачитимете їх — велике вітання їм од мене.

Зичу здоров'я деді, мамі, Тобі. Уклін для тьоті Шури і всієї її родини.

Обіймаю Тебе, козаче.

Тато

3.4.78 р.

Отож, повторюю:

1. e2-e4 d7-d6
2. d2-d4 e7-e5.
- 3.

Валю,

дістав Твого листа — з докорами і лотерейками. Дякую. Завтра, 6 квітня, поїду до Квачова — спробую знову просити рентгенознімки.

За адресу Віри Лісової дякую. Дай відповідь на питання — про діагноз серця — у Дмитрика, які інститути Києва та Москви Ти відвідувала. Думаю, чи не запропонувати цій родині обмін квартирами на час відпусток наших. Не знаю, чи вони згодяться і чи згодишся Ти (не знаю, скільки вони будуть у Києві). На час відпустки годиться всякий час, вільний і зручний для Тебе. Передусім. Червень тут теплий, але без грибів і ягід. Проте хіба в них справа? Телеграму про знімки ніг я мав, головку до програвача теж. Коментар до ВТК теж. Дякую. Буду радий провести з Вами відпустку на Колимі.

Із ногами що — хіба ж я Тобі не писав докладно? Десь у грудні-січні? Досі парю ноги, накульгую, поки розходжусь — досить зле ходити. Але докладніше напишу після Квачова. За Славка я знаю, за його Валю, брата, маму теж. Книжками надто не турбуйся. Так я і до Михасі написав.

Ще раз про відпустку Твою і нашу сімейну зустріч: найкраща погода і сезон тут — друга половина липня — серпень. Тоді є і гриби, і ягоди. І тепліше. Отож, знаючи це, плануй сама свій приїзд. Я Вам буду радий кожної миті й кожного дня.

Хоч і завтра — приїздить.

P.S.

Я вже писав, Валю, що 22 березня їздив на Транспортний, зробили останній знімок. Лікар заявив, що знімки добрі.

Сьогодні, 6 квітня, взяв деякі рентгенознімки. Детального опису немає.

Для лікаря повторю ситуацію.

20 серпня я впав з висоти 2,5-3м. Падав плечима вперед, описавши дугу, бо під ногами були складені ліжка. Впав на ноги, але встати вже не зміг. Тоді ж зробили перший знімок, виявивши осколковий перелам обох п'яткових кісток; з 22 серпня до 18 жовтня лежав нерухомо в лікарні, в гіпсі. Потім мені зробили контрольний знімок (14.X.) — і, наклавши новий гіпс, привезли в гуртожиток. Цей другий гіпс я мав вибути 2 місяці. Але в зв'язку з безвихіддю (ніяк вийти з кімнати) я змушений був його зняти вже 20-22 жовтня, ставши на милиці. Знімок 7.12. було зроблено перед виходом на роботу (легку працю).

Права п'ята: зісподу — мозіль, ближче до зовнішнього боку; велика мозіль — ззаду, на лінії сухожилля, трохи нижче висоти кісточки; спідня мозіль досі заважає наступати на п'яту; через це доводиться підкладати щось м'яке — на устілку.

Ліва: больовий — лівий, зовнішній бік. При зміщенні стопи всередину — при ході — інтенсивний біль. Ліва нога гірше гнеться в підйомі.

Обидві ноги: зранку зле ставати, поки не розімнешся. Фізичні вправи роблю: з гумою, обертаю ступою, парю (соляно-хвойні ванни). Зробив 10 сеансів парафінових аплікацій, які, здається, добре допомагають — побільшують рухливість ступи, зменшують біль.

Через болі в п'ятах і слабкість пальців ніг змінилася хода: ставлю ноги на повну ступу, хоч, контролюючи себе, можу піднімати ступу, стаючи на п'яти.

У гіршому стані — ліва нога, де, здається, був скалок кістки. Біль коло кісточки і зліва у підйомі.

Проте: інколи слабо підстрибую, трохи підбігаю, поки не стомлююся.

Мене цікавить:

1. Які фізичні вправи я мушу робити — для розвитку ступнів.

2. Чи не потрібні хірургічні заходи до повернення нормальної ходи? (ліва нога з болем із зовнішнього боку, біля кісточки і в підйомі; права нога — мозолі, що не дають наступати на п'ятку, — чи зійдуть самі, чи потрібне хірургічне видалення кісткових наростів: права нога поболіє і посеред ступи — ззовні, збоку, коло малої кісточки).

3. Які фізіотерапевтичні процедури були б дійові? Масажі? УВЧ? Грязьові ванни?

4. Чи не шкодять більші фізичні навантаження на ноги, викликані роботою (штовхання вантажених вагонеток і т. ін.)?

5. Чи є нормальним процес одужання: на 8 місяці після травми лишилося чимало вад ходи, болі і т. ін.

Оце все, що можу написати.

В R-кабінеті попросили ці знімки повернути. Отож, сподіваюся, що Ти їх мені перешлеш — коли хірург подивиться і зробить свій висновок¹.

Ще: на гомілці лівої ноги — з зовнішнього боку 10-15 см синець і болевий район. Чи не ушкоджена була там кістка? Боюсь, що діагноз (п'яткові кості) звузив інтерес лікарів до інших частин ступи й гомілки; може, щось ними не помічено було.

Проте працюю, розходившись, майже не чую болю, поки не стомлюся під кінець роботи.

Сьогодні дістав бандероль — книжку про Катулла і збірник “Западное искусство” — дякую!

Довше нема листа од батьків — трохи вже потерпаю.

Закінчуватиму на цьому. Бажаю Дмитрові добре закінчити рік і здоровим приїхати сюди. Тобі — так само — бути здоровою для подорожі й відпустки.

Вітання деді й родині Шури — найкращі зичення.

Ще раз — дякую!

Василь

Був на ЕКГ (робив кардіограму). Зробили і рентген серця.

Виявлено атеросклероз аорти, серце ніби здорове. Чую болі — в районі серця. Але сподіваюся, що воно болить — за Вами. Тобто, Ви приїдете — і воно перестане. Цієї ночі снилася Ти і Дмитро — 5-річний.

Будь.

¹ М.Коцюбинська з цим листом і рентген-знімками ходила на заочну консультацію до Київського інституту ортопедії. Лікарі дали певні рекомендації, порадили нескладні процедури, доступні в колимських умовах, про що М.Коцюбинська докладно написала В.С.

155. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

17.04.1978

Христос воскрес!

Дорога Валю, синку!

Поздоровляю з Великоднем — веселих Вам свят.

Надсилаю два зіпсуті годинники — віддаси в Києві в майстерню. Коли полагождать — бодай один, то привезеш, бо тут у мене в штольні часто псуються, через те, що великий порох і вібрація. Днів десять тому післав Тобі бандероль — з рентгенознімками. Стереокарточку з вітрильником, видно, викрав злодій-гебіст, користуючись своїм службовим становищем.

Славко повернув Тобі 100 карб., бо пише, що має гроші. Не прикрись тим — він мені про те написав.

Чекаю адреси Івана Світличного. Післав був листа до Михасі. Ось поки все. Цілую.
Василь

Це Ти, моя Пренепорочна!
Пробувай такою, це бо — височина Твоя!
Люблю Тебе — Василь

156. ДО СИНА

28.04.-1.05.1978

с. Матросова
Дорогий сину,

дякую за листа. Надсилаю ще одну кицьку. Вважай, що вона — воротар: парирує Твої м'ячі (а реакція в неї — пречудова!). А “Салют”, якому Ти загнав 4 голи, має, мабуть, якого тюхтія на воротах, га?

Шкода, що маєш клопоти з печінкою: для козака то нікуди не годиться. Я б на Твоєму місці викинув би її — хай знає, як боліти! Викинь її бодай з-на тиждень, тоді проситиметься назад і буде запрягтися, що вже не болітиме. От спробуй лиш!

Хочу, аби Ти швидше дочекався гітари і став грати — по нотах. А що б Ти грав? У мої роки всі починали з однієї: взяв би я бандуру (така пісня є українська, щоб Ти знав). А з чого починають тепер? Які джази, напевне.

Щодо Твоєї контрольної з математики: дуже добре, що Ти дістав п'ятірку. І геть зле, що мав єдину на цілий клас. Ти розумієш мене? Я б на Твоєму місці написав так: “Недавно ми писали контрольну з математики. Я дістав п'ятірку. На жаль, це єдина п'ятірка на цілий клас”. Ми ж мужчини, Дмитрику. Через це не слід хвалитися своїми перемогами (я дужчий, розумніший, кращий). Треба мати тверду певність, що завжди зможемо написати на п'ятірку, а те, що інші того не роблять — то тільки через те, що лінь. А всі ми — однаково дужі, розумні, гарні. Прошу — не май зазле моїх слів, я просто не буду в захваті, коли Ти виростеш хвальком.

Дорогий мій, я дуже хотів би щось Тобі подарувати — поки є така змога (тобто, поки заробляю гроші, а купити тут щось цікаве для Тебе ніяк, бо в крамницях бідно). Через це напиши, що б Ти хотів мати — і я перешлю мамі гроші, щоб вона купила в Києві. Прошу Тебе про це, бо не знаю, як буде завтра, тобто, чи матиму таку змогу завтра.

Шкода мені, що Ти не дістав стереокарточку з корабликом — іспанською каравелою (якісь лихі люди викрали поштівку з листа).

Уже тепер мрію, що, може, скоро Ти приїдеш сюди з мамою — будемо разом збирати гриби і ягоди.

Напиши, чи одержали Ви рентгенознімки моїх ніг і що там було — чи все. Крім того, я вислав Вам два підпсутих годинники — аби мама їх полагодила в Києві.

Пакунка із сушнею поки не маю. Листів од мами — теж. Більше місяця нема листів із Донецька — я вже слав телеграму занепокоєно.

Перед Великоднем і Першим травня мав листи — від мами Твоєї, від Тані (дуже славного листа написала!), від бабусі Їлини. А дідусь Семен — нездужає.

Хочу, щоб Ти добре закінчив школу, склав іспити — і не хворів. Скучив я за Тобою, великий мій парубче!

Коли мама хворіє — Ти їй не дозволяй того: хай видужує. Так само — і дедя. Допомагай їм, щоб звалили: Ти в них — добрий помічник!

Роблю наступний хід: с7 — с6.

Чекаю Твого листа. Чекаю літа.

Сопки, тобто гори, що надовкола, — ще в снігу. Внизу біжить брудна вода, надвечір усе підмерзає.

На Великдень я купив у кулінарії пасочку, зварив три яйця (більше не було) в лушпинні цибулі, чорнилом зробив узори — вийшло незле: жовто-зелені, теплі, приємні на око. Сьогодні — Перше травня. Я сам у кімнаті, пишу листа, а на 4 дня збираюся з дітьми подивитися “Мауглі” — аж 5 серій на два дні!

Будь, сину!

Тато

157. ДО ДРУЖИНИ

13.05.1978

Вальочку, люба, заждана моя!

Дістав Твого пречудового листа — почув Тебе, Твої заспокійливі, витишливі інтонації. Дякую. Ти звичайно, мені завше подобаєшся (мало сказати!). Ти моя найдорожча, найкраща, найласкавіша, наймиліша, найсолодша, найтихіша, найпотаємніша моя — лебідка білокрила. Весь мій рай — Ти. Вся моя туга — Ти, моя радість, моя мрія — Ти. Коло Тебе я найкращий — яким буваю. Бо в сяєві Твої ласки тихої (як свічка нічна — переддосвітня!) не можна не бути найкращим.

Отож, не намовляй на себе і — подобайся собі — так само, як мені Ти подобаєшся, подобо Відради моєї. Післав Вам 50 карб. (батькам — теж) — це мій Вам маленький і нездалий подарунок — до свят.

Радий буду чути, що свята великодні Ви перебули добре. Нині виправляю для Тебе папірці — на дорогу. Думаю, що цього разу обійдеться легше.

Дістав телеграму, що 5.5. Ви дістали рентгенознімки. Коли дістала друковані папери — разом були — то зроби так, аби лихі люди їх не викрали, як мої вірші.

Мав листи од Михасі, Атени, Рити, прекрасні книги од Олега, Віктора Дідківського.

П'ю інтенкордин, польський серцевий препарат, здається, допомагає. Чую, що кожне перехвилювання затяжке для мене — то я уникаю, скільки мога, таких ситуацій. Бодай — що залежить од мене.

Сьогодні сказали, що за травму дали 200 карб. Отже, я багатий, хоч заробляю в цілому злидні (150 карб.). Звичайно, мені стає і трохи ще зберу на Вашу подорож. Мав жартівливу карточку од Шури — вислала якогось бича колимського — з відпученою спідньою губою (мовляв, на мене схожий!). Скажи, що губа вже в мене не висне, бо маю залізні намагнічені зуби, що втягають губи геть усередину. То більше скидаюся на стару бабусю. Мав телефонну розмову зі Славком та Іриною Калинець. Здається, збираються наптити мені якого московського лікаря — для консультації. Гадаю, що поки з тим квапитися не варто. Я тут почну війну. Може, навіть подам до суду на медиків — за зумисне нелікування. Але з тим треба почекати. До всього я відкладаю таку війну до того часу, коли Ти прийдеш із Дмитриком. Хай я спокійно перебуду зустріч із Вами.

Звичайно, думаю, що нас чекають нові несподіванки — тут так само приготують якісь сюрпризи. Може, навіть завадять побачитися. Але будемо робити все, щоб звидітися.

Дістав листа від тата. Він геть зле себе чує. Що б я дав, аби тільки побачитися з ним — бодай на день!

Вальочку, буду на цьому закінчувати. Наступного тижня правитиму папір на Омчаку — в селищній раді, що район не є закритий. Коли виб'ю — одразу надішлю.

Чи дістала Ти мої зіпсуті годинники?

5 травня післав цінного листа до Надії Світличної. Чи дістала?

Пересилаю з листом:

1. Карточку з Лондона — про обрання мене членом Пен-Клубу.

2. Три відкритки кольорові — дівчаток із крильцями віддаси Тamarочці чи Лесі (все уявляю, який такий у неї милий голосочок). А пташечки й квіти — кому хочеш.

Мав здоровлення од Віри Лісової. Шкода, що великоднє вітання для її чоловіка я післав на 37, а не 36. Через це не знаю, чи він дістане.

Цьомаю, люба.

Зичу Тобі здоров'я.

Бажаю Дмитрикові добре закінчити навчальний рік.

Уже сню вашим приїздом.

Привіт друзям і знайомим, родичам.

Сердечне — Василь

Прошу, коли є в Києві і не треба довго шукати — купити для мене берет (56 розміру) — краще чорний. Так само купи або цанговий олівець, або автоолівець, а то мій загубився.

Будь!

ВС

Ще таке, Валу: проконсультуйся — при нагоді — чи може бути мій атеросклероз аорти та її деформація, викликана відкладенням холестерину (чи так?), тим, що я мав післяопераційний демпінг-синдром, що я не п'ю молока, що сиджу на вимушеній дієті (масне м'ясо, од якого нудить), що не споживаю зелені.

Коли б це було наслідком демпінг-синдрому, то я почну тут сварки.

Беретом надто не клопочись!

158. ДО ДРУЖИНИ

19.05.1978

Дорога Вальочку!

Дістав нині Твого листа, вчора була бандероль — буклети музею нар[одної] архітектури. Дуже дякую. Обмінні варіанти з квартирою — не йдуть. Здається, буде якось інакше. Тим більше, що місцеві владці можуть чинити опір і створювати конфліктні ситуації. Тимчасом вибиваю довідку, що район не закритий. Це дає селищна рада Омчака, але справа і з тим затягається (коли вирву, одразу надішлю). А тимчасом — як сурогат — надсилаю довідку, що я працюю на руднику.

Дістав відшкодування страхове — 200 карб. Забезпечення тут таке, як і торік. Зелені жодної, але компоти консервовані тут є, то чи варто брати сушню? Краще металевий спінінг — хай Дмитро придбає, з такою ручкою, як у мене був. Але спінінг тут — не обов'язково! Крім того, всякого рибальського начиння: маленькі гачки (на таких харіюсів, що ми ловили торік, тобто середні — вже забув розміри!), тонкої жилки — 0,2, мабуть. І на спінінг — 0,3 — 0,5. Може, мушок. Ось і вже.

Мені не треба нічого. Хіба попросиш кого — насушити липового цвіту. А калини Ти мені пришлеш перегадом, правда?

Будемо мешкати там, де вийде, добре було б привезти рекомендації лікарів — про ноги, про дієту в зв'язку з атеросклерозом і способи лікування.

15.5. вислав Тобі бандероль із цінним листом — усередині, додавши до плитки шоколаду в один пакунок.

Мав доброго листа од Галі Дідківської, листи од Надії Світличної (два), Льолі (1), Михасі (2), бандеролі дві од Михасі, книги од Олега, листа від Юрка Бадзя. Тато мій геть зле чує себе. Від Рити було два листи.

Ти, здається, теж ведеш себе не найкращим чином? Тобто, слабуєш, лебідонько моя біленька! Не треба, це не дуже дотепно — хворіти!

Хотів іще сказати, що дуже Тебе люблю, солодка моя, але боюсь Тебе розгнівити частими повторами.

Поки у нас мороз і сніг (три дні тому валом валило!). Отож, не знаю, яка буде погода — на Ваш приїзд. Шкурок у мене тут вистачить — для Вас, аби нагріти душу. А на дорогу — майте на увазі, що може бути геть несонячно, не тепло.

Ось і вже, курчаточко моє жовтодзьобе! Квочка-Василь чекає жовтозолотих своїх курчат — Валю й Дмитра. Чую, як Ви попискуєте, пискляточка. Спішіть до мене, я Вам дам пшона і водички в черепку!

Цілую — в крильця.

Уклін рідним, друзям щирим.

Сердечне — старий і сивий Василь.

До речі, 14.V. вдалося сфотографуватися, то чекатиму з ними — до Вашого приїзду.

В разі всяких ускладнень із приїздом — телеграфуй. Отож, Валю, грошей на дорогу Вам не слати? Якщо треба — телеграфуй. Зможу вислати біля 400 карб., може, навіть 500.

Будь, заждана моя!

Але ще — пиши!

Поки ще Ви приб'єтеся до мене, я навіглядаюся за Твоїми (навіть порожніми!) листами.

Цьوماю, славна.

ВС

159. ДО ДРУЖИНИ

23.05.[1978]

Вальочку,

надсилаю Тобі довідку на проїзд. І — дай-но телеграму, одержавши. Настає колимське літо, сонце стоїть над нами — вважай цілодобово, бо до 11-12 ночі можна не включати лампи, читавши. Нічого не шли мені. Цікавий знати, де Ти будеш на свій день народження? Цьوماю. Коли треба гроші на проїзд — вишлю, бо маю якраз 400 карб. Правда, це всі, але по проїзді Вашому якось буде.

Ще сніг лежить на обох сопках — і південній, і північній.

Від Галі Дідківської дістав і поштівку, і листа. Дякую дуже!

Уклін рідним, друзям.

До зустрічі, заждана моя!

Василь

23 травня

Привези мені мікрокалендарики на ремінець до годинника — на 2 половину року.

Дорога Валю!

Отже, пишу до Тебе обіцяного телеграмою листа. Переповім трохи одісеї своєї.

16 червня десь коло 3 ранку я був у Новосибірську¹. Чекаючи на свою течку в аеропорті (вона надійшла останньою), я почув, як службовець аеропорту запитує моє спотворене прізвище. Я назвав своє — і він звернувся до мене на ім'я й по батькові, пропонуючи свої послуги — допомогти скоро виїхати. Це був працівник особливого відділу, якого попросили “товарищи”, як він казав, посприяти моєму від'їздові. Десь коло 9 ранку я вилетів із Новосибірська.

Сіли в Якутську. Знову я відчув подих часів Чернишевського: кілька будівель на площі залишилися від тих часів. Може, і незлих будівель, навіть мальованих, проте кожна промовляє: я бачила Миколу Гавриловича, тут вибував Павло Грабовський. На злеті й приземленні намагався розгледіти Якутію: залісна рівнина з плесами озер, озерець, ставків, ковбань — чи то сталого походження чи то утворених весняною повинню. Але було сонце.

І ось — Магадан: туман, хмарно, дощить, сопки зі слідами криги й снігу. “Тінь, протінь гогоче, як в аду” — спливали в пам'яті Тичинині рядки. Було десь 0.30 за місцевим часом, здається (бо поясні часи переплуталися мені в голові).

В міліції аеропорту показали повістку: в понеділок на 10.00 бути в КГБ. Коли не з'явлюсь — буде застосовано привід.

У готелі аеропорту мені забронювали місце — ліжко в кімнаті на 4 чоловіки. Тут я мав перебути суботу й неділю. Щодня, о 9 ранку і вечора, ходив відмічатися.

У понеділок я поїхав автобусом до Магадана. Здається, був перший день, коли не дощило. Згідно з повісткою, я напивав майора Устинова Лева Миколайовича — того, що очолював обшук 10.2. (він слідчий КГБ, тепер т.в.о. нач. слідчого відділу).

Він заявив, що підемо до заступника начальника управління п/п Сафронова Валентина Олександровича (підполковник, роз'яснюю, бо п/п Ти можеш і не зрозуміти).

Там, у Сафронова, сидів уже майор Віктор Максимович Грушецький, теж учасник обшуку, спец із українського питання, можливо, працівник оперативного відділу Магаданського КГБ.

Я виклав свої претензії до умов, у яких мене тримають: психологічний терор з боку міліції, провокації; обшук і втрата двох зошитів з віршами; порушення статей ВТК — нелікування, позбавлення відпустки; праця шкідлива для здоров'я; обмеження в пересуванні й житті — у межах району. Назвав я поіменно й чисті провокації: штраф за порушення громадського порядку — десь 14-17 квітня; ніч, переведена в КПЗ під час голодівки 29-30.5². Це все було відметено, бо не про це їм ішлося.

Мені було заявлено, що в газеті “Шлях перемоги” від 15.1. було надруковано статтю, де йшлося про те, що в гуртожитку для засланців (?) я дістав травми, бо за мною гналися бандити (?). 29.1. у цій же газеті буцім-то було надруковано ще дві статті, що стосувалися мене.

Оглядати статті я відмовився, помітивши, правда, що це були чи то ксеро— чи то електрографічні копії на “Ері”.

Мені було запропоновано написати статтю-відповідь на неточності інформації про мою травму. Я повторив знову, що волів би спочатку бачити надрукованою статтю про неточності (дуже м'яко кажучи) мого засудження й звинувачення, про знущання з мене — в таборі й на засланні, а коли така стаття буде надрукована, тоді можна обговорити й неточності в інформації про мене в газеті “Шлях перемоги”.

Відповідь моя не задовольняла, і тоді мені було зачитане офіційне попередження, що в зарубіжній пресі використовуються мої матеріали (?) і в разі повторення (?) мене притягнуть до кримінальної відповідальності.

Я висловив таке: якщо маєте підстави — притягайте. Але поки припиніть збиткуватися з мене.

На тому десь і розійшлися. Усе це тривало 1-1,5 години.

Одразу сів на автобуса і повернувся до аеропорту, щоб перебути ніч, а рано виїхати до Усть-Омчуга.

У вівторок я добився до нього коло третьої дня. Зайшов до Переверзєва, здав маршрутний лист, повторив, що мені потрібна відпустка, лікування.

Цей відмовив мені у відпустці, кажучи, що я “дармод”, а такому відпустку не положено. Щодо лікування сказав: створено комісію, що вже вивчає мою мед. історію і вона покличе мене на огляд.

Переверзєв повторив, що тричі на місяць я маю відмічатися, що моя політ[ична] голодівка мені просто так не мине і т.д. і т.п. Потім познайомив мене з жінкою, що сиділа під час розмови: Артеміда Степанівна Супряга³, заступник редактора райгазети. Вона відрекомендувалася, що пише про мене статтю і вже розмовляла “с рабочими”. Поставила мені два питання: какие еще права нужны советским людям і что вы имеете ввиду, говоря о Самостийной Украине. Я відповів їй, що статті-дифамації мені відомі як жанр. Знаю, до чого жанр зобов’язує. Будь-яка відповідь буде витлумачена проти мене. Волів би тільки мати змогу публічно відповісти на публічну дифамацію.

Переверзєву це не сподобалося, їй — так само.

Одразу від Переверзєва я зайшов до прокурора району Володимира Васильовича Кувакіна і сказав йому, що Переверзєв дає свою версію тексту ВТК, відмовляючи мені в праві на відпустку, як передбачено і КЗ про працю і ВТК; що моє покарання за т.зв. прогул (я добивався респіраторів, без яких неможливо працювати в заповищеній штольні, добивався на протязі тижня, обійшовши керівництво дільниці, рудком і медпункт, коли мені сказали, що їх і завтра не буде, бо нема на складі — не вийшов на роботу, віддавши директорові заяву, аби мені за цей день актували, бо мій прогул зроблено з вини підприємства) є безпідставний. Він пообіцяв розібратися, а поки порадив мені написати заяви до директора.

Прокурор поспішав до райкому — і розмова тривала недовго.

Коло 5 вечора я виїхав на свій хутір. Дорога геть розмита, в кількох місцях бурхлива вода загородила шосе — ледве добився коло 9 вечора.

Другого дня я вийшов на свою “штрафну” роботу (т.зв. “канавки”), віддавши заяву директорові: прошу скасувати наказ про т.зв. прогул і повернути мені підписану відпустку з того ж числа, тобто, з 29.V. Інакше я подамся до суду.

Надіслав і заяву до Магаданського УКГБ з вимогою повернути мені забрані рукописи.

А в кімнаті без мене — справжній шарварок. Сморід, бруд, моїми речами новий сусіда (його підселили напередодні мого виїзду до Донецька) користався як своїми. Я сказав йому, що його поведінка — зла, тому прошу знайти привід — і перейти до іншої, бо жити з ним разом я не можу. Другого дня він буцім-то так напився, що схопив чайника електричного і попівся у нього (я лежав і читав, коли це робилося). Я сторопів з такого дива. Звичайно, підняв питання перед ЖКГ про відселення його з кімнати. Він же пригрозив мені, що я згнію на цій Колімі, що я мав би сидіти тихо, бо “я слово и Женька слово” — і мене запакують. Я відповів, щоб мене не лякав, бо одним доносом більше — то не біда для мене.

Відселити його поки не можу, мешкати разом — теж. Як буде — не знаю.

Ось, Валю, такі мої новини. Я слухаю Тебе — намагаюся не скипати — навіть тоді, коли вода, яку з мене варять, закипає. Не знаю, чи надовго вистачить сил, але поки держуся, як тільки можу. Бо починаються нові іспити — вони попереду всі. Мушу зберігати сили — на завтра.

Прошу, Валю, надто не переймайся цим. Як писав Кобзар:

Доле, де ти? Доле, де ти?

Нема ніякої.

Коли доброї жаль, Боже,

то дай злої, злої!

А чи можу я те, що переповів, назвати вислідком злої долі? Ні, не можу, не хочу.

Бажан колись писав у вірші, присвяченому авторові “Майстра корабля”^{*}:

І ти, як муж і войовник,

в часи смертельного авралу

ні компасу, ні серцю

метнутись не даси убік.

Я, звичайно, не “муж і войовник”, але “ні компасу, ні серцю” не дам метатися.

Через усе те, що я виповів Тобі, не хочу псувати Тобі настрою — і тому не запрошую до себе в гості; проте коли б Ти таки приїхала — десь у липні-серпні — я був би не погніваний. Навпаки навіть. Проте я надто Тебе шаную, аби запрошувати в цю клоаку.

Бережи себе, бережи сина, бережи пам’ять про мене — що б там не сталося. І знай, що в буремнім морі, коли — здається часом — ні весла ані вітрил, Ти для мене — як зірка провідна.

Отже, маєш обов’язок — бути мені за зірку провідну.

Так затьмарило, що дрібні зірочки не бачу. Маю кілька — першої величини. Їх — досить, аби не збитися з курсу. Одна з них — Ти.

Сердечне —

Василь

Вчора була субота. Я відробив зміну, зайшов до директора — з приводу своєї заяви, але нічого не домогся (ще нема резолюції — сказала секретар). Відселити цього кретина з кімнати не вдалося.

Одразу до кімнати гуртожитку з’явився дільничний майор Любавін — і запропонував їхати до начальника міліції на Гастелло. Поки я на Омчаку чекав на автобус, з’явився знову Любавін і провів до штабу дружини. Подзвонив до Гастелло, начальника буцім-то не було. “Есть одно дело — вас вызовут после”.

Ця гидота, що в кімнаті, — явно під опікою. Бо відселити не зміг і в суботу. Він може приготувати будь-яку провокацію — щось підкласти в мої речі, щоб знайти під час обшуку. Одне слово, тепер полегшено всі маніпуляції й провокаційні задуми. Гидкий п’яниця, на роботу не йде, має мед. довідку-звільнення, хоч без року тиждень, як приїхав.

Знову війна — дріб’язкова, але виснажлива. Адже Карасьова, що пісяв мені перед ліжком, я позбавився через два місяці муки. Скільки виганяти цього — поки не знаю.

Будь, люба. Гидко, що доводиться переповідати Тобі такі речі. Але мушу це зробити, аби зрозуміла те, що буде завтра.

Цілую Тебе. Цілуй сина.

Вітай друзів, рідних.

Василь

26.VI.78 р.

P.S. У понеділок, 26.VI., мені повідомлено, що мої клопотання про поновлення відпустки й скасування наказу про “прогул” переслано до Переверзева. Доведеться вдатися до суду, бачу.

Гидкого сусіда таки якось відселили з кімнати. Електрочайника я йому подарував — хай у нього пісяє чи п’є чай.

^{*} Юрієві Яновському

Дістав телеграму од Надії — післав до Івана Світличного вітальну. Обмінявся телеграмами зі Славком, Іреною Калинець. Мав од Тебе, Рити.

Валю, було б незле, коли б Ти приїхала — якщо можеш. Десь на 2 половину липня — 1 половину серпня. Перебули б разом, бо хто знає, як буде далі. Гадаю, що мені стало б коштів відправити Тебе до Києва (200 карб.) і перебути разом місяць.

Навіть — коли й не буде відпустки — то зустрічатимемося щодня. Подумай, люба. Коли є така змога — приїдь, дорога!

Сердечне вітаючи всіх любих мені киян —

Василь

¹ Через Новосибірськ В.С. повертався з похорону батька.

² Це була голодівка протесту, бо В.С. не пускали побачитися, незважаючи на завірену лікарями телеграму, з тяжко хворим батьком. В.С. ще застав батька живим і був присутній на його похороні.

³ А.С.Супряга згодом опублікувала в газеті “Ленинское знамя” статтю “Друзья и враги Василя Стуса”.

161. ДО ДРУЖИНИ

27.08.1978

Кохана моя!

Я Тебе дуже люблю. Дуже вдячний Тобі за візит до мене. Цілую — побожно — крайку Твоєї сукні, Еврідіко моя! Надіслав Тобі два пакунки, післав телеграму. Чому ж Ти її дістала сама (?) о 2.30 (тобто, 14.30)? Мабуть таки, дедя? Як там Іван, Славко? Обидвоє мовчать до мене, всі листи розхристані приходять (хоч їх і небагато). Просив би Тебе — вислати цінним листом мої фото — до Ірени Онуфріївні Калинець (673433 с.Ундино-Поселье, БалеЙского р-на, Читинской обл., Советская, 132/2) та Садунайте Ниеле, Йоно (663430 Красноярский край Богучаны Партизанская 17-1).

Це мої сестри — майже такі рідні, як Ти! Пиши до моєї мамочки! Дмитро хай так само — пише! Вітаю сестер — Михасю, Надію, Льолю. Читав статтю Подоляна¹ — пусте! Уклін деді, Шурі со сімейкою, обіймаю сина, вітання друзям (мав листа од Рити, прекрасні книги од Гориня Михайла). Цілую — побожно — крайку Твоєї сукні, Еврідіко!

Побожно — Василь

P.S. Ходжу нашими маршрутами — за 27 штольнію — на перевал.

Шукаю Твої слідочки!

¹ Микола Подолян. “Заокеанська пташка з оунівського піддашка” // “ЛУ”, 15.08.1978. Черговий пасквіль на інодумців з метою дискредитації. Використовуючи факт приїзду й видворення з України відомої канадської діячки Антоніни Горохович, вчительки, організатора “Пласту”, “затятої мельниківки” (як характеризують її у статті), простежуючи її “злочинні” зв’язки з людьми, близькими до дисидентських кіл (М.Коцюбинською, Л.Світличною та ін.), автор викриває їхню “продажність”, “антипатріотизм” та інші подібні “гріхи”.

162. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

1.09.1978

Вальочку, кохана моя!

Сьогодні п’ятниця, вже 11 вечора, Ти ще на роботі. Сидиш за своїм кульманом — не знаючи, як я думаю про Тебе, як я люблю Тебе. Здається, Ти з кожним роком усе

молодшаєш для мене, для мене Ти, здається, ростеш у юність, у дівочтво (самотні невіддільні танці дівчини!), у дитинство. Кохана моя! Мама і Ти — найдорожчі люди мої, однаково кохані, схожі — красою чистоти непорочної. От лиш мамі про те писати не зміг би, а Тобі можу (різниця). Я хотів би бути найкращий, наймужніший, наймудріший, найдужчий, найдобріший — заради Тебе, люба. Хотів би діждати часу, коли б міг наставити до Тебе, сонної, всі квіти землі, аби вони були довкруги Тебе — свіжі, росяні, незаймані. Аби Ти, прокинувшись, милувалася ними. Хотів би, аби Ти знала: я Тебе так люблю, що аж серце болить — згадувати про Тебе. Ти стоїш — далеко, далеко, в білій пишній кофтині, хусточка (Ти її тримаєш у пальцях) в'ється довкола Твоїї шийки — і дивишся у Велику Безвість. І я хочу вірити, що своїми безмежними очима Ти відчула й мене — за всіма хмарами, горами, лісами, просторами. Я стою на високій сопці, на Всевітрі (полощеться куртка, як тоді, коли Ти не хотіла дертися за мною — на шпаркий вітер) — і простягаю до Тебе руки. Мені на очі навертаються сльози — і я не встидаюся їх, люба моя. Навпаки: я вдячний Тобі, що знову знаю, що таке сльози. Сльози радості, бо душа відмерзлася трохи, розтопилася, не така здубіла.

Цілую краєчок Твоїї сукні, безсмертна моя.

Інколи бодай — згадуй за мене, журавочко! Прихиляю до Тебе неба: воно Твоє тло правдиве. Втішаюся думкою, що цієї ночі Ти мені наснишся.

Будьмо ж! Василь

Сину!

Сьогодні перше вересня. Зранку я уявляв, як Ти встав, умився, мама провела Тебе до школи з букетом айстр. Чи цвіте вже мороз коло лавочки?

Як Твої справи? Читав, що Тебе чекають радощі: на великий кубок гратимуть кияни й німці, володарі кубка чемпіонів. Ото матимеш утіху!

А як Твоє здоров'я? Мене щось непокоїть, що в Тебе незвичні рухи — Твій хребет, Твої плечі. Думаю, що вправи допомогли б Тобі виправити рухи. Будь ласка, частіше пиши і кожного разу оповідай, чи задоволена Тобою мама, дедя, вчителька. А зараз я розповім Тобі дивну історію (прочитав у журналі). Минулого року (це було 16 листопада 1974 року) американські астрономи послали листа з радіотелескопу Аресібо (Пуерто-Ріко) в напрямі далекого сузір'я, до якого радіохвилі будуть іти 24 тисячі років (те скупчення зірок зветься Мес'є-13, де є 30 тис. зірок). Здається, що це фігурне зображення, яке передається так, як телевізійні хвилі. Там вони повідомили, що на Землі (планеті Сонячної системи) мешкає 4 млрд. людей, що вони, люди, мають голову, руки, ноги, зріст 160-170 см., що є такі елементи хімічні, як водень, кисень, залізо, азот, вуглець, мідь. Кажуть, що в тих далеких сузір'ях можуть бути живі істоти (вірогідність, що вони є, становить 1:1; тобто, наполовину можна думати, що є, наполовину, що нема). Коли ті “люди” (якщо там є живі істоти, то вони можуть бути зовсім інші, ніж ми; можуть бути як риби і жити в воді, чи мати крила й літати в повітрі; можуть мати кілька рук і кілька ніг) “прочитають” і збагнуть листа і одразу (тобто, якщо мають такі ж радіотелескопи) дадуть відповідь, то на землю вона прийде через 48 тисяч років. От було б цікаво дочекатися їхньої відповіді!

А для того, щоб прожити 48 тисяч років, треба шануватися, робити все, що каже мама й дедя, і не думати, що люди живуть на землі тільки для того, щоб гасати за круглим м'ячем.

Бувай, соколику!

Тато

6.09.1978

Дорога Вальочку!

Сьогодні дістав од Тебе пакунок: цибуля і калина. Дуже дякую. Але знай надалі, що цибуля тут уже є. Калини, звичайно, немає. Пучечок її я підв'язав, аби гронилась на Твоє з Дмитриком фото. Хоч Ти, напевне, вся в побуті, на жаль. Надіслав я Тобі два листи — простою поштою (нерекомендовані листи, авіа). Не знаю, чи дістанеш. Я не дістаю нічого. Всі (99%) листи читають інші, а не я. Ті брехуни, що пропонували мені працю в газеті.

До речі, 29.8. з'явилася стаття того парубка, Петренка¹. Долучаю її, аби Ти бачила, яка там правда (бо була ж сама). Переписав для Тебе кількадесят віршів — спішу вислати, аби ті ж брехуни завтра не поцупили їх. Коли нашкрябаю ще (до біса заготовок віршових, до біса віршів, які я, здається, вже сто разів відсилав Тобі (а, може, й ні? не Тобі?). Отож, по змозі переписуватиму. Але дав би Бог, аби не пропали ті, які я вже відіслав (тут, здається, 60).

Прошу передати друзям, аби не мали за зле моє мовчання: я геть блокований поштою, то через це не пишу. Сьогодні ж мав бандероль од Стефи Шабатури (йшла 1,5 місяці! авіа!), теж докоряє, що мовчу.

Бажаю витримки киянам — п.Льолі, Надії, Михасі (їх-бо чіпають насамперед — у тій (ЛУ) гидкій статті)².

Як буде в мене далі — з роботою, з життям — не знаю. Але — дасть Біг день — дасть і відваги, аби одбитися. Як там Дмитро? Чому не пише? Цьомаю, Валю.

Сердечне — Василь.

Надсилаю цей підпсутий фотоапарат — може, таки, здаси — або в майстерню, або відішлеш просто на завод, який їх випускає. Коли б що вийшло на тих плівках, що ми тут клацали з Тобою — надішли мені, що цікавіше (Ти, звичайно ж!). Я дуже, дуже Тебе люблю. Отож, ставай іще кращою, добре?

Будьмо!

Цікавий дуже знати — бодай через Київ — як там мої друзі — далекі і близькі (тобто, київсько-львівсько-мордовсько-пермсько-засланські).

Усіх люблю. Втішаюся, що вони там десь є. Від того легше жити. Дихати легше.

Валю, яка тут пишнота нині: Золоті сопки — “Ліс грабовий золотом цвіте” М.Рильського про Голосієве — то, мабуть, трохи не те. А це — вертикальне золото сопки — ой, як то славно!

Цьомаю, любя.

Я Тебе дуже (дуже!) люблю.

Цілуй сина.

Вітай родичів.

Пиши до моєї мами.

Шануй дядю (уклін йому), шануйся.

ВС

¹ Петренко О.М. — журналіст, працівник газети “Ленинское знамя”. Був присутній на зборах трудового колективу, присвячених обговоренню статті А.Супряги.

² Стаття М.Подольна “Заокеанська пташка з оунівського піддашка” // “ЛУ”, 15.08.1978. Див. примітку до листа до дружини від 27.08.1978.

29.09.1978

Валю,

допіру повернувся з клубу: дивився “Воскресіння” (за Л.Толстим).

Завше високо цінував цей роман (читав його, здається, тричі, востаннє — в концтаборі).

Кожного разу відчував катарсис. Після фільму — так само. Мені, старому, набігали на очі сльзи (добре піддаватися цій ваді в темненькому залі!) — не раз і не два.

Це фільм Габриловича (якого року — не знаю).

Кінотехніка стара (так, принаймні, я чув). Хоч, може, сам Толстой-прозаїк вимагає не сучасної кінотехніки. Але не в кінотехніці справа.

Суть: Толстого роман — то гріхи молодості Толстого. Його життєвий досвід, з якого він не міг вискочити. Тому не помітив, що прогавив центральну тему, а пішов периферією. Сидячи в залі, я подумав: як добре, що в російській літературі поруч із такими колосами як Толстой і Достоевський, є ще й О.І.Солженіцин. Навіть подумалося: де поставив крапку Л. Миколайович, там продовжив О.Солженіцин (маю на увазі космічність таланту, а не саму хронологію: Платонов — геть увесь від Толстого, може, значно толстовськіший, але ж...).

Одне слово, Валю, я був дуже розчарований своїм Богом — Толстим. Панські дурниці — весь цей роман. Панські забаганки. Тому — все збоку та збоку від володимирського тракту життя рідного народу. Думаю, що при всій своїй величч Л. М. не міг звільнитися від слов’яно-русофільського гіпнозу, чарів табуйованого існування. Для цього потрібна інша доля — примусово вкинений на саме дно Достоевський своїм бісівським оком (одним!) бачив той страхотливий безчарунковий світ, а другим — (бісівським!) оком зазірав у “Євангелію”. І чим страшніші видіння поставали перед одним оком — тим старанніші були студії Святого Письма. Ось і вийшов біс-янгол, приблизно рівної (50х50) консистенції. Правда, без Святого Письма не обійшовся, певне, і О.Солженіцин. Бо воно — як дамська парасолька, з якою все-таки легше падати в дев’яте коло пекла. Людину вже не вбиває.

Наш Стефанік — перейшов сто смертей, падаючи в це пекло. Тому й довго мовчав — втративши свідомість од цього вбивчого падіння — донизу низу.

Вийшов із кіно — геть усе біле. Сніг — м’який, теплий, ще свійський. Найдорожчий. Завтра він уже такий не буде. Почнеться затята зима-свірипиця, зима перелюта.

Я готовий до неї. Я весь із нею. Мені легше — взимі, без коротких літніх ілюзій — тепла і зелені.

Ти чомусь не пишеш. Сьогодні був Ритин лист. Попроси її, аби не слала антирелігійних свічок. Сама теж не шли — дуже прошу.

Ще раз: пришли Іванові Олексійовичу куртку, якщо Льоля не перечитиме — з огляду на тамтешню зиму, здається, дуже холодну. Журюсь я здоров’ям Івана. Сьогодні дістав повідомлення про вручення йому листа — зрадів дуже. Іван — на фото — страшний. Я мало не заплакав, побачивши. Цілим Києвом, цілою Україною рятуйте Івана, як можете — ви, неукраїнні некияни.

На все добре!

Василь

165. ДО ДРУЖИНИ

2.10.1978

Дорога Вальочку!

На Твій єдиний лист (поштівку) відповідаю, певне, десятим.

Сьогодні відіслав до Тебе пакунок. Там є чоботи. Поки один обцас* відірвано. Коли Ти дістанеш — певне буде відірвано і другий (все треба перевіряти!). Але, може, в майстерні наклеїти зможуть?

Зелений светрик — хай буде Дмитрові до дня народження, коли йому підійде.

Коли чоботи Тобі не потрібні — подаруй Вірі Лісовій. Одне слово, дивись.

Щось Ти підозріливо довго мовчиш. Чому це?

Напиши, чи відлетіла Надійка, чи всім сімейством (тобто, чи вчотирьох?).

Не знаю, де Льоля. Їван зле виглядає. Може, Льоля поїхала знову до нього?

Листів не маю. Сиджу читаю. Ходжу на роботу.

Валю, коли б Тобі не було то клопітно, довідайся у фахівців: чи правда, що на мої ноги — для натирання їх — добрий був би борсуковий жир. Коли то справді так, спробуй купити (може, є на Бесарабці) і вислати мені. Тепер я натираю ноги коров'ячим маслом, маю віпросал і т.ін. Роблю вправи — і чуюся з перемінним успіхом.

29.9. віддав заяву директорові — аби вивернули з мене 50% лікарняних за минулий рік і різницю в оплаті гуртожитку й готелю, бо з такою, як у них, профспілкою, я нічого не хочу мати до діла.

Оце, Валю, всі мої бідні новини. Цілуй сина. Уклін друзям.

Василь

Надсилаю кілька фотографій — геть я старий на них! Дай, будь ласка, Льолі — для Івана Світличного (хай перешле, може, дійде) і Лялі Сверстюковій — для Євгена. Гадаю, що Євгенові слати не слід, бо пропаде. Але Ляля знає краще.

Будь же!

166. ДО СИНА

9.10.1978

Дорогий сину,

Твого листа я чекав довго — і дочекався! Приємний, майже дорослий лист.

Дуже радий, що Твоє серце вже здорове, що скоро знімуть з обліку. Нам, чоловікам, треба мати здорове серце.

Твоє коло улюблених предметів розширилося — і так має бути. Світ занадто великий і, щоб більше про нього знати, треба цікавитися багатьма речами.

Твій велоспорт розвиває ноги, дає здоров'я серцю. Але шкодить поставі. Для цього потрібна загальна зарядка — з гумою, скажімо. Аби Ти не сутулився.

Що то є — залізничний гурток? Я не збагнув. Дитяча залізниця?

Мати справу з залізом — хай це буде і тільки гурток — теж потрібне нам, мужчинам. Бо мужчина — це значить залізний. Ну, а музика робить нас людьми. Щоб ми багато могли відчувати — й такого, чого словами не викажеш.

Одне слово — вітаю Твої захоплення.

А от Шекспір — чи не тяжкий він Тобі? Я його дуже люблю.

Недавно я прочитав чудову книгу про українського революціонера Дмитра Андрійовича Лизогуба. Це давній козацький рід, його предки боролися за незалежність України — в часи Богдана Хмельницького.

Його батьки були дуже славні люди. Поміщики, вони, маючи мільйони, не забували, що селяни бідують. Не забував Андрій Лизогуб і Шевченка, коли той був на засланні.

* Каблук (польськ.)

Допомагав йому, писав листи, хоч цар його і сварив за це. А син, вирішив, став боротися за те, щоб селянам жилося краще. Всі свої мільйони він, Дмитро Андрійович, віддав на революцію. І в 30 років його повісили перед тюрмою в Одесі — за вироком суду. Люди називали його святим. Прекрасне життя, прекрасні пориви.

Коли б Тобі захотілося прочитати цю книгу (автор Ю.Давидов, На скаковом полі, около бойни), то або дістанеш у бібліотеці, або дістане мама, або вишлю я.

Що б я Тобі порадив?

1. Ти повинен мати міцне тіло. Для цього Тобі потрібно: розвивати ноги (вони в Тебе слабкі), виправляти поставу (Ти горбишся). Добре було б Тобі ходити на спортивної гімнастики гурток, щодня робити вправи фізичні, обтиратися холодною водою, гартувати горло (полоскання підсоленою водою, з йодом, мити ноги холодною водою).

Допомагати мамі в домашній роботі. Займатися з гумою (гума — це найкраще навантаження). Коли гумових бинтів у аптеках Києва немає, я надішлю звідси. Стеж за ходою своєю (обов'язково — ковзани!), аби хода була гарна і легка.

2. Вчи англійську мову — разів у 5 вивчай більше слів, ніж дають у школі.

3. Добре вчись. Через 6 років Ти станеш дорослим. Думаєш — це так багато — 6 років? Дуже мало! Що в Твої роки набувають за годину, потім не набудуть і за день.

4. Візьми собі за правило: завше бути справедливим, спокійним, розважливим, мужнім (мудрим — то тяжче: вчитися довго — мудрості!). Вироби в собі свого суддю — аби міг сам себе сварити, коли що не так учинив.

Отак, синку. Я багато понаказував Тобі. На цей раз — досить! Додаю: фото футболістів чемпіонату світу, 3 лотерейки, відкритку.

Мій хід: 1.с2-с4; К g8-f6

2.К с3

Обіймаю — тато

167. ДО СИНА

Жовтень 1978

Дорогий сину!

Чекаю Твого листа, а його все немає.

Дуже цікавий знати, чи пробуєш Ти фотографувати.

Напиши, чи пробуєш Ти це робити і що в Тебе виходить. Коли не маєш збільшувача — я згодом перешлю гроші, коли зароблю.

Здається, Ти лінуєшся вчитися, не берешся до уроків? Дуже хотів би, щоб Ти старанно вчився. Повір мені — то дуже потрібно буде Тобі в житті. Не для того, щоб стати інженером чи лікарем обов'язково (хоч це теж не зле), а щоб краще розуміти самого себе, людей і світ.

Сподіваюся, що Ти будеш добре вчитися. Хлопець Ти здібний.

Так само — не забувай писати до бабусі Ілінки — їй дуже дорогі Твої листи, як і мені. Чекаю звісточки!

Обіймаю. Тато

168. ДО ДРУЖИНИ

2.11.1978

Валю,

сьогодні, 1.XI., дістав дві Твої бандеролі. Обидві прийшли в жахливому стані. Одна банька мастила трісла, гранати подушилися і зіпсувалися. Невже і це Тебе не навчить, щоб нічого не слала?

Скажи Льолі: якщо вона ще не купила кожуха, то най дасть мені телеграму, що ні. Бажано розмір знати (50-52 — 4 зріст?). То я купив би для Івана тут кожуха і вислав — із підлим верхом (світло-зелене), але добрим смушком. Ці кожухи — про роботу, а не про показистість. Я ношу такого, ще й геть великого (56 р.), бо меншого тоді не було, коли я купував.

За Надійку знаю. До речі, коли я слав їй телеграму “Щасливої путі. До зустрічі“, то її вручили чоловікові, а не Надійці. Це щось важить?

Вислав Тобі ще 100 карб. тиждень тому. Певне, вже дістала.

Щодо Надійчиних невідей: краще збутися постійних неможливостей існувати, які вже були і які є, а коли Там буде не краще, то все одно є певний смисл — бодай протестаційний, що я не мирюся з чиймось свавіллям.

Я не думаю, Валю, що мені дадуть таку ж змогу — виїхати. Але після всіх Мордовій та Колим мені тяжко відчувати щоденні провокації гебістів — тільки тому, що я хочу чесно працювати для свого народу, не опускаючись до холуйства, як більшість 60-ників-літераторів.

Будемо горді — в своєму горі, будемо тверді — в своїх злигоднях.

Писав уже, що від пакунків запарканових відмовився (жодного — не братиму).

Сьогодні дістав письмову відповідь із рудні: у вас, мовляв, усі є права, здобуті робітничим класом, тому гроші за переплату лікарняного не вивертатимемо. Звичайно: смисл — цвікати в очі елементарним, а відмовити — боронь Боже!

Бог із ними. По-старому до медиків я не йду, привілеїв не правлю, в їдальню майже не ходжу, харчуюся через гастроном. П'ю чай, їм ковбасу — сиджу на сухому.

Купив недавно 10 кг. яблук, радію з того.

Настрій — безнадійно поганий.

Але — я зміцнився в ньому. Отож, мої знімки геть Тобі не сподобалися? Знаю, що й я Тобі не подобаюся. Але — мовчу.

Цілуй сина.

Уклін друзям, рідним.

Чому од мамочки нема листів? Чи не слабує, бува?

З привітом

2.11.78 р.

Василь

169. ДО ДРУЖИНИ

22.11.1978

Валю,

дістав Твого листа, бандероль із калиною і горішками. Бандероль ішла 2 місяці. Чомусь закреслено, що авіа. За дорогу геть зіпсувалися горішки (здається, ліщини?) — і я їх викинув. Калина теж із запахом цвілі, але я її не викинув. Дякую за калину.

Радий, що Ти зрозуміла мої нові наміри — не як наслідки моєї збудливості, а як тяжку необхідність. Коли б Ти знала, як мене це втішає — оця Твоя життєва мудрість!

За Надійку знаю, що десь до 11.11. вона була ще в Римі, писала п.Галя, що їздила до неї на 1,5 доби. Од Івана Світличного ніц не маю. Мав листа од Льолі — відповів їй: жодних грошей не треба повертати — ні мені, ні Тобі (Льоля запитувала, кому вернути за кожушок). Просив би Льолю, оскільки Іван не пише — повідомити, чи дістав Іван уже (бо ж авіа!) і як йому.

Вітай многотраждального Юлія. Бо я вже Бог знає що думав за нього. Як його здоров'я? Коли йому не гріх, хай напише.

Дмитром я геть розчарований. Збирався написати йому різкого листа, але вчасно стримався. Скоро відпишу — в стриманих тонах.

Валю, я Тебе прошу — нічого не висилай. А вже як Тобі дуже кортить, то не використовуй целофанові торбинки на харчові продукти. І надсилай рег авіа.

Надіслав пакунка Василь Овсієнко — сушня, варення. От біда — з цими пакунками!

Один із Заходу вже завернув. Маєш рацію, рідна: наш дух має бути вище цих сопок і міцніший за відстані пекельні.

Дістав милого листа од Стівена Спендера з Лондона. Це дуже відомий англійський поет із “оксфордської групи” поетів: модерніст, фрейдист, комуніст замолоду — в 30 рр. Антифашист, брав участь у Конгресі письменників у Мадриді 1937 р. В останні десятиліття редагував журнал “Encounter” — орган “Конгресу на захист свободи культури”, тобто, небажаний для соцреалізму.

Лист надто милий — співчуває, пише: “Ми тут (у Пен-клубі) думаємо за Вас і за ваш стан. Це нам тяжко — тут в Англії, в досить затишних умовах уявити Вашу таку розмаїту ситуацію.

Шлю Вам своє співчуття, сподіючися, що колись побачимось”.

Написав “злецькою німецькою”. Спробую відповісти йому “злецькою англійською”.

Із вдячності Тобі за розуміння навіженого чоловіка надсилаю вірша Едварда Естліна Каммінгса, художника і поета:

Любовь — сильнее чем забыть
слабей чем вспоминать
и реже мокрых волн любит
и чаще чем терять
она безумней и лунней
и быть не меньше ей
и все моря в сравненье с ней
лишь глубже всех морей
любит простей чем побеждать
не меньше чем прожить
она не меньше чем начать
и меньше чем простить
она разумней и дневней
и не умрет поднесь
и небеса в сравненье с ней
лишь выше всех небес

Мені геть подобається — ця плавкість тексту. Геть подобається.

Я Тебе цілую, дякуючи Богові, що Він мені післав Тебе.

Пишайся — мною, як я — Тобою.

Сердечне — Василь

Вітання друзям. Збираюся написати Бадзям, Михасі (або одного — всім — листа), але не зберуся поки. Вітай їх, як і дружин моїх братів по “перевихованню”.

Бубки — ліки були теж у бандеролі. Я їх уживаю. Але не хочу про це писати, бо мої почуття до Тебе не терплять такого сусідкування — бубки, хворості і подібна проза.

Будьмо ж!

ВС

Читай “Новый мир“ № 8, 78 р. — толстовський номер. Цікаво.

170. ДО ДРУЖИНИ

30.11.1978

Дорога Вальочку,

днями дістав Твою бентежну телеграму — відповів. Сьогодні — два бентежні листи: Твій і мамин. Чого Ви хвилюєтеся, дорогі мої? Геть розпачливого листа надіслала і Михася (карточка Волокидіна). Один Іван Світличний пише спокійно, з гумором. Шкода, що я — через якісь моральні заборони, що ніяк не хочуть покидати сутінки інтуїції — позбавлений змоги вдаватися до гумору.

Ще раз дякую, Кохана моя, що Ти згодна бути разом на всіх дорогах. Слава Богу, що він додає Тобі сили — може, тільки відчаю? Проте — дякую, любя!

Втім, одразу завважу, що мислиш Ти не дуже чітко (це, зрештою, і моя вада).

У нас — Доля, Валю, приділ, як казав Є.Плужник. Поруч із нею ми не повинні мислити, а — довірятися, віддаватися їй. Доля — для серця, душі, а не для розуму. Доля — для Великої Радості та Великого Смутку. Розум — для буднів, для ніриба-нім’ясо. Доля — Стратег, серце — її васал, розум — лише тактик. Тактика вбиває людину, дрібнить її, обмалює. А ми з Тобою — великі вже, Валю. Як же нам гнутися? Не випадає! Розум — це соломинка в буряній стихії, за яку хапаються, шукаючи життя вроздріб. Будемо, Валю, жити оптом!

Спробуй, кохана моя, замкнути сина на своє велике страждання — може, він щось збагне і не буде Тобі дорогим Тягарем — коли викидає коники. Я дістав його листа, але не відповідаю, бо незадоволений ним. А лаятися — не хочеться.

Щодо мого стану — Ти перебільшуєш. Звичайно, мені досить зле, але я жилавий. Працюю в тій же підлій бригаді, але не заходжу в розмови ні з ким. З більшістю навіть не вітаюся. Може, в березні використаю свою відпустку — бо невідомо, чи вдасться відпочити. Стомлює геть штовхання вагонеток, але — штовхаю. Поки є змога, хочу Тобі допомогти, хоч знаю — мої перекази Тобі немілі. Знаю і розумію це: замість живого чоловіка — лист чи переказ!

Щодо Івана: справа не в тому, що не знімуть (то їхня воля), а в тому, що треба вимагати (це наш обов’язок)!

Не знаю, Валю, чи варто Тобі сюди їхати. Думаю, що не варто. Бо перед можливістю Мордовії ми вже попрощалися, а при інших варіантах — будемо разом. Гадаю (поки бодай), що й літом не треба їхати буде. Хіба складеться схожа ситуація (червня-серпня).

Здається, я став для своїх “воспінателів” безнадійний. Бо нишпорять довкола мене — в тіні, аби не зчаста нагадувати про себе.

Дістав славного листа від Івана Світличного, Сергія Солдатова та його дружини.

Чому ніхто не згадує за Бадзів? Як вони ся мають? Новий український конгрес надто обходить владців — чую, як зле з листами. Славкові — так само зле. Ми роз’єдинені, поки балує Люципер (“Сатана там правит бал!”).

Як я живу? Відроблю зміну — щось ухопив у буфеті — й у нишпорку. Щось почитаю, послухаю музику, радію, коли щось напишеться. Ось і вже. Жодних розваг. Власне, забуваю і смисл слова “розвага”.

Що з Михасею? Уклін їй низенький, зичу їй достарчати сили, коли умови нестерпні. Треба нам усім долати бар'єр, до якого звикли. І триматися на тому, що все — стерпне. Навіть — смерть із-за рогу. Втім, Валю, вірю, що Ти допоможеш Михасі — чим можеш, як і вона допоможе Тобі. Це треба знати і повторювати, рятуючись од розпачу.

Я Тебе люблю, дорога моя. Дуже. Вважай, що це одна з колон (восьми) класичного портику. А запитаєш — що є інші сім? Те саме: люблю, вірю, шаную, молюся, беру за вушка тендітні — і підношу в небо — аби Ти випрозаїлась.

Дістав од Івана Світличного мумію — каже, добре на ноги. Почав пити. Є мед і додав коньяку — пити місяць. Чогось хочеться вірити, що він допоможе моїм ногам.

Цілую, любя.

Перешли мені, коли можеш, повідомлення про вручення — для міжнародних листів — штук 20-30. А то тут нема!

Рита надіслала Ваші знімки. Ось дивився на Тебе — і думав так:

Це ви, ви
мої найдорожчі люди.
Тонко виспівує віттям
зголілий Чорторий
син грав у футболу
мати втішалася.
Усмішка задоволення
й гашеного лукавства
потворить гарне обличчя.
Як я тужу за ним!
— бліді щоки,
які я так мало тримав
у своїх долонях,
очі відданості,
в яких я так мало читав,
— вічно похапцем,
аби не спізнитись.

Убогий знімок
моєї тяжкої туги
таки підтвердив,
що відстань
є подолання.
Сивий Чорторий
усміхається в вуса,
скільки він чув такого —
і вже не вірить.

А проте:
ми ще повернемось
обов'язково повернемось
бодай —
ногами вперед,
але: не мертві,
але: не переможені,
але: безсмертні.

Валю, ще раз: не клопочися мною. Я — витримаю. Все — витримаю. Замість клопотатися — пишайся своїм чоловіком.

[Далі йдуть вірші: “Сколок місяця висне...”, “Стовпами крику облягло...”]

Вітай родичів, друзів. Пиши. Але нічого не висилай — прошу.
Цілую — Василь

[Далі йдуть вірші: Козацька пісня, “Зірки палахкотіли в небі...”, “О боже мій! Така мені печаль...”, “Мала смердюча калабаня...”]

¹ Вболіваючи за хворого Ів. Світличного, В.С. вважав, що треба добиватися зменшення терміну його заслання.

171. ДО ДРУЖИНИ

Грудень 1978

Дорога Вальочку!

Вітаю з Новим роком — довго очікуваним. Не хочу позирати, що то буде в ньому: за віконними намерзами не видно нічого. Хай буде і так: вічна таємниця завтра. А ми з Тобою зачекаємо. А ні — то хухатиму в шиби — аби прозирати кілька тисяч кілометрів розлуки й теміні. Цілую Тебе — морозними устами, аби не зворохоблювати. Адже я все ще Санта Клаус — для Тебе. Дід Мороз без подарунків.

Щедрого року, доброго року!

Грудень, 78 року

Василь

172. ДО ДРУЖИНИ

17.12.1978

Дорога Вальочку!

Сьогодні вже 17 грудня — перша ночі. Допіру повернувся з роботи. Спати не хочеться. Маю страшні борги — на листи. Отож, відповідаю, вітаючи з Новим роком.

Перед цим (тиждень тому) післав Тобі цінного листа.

Вітаю Тебе з Новим роком, що обіцяє нам нові сюрпризи.

Хай нам обом стане сили гідно зустріти їх: Тобі дарую карточку діви Марії. Бач, як гарно я думаю про Тебе. В моєму уявленні Ти схожа до неї.

Цілую рідна.

Сердечне — Василь

1979

173. ДО ДРУЖИНИ

15.01.1979

Дорога Вальочку,

дякую за доброго листа — від 31.[12].

Радий за Дмитра трохи — я йому напишу, аби не залишався на сердженні. Чи дістала Ти мого цінного листа з віршами? Надіслав до Тебе переказ — 25.12. і 12.1. Обидва — на Львівську, 62. Отож, аби останній не бовтався на містичних водах нашої пошти — залиш карточку на Києві-115, або ж — одбери сама на пошті, бо вже буде, дійде.

Валю, я нічого не хочу мати при собі, тому й одсилаю — мамі, Тобі, часом друзям. Напиши ситуацію — перед вселенням. Коли потрібні гроші — на всякі гарнітури, то позич у Марусі, а я розрахуюся за кілька місяців. А ще краще — розстрочка. Я вислав би регулярно, аби сплачувала борг.

31.12. я був сам-один, тільки свічечка горіла й лунала музика з моєї фонотеки. Пив чай і думав про Вас — Тебе й сина. А цілу ніч снівся Євген! Дивний він чоловік — завше вривається в мої високі сни! Я, звичайно, радий таким снам.

Маю Біблію українську — вислали пенклубівці. Вони ж і привітали з Днем народження. Мав телеграму й од Надійки Олексіївни, чимало інших здоровлень.

Грішний, я збився з ліку в своїх листах до Тебе, ясочко моя.

Поки грипую, але маю бажання — закінчити. Бо на Різдво перележав.

Цілую — В

174. ДО СИНА

15.01.1979

Дмитрику,

Ти таки молодець, що в кінці чверті подолав бар'єр — і вискочив без трійок. Отже, в Тебе є сила і є навальна сила. Знаю, що з трійками Ти просто ледаченький. Вчися помалу працювати. Життя — важке. Праця — теж. Але ми — чоловіки. Ми народжені долати труднощі. І чим краще вміємо це робити — тим більше заслуговуємо зватися чоловіками.

Радий за Тебе. Обіймаю — тато.

Прошу — не сердься, любий!

175. ДО ДРУЖИНИ

17.01.1979

Валю,

вчора відіслав до Тебе р/л з р/повідомленням.

Сьогодні пишу знову, бо з Ритиною листа довідався, буцім Ти нічого давно не діставала од мене.

Перераховую:

1. 19.12. післав ц/л (5 карб.) — квит[анція] № 161

2. 6.12. — вислав переказ — 100 карб.

3. 6.12. — ц/л (12 карб.) — квит[анція] № 32

4. Слав іще Богородицю пречисту — перед Новим роком

5. 25.12. — переказ — 100 карб.

6. 12.1. — переказ — 100 карб. (на Львівську)

7. 16.1. — р/л з р/п на Київ-62

Отже, цей лист — восьме висилання за цей час (грудень-січень).

Фіксує у себе не тільки номер листа, а й поштові знаки (р/л № 132 від 5.12. — за печаткою моєї пошти).

Якщо чогось не одержала — із перерахованого — телеграфуй, перерахувавши: “Не одержала ...”. Я подам рекламацію на Магаданське ПТУЗ або свою пошту.

Про мене надто не турбуйся.

Все, як і має бути.

За безсмертя — треба ж платити. А чим? Життєвими клопотами, перетерпіти всякі дурнички, про які я писав Тобі учора.

Поки хворію (застуда добра). Сьогодні йду до лікаря — після понеділка, може, і до роботи стану.

Будьмо.

Цілую, кохана.

Василь

17.1.79 р.

176. ДО СИНА

24.01.1979

Синку!

Дороге моє пташа!

Зараз — 4 ранку. Я щойно повернувся з роботи (затримався) — а тут лист од Тебе. Одразу за листа, бо давно не мав. Прочитав — лист прекрасний. Дуже дякую. Зрадив я Твоїм листом, аж серце мені заболіло. Дякую, синку. Підраховую: це у Вас восьма вечора, 23 січня. Ти, певне, в хаті, читаєш або дивишся телевизор. Або — вечеряєте втрюх — дедя, Ти і мама. Мама щось проказує ласкавеньким голосочком, дедя жартує з Тобою, а Ти поспіхом щось відказуєш, лизькаючи страву, бо їдець із Тебе не дуже старанний. Хотів би бачити фото деді — цікаво, який він — чи постарів за ці сім літ, як я його не бачив. Коли є фото — вишліть — прошу.

Я був відпустив бороду, вуса, сфотографувався так, але фото не вийшло. Тепер зголив усе, бо не дуже приємно носити цю лісосмугу на обличчі — і колеться, і лоскоче.

Пишу Тобі через маму, бо адреси Ви ще не маєте сталої. Думаю, мама Тобі віддасть листа — еге ж? Бо не любить читати не свої листи.

Напишеш мені, Дмитрику, як Ти перебував канікули. Хоч відпочив трохи? Бо мама писала — Ти змарнів за другу чверть, коли надолужував.

У мене, сину, трохи є нових клопотів, але про них писати нецікаво. Я й не буду.

А щодо класичної музики, якої Ти не любиш, то не біда. Я сам, пам’ятаю, став любити її з 8-9 класу, а потім — в інституті. І всі дальші роки відкриваю собі радість у ній. Бо це справжня музика (добрий джаз — теж справжня!). А музику творили дуже ширі, дуже гарні люди. Всі здібні музики (музиканти) — гарні люди. Бо негарні люди не можуть творити красу.

А навчитися розуміти красу — не так легко. Коли в дитинстві не було доброго слухання, тоді вчаться спочатку всяких пісеньок паршивеньких, потім доходять своїм глуздом, що любив паршивенькі пісеньки, а вже по тому — долучаються краси Моцарта, Шопена чи Вівальді.

Мені було легше: бабуся Їлінка співала мені гарних наших пісень. Я запам’ятав усі. Навіть ті, які співала мама над колискою. А народні пісні — майже всі гарні.

Синку, в мене попереду — темно, як осінньої ночі за вікном. Не знаю, коли побачимося. Хоч душа болить за всіма Вами.

Як би я хотів разом із дедом покопатися в садочку, з Тобою і мамою поїхати на Десну чи Дніпро чи озеро чи просто в ліс. Розкласти багаття — і посидіти коло чаю з чорного від сажі казанка! Я згадую таке, але Ти — не пам'ятаєш, певне. Як ми ходили в Святошинський ліс — за берізки, що праворуч од дороги, за ставками, йшли далі (Ти — геть малий), поки не втрапили козичку, якій Ти сподобався зразу.

То будемо мріяти — про зустріч. Але коли і де — не знаю досі.

Бережи маму, бережи дедю, бережи себе.

Обіймаю — тато.

Додаю, Валю:

Отже, все це трапилося 15.1.

Думаю, що почнуться нові провокації. Не знаю, як у Тебе виходить. Але подумай: чи не могла б Ти приїхати до мене десь у червні-липні, аби перебути зі мною до якогось кінця моєї Колими? Це дещо спростило б мої тутешні умови. Подумай добре, зваж — і напиши.

Втім, хто знає, чи дотримаюся я на цьому безголів'ї до того часу?

Будь. Не турбуйся.

Я ж бо — спокійний.

177. ДО ДРУЖИНИ

11.02.1979

Вальочку,

дістав Твого листа — від 30 січня. Ще не знаю, як Василь О[всієнко] — яка його доля. Надіслав телеграму до Руденка — в Москву, але такі телеграми (як і все інше) мало допомагають. Хотів почати піст протесту, але з певних причин не вдавався. Втім, подумую — чи не кинути всю цю роботу і, сівши сидьма, чекати, наготувавши сухарі. Додаю листа од прокурора — кожен бреше по-своєму. Але — кого встидатися? Я ж “бандеровець” і зі мною все дозволено. Так у 19 столітті казали “мазепінець”. Щось на весну (скоро буде — в червні!) нога розболілася. Звісно, не так, як минулого року. А все ж. Скоро напишу до Льолі, бо стривожений ТБЦ у Івана. І яка тепер його адреса — не знаю. Дістав од нього мумію, але мало що дає. Слав Михасі телеграму — “жду кастальских бездельников” — тобто, Г.Гессе “Гру в бісер”. Ти, певне, придбала? Викупуєш Гете? А Михася — чи не дістала телеграми, чи ще що. На 95% чую, що мене звідси не випустять. Із відпусткою — не виходить. Цілий місяць лежить заява — поки без руху. За всілякі гарнітури дивись сама. Скажу, що мені приємно знати, що Ти ними не журишся. Написав до Віри Лісової листа — дістала 3.2., а мені вислала різні трави. Так приємно чути пахощі євшан-зілля!

Із листами знову зле. Але я й пишу мало. Докучило. Живу, як замуrowаний у склепі. На що — чекаю? Бозна. Микола Плахотнюк написав, аби я не слав йому листів! Я його розумію, але — боляче. З Колими — без пересадки — у вічність — така, чую, путь нашої з Тобою незустрічі. Але — бадьоріше, кохана. Це не так зле, як щодня їсти рибні котлети (м'яса щось нема, ковбасу “викидають” на довжезні черги) і пити “бормотуху”. Світ, що мені відкрився, — такий, що нічого страшного в ньому бути не може (втрата цього світу — з позитивним знаком). Отож, треба послабити ті зв'язки життєві, які ще лишаються. Це шлях від світу, життя поза світом — при наявності примусових зв'язків із ним — зв'язків помсти (голод, холод — таке).

Усе, Вальочку, гаразд. Я повен трагічного оптимізму, що світ — опроти мене — є собі, я ж — є собі — опроти нього.

Світлій, люба моя.

На моїй дорозі — сяє сонце. Сонце — Твого проміння, сяйво спогадувань про Тебе і бризки радості, що Ти їх мені дарувала, коли могла.

Цілую — крайчик сукні Твої.

Закоханий у Тебе — Василь

11.2.79 р.

178. ДО ДРУЖИНИ

2.03.1979

Валю,

така Ти вже є: я кличу Тебе на врочистості, а Ти — ховаєшся в прохолодну тінь побуту. Врочистість Твоя — потаємна, Ти її ховаєш у темряві всіх своїх дзеркал. І — спробуй добудь Твоє сяєво сліпне! З задзеркалля!

Які в мене докори — Ти й не знаєш, певне, блаженна.

Сто разів повторювати — не хочеться.

Отож: мав пакунок із травами од Віри Павлівни Лісової — дякую! Відписав їй — дістала, здається. За долю Василя Овсієнка довідався пізно — лише 16.2., доставши телеграму Оксани Яківни — прислану на мій запит. Але не все збагнув: хто-то є Рябуха Людмила Іванівна, що мешкає у Києві, по Празькій, 21, кв.35? Чи не писати й до Оксани Яківни на цю адресу?

Потому була ще плутаніша телеграма од Наді з Києва — з донецькою адресою. Першої телеграми я не дістав, за 14-е лютого, як було запитувано (чи не сестра Василя Овсієнка?)¹.

З 16 по 19 тримав піст протесту проти розправи над Василем. Дав телеграми — до Верховного Суду України, Сахарова.

Листи перестали йти геть. Втім, дещо проривається — от-як листи Льолі й Михасі.

Шкода Юрка зі Світланою. Ще раз переконуюся, що супротивна сторона, маючи колосальний досвід ще од Адама і Єви (Єва — перша провокаторка світу), розумніша за наймудріших із нас. Бо ніхто із нас не навчився (чому?) фіксувати свої думки в повітрі — аби вони плавали в небі, як хмарка, яку так зле обшукати!

Чим то все закінчиться — ця нова хвиля педагогічної різачки?

У мене так: зібрали в директора чоловік 30 — слухати, як то “пиячив” Стус². Заодне притягнули й Грибанова, Русова, ще й четвертого. Я знову “пер буром”, як тут кажуть. А вони — з магнітофоном, лицемірними заготовками словесними і т. ін.

Постановили: відсунути чергу на квартиру і відселити!

Прокурор схвалив усі ці дії міліції, навіть якийсь штраф! Смысл ухвали: не дати Тобі, Валю, приїхати сюди на кілька місяців, коли б схотіла; звільнити місце в кімнаті для фінальної провокації руками нових засельців.

Через це я думаю (на 99%): з Матросова мене вивезуть, а не пустять. Може, й останнього побачення з Тобою вже не буде. Тим більше, що Ти така бідова, умієш сушитися, а не діяти. Не знаю, які Твої плани. Обіцяють дати коротку відпустку (24 робочих дні) з початком березня. Вимагаю таку, аби відпочити, бо добре болять ноги. Знову добре шкутильгаю — на ліву. Може, самолікування. Може, звернуся до цих ескулапів, хоч і потерпаю їхньої “допомоги”.

Листи — Льолі й Михасі — геть сумні. Не раз думаю: може, тим вірменам повезло, що зустріли разовий кінець, а не вроздріб, як у моїх братів і сестер.

Перераховую все, що післав Тобі за місяць: 5.2. — ц/л з р/пов. на 10 карб. квитанція № 37 (отже, і лист № 37); 12.2. — р/л з р/пов. (чи не для сина); 23.2. — переказ (200 карб.). 23.2. — ц/бандероль (30) квитанція № 239 — зіпсутий фотоапарат; 1.3. — три цінні бандеролі (по 10 карб. кожна). Квитанції № 20, 21, 22. Останнє висилання мало бути для Рити (2) і одне для Тебе. Але я не прихопив Ритиної адреси (а на Михасю не хотів слати через її невезучість), то післав на Тебе. Думаю, Тобі не тяжко буде — віддати Риті й Михасі — належне. А Шурі вибереш сама — що подарувати — до дня народження.

Будь уважнішою: там же, на пошті, відкривай листа і перевіряй, чи все є за описом. Фіксує номер листа (поштовий чи мій, коли стоїть, бо я вже збився з ліку).

До речі, в останніх трьох бандеролях я вислав чи не 5 фотокарточок своїх. Вони злецькі (з бородою — “не вийшли“, а бороду я зголив). Але — які є.

Валю, не хвилюйся за мене. Всі ми (я і мої брати й сестри) — є смертники. То тяжко не згодитися з принципом: хто ближчий до смерті — той щасливіший. Бо — кінець мукам. Такий оптимізм антисвіту мене й тримає на хорих ногах — рівно тримає.

Це — п’ятнадцятий лист мій, скажімо.

Прошу про точні адреси повернення: Зиновія Антонюка, Євгена Сверстюка, Михайла Осадчого, о.Василя Романюка, Олесь Сергієнка, Василя Долішнього (з Івано-Франківська) тощо.

Мав листи — од Миколи Плахотнюка — просить не писати до нього. Це повторила і Валя Чорновіл. Мав вісточку й од Миколи Горбала.

Валі Чорновіл одписав, скоро — й Миколі.

Чому не пише Дмитро?

Валю, пиши частіше до мами. Вона рада Твоїми листами — уваж її. Напиши Марусі, аби не слала Тобі грошей, коли не потребуєш. Бо вона може вислати Тобі — за нашою родинною звичкою перестаратися, навіть коли немає потреби. Ми, Стуси, досить добрі люди — скажу я Тобі, хоч Ти й не повіриш.

Цілую, неписуча моя коханочко —

Василь

Щойно дістав листа од О.Орача — з Хабаровська.

¹ Справді, це сестра Василя Овсієнка Надія Силенко. Мешкає в Києві. Зазнала кількох обшуків у справі свого брата і його однодумців.

² Одна з провокацій, що влаштовували В.С. в гуртожитку.

179. ДО ДРУЖИНИ

7.03.[1979]

Валю,

сьогодні — 7 березня. Вчора довідався, що обіцяної відпустки не дають. Певне, аби викликати мене на гаряче. Що вдієш із ними? Гідно відповів — і пішов на роботу. А це — вірш подумів про Тебе:

Тебе я все піднісив на руках.

Ставав навшпиньки, д’горі простив руки,

аби могла сягнути до небес.

А Ти, підвладна власному єству,

понехтувала вертикальний обшир,

шукаючи земний зелений діл.
Ти є в мені — ген-ген подалі всіх
своїх подоб несправжності. Царюєш
на відстані од себе. І Тобі
немає рівні.

Привіт!

Василь

180. ДО МАТЕРІ

19.03.1979

Дорога мамо!

Дістав Твого листа. Дуже дякую. Добре, що Ти дістала обидва мої скромні пакуночки якраз перед тим святом, на яке Ти, я знаю, не дуже зважаєш, хоч і я так само. Але все ж — приємно, що якраз 7-го.

Не оплакуй моїх фотокарток, мамо. Твій син — щасливий. Хай і невесело мені, хай і не знаю, що може бути попереду (на мене досі сердиті — і дуже сердиті — за те, що я не співаю: “прости мене, моя мила, що ти мене била“ і не падаю в ноги), але все ж — це щастя: мати таку долю, як у мене.

Цієї ночі снівся тато. Сидів за столом, пив по чарці, а я чомусь стояв, надивляючись на батька (бо не надивився на нього за ті тяжкі дні минулого року). І було мені щемно на серці, що бачу Його, чую його тиху лагідну мову. Він добре прожив свого віку, добув його праведно, як казала котрась із жінок. Дай-но, Боже, і мені так — перебути свої літа. І в цьому — все щастя. А випаде доля — ще побачимось колись. Хоч надії і не так багато, що скоро.

Коло мене все гаразд. Чуюся добре, бо нікому не зробив зла, бо дбав не тільки про себе. І від того мені світло на душі.

На столі в мене гілочки верби, в склянці з водою. Поставив восьмого березня, коли був славний день і я брався на сопку (тобто, високу гору). Тепер гілочки повикидали ясно-зелене листячко — і я тішуся тим маленьким життям.

Цілую Вас усіх — мамо, сестро, Тетянчко.

Будьте на здоров'ї. Дай, Боже, погідньої весни.

Василь

19.3.79 р.

181. ДО ДРУЖИНИ

26.03.1979

Валю!

Прохання до Тебе: телеграфуй мене про одержання кожного листа, переказу, аби я не слав зайвих рекламацій на Міністерство зв'язку (наприклад: Ценное 110 получила).

По-друге: серед моїх книжок знайди томик С.Єсеніна (або дістань де, коли в мене не знайдеш) і перешли до пані Бремер. Ось її адреса:

Chr. Bremer

Fultonstraße, 12

2800 Bremen

Bundesrepublik Deutschland

Вона мені пересилає прекрасні книги. А це попросила Єсеніна, якого вона дуже любить. Зроби їй таку ласку. Бо тут нема цих книг. А ні — то перешли мені — я відправлю.

Такі новини маю: 15.3. в районній газетці нова стаття А.Долмашець “Это страшное слово — война”. Там дві галичанки, здається, вивезені на Колиму в 40 р. через гріхи батьків, пишуть про жахи війни, а потім — ні сіло ні впало — про мене: “Я как прочитала в “Ленинском знамени”¹ об этом Стусе, так ахнула: как и бандеровцы, мечтает о “Самостийной Украине”. Скажите на милость: за какие права человека он борется, что нам ещё надо? Да дайте ему сегодня в руки оружие, он вместе с теми недобитыми бандеровцами будет резать, грабить, убивать. Той же он породы, хоть и интеллигент вроде бы. Знаю я таких. Это сейчас они овечьей шкурой прикрылись. А чуть что — хуже фашистов будут. Много мы с ними возимся. Уговариваем, перевоспитываем... Нет, все они — эти стусы и ему подобные — враги Советской власти”.

А 21.3. мене викликав директор. Там сидів начальник районної міліції Я.В.Переверзєв і обрана “громадськість” — усього чоловік 20. Переверзєв зачитав мою заяву до Президії Верховної Ради від 5.12. про відмову од громадянства і прохання надати мені змогу разом із родиною покинути країну.

Кожен пункт моїх обґрунтовань (їх кілька) назвав наклепом.

Обіцяв мене судити і сховати на Омчак, до табору рецидивістів. Обізвав мене “п’яницею” і “антисоветчиком”. Я сказав, що може мене зробити злодієм, коли який підселений провокатор покладе свої туфлі в мої речі. А то — дасть якому бичу пляшку бормотухи, аби той “замочив” мене. Але я залишуся в пам’яті свого народу — як його поет. Моя ж кров, якої вони запрагли, паде на них. “Как Шевченко” — з сумом чомусь сказав Переверзєв. “Так, як Шевченко” — потвердив я під завісу. Усе тривало годину.

Отож, мої шанси на другий рейд усе зростають, хоча жодних причин на те нема. Я геть усамотнівся, майже ні з ким не розмовляю, працюю.

Але — що буде — те буде.

26.3.79 р. Василь

P.S. Твій лист № 9 від 23.2. одержав 11.3. Повторюю висилання до Тебе — після 23.2.: 23.2. — переказ № 539 на 200 карб.; ц/б № 239 від 26.2. (30 карб.) — фотоапарат; ц/б № 20, 21, 22 від 1.3. — альбоми, (вартістю 10 карб. кожна); ц/л № 53 від 2.3. — 10 карб.

Переказ № 256 від 11.3. на 150 карб.

I — простий лист № 16 (моє номерування).

Коли б якісь Твої висилання до мене не дійшли — рекламуй на Міністерство зв’язку. А мені шли цінні листи з п/вр і телеграми з телеграфним повідомленням про вручення.

1 Мова про статтю А.Супруги “Друзья и враги Василя Стуса”.

182. ДО ДРУЖИНИ

[Квітень 1979]

Валю,

Твого листа від 6.4. дістав нині, йдучи до їдальні. Дякую.

Зараз по другій дня. Тобто, Ти ще спиш або допіру прокинулася.

Щось я розклеївся — на весну. Щось обходить шлунок, болить серце. Але гадаю, що не в моїй ситуації — хворіти. Отже, всі хворощі — до Великої Біди, яка їх рукою зніме.

Отож, післав на Київ-62 листа від 26.3. і переказ (200 і 200) — 9.IV. Більше нічого. Тобто, після 9.IV., не слав. Коли не дістанеш, одержавши цього листа, — телеграфуй. Я робитиму запит — про перекази (200 і 200, але в один день) і листа від 26.3., де є моя заява до райпрокурора.

Остання викликана тим, що зацікавлені особи пропонують деяким мешканцям гуртожитку підкласти мені або рушницю, або підпоїти мене (хоч би запах був у мене!), а гонорар за це — 1500 карб.

Коньяк, шампанське — дають задурно.

Бачиш — як весело все.

Дістав і відповідь од прокурора — пуста. І телеграму з Пен-Клубу (дістав десь 4.IV.), де пишуть, що занепокоєні моєю ситуацією, а пізнім літом хочуть запросити мене до себе.

Валю, Ти знаєш, що нікуди не хочу подаватися (виїзд = смерть). Але перед таким тиском гидким не можу не опиратися своєму “не хочу”. Отож, коли мене полишать у спокої — поновлювати свої виїзні наміри — не буду. В іншому разі — буду поновлювати і енергійно.

Коли Тобі приїхати? Будь-коли. Негайно подам заяву — на дозвіл Тобі приїхати і на мешкання (де нам жити). Дістану дозвіл — одразу перешлю. А Ти — як зберешся.

Але не забудь, що Твої компоти з ягід обійдуться без Тебе. Та й рідня обійдеться. Хай ті компоти не стануть зволікати Твій приїзд.

Я даю Тобі сяке-такє помешкання (напевне, готель), виплачую Тобі Твою місячну платню, а Ти візьми відпустку за свій рахунок — на кілька місяців.

До Дмитра може поїхати, скажімо, Таня — на канікули. А ні — то знайди яку дівчину-студентку чи що, аби жила і гляділа — за Дмитром і дєдєю — одне слово, це Ти сама розв’яжеш — при бажанні. Є ж можливі варіанти?

Грошей у мене немає. Я розраховую тільки на заробітну платню (це десь 300-400 карб.). Але нам стане — і на квартиру, і на скромне прожиття. Може, й на підтримку сина й дєді.

По-старому кажу: ці 5,5 місяців будуть найгарячіші, багаті на сюрпризи. Русов не витримав — перейшов до іншої кімнати і чомусь чується незручно переді мною — при зустрічі, але вітається.

Валерій геть п’є, коли наїздить із артїлі (це 2-3 рази на місяць на кілька днів). Я написав до його дружини, яка подала на розлучення, аби не пускала мужа напропадиме. Ці дні його приїзду мені дошкуляють дуже, бо геть він, як чіп, контроль над собою губить.

А так — сам-один. І на роботі (все та ж), і тут, у гуртожитку.

Хотів би, аби Ти приїхала в червні-липні. Якраніше — хочу. Бо замерзаю без Твого янгольського подиху — поруч.

Може, і Дмитра візьмеш?

Втім, усі мої прохання-пропозиції Ти розглянеш сама — і обереш найреальніший варіант. Але знай: дуже хочу бачити Тебе, чути Твою охайну ходу — поруч.

Бачити Тебе — бачити,

як цвітуть сади, ховаючись у біле.

Бачити Тебе — зазирати

краєчком ока в середину яблука.

Бачити Тебе — носити

в очах дві сірі птиці

твоїх летючих очей.

Бачити Тебе — розсипати

по розкритому лезу

кров троянд — мовляв Голобородько.

Прекрасний вірш. Бач, запам'ятав, згадав і — милуюся: за 10 літ, як його знаю, жодна пелюстка не зблякла. Щире золото — справді.

25.4. Дописую, доставши Твою телеграму з підтвердженням, що все дістала, післане мною на Київ-62. Завтра, певне, віднесу заяву — з приводу дозволу на Твій і Дмитра приїзд сюди (написав — у червні будете). І про можливе житло.

Всі мої хвороби — при мені. Отож, Валю, або пришли тих бубок, що присилала, або напиши, як називаються — може, тут є. Надішли і мастила — арніку й РУС. Наче на певний час допомагали. Тепер п'ю мумійо — знову курс.

Великдень перебув, хворівши — пив усілякі зілля, бо застуда. Здається, трохи вигнав. Хвилює, що не маю довше нічого з Донецька. Мама геть слаба, порас город, а сили — які? Боюсь, чи не заслабла вона, зозулька моя. Знаєш, Ти схожа до мами (внутрішнім) образом). Але мама — лірична, Ти — епічна (види літератури).

Просив би Тебе — при змозі навідай маму. Разом із Дмитром. Бодай на кілька днів. Зроби їй таку радість.

Пиши, коли Твоя відпустка, які Твої види на мандрівку до мене.

Уклін рідним, друзям. Од Льолі мав два листи (не відповів ще), од Михасі теж — не відповів ще. Од Івана теж два — не відповів. Зле писати. Тяжко. Бо неписемний період. Нічого мені не надсилай.

Сповісти, як із Єсеніним. Чи знайшла, чи вислала сестрі Христі (мій добрий янгол-оберіжник!). Коли ми ще зустрінемося і добудемо кінця-краю — то і їй заслуга.

Дуже прошу: пиши частіше!

Цілую —

Василь

183. ДО СИНА

25.04.1979

с. Матросова
Дорогий сину!

Дякую — за листа. Твій скоропис — поміж футболом, гітарою, шахами й Аллою Пугачовою — своєрідний.

Втішило мене те, що Ти любиш Бетговена.

Розповім Тобі своє дитинство, яке було так недавно, здається.

Пам'ятаю, як у Рахнівці, де я лишився з бабунею (тато і мама поїхали на Донбас), я проказував за нею “Отче наш, іже єси на небеси”. Два слова каже вона — я повторюю. Пам'ятаю, як талапався у ставку (мені було рік-два). Пам'ятаю, як лежав у колисці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить на гакові, вбитому до свілока (1951 року, їздивши до Рахнівки, я ще бачив той кілочок; тепер, на жаль, хати вже нема; на її місці вибудував твій дядько Микола нову хату, де я й працював — 1959 р); я мокрий, певне, ревів — і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках. Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) — і там вицілював усіх шмаркатих діток, бо любив їх — усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка “виливала переляк”, водячи білим яйцем довкола голівки моєї і проказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця. Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався — навіть у школі.

Пам'ятаю, як мене у 1940 р. тато віз на Донбас — разом із Марусею. Досі пам'ятаю, як пахло в вагоні — той запах недавно (уже тут) упізнав і зрадів: так пахло в вагоні.

Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: “цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою” — казав я, а їм було чогось відродно.

Пам'ятаю гуньку — коричневу свитку, яку я носив — тоді чи пізніше, вже школяриком.

Пам'ятаю початок війни — як відступали наші. Сусід-татарин зарівав лошака — гарного, молоденького — на моїх очах перерівав горло. Я плакав — так було шкода. А вже як він, сусід, хотів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на увесь коридор!) — я ревма ревів, аби не присилював до такого гріха: їсти гарного лошака.

Пам'ятаю кролів, що їх ми тримали в час війни. Чомусь поздыхали — ще сліпі. Трупики лежали в болоті — ой, як мені було сумно! Тоді я не хотів жити — так було гірко й скрушно — за кролями!

Пам'ятаю, як 1944 р. ми садили кукурудзу на полі, викопуючи полин по цілині. Я накидав зерня в ямки, а мама (бабуся Їлінка) і брат Іван копали. Пам'ятаю, як тато (дід Семен) повертався з роботи в Рахнівці — це було 1939 р. — а я з гори на долину (геть крута гора!) біг йому назустріч — аби впасти в його долоні, а він мене піднесе над собою.

Пам'ятаю, як поранило брата Івана. Як він лежав — з відбитою ніжкою лівою і вирваною осколком лівою щічкою. Спав наче, коли ми з мамою знайшли його. “Це на мене зорі з неба посипались” — промовив він, коли мама, не зронивши сльози (бо затерпло серце їй), розбудила його і прикладала ніжку, наче б ніжка ще могла прирости. Більше він не приходив до пам'яті.

Я прийшов додому сам — де була Маруся. Ой, як я не хотів їй казати про біду! А коли ми видерлися з нею на вікно (може, виглядаючи батьків), я набрався сміливості й переповів їй, що сталося з Іваном. Плакали обоє, а через кілька годин Іван помер. Йому було 15 років, — майже, як Ти тепер. Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла — востаннє поцілувати. А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів — ні цілувати, ні прощатися — з Іваном і його родимкою.

Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3-4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас кінчив на відмінно — і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна.

Усе дитинство моє було з тачкою. То везли картоплю з поля, то з мішком я ходив на городи — рвав траву — чи то для корови, чи то для кози, то возив вугілля, збиравши на териконі. Тяжко — жили мало не лопали. А мусиш пхати тачку. Пам'ятаю, як плакала мама, бо в неї була одна подерта — латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому.

Пам'ятаю, як 1946-47 рр. пас чужу корову — за це мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти — і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота.

Пам'ятаю, як першого костюмчика мені мама пошила сама — десь у четвертому класі. І я дуже пишався ним — із чорного полотна.

Пам'ятаю, що перші штаненята — з поворозкою через одне плече — мені пошили десь у 4 роки. А мені так хотілося мати паска, аби підперізуватися.

Першого сукняного костюма мені пошили в 9-10 класі.

Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні. Збирав колосся — по стерні. За мною гнався об'їждчик — я втікав, але він — верхи на коні (безтарка з парокінню) — наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гидкі червоні руки. І таку злість мав, що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали.

Пам'ятаю, що перші книжки, які я бачив, це історія давнього світу (кольорові карти, кольорові малюнки з життя єгиптян, греків, римлян). А першу книжку, яку я прочитав, це “Кленові листки” (так, здається, звалась) Василя Стефаника. Це я взяв у бібліотеці — першу в житті книжку!

Пам'ятаю, як у 4 класі читав “Мать” М.Горького — і радів, який славний Павло Власов. Пам'ятаю, як тоді ж читав М.Островського “Как закалялась сталь” і “Роджденные бурей”. Остання пахла дуже нафталіном. Її дала мені дівчинка, з якою мене посадили за одну парту (кілька днів вона ревіла — пхінькала).

І ось десь тоді я вирішив, що й сам буду такий, як Павка Корчагін, як Павло Власов, аби людям жилося краще. І ще хотів — тяжко вчитися, бо жити — тяжко. Мамі — тяжко, татові — тяжко. То й мені має бути тяжко — аж доти, поки й татові й мамі не стане легше, аж доки всім людям на світі не стане легше жити.

А коли я прочитав “Мартіна Ідена” Джека Лондона (це десь у 5-6 класі) — світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все — тяжким трудом (трудом, сину, наголос на у!), і все — солоним кривавим потом.

Пам'ятаю, як зробив першого приймача — сам! Дроту не вистачило — і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг. І той детекторний приймач веселив мою душу. Чомусь запам'яталося надовго, як Б.Гмиря співав такої пісні:

Сбейте оковы, дайте мне волю —
я научу вас свободу любить.

Було багато інших пісень, але вони пішли за водою, як солома чи тріски. А ця — запам'яталася. Десь у 4-6 класі я майже весь “Кобзар” знав напам'ять.

А ще — коли я з мамою сапав картоплю чи ламав молоді качани кукурудзи чи вилущував стиглу квасолу (таж яка гарна — з цяточками голубими, синіми!) — мама завше співала. Тихо, але гарно. Над моєю колискою мама співала колисковою на слова Шевченка:

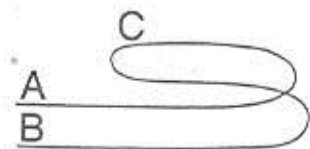
Сину мій, сину, не клени батька,
а пом'яни.
Мене ж прокляту, я твоя мати, —
мене клени.

Коли мама пізніше наспівувала ці тужні слова, мої очі закипали сльозою. Чому “не клени батька”? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей — і я ховав їх, бо встидався сліз. І ще:

Ой, люлі-люлі, моя дитино,
вдень і вночі,
іди ти, сину, на Україну,
нас кленучи.

І — так само сумно: хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти? Чому “нас кленучи” (мама вимовляла “насклінучі”, я — геть малий — ділив так: на склін учі — і не розумів; потім зрозумів, що це “нас кленучи”).

І вже я був у 8-9 класі. І вже мріяв про геолого-розвідку, бо марив мандрями. Любив мандрувати, любив самоту, любив дивитися, як заходить сонце, як розкасує ліс свою ветху казку, як грає сонце на воді, любив, сівши на козу (це з залізного грубого пруття такі санки:

За дужку С ми трималися обома руками, коли розганялися по кризі, а, розігнавшись, стрибали на пруття А і В ногами — і їхали по кризі), нестися річкою — проти вітру, проти снігу, проти теміні, проти невіді.

Музикою я марив. У 7 класі за “похвальну грамоту” тато купив мені гітару. Я спочатку навчився грати “Взяв би я бандуру”, потім кілька старих романсів, маршів. Але все було не те. І тоді я брав гітару — і грав — на одній струні — своїй. Все, що я чув, за чим тужив, чого прагнув — усе вигравав. І забувався геть. Так міг програти 2-3 години — і не чезти, коли збіг час. Це було й пізніше, вже в інституті.

Пам’ятаю, як уперше пішов до філармонії. Пам’ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена — всі 9 симфоній і чимало концертів. А які пречудові його сонати! І яка це була людина! Все життя — в горі, в нещасті, в муці — і він — один проти цілого світу — перемагає! Тобто, не поступається напасникам, а йде напролам: або світ прийме таким мене, як я є, як мене народила мати — або вб’є, знищить мене. Але я — не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто, портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів. А що хотів донести? Що люди мають жити, як янголи: з любов’ю одне до одного, з почуттям, що всі люди — брати, рівні, чесні, богоподібні, всесильні, незламні, кришталеві. Світ — це таночок усіх людей, що взяли за руки і чуються братами, просвітленими душами, що ширяють межі небом і землею — як степові жайворони, співом славлячи сонце і дощ, і сніг, і бурю, і річку і дерева і птаство і метеликів і тигрів і бедриків (сонечка!) і вовків. Бо все — живе і хоче жити. Тож хай живе — усе, що росте, цвіте, пасеться, розриває зубами, кігтями. А ми, брати — люди, — посеред квітів, птаства, і звірини, і дерев. Усе, що ми зробимо доброго, піднесе небо ще вище, від нашої добрості хмари стануть біліші, а небо — голубіше, а сонце — ясніше.

Пишу оце до Тебе, а водночас слухаю “Реквієм” Моцарта — дуже люблю його! Це — на рівні могутнього, мужнього Бетговена. Хоч узагалі не надто полюблю солодку музику багатьох інших творів Моцарта.

І Бетговен перевернув мені душу — за час того прослухування (це було десь 4-6 місяців, бо концерти філармонічні не кожного ж дня!). Як я шкодував, що через бідність моїх батьків не можна просити їх, аби купили мені скрипку чи фортепіано. Яке там фортепіано, коли мама чи не щомісяця сушила собі голову: і до кого б піти позичити кілька карбованців, аби протягнути до зарплатні татової, якої ніяк не вистачало!

Як тільки міг, я допомагав батькам — під час канікул “відпочивав” на залізниці, де міняв шпали, рейки, бив “костилі”, вантажив ринь (щєбінь). Нароблявся — мало не падав. А проте 400-500 карб. старими грішми до татових 600-700 щось і важило, все якась допомога.

І от: був 9 клас, і мені подобалася дуже одна дівчинка. І здавалося тоді, що це живий янгол. І я радів, що бачу янгола поруч себе — і хотів бути схожий до нього (так у 5 класі мені за янгола був хлопчик, якого я дуже любив). І я захотів бути гідним цього янгола, тобто, вести таке ж янгольське життя. І я став більше читати. І якось я натрапив на Франка, його поему “Мойсей”. Це прекрасна поема. Як і вся історія з Мойсеєм — прекрасна. Довго-довго народ Мойсея жив у єгипетській неволі. А він, син заможного, здається, батька, купався в молоці при дворі фараона. А перед ним ходили в рабстві його брати по крові — раби-євреї. Життя розпанькало Мойсея, але не вбило совісті й честі. І коли йому виповнилося 40 років — він підняв свій народ, щоб вийти з неволі. І збагнув своє гидке минуле, коли його вчили гнути своїх братів, а він вчився, віривши, що все так і є, як вчать.

Не на тєє ти вчивсь
у єгипетській школі,
щоб, навчившись, кайдани кувать
нашій честі та волі.

І Мойсей виводить свій народ із неволі — через пустелю, через голод, муку, безводдя й безхліб'я. Багато хто став ремствувати: в Єгипті у них були глечики з м'ясом, а тут, на волі, — пропадай із голоду! Мойсей знав, що це покидьки, мотлох його народу. Бо свиня, яку годують на сало і м'ясо, теж має що їсти. А людина — не свиня. Воля — найвище в світі, чого потребує людина. І Мойсей жорстоко карав слинтяїв, що тужили за рабськими глечиками. Довго він водив свій народ, але ось появилась попереду та земля, куди Мойсей провадив свій люд. Уже — рукою досягнути можна, але сили не стало у Мойсея — і він помирає на порозі нової землі, обіцяної чи то Богом чи то волею народу.

І після прочитання цієї поеми я забув свою геолого-розвідку, а став літератором. Правда, ставши літератором за фахом, не забув і геолого-розвідки (ось уже 8-й рік блукаю по землі). Але — не нарікаю на долю. Навпаки — мені добре від того, що нічого злого за свої 40 літ не робив, допомагав людям у біді, а коли часом і сам залітав у біду, то не пхивкав і не нарікав. Бо це — життя, Доля.

Дуже хотів би, сину, аби Ти, коли справді любиш Бетговена, прочитав про нього книжку Ромена Роллана. В нього є серія “Героїчні біографії”. І там є про Бетговена. Не про все Ти там утнеш, але те, що втнеш, запам'ятається. Надовго. Попроси маму, або й сам візьми — в бібліотеці.

Бач, сину, я дуже хочу, аби Ти виріс чесним, мужнім, мудрим чоловіком. Бо людина буває тільки така. Інша проживе, проскніє, прожере не з одного єгипетського глечика — поки й гегне. А чи була вона людина? Чи було в неї життя? Чи залишила вона по собі добрий слід? Пригадую одного старого дідуса. Сам голодний, він, піймавши хорого голуб'ятка, ще жовтодзьобого (була хора ніжка) — годував його зі своїх уст хлібом, напував водою. Те голуб'я стрибало за ним, як за батьком. І що? Видужало голуб'я, піросло, набралось сили. Не знаю, дякувало вже чи ні (не в тому річ!), а коли дякувало — то як. Але в моїй пам'яті — поки й житиму — буде той дідусь нужденний, якому голуби сідали на плечі, рамена, долоні, голову (дідусь уже помер). І від того, що це було, що це бачив я і бачили інші люди — світ став кращий. Бо й мені й іншим захотілося й собі — жити так, аби голуби сідали на плечі.

Я й Тобі, малому (мав Ти 4 роки), вдячний за спогад:

[Закінчення листа бракує.]

Вперше опубліковано в часописі “Зустрічі” (Варшава, 1988. № 3-4).

184. ДО ДРУЖИНИ

16.05.1979

Валю,

сьогодні, 16.V., нарешті дістав цю довідку. Отож — маєш. Тепер черга — за Тобою. Цю довідку видали на підставі папірця з рудні, де йшлося про те, що житлом “будуть забезпечені”. Ще раз: післав Тобі цінного листа № 199 від 25.4. (цінністю 10 карб.). Чи дістала? Потім слав р/л з р/пов. Дмитрикові (№ 4 від 3.V.); р/л з р/п Тобі (№ 77 від 15.V.). Телеграфуй, що одержала. Знову: вислав мамі 200 карб. для відпоминування роковин Татової смерті (як то моторошно писати — Тато вмер! Ніяк не второпаю, що то таке? Невже я його вже не побачу, не почую? Не вірю!). Отож, із висиланням до Тебе поки затримаюся (бо хочу ще декому післати — хто геть у нужді). А червень уже буде Твій: — що зможу — все Тобі перекажу.

До кімнати вселили третього мешканця. Повернувся й Грибанов — з артілі. Спокою, самоти не стало. З новим мешканцем майже не розмовляю, бо чекаю од нього сюрпризів. Здається, якраз для того і вселений. Отож, поспішай — до нових провокацій!

Не журися мною — якось-то буде!

Обіймаю, вітаючи. Цілуй сина. І почуй на його щоці мій таємний поцілунок. Чомусь випало з пам'яті прощання з сином — у Донецьку.

Уклін рідним, друзям. Привіт!

Василь

185. ДО МАТЕРІ

[Червень, 1979]

Дорога мамо,

вітаю Тебе з Днем народження. Надіслав бандероллю — Кобзар, може, дістанеш одночасно.

В неділю, 3.6., спав удень — снилася дома, тато снівся — між Вами всіма. Так було відрадно. А прокинувся — і жаль обняв серце.

Мамо, славна моя, зичу Тобі здоров'я, хочу швидше побачити Тебе. Бо Ти мені дорожча за все на світі — за Валю, за сина.

Не журися мною.

В мене прекрасне життя. Я ним дуже задоволений — що така моя Доля.

За Біблію дав телеграму Андропову, начальнику КГБ, аби шукав злодія, написав до Міністерства зв'язку і т.д. Дуже шкода мені, що вкрали таку книжку, мій подарунок Тобі.

У нас зараз сніг паде — мокрий. Надворі туман, як у мішку — Ти казала.

Але листячко вже побігло — з бруньок, з землі. Часом — геть теплі дні.

Від Марусі мав два листи — дякую. Справді — поїхали б — хоч і по черзі — до Києва, на нову Валину госпуду, га?

Пишіть, як Ви перебули роковини татові. Як там коло могилки?

Напишіть.

Дістав листа з Нальчика — од Дмитра — дякую.

Уже чекаю Валі, але не знаю, коли буде.

Обіймаю, цілую Вас, дорогі мої мамо, Марусю, Тетяночко.

До зустрічі!

Ваш Василь

186. ДО ДРУЖИНИ

6.06.1979

Дорога Валю,

вітаю — поспіхом — Тебе із Днем народження. Зичу, аби Ти — здорова і в доброму настрої — скоро впала в мої обійми, в мої стужені за Тобою руки, заждана моя!

Поспіхом, бо лягаю на обстеження в лікарню. Десь, може, тижнів на два (орієнтовно). Я не просився, бо зневірився в цих медиках. І от — викликали в хірургію, зробили рентген

ніг — визначили діагноз: артрозо-артрит лівого гомілко-ступового суглобу, промацав шлунок — ніби збирається прозондувати і т. ін. Слухав і серце.

Не знаю, що це за штука. Чи то їм треба переглянути старанніше мої рукописи в гуртожитку — без мене. Чи — що інше (відголос занепокоєння Заходу).

Отож, лягаю. Сьогодні ж надсилаю Тобі бандероль — дві книжки — альбом Шекспіра і Vergessen Sie nie і своє побільшене фото.

Хай Дмитро вибачає — залагоджу йому пакунок уже перегодом, коли повернуся.

Мав лягти 4-го, але ляжу, певне, аж сьомого (хочу одержати гроші). А ні — то й обійдуся без госпіталізації, коли закомизяться, що пізно. За вікном паде сніг. Туман. Нескінченний вечір, бо — білі ж ночі!

Будь. Цьомаю, кохана. Чи дійшов для Івана Світличного переказ і лист для Льолі? Що з Сергіємком?

Ще раз — цьомаю. Мачинка Твоя — мерехтить мені в очах... Дякую, Господи, що дав мені Валю — для кожногоденного і багатолітнього сподівання — на зустріч. Як Іван?

Цьомаю, кохана. Книжки від Олега дістав. Красно дякую.

Василь

187. ДО ДРУЖИНИ

23.06.1979

Дорога Вальочку,

сьогодні, 23.VI., дістав Твого листа од 12.06. Дякую. Певне, дістала мого листа десь 6.VI. — приблизно (р/л)?

Отож, перележав у лікарні 2 тижні (з 7.06. по 21.06.). Робили рентген шлунка — здається, є спайки, але то менший клопіт. Гірше з ногами, особливо лівою. Виявляється, ліва п'ята була зміщена, а той хірург — у 77 р. — “не помітив”. Хоч я казав і йому, Квачову (хірург) — вже в грудні 77 р. і пізніше. Тепер діагностував інший хірург, здається, путніший. Визначив артрозо-артрит лівої гомілко-ступи. Наказав зробити супінатори (я підмошую під ноги), маю рентгенознімки стіп — для виготовлення супінаторів. Але їх (знімки) не висилаю, бо бажано замовляти самому. Зробили мені сеанси парафіну, діодинамік (масаж), йонофорез із калієм-йодом. Поліпшення ногам нема, але бодай відпочив. Ще кололи — вітаміни, глюкозу. Двічі вливали білки (“капельниця”) — певне, крові бракує їх.

Писав Тобі, що не просився на лікарню. Може, інші мотиви були — госпіталізувати?

Валю, мій фініш (за моїми підрахунками) — 4 жовтня. Отож, Тобі краще виїхати (коли матимеш 2 місяці) 20 серпня або на тижні з 20.8. по 26.8.

Добре, грошей не висилатиму більше — хай буде в мене яка копійка, бо доведеться перебути в готелі, а це десь 50 карб. місячно кожному, тобто, разом — 100 карб. Але це — пусте. Зрештою, матиму ще якісь відпускні — десь уже діб 80-90 маю таких (бо за рік — 57 робочих днів, а я відробив 18 місяців без відпустки).

Щось робиться з Дмитром, га? Ти не чуєш такої загрози, що він віддаляється од нас? Коли це — особливості віку, то ще нічого. А коли — інше що? Подумай над цим.

Сьогодні мав зустріч із гебістом — щодо моєї телеграми Андропову за пропалу Біблію. Каже, КГБ “ни при чем”. Хай буде й так. Бо написав і до Міністерства зв'язку і до Магаданського ПТУСа.

Писав, що ліки дістав, сушню, здається, теж. А, може, ні? Бо висилали москвичі — помаранчі свіжі. Міг збитися з пантелику — від Тебе чи москвичів?

Деді порадь пити щодня аспірин — він розтромбовує кров.

Радий за Риту, що стала бабою. Мав од неї вісточку — поштівку й телеграму, де чомусь сказано, що Ти — за містом. Що то?

Як там Іван? Дуже сушуся ним, як і Юрком.

Мав листа од мами, Славка. Двічі вислав книги Олег Орач. Добрі книжки. Певне, висилатиму свої книжки на Донецьк. А ні — то на Риту, коли вона не перечитиме (напишу їй).

Досі не знаю, що із Олесем Сергієнком. Чи дістала мій пакунок Віра Лісова?

Мав листа од Дмитрика. Лист, на жаль, малоцікавий. Як же він закінчив чверть?

Ось і все, люба. Вітай рідних, друзів. Чекаю звісток за Івана. Уклін Світлані — весь час вона перед очима. Як і Юрко. Але не пишу до неї, бо не певен, що дістане.

Хай надто не турбується. То — доля покоління. А майбутнє Юркове — не найгірше із нині можливого. Я, грішний, згадую Мордовію свою як чи не найкращі роки свого духовного визрівання. По задунайській січі — замордовська, запермська. Ні жінок поруч, ні всіляких пундиків. А кулеша є. Сьорбай діету!

Книжки про Київський псалтир мені не треба. Бо це ж — дослідження, а не псалтир.

Цьомаю, кохана. Чекаю, рахую дні, макове моє зернятко. Отож, приїзди при здоров'ї і в усій красі своїй і в любові, заждана моя.

Будь здорова.

Василь

P.S. Додаю: післав Тобі телеграму — і вже шкодую. Справа така: мені офіційно досі не сказали, коли фініш. Мої підрахунки — 4 жовтня. Можуть іще промурижити по-дрібному кілька день. Тому б не хотілося їхати звідси нарізно — коли Тебе підганятиме термін відпустки. Отож, мабуть, краще — в середині серпня.

Снився Дмитро — малим і славним (4-5 літ) — як хороше було — у сні! А прокинувся — і засумував.

Мав телеграму з Аяну — певне, там Оксана Яківна і коло Олеся спокійніше, ніж я думав.

Бувай, люба.

Чекаю —

Василь

Коли б бракло грошей Тобі на подорож — телеграфуй заздалегідь і я вишлю телеграфом. А поки — збиратиму — до Твого приїзду.

1980

188. ДО ДРУЖИНИ

13.12.1980

Дорога моя, люба Вальочку,

оце лише добився до місця і вже повторюю: ще такого не було, щоб хоч якось не було. Не зміг повернути Тобі зайвих (а їх так багато!) речей, як і написати з Києва. Певне, знаєш, що так званий вирок затверджено було ще 19.X., але 15.X. мені вирізали гнійний апендикс, перележав із тим більше місяця, позираючи вершечок Лаври і громаддя Арсеналу, читаючи геть докучного Горького (Клима Самгіна), поганий німецький роман (читав задля мови) і — значно краще — Сагу про Форсайтів.

За дорогу не буду казати — спробуй лише уявити! Здається, втратив почуття реальності, бо все видається сном, який снився ще в Твоїй господі.

Втім, морально чуюся непогано, чого не скажеш про фізичний свій стан.

Ти могла б приїхати вже тепер (так мені офіційно сказав начальник). Але — дивись сама: зимно, сніжно, морозно, а попереду — січневі морози — намерзнешся в дорозі й визначиш термін наступних побачень (маю на увазі особисті, а не короткі, на які їздити не варто — гадаю). Коли б зібралася їхати — то повідом про те мене і дай телеграму адміністрації (аби уникнути сюрпризів, як було в Барашевому).

Як там Ви живете? Певне, Дмитро вчиться ще гірше? Як там Ти, дедя? Як мама? Снилася мені кілька разів — і дуже сумно.

Оце поки й усе.

І знов Господь мене не остеріг,

і знов дорога повилася.

Тож — до побачення — у просторі

і — до побачення у часі.

Уклін рідним, друзям. Усіх Вас я часто згадую, бо знову спогади стали кращими хвилинами теперішнього існування.

Шкода, що в мене жодної Вашої фотографії нема — тільки Твоя скупа карточка із піщаною горою.

Адреса моя така: 618263 Пермська обл., с. Кучино, Чусовського р-ну, ВС 389/36.

Їхати треба до Перми (добре б літаком), потім поїздом, що йде на Солікамськ (їхати ним, мабуть, 5-6 годин), а від станції — 30-50 км. (добре не знаю, а спитати ні в кого).

Коли б їхала, просив би кращу ручку (авторучку з добрим пером), фотографії. Із харчами не набирайся.

Цілую Тебе, любя.

Хай Вам усім щастить. Найкращі зичення!

Сердечне вітаючи —

Василь

Додаю карточку новорічну — може, зашлеш у Донецьк.

А Вам — мої найсердечніші новорічні зичення — аби були здорові, щасливі й веселі, аби лихом били об землю, а землею — об лихо. І дружнього затишного столу — бодай так, як було минулого року.

Цілую Вас усіх —

Ваш Василь

1981

189. ДО ДРУЖИНИ

9.02.1981

Дорога Вальочку,

отож, другого листа я післав у Донецьк. Це — третій, лютневий. Повторюю те, що писав у другому: мав листа од Дмитра, мами. Марусин і Юліїв сконфіскували — в першому “искажение действительности”, в другому — “условности”. Михася прислала безумовне поздоровлення — зичить мудрості. Твої листи з віршами йдуть, дякую.

Обмальовую ситуацію: чуюся звичайне, коли обминути те, що болять руки в обох плечових суглобах (мало б уже минути — адже від серпня минуло півроку)¹, що старі болячки дають знати про себе. А умови тут до лікування — ніякі. Лікареві заявив, аби замінив оселедці на цукор, бо оселедець шкодить мені. Той відповів — нема підстав. Думаю, що звертатися до нього — безкорисно взагалі.

Чомусь за один харч тут беруть 25 карб., що дуже дивно (в Мордовії брали 14-15 і було таке ж вариво). Заробити стільки я не можу — за січень матиму всього яких 18-20 карб. Отже, залишуся винним за саму юшку. А що вже казати про сплачування смуг?

Із Києва ще не прийшли ті 30-40 карб., що на рахунок лишилися (бо 200 карб. повернув Тобі — після суду, перед операцією). Не повернули так само затриманих паперів — віршів, виписок, вироку й звинувачення.

За побачення нічого не відомо. Офіційно звертайся з листами до них — хай дадуть відповідь. Я питав у кагебістів — кажуть, що це парафія медиків. Тобто, кінців не знайти.

Найбільше докучає, що нема що читати. Те, що мають інші в камері, те й читаю. А це дуже мало.

Валю, я не хочу Тебе утруднювати передплатою. Коли б знайшлася змога інша — хотів би діставати українські Всесвіт, Вітчизну, Друг читача, російські Иностранную литературу, Литературную газету, Литературное обозрение, інформаційні бюлетені “Современная художественная литература за рубежом” і “Информационный бюллетень изданий по современной буржуазной эстетике” (остання назва — орієнтовна). Коли буде кому передплатити це з півріччя — з дякою довідався б про це.

Кажуть, сюди краще їхати або прямим авіарейсом із Києва, або з Москви — поїздом. Є кілька рейсів сюди, бажано ті, що приходять сюди вранці (від Москви — 28 годин). Вранці від ст. Чусової йде автобус (здається, № 103) — завозять на 36 зону.

Коли б їхала (може, на весняні канікули Дмитра, може — на 1 травня) не сама, а з Дмитром хоча б, то прихопи Англо-російський і Франко-російський словники великі. Може, через побачення можна буде взяти.

Привези кілька зручних ручок (і кулькових, і з пером, на чорнило).

Бандероль мені дали, протримавши її днів 10. Дякую. Надалі знай: тютюн, ручки, 2-3 пачки чаю — значно краща бандероль.

Дещо замовив через “Книгу — почтой”. Тепер потерпаю, щоб прийшли гроші з Києва — той рахунок. Інакше буде незручно повертати бандеролі.

Мав буклет від Є.Пронюка, поштівку. Кияни того робити не вміють (або не хочуть).

Чи не читала Ти роман Вл.Орлова в Новом мире № 2-4, 1980? Прочитав рецензію на нього Л.Аннинского в “Литературном обозрении” (випадково трапився номер). Роман зветься “Альтист Данилов”. Як пише Л.Аннинский: суть роману така: “На каждом шагу в элементарнейших бытовых ситуациях сегодняшний “среднестатистический” добрый человек натывается на множество мельчайших препятствий; он втянут в мышью беготню жизни, он чувствует свое унижительное бессилие в толпе таких же, как он, обделенных потребителей”. Довкола нього — порожнеча — на землі і на небі (бо ж атеїст!). Ось і живе — межі двома порожнечами. Але як йому то вдається? Кажуть критики — всі читають і звуть новим Булгаковим. А від старого Булгакова я теж не був на десятому небі. Популярщина — українською мовою це письмо в дусі В.Земляка чи Яворівського, де багато слів на унцію смислу. Прочитай-но (сам такої змоги не маю) — мені перекажеш.

Валю, я прошу Тебе: не висилай мені грошей. Я не маю жодного права обтяжувати Твій стан. Отож, і за передплату для мене сама не дбай. Краще я буду без книжок, ніж уриватиму від Вас останнє. Не така то й біда — без книжок, коли чуєшся так, як я зараз.

Продовжую: там же, в “Литературном обозрении” прочитав рецензію на нові книжки Анатолія Жигуліна (Соловецкая чайка, Стихи, М., Современник, 1979; Жизнь, нечаянная радость. Избранное. М., Молодая гвардия, 1980). Серед книжок у себе Ти знайдеш його збілочку. Поет він славний у цілому, а людина, мабуть, ще краща. Пише так: “хорошо то пишется, что выжжется болью, раскаленной добела” (Литературное обозрение, № 9, 1980). Читаючи рецензію в Литературном о[бозрении], зустрів таку назву вірша “Летели гуси за Усть-Омчуг”². І пригадав Тебе — на вокзалі — в червні 77 р. І зрозумів поета. І стало

приємно, що він так само любить поета Буніна. Коли б дістала ці збірки — то почитай. А, може, й переписала б мені ці “гуси”.

Тепер — за Ліну. Отож, маєш збірку її? Вірші її — трохи не те, що роман про Чурай. Стильово. У Чурай — дозріла стилістика. А в ліриці — черезсмужжя.

Мені відрадно, що сподобався Тобі чи не найкращий вірш. Але мені до вподоби і “Щасливиця, я маю трохи неба“, Не треба класти руки на плече, Розвиднилось траві, Маркова скрипка, Буває мить якогось потрясіння, Німе кіно — оця моя стіна і чимало іншого. Але все — різносусідує. Є прекрасні рядки, є слабші. Хоч суть не в цьому; надто природнім голосом вона заговорила — що тепер робити каліфам на мить? Що робити каннібалам од літератури? Справді — велика дяка, що в музи такі обраниці!

А мені під замком поки не пишеться. Здається, я дозволив душі зайвину — чути смертником. Це полегшило мені попередній іспит. А тепер роздумовую: чи не рано заохолодився?

Ковчег твій — це похмурий саркофаг,
якому ти до скону вже стерничий.

Коли не роззирнутись по світах,
то сам собі вглядайсь, вглядайся в вічі.

Отак відчуй себе — і відсторонь,
щоб образ з образом не злютувався.

Бо цим ти жив, а того — начувався...

Піддайся ж владній магії долонь:

Хай буде неприступна — ця, з подоб
усіх твоїх остання подобизна.

Нехай, німа, прихована, залізна,
вона земних не знає зваб, ні спроб.

Дякую за вітання. Уклін Атені, Славкові, Василеві, всім друзям.

Цьомаю — Василь

¹ Наслідки побиття В.С. під час слідства — див. Спогади М.Коцюбинської (“Не відлюбив свою тривогу ранню...”, с.141-142).

² Поблизу містечка Усть-Омчуг В.С. відбував заслання (1977-79 pp.).

190. ДО СИНА

9.02.1981

Дорогий сину,

дякую Тобі за листа. Знаєш, я був приємно здивований, що Ти став краще вчитися, братися до навчання. Може, Ти й справді зможеш закінчити чверть без трійок? Чи задоволена Тобою мама? Бо я за весь час дуже хотів бути задоволеним Тобою, але, на жаль, не дочекався такого. Якось у нас не вийшло знайомства, не могли ми подолати холоду восьмирічної розлуки. Я шкодую дуже, що ви з мамою не змогли приїхати в січні. Добре було б, щоб ви таки приїхали удвох — із мамою. Але коли то буде можна — ще невідомо.

Шануйся, сину. Не залишай маму саму, частіше бувай з нею, не пускай маму саму нікуди — завжди, коли вона не перечитиме. Отак, як робить Богданка.

За мене не турбуйся. Я нібито залізний, бо інакше мені просто не можна.

Обіймаю і зичу добра.

Пиши, що то Ти читаєш тепер. Але пиши — тільки тоді, коли є настрої, бажання, а не просто мус.

Будьмо ж!
Твій тато
Вітання деді, всій родині тьоті Шури.

Синку, переписую тобі кілька віршів-жартів англійською мовою.

What are little boys made of, made of?

What are little boys made of?

Frogs and snails
and puppy-dogs' tails

That's what little boys are made of.

What are little girls made of, made of?

What are little girls made of?

Sugar and spice
and all things nise,

That's what little girls are made of.

Цей вірш С.Маршак переклав так:

Из чего только сделаны мальчики?

Из колючек, ракушек и зеленых лягушек —
вот из этого сделаны мальчики.

Из чего только сделаны девочки?

Из конфет и пирожных и сластей невозможных
вот из этого сделаны девочки.

How many days has my baby to play?

Saturday, Sunday, Monday,

Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday,

Saturday, Sunday, Monday.

*

Robin the Bobbin

Robin, the Bobbin, the big-bellied Ben,

He ate more meat than fourscore men;

He ate a cow, he ate a calf

he ate a butcher and a half

He ate a church, he ate a steeple,

He ate a priest and all the people!

A cow and a calf,

an ox and a half,

a church and a steeple,

and all the good people,

And yet he complained that his stomach wasn't full.

Маршак переклав вірша так:

Робин-Бобин кое-как

подкрепился натошак:

съел теленка утром рано,

двух овечек и барана,

съел корову целиком

и прилавок с мясником,

сотню жаворонков в тесте

и коня с телегой вместе,

пять церквей и колоколен —

да еще и недоволен!

If all the world was paper,
and all the sea was ink
if all the trees were bread and cheese,
What should we have to drink?

Будь, вчи ці помівки, перекладай.

BC

191. ДО РІДНИХ

23.03.1981

Дорогі мої,

сьогодні дістав Твого листа, мамочко. Дякую. Довше не маю нізвідки листів — навіть од Валі (Дмитро не пише). Було мені дуже сумно довідатися, що не зміг Вас побачити в Києві.

Прошу мною не турбуватися. Валя мені надіслала 40 карб., надійшли гроші з КГБ — там було 78 карб. Отож, нічого мені не треба слати. Так само і з бандероллю. Одну Валя вислала, а друга буде не скоро. Десь із тиждень тому (числа 10.3.) зняли карантин на побачення. Написав заяву, аби Валі відправили телеграму — приїзди на канікулярний час разом із сином. Може, на канікули й приїдуть, коли дістануть телеграму і коли Валя при здоров'ї. А ні — то вже виглядатиму їх на Перше травня. Недавно повідомили мене, що всі мої рукописи, забрані перед відправкою на етап (там було 6 зошитів, де і виписки зі справи, і коло 150 віршів, і конспекти з творів Бажана, Маяковського, Котляревського, Герцена, Тинянова) — все залишили в КГБ, бо там, бачте, наклепи. Дивні люди, дивні слова. Так само не віддають мені ні звинувачення, ні т.зв. вироку. Я, звичайно, воюватиму — і за рукописи і за судові документи, бо це бозна-яке свавілля. З другого боку — раз не віддають, то знають самі, наскільки розправа наді мною була несправедлива.

Валю, коли Тобі не тяжко, надішли цінним листом поштові відкритки (карточки) — чисті на звороті. Більше нічого не вкладай. Це мені на замовлення “Книга — поштою“. А коли є, то спеціальні бланки книжкових замовлень (на Головнопошті мають бути). Це можна до 1 кг. Коли ж не віддадуть, то повернуть.

Хотів би мати те з України, що тут не передплатиш (Всесвіт, Вітчизна, Літературна Україна, Друг читача, Наука і суспільство). Незле було б знати, що цікавого вийшло на Україні за ці 1,5 року і що можна замовити через “Книгу — поштою“.

До лікаря не ходжу, бо користі жодної, тільки перенервуєш од обурення. Дієти не дають, медогляду не роблять.

Чуюся звичайне. Тобто, якихось змін проти київського свого стану нема, от тільки охляв добре, бо страва бідна, а норми не виконую, то залишився без “магазину“. Мабуть, скоро доведеться брати окуляри, бо дошкуляють очі через погане світло (електрика весь час).

Дуже бракує мені книжок — займаюся поки французькою мовою, вже потрохи читаю, маю запас — слів коло 1000. А завтра, може, зміниться — бо підручники не мої — що робитиму? Бібліотеки тут практично немає. Одне слово, голод книжковий гірший за будь-який інший.

Мамо, коли б до Тебе були які візитери (як з приводу Біблії) — то жени їх, недолюдків, у три шиї. Я геть лютий на них, і вони, здається, так само. Але є час, який все поставить на своє місце.

Перечитав збірку Ліни (останньої подачі так Валя і не вислала), перечитую листи Пушкіна — старого видання, знову насолодився А.Камю (Вопли, № 3, 80), чую, правда, що часу обмаль — надто і надто мало. Нарешті, після операції ніяк не увійду в норму — надто в'ялий, болять руки в плечових суглобах.

Валю, дістав Твою подачу останню з віршами Ліни — “циганський” вірш досить добрий. Ти маєш рацію — вона різномісна і немонотонна. Деякі вірші, рядки — блискучі, деякі слабші, на жаль. Дещо явно непродумане чи всує-продумане. Мав вісточку і од Світлани — першу.

Валю, отож уточнюю: коли Ти не дістала телеграми, то приїзди на травня, якщо зможеш. Тепер мою передплатою надто не клопочися (бо вже маю гроші і з півроку передплачу; а тут передплату зробити легше, ніж Тобі, мабуть). Коли ж щось передплатила, то надішли квитанції передплати і переадресування.

З віршами в мене зле: тільки побачать віршований текст — то й забирають. Я вже підозрюю — чи нема якої постанови про заборону римування.

Щось Ти нічого не пишеш за Дмитра, не орієнтуюся, як він там і чи варто йому писати на згадану Тобою тему.

Одне слово — пишіть поширше — і Ви, мамо, Марусю, і Ти, Валю.

Тут зима ще, сьогодні якийсь сніг мокрий паде, але на прогулянку не йду, бо трохи застудився.

Вітаю Таню з Днем народження, зичу здоров'я. Ти, мамо, тримайся і не треба плакати — така вже моя доля (а вона зовсім не така зла, як Тобі здається).

Обіймаю Вас, дорогі мої.

Сердечне —

Василь

23.3.81 року

192. ДО ДРУЖИНИ

2.04.1981

Дорога Вальочку,

вітаю з Весною — вглядайся в неї.

Дістав Твого листа з карточками — Твою і диточою. Дякую. Ти мені дуже сподобалася. Дмитро теж, але не так дуже. Може, тому, що Ти пишеш, а він ні?

Повторюю те, що писав у попередньому листі в Донецьк: 12-13.3. віддав заяву з такою телеграмою “Карантин снят. Приезжай в каникулярное время с сыном. Целую. Василь”. Вони такої не відіслали, а відіслали свою, не знайомлячи мене з текстом. Коли 25.3. я звернувся з новою заявою — запитати, коли і якого тексту було післано телеграму, мені відповіли, що моя телеграма була відіслана 14.3., слів 12, текст мій, № 2201. Я повірив, але через день заявили: відправили не мій, а офіційний текст. Від мене ж буцім післано Тобі такий: “Карантин снят. Можеш приїждати. Василь”. Не знаю, чи дістала Ти таку. Коли я вказав на нелогічність першої (офіційної) і другої (не моєї) телеграми (дату приїзда сообщит муж, а в другій: можеш приїждати), то запропонували подати нову — це було вже 27.3. увечері, тобто, канікули вже збавлені (до адміністрації своєї Ти можеш звернутися лише 30.3.). То я, гнівний, відмовився, аби Ти там не подумала, що я з глузду з’їхав (сам собі

перечу — 26 і 28.3.). Не знаю, що Ти вирішила. Не знаю, коли Ти приїдеш. Але коли б приїхала раніше, було б краще. Бо так можна і не побачитися, як зволікати довго. Не зволікай, не чекай нагоди, свята, відпусток і т. д. Суботи тут не важать. Можеш просидіти 4-5 днів, чекаючи “черги”.

Тимчасом змінилися мої умови, і я вже не маю змоги займатися французькою мовою, читати якусь періодику. То трохи зле, бо нічого не робити — не весело. Звичайно, обходитимусь читанням Нарського (История западной философии), може, ще що вигадую, аби протриматися до 1.7., коли, може, піде моя передплата (коли я тут зможу передплатити що). Ти — не займайся передплатою, коли то тяжко (писав уже, що хотів би мати Всесвіт, Вітчизну, Наука і суспільство (так, здається?), Літературну Україну, Друг читача, яких я не можу передплатити тут). Коли б їхала, візьми люльку й тютюну (а не сигарети). Ні про що інше не дбай надто.

Просив би Тебе чи й друзів теж: тимчасом переписувати мені все цікаве, що буде міститися в “Книжном обозрении” після № 13. Це може хтось зробити із філологів, хто дістає цю газету. (А також: що було цікавого від 1.1. у Друзі читача). Це хай буде до 1.7. Бо я пропадаю без книжок. Шлю замовлення, але нічого не дістав ще. Дещо відмовили.

Групове фото я мав і, здається, писав Тобі. Видівки з буклету Сар’яна, Петрицького, Шевченка я мав, але не в буклетному вигляді (а розсипаному). Сьогодні дозволили продивитися винок — не заносючи його до камери і роблячи мінімум виписок (може, завтра під час обшуку відберуть і їх?). Всі виписки з Герцена, Бажана, Котляревського, Тинянова, зроблені в КГБ при читанні, — не повернули, бо там містяться якісь вигадки. Віршів (їх біля 150) теж не повернуть, бо теж вигадки.

Чуюся звичайне. Згадуй готику духу й кісток¹ — приблизно уявиш. Плану не виконую — не під силу. На прогулянку майже не йду — стомлює. Але все перебувається, перебудеться і це. На рахунку в мене щось біля 150 карб., отже, нічого слати не треба мені.

Перепиши мені 3-4 сонети Рільке — німецькою мовою: скучив. Перепиши вірш Каммінгса з антології “Современная американская поэзия”. Перепиши мені об’явлення Івана Богослова (Апокаліпсис). Не квапся. Повільно. Хай це буде завдання на 2-3 місяці.

Цілую Тебе, люба. Вітання синові, рідним, друзям.

Од Світлани мав вість. Дякую. Більше — ніц.

Уже майже тепло — біля 0°.

Будьмо —

Василь

¹ Ремінісценції з вірша Є.Сверстюка “Сервантес”.

193. ДО ДРУЖИНИ

16.05.1981

Дорога Вальочку,

дістав Твого листа № 1 від 26.4. Дякую. Уже писав Тобі, як ми справляли тут Великдень. Ось уже два тижні, як я на лікарні — Ти це вже знаєш, напевне, із попереднього листа (досі не знаю, чи відправили його чи ні).

Спочатку відповідаю на Твої новини. Насамперед — дуже дякую за Каммінгса. Після павзи він мені видався ще кращий, ніж раніше. Радо його перечитую. А от вірш Рільке Ти вибрала менш вдалий — це, певне, з Neue gedichte, ранньої його збірки — підмальовки і вже. Не цього Рільке я люблю. А — пізнього, осіннього, кристалізованого. Згоден із Тобою, що

Каммінгс — то високий клас. Радію, що Ти це чуєш. Статті в “Неделе”¹ я не читав і не прочитаю, бо ніде. Отож, дивися сама. Мені, власне, байдуже, що про мене хтось напише (бо добре знаю цього хтось і не переймаюся його оцінкою). Але — інформації ради: коротко зреферуй її, тобто перекажи, а більш характерні місця її — процитуй дослівно.

Засмутив мене Зорян Попадюк (я його, хлопчика 20-літнього, дуже шаную) — прислав телеграму із Матросова. Цікаво, як йому сподобається той райський куточок, що досі мені в пам’ятку.

Отож, Каммінгс: “вся в зеленом моя любимая” — така музична (як маленька fuga) і така мальовнича і така як сон і така як туга. Граціозна, чоловіча, мужня туга. Туга мужнього поета. Туга краси. Гречний стогін її. Тут, на лікарні я з Левком Лук’яненком спостерігаємо за дебілами-дроздами — у вікні, на галяві, бачимо, як горобці дзьобають кульбабину квітку — геть не схожу до нашої (такі ж проліски — не схожі геть). Химерно дзьобають — їдять, лікуються, може. Заздрю їм — самолікарям. Власне, ми теж не надто різнимось. Хіба що — не вскубнеш травички.

Чекаю Цветасвої од Дмитра — немає досі.

Каммінгс має дух Хемінгуея (американський дух?).

“Если поестъ нельзя, так попробуй закурить” — це чоловіча партія новели Хемінгуея “Кицька під дощем”. Але чоловіча партія — ніжніша за Папу, така — приблизно — як Фітцджеральд (прочитай його “Великого Гетсбі” — стоїть на полиці). Прекрасний вірш засинання, відходу — в здружений сон.

Платон говорив — це телеграма, незв’язна чоловіча мова — такого чоловіка, що більше жестикулює, ніж говорить. Проте, ритм “мови” (тобто: більше жестів, ніж мови) дуже енергійний, розвинений, розмаїтий. Одне слово, — торжество чоловічої енергії. Нарешті: цікавий ряд значеннєвого зростання: Платон, Ісус, Лао Цзи, генерал, більше того — ти сам йому казав і т. д. Тобто, логіка аналізу (я йому казав, не тільки якийсь там зачуханий Платон!). І — хід, розвиток теми: всі йому казали, а що вийшло: рейка примусила вірити. Оце — поезія: знімок душі, фотокартка психічного стану. Сучасна поезія. Що обігнала українську поетичну естетику так десь на 996-998 років, коли казати точніше.

Любовь — сильнее, чем забыть — це стереометрія духу. Форми космічні, тобто, може є октаедри які, але — не тільки (космічна метрія має ряд таких продовжень — в’яжень і площин, що кожен, вихований на гео- (не те, що плані-) метрії, голову скрутить. Бо ж — життя. Любю. Спробуй — залегбейзуй. От автор і грає в морі, як дельфін (попроси — при нагоді — когось із Тичинознавок: хай із “Кримського циклу” 1926 року прочитають Тобі (а то — подивись сама в нашому вохровому Тичині: Дельфін не грав у морі). Грає, як дельфін:

И все моря в сравненье с ней
лишь глубже всех морей.

Звичайно, мені трохи не до вподоби оця досконалість краси — у автора. Шліфуючи, рафінуючи — збіднює. Fuga веселого безуму — славно, славно.

Весна подобна, быть может, руке — весь вірш у красі цього рядка (гарного, що там!) + музики дві — три фразки-репліки, ливкі репліки (переливающиеся!).

Форма мислення, форма нового почування — ось радість — читати поета.

Если есть небеса моя мать добьется (сама)
неба. Это не небо фиалок, не ландышей
хрупкое небо, это небо роз черно-красных.

Усе це — геть сучасно: на рівні теперішньої музики, живопису, естетики. Поетика України — на 95% є поетика волоїзної (їхавши волами) “Чорнії брови, карії очі”, а нормальна людина дивиться на цю поетику як з якого паноптикуму чи — ератоми. Є складнощі, ввійти в які мені не під силу (и видеть не будет лицом поэта которое будет цветок і т. д.).

Ще складніша — мишка. Але — гра форми, чи багата змістом? Не знаю, що означає: убежал А (і чи перекладач не наплутав). Що означає: про(рыв)ая (може, просто підкреслення перерваності — графічне, дужками — підкреслення?). “Крохотное стихотворение с умными глазами” — файно. Вкрай шкода, що на такі вірші я мав час і інтерес — до входження в Велике Горе, як незглибну (яко і — незрушну) тему. То був час, якому більше років, ніж Дмитрові. Точніше, може: 1962. Але і я імпресіонізував (чи підіймався вище цього шмаркатоного залюбування — вільним поглядом, зірким серцем?). Отож: чи — тоді — здіймався вище? Пам’ятаю таке: щось бризнуло попереду, наринуло і вдарило у груди подорожнього. Заледве голубим струмком бринів поранок між дерев, а потім повинь зринула і ліс заворожила. І солов’ї по горло в ніч загорнені почувши шум світання захлинаються — аж згіркло в горлі. Що це? Риторика? Мабуть. Сама риторика — мабуть. Але той шлях був — до Поезії Часу (поза всім іншим, окрім єдиного орієнтиру — Неба).

Добряті “кембриджские дамы”. Цікаво, що абсолютно покірنا поетові стилістика (форма) — така довершена, що аж памороч бере (до вище Кембриджа им дела нету). Перечитав я тут якусь критику критики критики Макса Вебера. То Вебер пише, що капіталізм є наслідок протестантизму (як більш “реалістичної” і “практичної” релігії за католицизм). Ти, звичайно, знаєш, що це один із стовпів соціології як науки (подивись статтю УРЕ). За Вебером, протестантизм — це спосіб (метода) раціоналізації становища людини в світі. А раціоналізм протестантів став феноменом суто європейської культури. Вебер: ні конфуціанство, ні буддизм не формують життєвої активності людини. “Лише іудаїзм і християнство, що виникло на його основі, дають активне ставлення, бо в них на перший план виступав етичний бік, ідея індивідуальної відповідальності перед небом”. Чи не цікаво? Так ось таких протестанток (чому не запашних?) — подає поет.

Не сострадай — прегустий саркастичний текст (от прогрессирующего комфорта — така стилістика дає змогу збільшувати питому вагу змісту вдвоє). Але — публіцист із нього (смертельно летально гиперизошренний свержвсдержитель), скажу так — своєрідний (не його план, ні, не його! тому й тороси!).

Всеобщее просперити — так само. І все далі — так само (але люблю оце американське: что я погибну за и так далее — вони не люблять голосних слів). Останній вірш — покращий, але що він порівняно з антивоєнними рядками Унгаретті! (подивись Антологію італійської поезії — тьмяно-жовтавий супер). Дай Дмитрові почитати Унгаретті, Квазімодо, Монтале. Надто що сподобається Тобі — перепиши мені (дивись усюди мої підкреслення — то мої знаки захоплення). А що ж Рільке?

Чи ти ще пам’ятаєш про те, як я приносив тобі яблука і твоє золоте волосся гладив тихо-лагідно? Ти пам’ятаєш, що це було тоді, коли я ще радо (вмів радо сміятися) сміявся, а ти була тоді ще дитиною. Потім подорослів я. І в моєму серці горіли молодеча надія і стара сердитість гнів? суворість? (щось так — подивись точніше: Gram) доти, поки якось гувернантка взяла в тебе з рук (відібрала) “Вертера”. Весна дозріла. Я поцілував тобі щок, твої очі дивилися на мене велико і блаженно (великими очима ти дивилася). І була неділя. І лунали далекі дзвони і ліхтарі йшли крізь ялину (?). Чи є тут що? Мене це не зачіпає майже. Старомодно. 19 століття — з головою. Чи, може, попросити Тебе вислати четверту елегію (O Bäume Lebens, o wann winterlich?) — од одного цього рядка я не знахожу собі місця. Краще було б — останні його вірші — Рільке. Краще було б — діставши нове видання Поля Валері (невже там були самі його філософеми і жодного вірша?), зреферувати якісь шматики (геть краще було б вірші — і Поля Валері, і післябодлерівського поета (зараз забув прізвище — до Г.Аполінера, не...)

[Середини листа бракує.]

Дмитрику, чекаю від Тебе Поэму горы и Поэму конца Марини Цветаевої. Певно, дістанеш цього листа, вже склавши іспити. Напиши, що то за меморіальний комплекс

Бородая, присвячений Революції (це що, друге щось, не ця жінка з мечем на 72 м, куди їздив Брежнєв?). Де встановили цей меморіал війни — на Володимирській гірці?

Переписую тобі Кіплінга:

Коли ти бережеш залізний спокій
всупір загальній паніці й клятьбі,
коли наперекір хулі жорстокій
між невірів ти віриш сам собі.
Коли тебе не порабують мрії,
в кормигу дум твій дух себе не дасть,
коли ти знаєш, що за лицедії —
облуда щастя й машкара нещасть.
Коли ти вмієш ждати без утоми,
ошуканий, не станеш брехуном
обмовлений, не потураєш злому
і власним не хизуєшся добром.
Коли ти годен правди пильнувати,
з якої вже зискують махлярі,
розбитий витвір знову доробляти,
хоча начиння геть уже старі.
Коли зотлілі нерви, думи, тіло
ти владен знову кидати у бій,
коли триматись вже немає сили
і тільки воля владно каже: стій.
Коли в юрбі шляхетності не губиш,
а бувши з королями — простоти,
коли ні враг, ні друг, котрого любиш,
нічим тобі не можуть дорікти.
Як знаєш ціну кожної хвилини,
коли від неї геть усе береш,
тоді я певен: ти єси людина
і землю всю своєю назовеш.

Прочитав у 4 числі Вітчизни добірку Драча. І стільки робленого, вимученого завважив — на кілька сторінок тексту — два-три живих рядки. Не знаю, як буде мені, бо не пишеться, бо задушений сірістю, одноманітністю, не-самотністю.

Кінчатиму — будьте. Обіймаю всіх.

До мами й Марусі я напишу, бо це ж квітневий мій ліміт.

Дмитрику, повітай маму із Днем народження — за мене теж. Хай мамі здоровиться, хай Вам здухається і на краще живеться —

Василь

16.V.81 р.

Пишіть, звичайно, на адресу Кучиноного, бо, гадаю, поки Ви дістанете цього листа, я там уже буду.

¹ Стаття Л.Колосова “Террористи-“человеколюбцы“ (“Неделя“, 1981, № 16), спрямована проти укр. та рос. правозахисників з традиційним “джентльменським набором“ лайок та прокльонів: Орлов и Буковский — “уголовники“, Григоренко — “впавший в маразм“, Стус — “великовозрастный прощелыга и тунеядец“, “подонок“, “проходимец“, “клеветнические пасквили“, “антисоветские стишки“ і т. д.

20.05.1981

Добридень, любі мої!

Давніше не було од вас листа.

Насамперед — вітаю маму і Валю з Днем народження — здорові будьте!

Три тижні перебув на лікарні, зробили рентген, який нікому не потрібен (бо, зробивши, відправили на зону, трохи змучує дорога далека). Лікарня мене здивувала — значно гірша за Барашівську, лікування, сказати б, ніякого. До всього дуже холодно було — а топити перестали.

Помалу займаюся то англійською, то французькою мовою. Став був читати спогади Шолом-Алейхема про Егупець і околиці білоцерківсько-богуславські, але не встиг докінчити. Звичайно, читати його приємно, бо досить м'язистий стиль. Дійова мова. Приємний гумор, цікавий побут і багатий на середовище світ. Думаю, що так писати було б зарозкішно для наших літераторів (таке читав раніше — або в Б.Познанського, або в С.Русової абощо, все в тій же дистанції доступу). Шкода, звичайно, що автора супроводжує почуття зверхності (чи — повної відсутності іншого етнічного моря). Але — вже як є. Не будемо гніватися.

Зробив спробу — ще з лікарні — передплатити журнали і газети. Але як буде — не знаю, бо потерпаю, що спізнилися (хоч я добивався довго перед цим).

Щось непокоїть мене, як там мама, як там Ви всі, як там Валя (дістав од неї і карточки поштові і “Всесвіт” — дякую). Валю, уже писав Тобі (не знаю, що буде з листом, післаним раніше, а один — сконфіскували, і я його включив у нумерацію), що згадувана Тобою стаття мене не дуже цікавить. Проте, коли б мала бажання, то зреферуй її. Здається, газета ця вже давніше взялася за серію відомих портретів (не бачив жодного, але чув щось). Будь ласка, широких цитатій не треба, а стисло перекажи. Цікавіші місця процитуй.

Велике моє вітання друзям. Напишіть, що там робиться коло Івана Добровусого¹, бо зле мені сниться.

Узагалі, Валю, Ти могла б прописувати трохи більше про новини. Бо мені хочеться знати більше — і які трудові здобутки у Юрка-кума і як здоров'я у Миколи Руденка.

Повторююся знову: мав телеграму од Зоряна Попадюка — загнався, бідний, аж на Матросова. Як то йому там випаде? Чи теж у гуртожитку? Вскочив якраз на апетити.

Прочитав добірку Драча у “Вітчизні” — без захвату. Листа од І.Калинець із Кутузова сконфіскували, перед цим — і листа з Москви, од Корсунської. Словом, нічого з листів не маю, сиджу, як у мішку.

Часто думаю за Славка (маю його карточку, певне, ще з Чаппанди). Дуже хотів би, зичив би йому надто не перейматися бідною, бо вона одна, спільна, а варіанти наші не істотні дуже. Одне слово, вірю, що він вийшов із піке і чується на силі, як мені тільки й хочеться його уявляти.

Чомусь мовчить бабуся². Не знаю, чи при змозі вона — писати. Не знаю, чи при змозі писати весь окіл дружній.

Тимчасом переглянув “Книжное обозрение” — гай, як би мені здалася книжка Б.Рибокова Язычество древних славян! Коли б хто її дістав — зреферуйте, хоч накоротко! Бо замовляння звідси, здається, геть марні. За півроку я не дістав жодної книги. Думаю замовити й римаренкову книжку про альянс і Никольникова (Брестский мир и Украина) — обидві в Києві вийшли.

Оце сьогодні, 20.V., чи не перший теплий день. Може, трохи відігріюся від холоднеч. А ні — то звикатиму (пригадуватиму колимські гарти).

Переглядаю помаленьку Верлена і зрадів, натрапивши на таке: “Dis, qu’as-tu fait, toi que voilà, de ta jeunesse?” І згадав Голосіївську осінь Рильського і рядки:

Є така поезія Верлена,
де поет себе питає сам
у гіркому каятті: шалений,
що зробив ти зі своїм життям.

(mon Dieu, mon Dieu, la vie est là, simple et tranquille).

І приємно: дасть Біг, помалу читатиму (згодом!) цього шаленого поета (я користуюся виданням Прогресу, 77 р.).

Перечитав оце передмову і застановляюся над думкою Жюльє Ренара (школа, що його щоденник 1965 р. пройшов повз мене): “Завжди плутають людину і митця під тим оглядом, що випадково ці двоє живуть ув одному тілі. Лафонтен писав до жінок безсоромні листи, що не шкодить нам захоплюватися ним. Це дуже просто: у Верлена геніальність божества і серце свині. Але я, скромний читач із натовпу, я знаю лише безсмертного поета. Любити його — то щастя для мене”.

Отож, це дуже просто: геній божий із серцем свині. Здається, занадто просто. Але як тяжко читати отаке мудрування!

Вальочку, красенько дякую Тобі за вірші Каммінгса (то було свято мені справжнє), і вже нічого, що Рільке Ти процитувала не дуже “мого”. Втім, сподіюся, що і в темному Рільке Ти знайдеш краще і перешлеш мені. А то — ще підключиш Дмитра — і в чотири руки зіграєш мені рапсодії.

Звичайно, я не забуваю обіцянки Дмитрової переписати мені Цвєтаєвої Поєму гори і кінця.

Буду помаленьку фундувати собі антологію, аби її стало на 9 років.

Уклін мій усім добрим людям — Світлані, Михасі, Льолі, Риті (писав, що раніше мав листи — і од Михасі і од Рити, і все те сподобалося мені).

Геть маю трохи притомлену голову — закінчуватиму, певне.

Найкращі мої зичення Вам, любі мої. Пишіть рясніше — і Ти, Марусю, і Ти, мамо.

Валю, а Ти нічого не матимеш проти, коли б я надіслав Тобі гроші — полагодити приймача? Як можна без нього, коли такий веселий час?

Уклін мій старому Борису Дмитровичу, коли він ще пам’ятає про мене.

Вітаю Дмитра з родиною — щастя їм усім! Вам — так само.

Сердечне —

Василь

20.V.81 р.

¹ Йдеться про Івана Світличного.

² Мова про Оксану Яківну Мешко.

195. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

1.06.1981

Дорогий сину, мамо Валю,

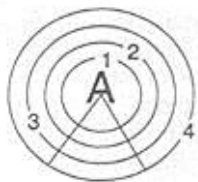
я Вам обіцяв зреферувати прецікаву (як на мене, філолога) статтю Абдуса Саляма про останній задум Ейнштейна. Абдус Салям — директор міжнародного центру теоретичної фізики в Трієсті, лауреат Нобелівської премії. Так от: він пише, що Ейнштейн — найбільший геній 20 ст., а, можливо, і всіх часів (тобто, скільки існує людина, а це, як відомо, 12 тис. років — дві нашої ери, а 10 — від останнього льодовика). Салям пише, що Ейнштейн могло б і не бути (тобто, він міг би і не виявитися), коли б народився у малорозвиненій країні. Але

він, розумний надто зі школи, народився в Німеччині, де був цвіт учених світу. Але і тут: вступаючи до Цюрихського політехнікуму, він “провалився” на іспиті і, отже, не став інженером. На велике щастя для науки (інакше був би інженер Ейнштейн, а не геній). Цей технікум він таки закінчив, але вчителі не вважали його здібним студентом. Перебиваючись у житті сяк-так, бідуючи, він 1901 року написав працю наукову — її взяв кращий фізичний журнал світу, а ось Цюрихський університет визнав її незрілою. Ейнштейн живе у біді, працює в якомусь бюро, не маючи ні добрих бібліотек, ні оточення, а після роботи розробляє свою геніальну теорію про єдність простору і часу. Від мрії стати доктором філософії він відмовився — через серію невдалих спроб. Слава Богу, що він провалювався і не став доктором: інакше б не було генія. Пишу я це все для того, щоб Ти зрозумів: шкільна наука — нудна, цікава наука — в кінці подорожі, а не спочатку. Тобто: хочеш домогтися цікавого, йди дорогою, долаючи початок нудний, знаючи, що нудного буде багато, аж поки доберешся до цікавого. Там, у кінці подорожі, на самому краї її, наука така ж цікава, як для Тебе, сину, спорт. І — значно цікавіша. І другий висновок: нудне — тільки охолоче цікаве. Те, що вчора було цікаве, сьогодні стало нудне, бо повторювалось не раз, отже, і занудніло. Цікаве — гаряче, свіже, нове, щойно створене, зроблене, народжене. Ще: цікаве буває одне — для споживача, друге — для учасника, творця, автора. Скажімо: грати в футбол — цікавіше, ніж дивитися гру? Як гадаєш?

Тепер про статтю: автор пише, що вчені дошукуються першопричини, однопричини живого, суцього. І вони шукають за цим одним — Богом, духом, і т.д. І вони об’єднують сили, що діють у світі. Так, 300 р. тому Ньютон об’єднав сили тяжіння земного (чому падає яблуко) і сили тяжіння небесного (чому планети, прагнучи впасти на Сонце, не падають, а, ніби на нитці, кружеляють довкола Сонця). Сили тяжіння — це гравітація. Через 200 років Максвелл об’єднав сили електричну і магнетичну, показав, що світло — одне із проявів цієї єдності. Правда, цікаво? Світло — прояв єдності електромагнетизму.

1905 р. Ейнштейн об’єднав поняття простору і часу. Він довів, що ньютонівська гравітація є проявом кривизни єдиного простору-часу. Правда, цікаво? Коли енергетичний потік руху (позначимо його як $E \rightarrow$) зігнути в коло (як E (див. т.6 кн.1)), то ця енергія в колі буде, певне, прагнути зміститися і вліво (тобто всередину), і вправо (тобто назовні). Зрозуміло, що перший рух — доцентровий (тяжіння), другий — відцентровий (є теорія, що всесвіт розширюється, тобто розростається, піддавшись цьому рухові назовні, вправо).

Так ось: об’єднавши простір і час, Ейнштейн захотів приєднати до простору-часу і електромагнетизм — все геть ув одне, як єдине енергетичне ціле. Отже, Ейнштейн об’єднав гравітацію, простір і час, захотів долучити сюди й силу електромагнетизму (чи нема зв’язку між електромагнетизмом і гравітацією). Але поки спинимося на єдності гравітації, простору і часу. Зобразимо це як серію умовних концентрів:

Уже знаємо, що всі тіла рухомі (рухаються) і всі взаємодіють. Коли по цих орбітах бігають якісь умовні тіла (планетики), то, відома річ, вони не мають своєї ваги (їх не можна зважити, як ковбасу в магазині). Замість ваги вони мають $m \text{ а } c \text{ у}$ = гравітаційний заряд. Від чого цей залежить? Від ваги (яку можна тільки приблизно уявити, бо не можна зважити), від величини орбіти, швидкості руху, сусідства і взаємодії з іншими орбітами. Візьмем будь-яку з цих орбіт (хай одна з них буде Земля). Який простір вони мають руху? Орбітальний, тобто, кривий (прямої лінії руху немає). А який час? Свій, власний. Цей час, певне, визначається

тим, як скоро предмет руху зробить коло повне, тобто, замкне одне і почне друге. Так? Від чого ж залежить цей час? Від величини орбіти і швидкості руху (напевне ж: чим менша орбіта, тим “повільніший” час, чим вища швидкість, тим цей час “швидший”). А що таке орбіта? Це простір руху. Отже, час залежить від простору. А що таке швидкість? Регулятор системи (аби тіло оберталося так, щоб не “впасти” на центр А і не зірватися з орбіти, піддавшись відцентровим бажанням (уявляй, що Ти обертаєш гайку на шнурку)).

Далі: кожне тіло на своїй орбіті рухається, взаємодіючи з іншими тілами на інших орбітах. Тому, напевно, за один і той же умовний відтинок часу тіла проходять різні відстані (я це позначив на малюнку як різної довжини дуги). Коли це шматки простору, утинки його, то вони різні. Отже, один і той же час вимірюється різною довжиною на різних орбітах. Отож, людина, звикла до земної течії часу, буде інакше чути цю течію (чи швидшу чи повільнішу) на інших орбітах. Так само — і відстань. Звичайний 1 км. — він може бути “довший” і “коротший” у русі (“довший” — на повільній орбіті, “коротший” — на довгій). Отже, на великій орбіті можна прожити значно довше життя за один і той же умовний земний день, скажімо. Так, до речі, і в житті: чим наповненіше життя тріумфом, роботою, зусиллям, тим воно довше. І — навпаки. Отож, краще вирішення проблеми геронтології (подовження життя) — не губити часу, а наповнювати його роботою, працею, зусиллям.

Опускаю із цієї статті частину із фізики, де він пише, що вся речовина складається із чотирьох блоків — дві ядерні (протон-р, нейтрон-п) і дві т.зв. легкі — електрон (е) і нейтрино (ν) і про чотири сили, які визначають поведінку цих часток (сила тяжіння, електромагнітні сили, слабкі ядерні і потужні ядерні сили). Якщо цей текст попередній буде Тобі цікавий (і якщо мама не сміятиметься з моєї філологічної версії фізичних явищ), тоді я Тобі зреферую і цю другу частину статті, яка уявляється мені дещо складнішою (не все і я втяв у ній, хоч те, чого не втяв, є аж надто цікаве: наприклад, він пише, що просторо-час має дрібномасштабну структуру, яка нагадує піну чи твердий сир із дірочками в тих місцях, де розташовані заряди!). Ось як, Дмитрику, воно читається. Напиши, чи то цікаво Тобі і чи зрозуміло я пишу і чи мій коментар витримує Твою критику (тобто чи не бачиш Ти в моєму коментарі хиб). Пишучи, про стилістику не дбай, а намагайся висловлюватися точно — то є найкраща стилістика (втім, може, Ти не знаєш, що то є стилістика? Це від слова *stylos, stilo* (ручка [грецькою]) — подивися в латинському словнику прояснення *stylos* або в Словнику іншомовних слів — це вміння висловлюватися по-своєму і “письменно”, “освічено”, тобто спочатку вчать “освічено” (це поганий стиль), а потім — по-своєму, от як розмовляють неосвічені люди: містко, влучно, гарно, скупі. Це саме скажу парадоксом: спочатку розламують старовинну стіну (мур), бо її клали нефахові муляри; потім складають по науці — виходить погано; нарешті перекладають ще раз — але вже по такій добрій науці, коли можна складати мур майже так добре (практично: все-таки гірше!), як було складено спочатку. Зрозумів? Бо неосвічений муляр працював, як природа — вільно, легко, граючись, а не тужачись — і виходило прегарно. А освічений кладе, бачачи цеглину, а не будівлю (неосвічений — навпаки: бачить будівлю, тримаючи в руці цеглину — виходило гарно — тому, що життя не обчислюється цифрою, воно — значно багатіше за цифру, логіку, розум і т.д., бо має, крім цифри, ще й нецифроване, необчислюване, алогічне, нерозумне і т.д.). Отож, Дмитрику, за стилістику не дбай, але, звичайно, щоб навчитися не дбати, треба спочатку добре дбати. Для цього треба добре знати мову — і літературну, і народну. Першої Ти вчишся у школі (а краще — читай, виписуючи вдалі, “густі” вирази, приказки, прислів’я читай, пісні народні — але вже “дорослим” оком — багато радості дадуть і казки). Що стосується народної мови, то Ти її, на жаль, не чуєш (усе мріяв колись поїхати з Тобою і мамою до Рахнівки — там би Ти почув!). Отож, і тут: читай старих авторів (усіх тих Квіток-Основ’яненків, Стороженка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького — майже вся ця проза нудна, нецікава, бідна змістом — але читати її треба для мови — більше, мабуть, користі й не знайти од цих авторів, що бідним духом жили, бідним духом писали, розповідаючи казки-

теревені або жартували на біді — як-от Котляревський). До речі, ще в Києві — тобто, рік тому, я перечитав Енеїду — зробив великі мовні виписки, але виписок уже не маю давно. Я злий на “Енеїду“, дуже злий, ніколи не любив її гумору, але читав — і тільки для мови.

Дорослій, сину. Ти мусиш швидко доросліти. Убережися зараз од багатьох зваб (у Твої роки сто чортів починають лізти в душу — Ти їх жени геть, знай-бо: від того, як Ти впораєшся з цим чортогонінням, багато в чому залежатиме Твоє життя). У Твоєму тілі, у душі Твоїй заговорять нові голоси — багато всіляких бажань нових. Треба бути готовому до цієї крутії — і триматися так, аби потім не було соромно, що не встояв, що піддався звабі і т.д. Якраз до цього Твого віку повторюю свій переклад пречудового вірша Редіярда Кіплінга (він теж писав вірша “Синові“, хоч назвав його If).

Коли ти бережеш залізний спокій
всупір загальній паніці й клятьбі,
коли наперекір хулі жорстокій
між невірів ти віриш сам собі.
Коли ти вмієш ждати без втоми,
обмовлений, не станеш брехуном,
ошуканий, не піддаєшся злому,
і власним не хизуєшся добром.
Коли тебе не порабують мрії,
в кормигу дум твій дух себе не дасть,
коли ти знаєш, що за лицедії —
облуда щастя й машкара нещасть.
Коли ти годен правди пильнувати,
з якої вже зискують махлярі,
розбитий витвір знову доробляти,
хоча начиння геть уже старі.
Коли ти можеш всі свої надбання
поставити на кін, аби за мить
проциндрити без жалю й дорікання —
адже тебе поразка не страшить.
Коли змертвілі нерви, думи, тіло
ти можеш знову кидати у бій,
коли триматися немає сили
і тільки воля владно каже: стій!
Коли в юрбі шляхетності не губиш,
а буди з королями — простоти,
коли ні враг, ні друг, котрого любиш,
нічим тобі не можуть дорікти.
Коли ти знаєш ціну щохвилини
коли від неї геть усе береш,
тоді я певен: ти єси людина
і землю всю своєю назовеш.

Подам — по пам’яті розмитій — і переклад М.Лозинського:

Владей собою среди толпы смятенной,
тебя клянущей за смятение всех.
Верь сам в себя — наперекор вселенной
и маловерам отпусти их грех.
Пусть час не пробил — жди, не уставая,
пусть лгут лжецы — не снисходи до них.
Умей прощать. И не кажись, прощая,

великодушней и мудрей других.
Сумей поставить в радостной надежде
на карту все, что накопил с трудом.
Все потерять и нищим стать, как прежде,
чтоб никогда не пожалеть о том.
Сумей принудить нервы, думы, тело
тебе служить, когда в твоей груди
давно уже все пусто, все сгорело
и только воля говорит — иди!

Далі забув. До того ж — зробив пропуски. Але — суть зберіг. Найкраще з вірша — тут.

Ось так і треба жити. Отак і триматися, виборюючи самого себе з лінощів, бездіяльності, безінтересу і т.д. Учися жити — то високе мистецтво, якого чимало людей так і не навчилося, хоч прожили життя. Але тут і дивувати ніяк: хто вчить жити? Люди, народившись, вважають, що жити вони вміють. Для багатьох це — прибільшувати свою власну порожнечу всякими набутками — давай купимо те чи те. Оце — і все життя: заслонити свою порожнечу громадям машин, телевізорів і т. д. Але — це смішне вміння, це наївна спроба втекти од життя на луки задоволення. Життя не є насолода. І не є задоволення. Воно має свій насущний житній, із остюками, смисл. У тому насущникові — міра життя.

24.IV. Учора був лист од Михасі — прегарні конвалії, добрий лист, добра Софія і Леся — дякую (Леся Українка, до речі, мусіла б теж зватися — Софія: щось у неї є холодне, чітке, розважене). Мені приємно було читати маленький літературний огляд — шкода, що не можу прочитати роману Айтматова, автора, який усе кращає і глибшає (пам'ятаю високу відраду, з якою читав на Колимі його есе "Пес, що біг уздовж моря"). Роман Гончара я, здається, бачив ще в Києві, але не накидався, бо не вірю в його прозу (ой, та українська проза — вся схожа на бабусину розповідь, як вона дівкою була!). Михасю, Твої сни (Ти згадуєш у листі) мені не сказали нічого. Кризи бувають у всіх, а коли розпросториш себе на інших людей — то легше перебутисся. Скажімо, я часто починаю "жити" друзями — і гублю своє. Так, часто про Славка думаю. Привіт йому щирий і мої братерські шанування. І хай не гризе себе — адже похибки богів — то високі достоїнності смертних. Хотів би, Михасю, аби Ти знайшла собі заняття — свого рівня, аби не втікати в дійсність од себе, як добре Ти висловилася. Вірю, що ще знайдеш жанр свій, де не треба доскіпливості літературознавця, а лише доскіпливість Твого серця. Згармоніюй якомсь набуване і віддаване — прекрасна, як на мене, гімнастика духу. Прошу — не забувай Валі, хай вона, араукарія моя, не чує самотності і не трудить серця в чайних зойках. Її зітхання — тут — лунають досі мені — тяжко збутися пам'яті. І, Михасю, не відчувай моєї неприсутності — дарма: скільки разів я опускався сходами перед Твоїм будинком і мені пахло каштанами — мокрим листям каштанів. Коли-не-коли повідомляй про літературні новини в Києві чи краї — мені так того бракує. Бо Літературного обозрения я не маю досі (жодного номера), преси нема — то як у мішку. Щодо "Долини джерел"¹ — то, якомсь, грішний, я ніколи надто не переймався його текстами. Дроздом — переймався. Ним — ні.

"Циганська муза"² дійшла до мене. І так само вподобав її. Хоч ставлення до цілої збірки — не абсолютно схвальне. Добре, що поповнила теми поезії. Так, особливо мені до душі тема Музи — жінки. Мені здається, що Україна — вся жіноча, жіночна. Що українські чоловіки не на рівні геніального жіноцтва свого (дуже прошу — не сприймати це просто як галантність). Українські пісні — все жіночі голоси. А чоловічі — чого вони варті — в гамі почуттів, настроїв, почувань? Справді, це муза Безчоловіча, безлицарна; туга її — жіноча. Сила її — жіноча. Мужність її — жіноча так само. А що ж чоловіки?

Просив би, Михасю, перепиши мені кілька віршів Цветаєвої і Ахматової — може б, далися мені до перекладу. Ти вгадаєш, що б мені далось до перекладу — за духом. Бодай —

кілька. Дмитро переписав мені “Поєму гори” — гарно місцями, глибоко — аж-аж! — місцями, здебільша ж — манірно, ой, манірно.

Тимчасом долаю французьку мову з приємністю — і вже беруся потроху читати Верлена в оригіналі (є тут томик Прогресу). Звичайно, мені, мабуть, було б цікавіше Малларме чи Бодлера чи Рембо. Звичайно, згадуй щось і за друзів, бо ніц за них не знаю. Але — потерпай, бо лист може і не дійти, як-от листи од І.Корсунської, І.Калинець, С.Кириченко, З.Попадюка. Власне, ні від кого, окрім Валі, не маю.

Сьогодні був гарний лист од Рити. Дуже приємно було мати і Тичину, і уривки з книжки Лаврова. Рито, найкраще мені — вужчі цитації гарних місць. Бо я поки геть без україніки і надолужую припадками. Отож, цитації з Кoberніцького, згадки про Рільке і голос Тичини — як шепіт бадилли і згадки про Стефу і уривки з Альфреда Рамбо, і про кобзаря при цариці — все. Може, на такому напівлистуванні і триматиметься наш зв'язок пам'яті, спогадування, обміну. Слава Богу, я не озлів — і сприймаю світ широкими очима. Отож, продовжуй. І — наперед дякую.

Вальочку, дістав Твого другого листа і Дмитрового — із Цвєтаєвою. Дякую дуже Риті за таку гречність — подарувати синові триденну Ворсклу, якої я, грішний, так і не побачив. Не тривожся надто, лебідко моя. Геть боляче було мені читати Твого листа — гірко геть. Хай Тобі відпочинеться, коли матимеш відпустку. Напиши в Донецьк, коли не зможеш поїхати туди, аби й там надто не журилися. Знай, що мене уже позбавили чергового побачення. Тобто на коротке сьогорічне Ти не приїдеш. Кажу заздалегідь, аби Ти нічого не планувала з такою поїздкою. Тобто не скорочувала своєї відпустки. Ну, а наступного року — то вже як буде.

Просив би Тебе переписувати Рільке й далі. А ще краще — там є Бодлер — Квіти зла. То, може, дай Михасі — хай перепише мені кілька віршів. А Ти можеш із двотомової німецькомовної антології (здається, В.1 — 1900-1940 і В.2 — 1940-70) — лежить на полиці.

Напиши, що там Льоля, що там Іван, бо його добрі вуса надто сумно сняться мені. Взагалі, Валю, трохи поширше писала б за братів моїх. Бо все те, що пишуть інші, до мене просто не доходить через регулярні конфіскації листів. Ось і мій лист у Донецьк пішов без одного аркуша, що стало причиною мого обурення, а потому — й позбавлення побачення. Отож, Валю, Ти стаєш єдиним моїм постійним кореспондентом. Щодо зробленої там передплати: не знаю, чи Ти зможеш переслати мені пересилочні карточки на Книжное обозрение і т. д. — тобто, Літературну Україну і Всесвіт. Бо без них, карточок, видання можуть просто не йти, як от досі (Друг читача — цю геть порожню газету — маю, а Книжного обозрения — жодного номера).

Уже писав Тобі, що три тижні був на лікарні. Зробили рентген — уся медицина.

Думаю, що з руками моїми зле — досі болять і обмежена рухливість їхня; болі в плечових суглобах. Решта — все по-старому — зі здоров'ям.

Квіти мені не надсилай — насіння. Бо сіяти на цементі — не можна.

Ось і вже, кохана моя. Уклін родичам, друзям.

Сердечне —

Василь

1.VI.81 р.

Ще раз: Літературного обозрения я не мав жодного номера. Отож, або щось там зробіть (зверніться до Міністерства зв'язку чи перешліть мені переадресувальні карточки), або діставайте самі, завернувши пересилання.

Будь, кохана моя!

¹ Збірка оповідань Валерія Шевчука.

² Поезія Ліни Костенко.

Дорога Вальочку,

отож, протягом останнього місяця мав Твого листа з віршами Ахматової (дякую), одного листа від Марусі, буклет Приймаченко і український рушник (од Рити). Це все, що дістав. Більше листів не було. Мав журнали од Тебе, але кажуть, що більше віддавати мені не будуть, отож, переадресуй мені “Всесвіт” (Ти писала, що матиму) і щось зроби, аби я діставав “Литературное обозрение” (від квітня я не дістав жодного номера). Тут є така рада: або перешліть мені карточку переадресування, або зверніться до Міністерства зв’язку з рекламацією, що переадресат журналів не дістає. Від Марусі надійшли 50 карб. — дякую. Листа до Тебе за червень післав зразу, десь 2-3 числа; 10-го дали квитанцію, що лист пішов. Чи дістала?

Передусім: якщо Ти бандеролі ще не надсилала, то, будь ласка, купи дві пляшечки очних крапель (вони Тобі теж здадуться) — і надішли. Ліки ці звуться так: Vita joduroli triphosadenine (віта йодурол трифосаденін) — це французькі краплі, вітамінізовані. Так само (замість тютюну) можна покласти аптечних вітамінів і, може, алтайської смоли (сухої, коли є) — може, допоможе мені на суглоби плечові, бо докучають. Може, мумію допомогло б. А якщо бандероль вислала, то обмежся ліками на очі — дві пляшечки вишли, може, віддадуть. Бо за окулістом питаю кілька місяців, а його все нема.

У “Вітчизні” (№ 5) переглянув геть кепський роман М.Олійника; вподобав деякі вірші Ю.Марцінкявічюса (переклад Павличка), особливо “Буття”:

О буття захланне, повне трути,
що даси, те забереш! З імлі
в млу йдемо вогненною тропою,
і те щастя полум’ям побути
всі ми, що збулись і проросли,
тимчасово зовемо Собою.

Це мені особливо сподобалося. По цьому видно, як оригінал “підніс” перекладача, що сам на таке не здобувається.

Переглянув порожнисті сторінки Гуцала, прочитав статтю про Миколу Вінграновського. У “Всесвіті”, крім подачі про Київ, здається, теж нічого нема. Шкодную, що не матиму 6 номера, де М.О.Лукаш подає французьких поетів. Ти, Валю, бодай перепиши назви віршів. А коли вподобаєш які вірші Верлена, Бодлера, Рембо, то й їх перепиши. Подобався мені Рембо-хуліган, подобалось, як Бодлер епатує читача (гей-би Микола Холодний, тільки що стиль непорівнянний: Микола усе ближчий до 20 ст.). Читати по-старому нічого. Біля 20 замовлень я надіслав до книгарень “Книга — поштою” — і жодного набутку. Тобто, сподіватися марне. Тому сиджу коло французької мови, а однозаняття приїдається. Атмосфера надто безвіршна, на жаль.

Не знаю, чи до Тебе, чи до Марусі пішов мій лист без однієї сторінки (через неї я втратив чергове побачення, про що вже писав Тобі). Це чергове мало б бути десь тепер, бо початок побаченнєчислення — грудень-січень, коли мене сюди припровадили, а Ти намірялася приїхати.

Просив би надіслати адресу ПЕН-клубу. Чи зможе Іван Олексійович дістати мумію, коли в Тебе немає?

Як там Дмитро? Не знаю, які ваші думки, а мені здається — аби краще викінчував 10-річку. Тим більше, що він ще не знає, чого йому хочеться.

Дмитрику, це істотне — знати, чого саме. Не дивую, що Ти не орієнтуєшся. Отож, може, Твої нахили життєві чіткіше виявляться в 9-10 класі. Але в цьому разі (коли йти до 9-10 класу) треба працювати на повну силу, побільше читати, поповнювати запас життєвих вражень. Втім, вам там видніше, як бути. Хотів би тільки одного: щоб вибір був добре продуманий на сімейній раді, а не випадковий. Бо коли є змога, треба самому робити вибір, а не плисти за обставинами — куди понесе.

Від Світлани мені віддали тільки карточки книжкових замовлень поштою, а листа — не віддали.

Пишіть, чи вдалося Вам відпочити, де саме. Незле було б, Валю, кудись виїхати — бодай на тиждень-два — із Дмитром разом, аби він пізнавав світу. Як Твоє здоров'я, Вальочку? Як дедя?

Певне, буду закінчувати — щось не пишеться мені цього разу.

Додаю карточку — для Марусі.

Сердечне вітання — Вам, родичам, близьким друзям —

Ваш Василь

5.7.81 р.

197. ДО ДРУЖИНИ

10.08.1981

Дорога Вальочку,

Дістав Твого листа — № 3 і № 5. Листа № 4 не було (тобто skonфіскували — буцім підозріливий за змістом). Мав листа од Михасі — з віршами Цветаєвої (деякі мені невідомі, напевне, видання 1979 р. побагачує наш томик — виданий у Бібліотеці поета). Мав листа і од Дмитра Васильовича — з Поемою кінця, переписаною старанно.

Передусім: Дмитрику, мені сподобалось, що Ти захопився цим твором. Цікаво було б поговорити конкретно — чим саме. Твоя репліка “погано розбираюся в поезії” — приблизна і неточна. Цю думку передають інакше “мало що тямлю в поезії”, бо “розбираються”, лягаючи спати (переодягаються чи скидають одяг). Але головне, мені здається, не в тому, що в поезії треба тямити. Її треба чути, відчувати серцем, сприймати уважно — як украй складне явище, яке — скільки його не сприймай — обов'язково залишає ще щось нерозкрите. Я не дуже в захваті од цього твору (мені подобається її стиль, енергія письма — дуже пружний і м'язистий текст. Чому? Бо — розмір такий: короткі рядки й римовані. Отже, має бути дуже багато змісту). Смысл (зміст) поеми — двоє відважуються піти з життя. Драматичний зміст, тому й хапливий (захеканий) розмір. Двоє збираються — і чують, як то тяжко — відважитися. У цій ситуації — скраю прірви — все видається іншим, прощальним, усе підказує, радить ніби, натякає — треба це робити чи ні. Такий початок: стояв собі стовп (може, телеграфний) — нікому не вадив. Марині видався, як одкровення (судьба). Він (герой) має чим піти з життя (исправен?). У неї великі круглі очі, в які вона вбирає кожную дрібничку. І кожна дрібничка їй здається дуже великою і дуже значною (преувеличенно плавлен шляпы взлет — тобто, він надто спокійно, удавано спокійно, неприродньо спокійно накладав капелюх). Ось він: “в каждой реснице — вызов. Рот сведен” — він накручений до краю, хоче бути відважніший за самого себе — бо й справді: мужності йому треба на двох. І далі — та ж повільність, те ж вдивляння в кожную дрібничку, бо це — прощальне вдивляння: більше його не побачиш. І тому повертається гострота сприймання (то, что вчера — по поясу, вдруг — до звезд. Преувеличенно — то-есть, во весь рост).

Братство — тьмяніше, не все читач збагне (не тому, що надто складно, а тому, що автор приблизно висловлюється). І — цяточками золота — такі рядки, як “зноб — зной” (коротше сказати не можна). Але — помітимо це: дому — немає вже. Бо ж — вихід із дому в новий дім. Отож: “домом рушачимся — слово: дом” і “дом — это значит: из дому в ночь”. А суть “дома” — гора, наверху гори, в небі. Третя частина — роздум про кінець. Мені — найкраще — фінал: Озноб. Мы — мужественны будем? Це я в житті не раз повторював — як заклинання, ховаючи питальний тон поеми. Четверта — осуд того, що є туман життя, порох життя (коммерческими тайнами и бальным порошком). Так і йде тема — музично, як річка: де хоче — ширшають плеса теми, хоче — повернеться, хоче — звузиться в берегах. І знову — як дисонанс — акорд фіналу: серебряной зазубриной — в окне звезда мальтийская (може, це тема — з о. Мальта?). Мені подобається широта почуттів у Цветаєвої — як гірська річка. Ось як ненавидить міщанство: “тройными подбородками тряся, тельцы — телятину жуют”. П’ята частина — трохи словесна — що таке любов. Кращий, цветаєвський текст — “это все дары в костер и всегда задаром” (диви, як стисло мовлене, тому такий “неправильний” синтаксис: “правильно” треба було б сказати: “це все одно, як усі дарунки метнути в багаття, але користі від того не буде ніякої”; на такому довгому тексті кожне слово хиріє, слабне, знекровлюється, бо — мало змісту припадає на нього — ось так поезія відрізняється від прози: вона густа, тяжка, повнокровна, горбата (од натуги). Так само або й ще багатша фраза: “перстов барабанный бой растет (эшафот и площадь)”. Гарний перстов бой, гарно, що це сполучається зі стратою. Писати так — то верх майстерності (можливо, й геніально). Це вже кристалізоване мистецтво — як морська сіль на березі. Це — монтаж. Гарний монтаж. Коли найбільш вразливі штрихи складаються разом і творять диво (скажімо, “лоскут платка в кулаке, как рыба” — все визначає: яка буря в душі у них, тому так тріпочеться хустка). Шоста — дебати, спроба кінця, апогей його, хвиля затятої сміливості пустити кулю в лоба (прекрасне: в пепел и песню мертвого прячут в братствах бродячих) — і страх, жіноча слабкість, відступ. Сьома — трохи пустуватий текст розриву (убитое — любовь) — бо не стало однакової одваги (одному жити, другому — ні). Восьма цікава тільки подовженнями (мо-неты тень), темою кохання, як життя (життя — більше віршів мені, “ни единой вещи не читившей в сем вещественном мире дутым”; “прослушай — бок: ведь это куда вернее стихов”). Але ця близькість-спорідненість двох (у дружбі завжди заважає, що є два, а не один; отож, кожен, хто по-справжньому дружній, любить, хоче бути, стати не собою, а другим — ніби принести себе йому в дарунок, але це, на жаль, неможливо). І, чуючи втрату цього другого, Вона (поетеса, героїня, Цветаєва — хто хочеш) порівнює себе зі смертником. Єдність двох — єдність духа і плоті, в вищому смислі — єдність плоті, що, як дух, — просвітлена, і духу, що, як плоть, — матеріальний. Через це такі тяжкі втрати — як відторгнення свого тіла, як смерть (так смертники ждуть расстрела в четвертом часу утра). Але — згадую це мимохідь, щоб не відходити од теми — такі могутні люди як Цветаєва (люди виняткового духу) вміють жити в трагедії — гідно. Тобто: в біді не скавувати, в радості — не скавчати, підстрибуючи (Усмешкой дразня коридорный глаз — ведь шахматные же пешки! — и кто-то играет в нас. І далі читай — героїчне все). Така й 10 частина — спогад буднів (молочна), спогад молодості (тобі це нічого, певне, не скаже, бо Ти на свої роки, певне, ще не знаєш, що то — юність: “смешку — без причин, усмешке — без умысла, лицу без морщин”). А її думки про слово “расставание” — просто нецікаві. Одинадцята — усе те саме, але тема вичерпується, автор повторюється. Може, й цікавіше буде читати Тобі — по досвіді (коли пізнаєш, що таке — розлука — я це знаю!). Дванадцята — пречудове, може, найкраще місце поеми — після rischi: “За городом!” Життя — за. Тобто, не в горожі-городі (городити), а там, де не загорожено. Бо життя, пише вона, є нестерпне (такий її досвід, досвід не умов, а темпераменту, може: Марині все всюди не подобалося: коли б на землі був рай повсюдний, вона б нарікала, чому небо зверху, а не внизу, під землею — таку вже натуру мала). Отож, за Мариною, — жити це значить не жити.

Тобто, там, де живуть, жити неможливо. Отож, краще “на прокаженные острова, в ад! — всюду! — но не в жизнь“. Отож, і право на життя своє — но-гами топчу! Гетто избранничеств! Це сказано добре, влучно — таке кулею влітає в текст. І — “в сем христианнейшем из миров поэты — жидаы“. Тобто, вихрести, каліки, виродки, ненормальні, бо їм не хочеться спільного буття, спільної радості, спільного неба — їм треба своє, окреме, індивідуальне. Бо вони — як геологи, як розвідувачі життя — того, якого ще немає, якого, може, і не буде ніколи — бо вони віддані мрії — про най-найвищий ідеал. Така поема.

Думаєш, що я все в ній збагнув? Ні. Але то — не всюди моя вина (є вина й автора — часом тьмяно писала). І не біда, що тьмяно — писала. Головне — виявила велич прагнення, почуття, сили людського духу — такої сили скаженої, якої до неї в російській літературі не було (хіба у Маяковського-раннього, особливо “Тринадцятого апостола“ чи Пастернака). Ось останньому вона присвятила вірша (він є у виданні Цветаєвої 1979р.).

Рас-стояние: версты, мили...
нас рас-ставили, рас-садили,
чтобы тихо себя вели,
по двум разным концам земли.
Рас-стояние: версты, дали...
Нас расклеили, распяли,
в две руки развели, распяв,
и не знали, что это — сплав
вдохновения и сухожилий...
Не рассóрили — рассорíли,
расслоили... Стена да ров
расселили нас, как орлов-
заговорщиков: версты, дали...
Не расстроили — растеряли.
По трущобам земных широт
рассовали нас, как сирот.

(1925)

Вірш написано, коли Марина, здається, вже три роки як жила у Празі, випустивши страшну (!) збірку 1922 р. “Лебединый стан“, а Пастернак, залишившись, писав свої вірші, досить цікаві (дуже), але значно стриманіші. Через тисячі кілометрів вони розмовляли як боги, листувалися. Десь у цей час Пастернак написав був до Рільке, з яким він листувався, про те, що в Празі живе така гарна поетка. І Рільке присвятив їй (після знайомства) свою Елегію, яка так умовно і зветься — або одинадцятою, або Цветаєвською (у автора просто: До Марини). А Марина написала “Реквієм“ — коли помер Рільке.

Суть же головна Марини: що це революціонерка, як і належить бути справжньому поетові. І революціонерка не в політичному сенсі (це, здається, не є достеменною ознакою поета), а в ширшому — буттєвому сенсі.

Отож, ще рання, вона писала про свою “грішну“ (насправді ж — янгольську) натуру:

Заповедей не блюла, не ходила к причастью.
Видно, пока надо мной не пропоют литию,
буду грешить — как грешу — как грешила — со
страстью!

Господом данными мне чувствами — всеми пятью.
Други! Сообщники! Вы, чьи наущенья — жгучи!
Вы, сопреступники! Вы, нежные учителя!
Юноши, девы, деревья, созвездия, тучи —
Богу на Страшном суде вместе ответим, Земля!

Ось у цьому — суть її “революціонерства” — вона прагнула прожити життя цікаве, сліпуче, захватне, а не нудне, сіре, помірковане. Оце і було для неї — “щастя”. Щастя, від якого вона, зрештою, влізла в зашморга. Але — не в тому суть. Таке вже було її “щастя”, в яке вона вірила і якому вірною лишалася все життя.

“Пожирающий огонь — мой конь” — писала вона точно про свою Музу, тобто свою натуру поета. Або: “Пляшущим шагом прошла по Земле! — Неба дочь! С полным передником роз — ни ростка не наруша! Знаю — умру на заре! — Ястребиную ночь Бог не пошлет на мою лебединую душу!”

Дивися, як гарно: каже:

Когда обидой опилась
душа разгневанная,
когда семижды зареклась
сражаться с демонами —
не с теми, ливнями огней,
в бездну нисхлестнутыми:
с земными низостями дней,
с людскими косностями, —
Деревья! К вам иду! Спасись
от рева рыночного!
Вашиими вымахами ввысь
как сердце выдышано!
К вам! в живоплещущую ртуть
листвы — пусть рушащейся!
Впервые руки распахнуть!
Забросить рукописи!
Зеленых отсветов рои,
как в руки — пляшущие.
Простоволосые мои,
мои трепещущие!

О, це так гарно — про дерева, так по-дитинячи чисто, так по-юначи буремно. Завжди дякую Богові, що на землі є такі люди — такого ось пориву, такої чистоти надземної, такої крилатості. Якось так сталося, що мені, романтикові, з дитинства хотілося належати до цього ж племені — непришпилених циган, що таборяться місцями своєї волі, своєї радості. Це — доля, а не перевага, не претензія на щось. Доля, для якої так тісно — на землі, доля, якій — часто-густо — просто немає місця на землі. Тому люди виростають не за покликом долі, живуть не за її велінням, а — без неї (як вийде, як буде — тобто, буду такий, як усі, а решта — то химерики; потім же виявляється, що химерики якраз і були моїми питомими ознаками, у химериках — усе ім'я людини, її окресленість, її жива суть. Спільне — то мертве; живе — то індивідуальне). Доля — то велике слово. Але коли саме людина збагне, що таке доля? Одна — в пізнішому віці, коли змарнує свої літа і свою душу, друга — взагалі не впізнає. Може, Ти скажеш: а для чого це — бути вірним долі? І це питання буде найнедоречнішим. Бо доля не має мети (для чого росте дерево? для чого тече річка?), вона є, а існуючи вже має мету (не свою, а, сказати б, Господню — хто створив її, окреслив її). І в цій широкості долі, яка ширша (і незрівнянно!) за мету, — справжні розкоші життя. Хоч розкоші це — своєрідні: від них синці не сходять із голови, на яку сиплються горіхи і яблука і тяжкі грудки. Але доля не відгороджує нас від болю, вона не зважає на біль. Так і людина, справжня, — на біль не зважає.

Дмитрику, погортай антологію “Современная итальянская поэзия” — лежить на стелажі. Почитай вірші Унгаретті, Сабо, Монтале, Квазімодо — побачиш, що можна і не бути крикливим, як Цветаєва, і сказати не менше. То вже справді чоловічий дух і римське

вміння панувати над пристрастями. Чи не сподобаються їхні вірші Тобі? Коли сподобаються — напиши (мені то буде цікаво). Почитай із мамою разом — хай Ви обміняєтеся своїми досвідами і своїм розумінням. Я заочно візьму участь у ваших читаннях. А зараз я хочу із мамою поговорити: отож, Вальочку, я зробив заяву, аби на особисте побачення нам повернули дату — кінець грудня (13.12. я приїхав сюди) — чи початок січня (коли Ти намірялася сюди приїхати, вже взявши квиток). Пишу заздалегідь про це, аби Ти так само звернулася до адміністрації з такою заявою — чи зможеш Ти приїхати на побачення у кінці грудня — початок січня (певне, знову б із Дмитром на час канікул зимових), бо перенесення побачення аж на 10.4. було не з нашої причини. Щодо передплати, то прошу про одного — “Друг читача” (звідси — його не передплатиш), а решту я передплачу тут. Бо так найкраще — як мені підказує досвід. Мені нарешті віддали квитанції на 2 півріччя. Ось що я діставатиму до кінця року: Вопросы литературы, Вопросы истории, Вітчизна, За рубежом, Иностранная литература, Книжное обозрение, Литературная газета, Літературна Україна, Мировая экономика и международные отношения, Новые книги за рубежом по общественным наукам, Новая и новейшая история, Наука і суспільство, Новый мир, Общественные науки, Проблемы мира и социализма, Советская этнография, Советские архивы. Це те, на що маю квитанції. Ще йде “Всесвіт” (шостого, на жаль, не дістав, сьомий уже маю). “Літературного обозрения” нема, а Літературна Україна і Друг читача йдуть — від Тебе. Звичайно, бракує мені солідної лектури (книжок), але їх замовити через “Книгу — поштою” неможливо (жодної книги ще не маю, хоч замовляв коло 50 назв). Помалу вже читаю “Nouvelle de Moscou” — виявляється, французька мова пішла мені легше значно (втім, 7 місяців я регулярно вчу її). Коли допрацюю її до певного рівня, перейду до англійської — і то вже буде значно простіше.

Чомусь мені хочеться уявляти Тебе і Дмитра десь на Прип’яті. Дуже хочу, аби Ти відпочила краще (надто вже зморена була на побаченні), щоб частіше писала і — писала побільше (будь ласка ж!). Мені часом сняться сні — і все сяєво вод на ставкових плесах — ірпінської долини. І мерехтять далекі ліси і начуваються штори на вікнах — отак усе.

Передам трохи своїх вражень од читаних листів Пушкіна. Молодий, він хулігануватий і лається, навіть нецензурно — через те подаються купюри (лист до Мансурова від 27.10.[18]19 р.). У нього своя стилістика — одна російська (трохи занародня, бурхливої емоційності) і друга — французька — витримана в доброму тоні бомонду, багата інтонаціями і вироблена в розгалуженні думки. Цікаво це мені: на той час, звичайно, такої стильової довершеності, як у французів, у Росії не було. Отож, Пушкін був двомовний, дво-стильовий, дво-думний. Як переказати хитроплетиво офіційного стилю (потім подам такі приклади) російською? Неможливо. Отож, слова — яких ще немає — вигадуються, оформляються, продукуються на французький кшталт. І ще: відчутно поштовх до стильових і словесних означень (хіба не цікаво: отрасли (не теперішніе отроги) Кавказских гор). Ось він пише до брата із Кишинева, тобто із заслання (лист 249, 1820 р.): “Жалею, что ты не видел со мною вместе великолепную цепь этих гор; ледяные их вершины, которые издали, на ясной заре, кажутся странными облаками, разноцветными и недвижимыми”. Скажімо, з малярського погляду це не дуже окреслено, але — пушкінський “кістяк” є, оздобити фантазією своєю він зуміє — аби перетворити таке бачення на шедевр.

“Ермолов наполнил его (Кавказ) своим именем и благотворным гением. Дикие черкесы напуганы: древняя дерзость их исчезает. Дороги становятся час от часу безопаснее, многочисленные конвои — излишними. Должно надеяться, что эта завоеванная сторона, до сих пор не приносившая никакой существенной пользы России, скоро сблизит нас с персиянами безопасною торговлею, не будет нам преградою в будущих войнах — и, может быть, сбудется для нас химерический план Наполеона в рассуждении завоевания Индии. Видел я берега Кубани и сторожевые станицы — любовался нашими казаками. Вечно верхом; вечно готовы драться; в вечной предосторожности”.

Мені видаються примітними ці рядки — як то 20-річний юнак пускається в геополітичні пасажі, віддаючи при цьому належне генералові Кухаренкові. І далі — краса духу поета, що зве поезію “доброй, умной старушкой, к которой можно иногда зайти, чтоб забыть на минуту сплетни, газеты и хлопоты жизни, повеселиться ее милым болтанием и сказками; но влюбиться в нее — безрассудно“. Тобто, Крим, море, Кавказ — були для Пушкіна поезією життя, більшою за поезію слова. Останньою можна займатися на відстані од моря. І все це — і дивна геополітична пасія, і прочування себе-майбутнього в тайні обрисового світу (Погасло денное светило — елегія цього часу), і декабристське оточення в Кам’янці, при березі Тясмина, і молодецьке жуїрство-бонвіванство, і геніальні вірші, писані самотою творця-Бога, — то все Пушкін: чим складніший і суперечніший за натуру, тим багатший на творчі потенції. Так — то було життя поета і — життя для творчості. Ось скупі (але геть багаті для жандармського пізнішого аналізу!) враження од Кам’янки: “Время мое протекает между аристократическими обедами и демагогическими спорами. Общество наше, теперь рассеянное, было недавно разнообразная и веселая смесь умов оригинальных, людей известных в нашей России, любопытных для незнакомого наблюдателя. Женщин мало, много шампанского, много острых слов, много книг, немного стихов. Вы поверите легко, что, преданный мгновенью, мало заботился я о толках петербургских“.

Чи не цікавий пасаж? Чи не смішні всі дотягування його (пасажу) до свідчення аж-аж-революційності поета? Усе людське поет приймав, а сприймав — як поет. Тобто ширився простір думки — і нічого більше, жодних думок про закорінення в реальності. Зверну увагу і на такі інтонації (Разговор поэта с книготорговцем!) — пише до Греча 21.9.21: “Хотел было я прислать вам отрывок из моего Кавказского пленника, да лень переписывать; хотите ли вы у меня купить весь кусок поэмы? длиною в 800 стихов; стих шириною — 4 стопы; разрезано на 2 песни. Дешево отдам, чтоб товар не залежался“. Чи не гарно? Натхнення — до писання. Написане — річ, товар, що може “перележатися“. Цей момент — свідчення якоїсь особливості поета — такої, що визначила його шлях у подальші — не такі легкі, як на Пушкіна, роки (1825-37). Власне, я ніколи не знав феномену “перележання“, то, може, і незрозуміло мені, і, може, цікаво мені, тобто — незвично просто. Але залежність поета од книгопродавця — небезпечна таки, мабуть. Не знаю, як виходять у людей такі книги, як есе і повісті А.Камю, По кому подзвін — того мені не зрозуміти. Певне, мені, вихованому інакше і перебулому в інших умовах, притаманне “чистоплюйство“ (припускаю, навіть і зайве, може). Але бачити у віршах виріб ремесла — мені не з руки. Хіба що статті свої, переклади свої міг так поцінувати, але — не вірші. До них — зась книгопродавцем.

Роблю перерву з листами Пушкіна — хочу згадати, що сьогодні, 29 липня, мені показали акт, що другого листа од Ірини Корсунської сконфісковано, як і першого. Дістав листа од Богдана Ребрика, що виїхав (здається, у квітні) на заслання. Ось його адреса: 474230 Целиноградская обл., Кургальджинский район Кенбидаик Ребрику Богдану В. Будь ласка, напишіть йому, що його першого листа я дістав. Він же згадує про статтю — за Данила і мене. Жодного уявлення про неї я не маю, бо ніхто мені не писав, а газети не бачив.

Це саме стосується і Корсунської — напишіть їй, подякуйте за листи, яких я не читав, порадьте — або хай інакше якимось пише — щоб листа не назвали “підозріливим за змістом“, чи взагалі не пише — оскільки мені не віддають. І — подай мені її адресу.

Але — повертаюся до Пушкіна. Ось що Пушкін радить братові, що стоїть на порозі вибору життєвого шляху — мовляв, іди на військову службу. “Тебе придется иметь дело с людьми, которых ты еще не знаешь. С самого начала думай о них все самое плохое, что только можно вообразить: ты не слишком сильно ошибешься. Не суди о людях по собственному сердцу, которое, я уверен, благородно и отзывчиво и, сверх того, еще молодо; презирай их самым вежливым образом“. І дає такі приписи: “Будь холоден со всеми: фамильярность всегда вредит... Не проявляй услужливости и обуздывай сердечное

расположение, если оно будет тобой овладевать; люди этого не понимают и охотно принимают за угодливость, ибо всегда рады судить о других по себе. Никогда не принимай одолжений. Одолжение чаще всего — предательство (уточнюю за Пушкиним — бо цього листа написано французською мовою: йдеться не про “одолжение” в оригіналі, а про добродіяння — bienfait). Избегай покровительства, потому что это порабощает и унижает. Я хотел бы предостеречь тебя от обольщений дружбы, но у меня не хватает решимости ожесточить тебе душу в пору наиболее сладких иллюзий. Никогда не забывай умышленной обиды — будь немногословен или вовсе смолчи и никогда не отвечай оскорблением на оскорбление“. Інші поради (не роби боргів і т. д.) менш цікаві. Що мені подобається — кокетерії Пушкіна: мовляв, ці правила, він набув “ціною гіркого досвіду“! У скільки ж років? У 23! Навіть враховуючи, що тоді мужніли раніше, навряд чи самому поетові можна ставити в заслугу їх винайдення — пахне тут бонтоном старого Болконського — підфранцузений етичний кодекс 18 ст.!

Втім, мамо Валю і Дмитрику: подискутуйте, чи добрі це приписи. Чи немає в них кастово-аристократичного снобізму, чи підходять під теперішній кодекс честі, точніше: чи підійшов би він Тобі, сину? Десь перегодом Пушкін з'ясовує в листі до премудрого В.П.Горчакова (свого ліцейського друга, потім видатного дипломата Росії): в творі я “хотел изобразить это равнодушие к жизни и к ее наслаждениям, эту преждевременную старость души, которые сделались отличительными чертами молодежи 19 века“. А сам Пушкін? Гарячий, як барс, дуелянт і нервово-запальний, як сірник!

На маргінезі: Пушкін пише: “во время Олега герба русского не было, а двуглавый орел есть герб византийский и значит разделение Империи на Западную и Восточную — у нас же он ничего не значит“. Пушкін тут умовно (помилково) каже про русский герб за Олега, бо росіян тоді й не було. А свідчення, що двоголовий герб нічого не важить для Росії — цікаве (бо — чисте копіювання візантійщини і все на тому).

У листі до В'яземського від 6.2.23 р. поет досить в'їдливо пише про одвічну цензуру — гільйотину духу: “стыдно, что благороднейший класс народа, класс мыслящий, как бы то ни было, подвержен самовольной расправе трусливого дурака (тобто, цензури). Мы смеемся, а кажется лучше бы дельно приняться за Бируковых (прізвище тодішнього цензора); пора дать вес своему мнению и заставить правительство уважать нашим голосом — презрение к русским писателям нестерпимо“. Для Пушкіна 1823 р. це засміливо і він уточнює — з фігурою переляку: “дайте нам цензуру строгую — согласен, но не бессмысленную“. Трохи нижче — радить П.В'яземському: “Кому, как не тебе, взять на себя скучную, но полезную должность надзирателя наших писателей“. Отож, позиція поета — своєрідна: трохи фронди, трохи непослуху — не більше. Дисципліна цензури — обов'язкова. Ще цікаво: “твое предложение собратъся нам всем (тобто літераторам) и жаловаться на Бируковых (цензорів) может иметь худые последствия. На основании военного устава, если более двух офицеров в одно время подают рапорт, таковой поступок приемлется за бунт. Не знаю, подвержены ли писатели военному суду (через 10 років Микола Перший довів, що ще й як “подвержены“!), но общая жалоба с нашей стороны может навлечь на нас ужасные подозрения и причинить большие беспокойства... Соединиться тайно — но явно действовать в одиночку, кажется, вернее“. Цікаві обставини: коли до мети веде пряма дорога, то люди, виховані в тодішній атмосфері, ніколи її не оберуть, а шукатимуть сто інших — усі криві, горбаті, але не пряму, не ту, яку підказує глузд. Ось чому і люди виходять не прямі, а всі криві і всі горбаті — з такими непрямыми душами. Як же Пушкіним жити в таких умовах, як же їм уберегтися, щоб не вбрати камер-юнкерської лівреї? Рятує цинізм, гумор раба — гумор, що дозволяє буцімто дистанціювати своє рабство: “Я барахтаюсь в грязи молдаванской... а ты барахтайся в грязи отечественной и думай: Отечества и грязь сладка нам и приятна“ — так жартує 24-літній Сверчок. Жартує

і тоді, коли пише страшного листа, що викликав нове заслання — вже з Одеси до Михайлівського, під нагляд батька. Що ж там страшного? Пише, що атеїзм має рацію перед вірою в Бога, атеїзм — система “к несчастью более всего правдоподобная”. Які ж громи впали на цю грайливу голову (не фрондера, не революціонера, не декабриста — ні!). І батько згодився — стежити за сином, бути домашнім шпигуном, щоб і його часом не зіслали за такого сина-монстра, сина-виродка. І Пушкін наважується просити царя — аби зіслав його в фортецю: “Решился я для его спокойствия и своего собственного просить императорское величество, да соизволит меня перевести в одну из своих крепостей”. А царського фаворита, поета В.А.Жуковського, просить: “спаси меня хоть крепостью, хоть Соловецким монастырем”. Поет чує себе в стані “поза законом”. Отож, як бути його талантові? “Осталось одно — просить прямо на его имя (Ивана Ивановича — тобто царя Олександра І) — такому-то, в Зимнем дворце, что против Петропавловской крепости, не то взять тихонько трость и шляпу и поехать посмотреть на Константинополь. Святая Русь мне становится невтерпёж. *Ubi bene, ibi patria* (тобто, де добре, там і вітчизна). А мне *bene* там, где растёт трын-трава”. А людиною він був не твердою. Коли в Одесі його стали розпикати за 600 крб., які він дістає, не працюючи чиновником канцелярії, поет сльозливо симулює: “Вы, может быть, не знаете, что у меня аневризм. Вот уж 8 лет, как я ношу с собою смерть. Могу представить свидетельство какого угодно доктора. Ужели нельзя оставить меня в покое на остаток жизни, которая, верно, не продлится” (лист до Казначеева від 22.V.24 р.). Так у тваринному світі слабший, програючи двобій, підставляє слабіше місце — усе, мовляв, я здаюся. Тут демонструють німці. За Пушкіним, “девиз всякого русского есть чем хуже, тем лучше”. Чого ж тоді поет так дивується, що борці за свободу Греції — це “толпа трусливой сволочи, воров и бродяг”, у якої “ни малейшего понятия о военном деле, никакого представления о чести, никакого энтузиазма”. “Они все сносят, даже палочные удары с хладнокровием, достойным Фемистокла”. “Дело Греции, — пише поет, — вызывает во мне горячее сочувствие, именно поэтому-то я и негодую, видя, что на этих ничтожных людей возложена священная обязанность защищать свободу”. Чи варто дивуватися? І чи мав рацію Герцен, називаючи шукачів нової Росії лицарями, викутими з чистої сталі? Нація випростувалася, підводилася з чотирьох кісток, а коли її били — знову падала на чотири кості. В композиції набутих псевдо-свобод обов’язковий — як прямий хребет, так і ці чотири кості. Отож, маючи веселого листа од П.В’яземського, поет дивується: “Как мог он на Руси сохранить свою веселость?”

Не знаю, чи видавався в часи Пушкіна військовий статут, чи ні. Коли видавався, то, гадаю, один аналіз його міг би сказати про країну значно більше за десятки дисертацій, монографій на будь-які інші теми. Куди ж було тікати поетові од такого життя? В Біблію, за якою він так питає (Біблія для християнина то же, що історія для народу). А все це творить єдину згармонійовану систему — зі своїм кровообігом. Ховатися ніде — ти, Пушкіне, в цій системі — казарми, царя, шпигуна-батька, всетлумачної Біблії — трохи цинізму, трохи жуїрства, трохи покори — і життя йде далі — спокійнішим річищем, поки десь знову не зійдуться всі екстремі — і доведеться самому лізти на кулю (яка прекрасна смерть! Яке прекрасне розв’язання всіх проблем життєвих! Яка знахідка!). Бо виходу поет не бачить (власне, і конституційований він інакше — не до шукання виходу), бо його висока поезія, його висока чистота подуму (не буття!) — не про час, не про читача (“Ох уж эта мне республика словесности! За что казнят, за что венчают?” — пише в листі до Рилєєва від 25.1.25 р.), не про отечество (чорт возьми это отечество — пише він у листі до Н.Гнедича 23.2.25 р.). Поетові заходить на слизьке: царева милість — що Пушкін може бути вільним од цензури (який подарунок!) закінчилася — і в листі до Бенкендорфа (шефа жандармів) поет просить допомоги, тобто ублагати царя (лист од 17.8.28 р.). Як же бути йому з віршами, які всі запідозрюють у всіляких гріхах, — лише одному поетові зрозуміле просте, дитяче і чисте: “цель поэзии — поэзия, как говорит Дельвиг, если не украл этого. Думы Рылеева и

целят, а все невпопад“. Пушкін просить царя — виїхати за кордон на лікування — його не пускають (Олександр I дозволив лікуватися у Пскові, тобто в губернському центрі, за проживанням). Бо що — то був би жах: Пушкіна пустити за кордон! І в цій нудоті Михайлівського заслання поет резюмує, шукаючи рівноваги душевної: “Ободрение (тобто, опікунство сильних світу) может оперить только обыкновенные дарования“. Отож, нехай залишиться на його Великій Біді — й Великий шанс: а, може ж таки, я — геній?

Цікаво, між іншим: чи мав рацію поет, пишучи, що російська словесність “уступая другим в роскоши талантов, тем пред ними отличается, что не носит на себе печати рабского унижения“. Мовляв, ніяких меценатів, присвяти ясновельможним і т. д. С Державиним, пише Пушкін, умолкнул голос лести (досить, каже, безпардонної). О нашей лире можно сказать словами Мирабо: Ее молчание — общественное бедствие (*Se silence est une calamité publique*). І поет з'ясовує причину: “Иностранцы нам изумляются — они отдают нам полную справедливость — не понимая, как это сделалось. Причина ясна. У нас писатели взяты из высшего класса общества. Аристократическая гордость сливается у них с авторским самолюбием. Мы не хотим быть покровительствуемы равными. Вот чего подлец Воронцов не понимает (поет не може вибачити тому одеське цькування!). Он воображает, что русский поэт явится в его передней с посвящением или с одою, а тот является с требованием на уважение, как шестисотлетний дворянин — дьявольская разница!“. Суть — значна: коли загальнолюдської гордості бракувало, хай буде хоч становий гонор! А вже з нього розів'ється почуття людської гідності. З цього приводу цікаво зважити на те, що ж таке культура в російських умовах 19 століття. Це теж функція од народного рабства і нещадної експлуатації. Це теж (умовно дуже!) показчик станової заможності, це теж злитки золотого фонду, призбираного на тяжкому визискові народу. Але цей негативний бік культури (паразитизм її, сказати б) урівноважується, компенсується другим — провокативним: до повнокровного, незапланованого, позанаціленого життя; цей другий бік культури — репараційний, компенсаційний: вона рятує людину од загрузання в часі і в “злобі дня“. Вона береже людський дух — аби був неуярямлений у часі, аби — як і належить духові — витав, ширяв над.

Цього разу закінчу з листами Пушкіна — до наступного листа.

На додаток: Валю, прошу заздалегідь пристаратися мені: сітки дві й ножі до моєї електробритви Бердськ-2 (коли таке можна придбати — може, Дмитро подивиться чи ще хто). На побачення Ти можеш приїхати після 13 грудня зразу. Отже, вже 15 грудня, скажімо, можеш бути тут (чи 14 — на понеділок), давши заздалегідь на адміністрацію телеграму, чи можна приїздити (тобто чи немає карантину, про який, зрештою, я й сам повідомлю — в разі його оголошення дають змогу терміново телеграфувати). А ні — то приїзди на Новий рік чи Дмитрові канікули (аби не самій їхати). Думаю: до дня мого народження, га?

Сподіваюся, що Ти теж на Прип'яті — бодай на тиждень-два (чи знову прив'язує Тебе той садок?). У листі Маруся пише, що сподіваються Вас до себе. Думаю, що могли б навідатися до них — бодай на 2-3 дні. Ще раз повторюю за передплату: нічого не треба, крім Друга читача і, може, Архіву України (цього немає в каталозі). Решту я передплачу сам.

Ти мені снилася, люба. Але сумно-сумно — шкода було і гірко було — вві сні.

Побачив Івана-ювіляра¹ в газеті — якісь очі видалися мені незнайомі і ще жалібніший — дитячіший рот (дуже виразний у нього — виявляє, що ахіллесова п'ята у нього є — пошукайте добре тільки).

Не маю, звичайно, найбільшого і найповнішого Симоненка (!). Але прочитав із задоволенням (задоволення феномену, а не змісту!) статті Гончара і Олійника (останній “підправляє“ Гончара з погляду свого крісла). Цікаво було б дочекатися так потрібної статті про те, як запекло ненавидів Василь цих кололітературних молодиків, до яких він тільки й заходив по приїзді — аби висловити свою лють на них! Єдине, що мене здивувало в статті Олійника — визначення ним масштабу таланту і ступеня зрілості його (здається, справді

точніше, ніж мовилося в 60-х р., коли потрібен був зрілий майстер ось такого типу і коли зрілість роздавали, як взуття навиріст).

Валю, цікаво писала Михася про Богданку. Якщо прийде — переконайтеся точно, хто ж таки довший — Богданка чи Дмитро. Цікаво знати і Твою думку і Світлани.

Певне, закінчуватиму на цьому. Чекаю віршів Бодлера (із Квітів зла), чекаю віршів (пізніх) Рільке, чекаю німецькомовних поетів 20 століття — тих, передусім, яких мені тут не прочитати. Перепиши, Вальочку, не лінуйся. Прошу.

Мав фото — бабуся Рита з онукою на пречудовому фоні. Дякую.

Коли б надіслала ліки — то повідом. Зичу Вам здоров'я.

Про себе не пишу — більш-менш звично чуюся, а головне — не звертаю уваги, що там болить.

Додаю карточку до мами.

Сердечне вітаючи —

Василь

¹ Очевидно, йдеться про Івана Дзюбу, якому 1981 року виповнилось 50 літ.

198. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

14.09.1981

Дорогі мої — Вальочку, Дмитре!

Дістав майже одночасно Ваші листи — № 7 (Валин) і Дмитрів — по Прип'яті. Сподівався, звичайно, на більше, але вже як є (Твій, Валю, і № 6 був написаний поспіхом, а 5-го я не дістав (чи четвертого — того, де Ти, певне, переписувала Жигуліна). Зразу відповідаю: коли встигну, то додам доручення в цьому. А ні — то в наступному листі. Тим надто не клопочись, хоч я не думав, що все так затягнеться (доручення я написав був ще в Києві). Був лист і од Рити — післяприп'ятський теж. Дякую всім. Більше листів не було.

Останнім часом дістав через "Книгу — поштою" кілька книжок, із них найбільш цінні — німецько-російський словник і монографія Б.Рибакова "Язычество древних славян". Отож, чекаю на пізнього Рільке. Зрештою, я б і сюди попросив четверту дуїнську елегію Рільке (O Bäume Lebens! O wann winterlich?). Може, не так про переклад, а про наявність — хай буде, як молитва. Валю, всі мої прохання з листа за серпень (його післано 18.8.), будь ласка, виконай і, коли можеш, то й попередні мої прохання — бодай деякі.

Дмитрику, Ти пишеш, чи є в листі помилки. Є. Ти пишеш: Добрий день, дорогий тато. А треба — тату. Це клична форма, обов'язкова в грамотному письмі. Ти пишеш "невезло" (разом), пагано (через а), запнесься (треба —шся), Миколаєвича (треба —йо-). Не кажу, що вживаєш жара (спека!), приходитьсья (доводиться), переварювати в собі (хоча б уже яке перетравлювати, коли не знайшов кращого слова). Отточений треба з —нн-, бо це вже стала якість, майже без дії (точений нос, але отточенный). Пишеш: допомагаю мамі (треба — а). Пишеш: бо в школі це (треба — цього) учили (треба — вчили) робити. Я читаю менше, чим на Прип'яті (треба — ніж); думаєм на недільку (треба — тиждень) з'їздити. Скоріше за все поїдем — це зле. Треба: мабуть, мабуть-таки (бо Ти встановлюєш не швидкість поїздки, а точність подорожі). Ще: Валік не йде, радив би вживати дорослу форму — Валентин. Як гадаєш? Із комами в Тебе великої дружби нема: часом ставиш зайві.

Цікаво, як Ти сприйняв свою поразку на іспитах. Поразка — це не тільки біда. Це ще й благо, добро. Вся суть у тому, як сам поставишся до неї. З мого погляду: технікум та ще й такий — то не велике щастя. Але: освіченому треба бути. Освіта — це вид гігієни. Письмо з

помилками — то як невмиті руки чи зуби. Поразка мусить стимулювати на чергову перемогу — це логіка сильних (а Ти — мужчина!). У поразці попускають руки — лише слабкі. Освіта потрібна людині не для іспиту і вступу до технікуму, а для неї самої. Ти повинен бути освіченою людиною. Бо теперішня людина — тільки освічена. Людина — це обов'язок, а не титул (народився — і вже людина). Людина — твориться, самонароджується. Власне, хто Ти є покищо? Кавалок глини сирової, пластичної. Бери цей кавалок у обидві жмені і мни — доти, поки з нього не вийде щось тверде, окреслене, перем'яте. Уяви, що Бог, який творить людей, то Ти є сам. Ти є Бог. Отож, як Бог самого себе, мни свою глину в руках, поки не відчуєш під мозолями кремінь. Для цього в Тебе найкращий час — Творися ж! Дуже мені хотілося б поговорити з Тобою — про “Війну і мир” (нічого кращого, здається, я не читав у житті!). Може, поговоримо. Обов'язково напиши свої враження. Коли це Твоя книга — підкреслюй найцікавіші місця, коли ні — роби виписки найцікавішого. Я б із задоволенням перечитав сцену полону, де П'єр регоче: Как? Убить мою божественную душу?, як убивають купця перед очима Растопчина, і як біжить божевільний, вергаючи на графа містичні погрози (Царство Божье исполнится!), як Андрій лежить під високим небом Австерліца, відчуваючи себе на межі між людським і янгольським існуванням, як П'єр заспокоює Наташу, одурену Долоховим, як він же розмовляє з Андрієм і т. д. Напиши мені — то цікаво буде. Не знаю, як Ти, але я в Твоєму віці чув (відчував), що бачу більше, ніж бачать дорослі, що відчуваю в душі ціле море вражень, але передати було тяжко, бо слова були бідні — не такі барвисті, як відчуття. Та й було їх небагато.

Тепер за вірш Жигуліна, який Тобі сподобався. Це — слабкий вірш, бідний змістом (ото подія: нахабнуватий “бугор”, якого хоче провчити робітник за причепливість!). Чи варто з цього приводу город городити? Отож, це не вірш, а декламація на тему, що цукерка солодша за гарбуз. Чим тут захоплюватися? Думаю, Тобі сподобалася “доросла” сценка (як же: отточенный топор! Забурник!). Але це — не поезія (як я її розумію), симпатична лише “рішучо-бойова”, “справжня” сценка.

Але — продовжую писати про листи Пушкіна. Отож, досить близькі до Пушкіна декабристи опинилися в казематі — поет на волі. Він чує, що “і я міг би теж”, але відгонить од себе ці думи: надто вони невтішні. “Бунт и революция мне никогда не нравились, это правда, но я был в связи почти со всеми и в переписке со многими из заговорщиков. Все возмутительные рукописи ходили под моим именем” — пише він до В'яземського 10.7.26 р. Через місяць після арешту декабристів (це чи не перший листовний відгук поета на події 14 грудня) він пише Плетньову: “Верно, вы полагаете меня в Нерчинске (тобто на каторзі). Напрасно, я туда не намерен — но неизвестность о людях, с которыми находился в короткой связи, меня мучит. Надеюсь для них на милость царскую” і після цього продовжує про своє: він уже 6 років ув'язнений, то чи не злагідніє молодий цар до нього. Адже він, Пушкін, “никогда не проповедовал ни возмущений, ни революции — напротив”. Він прагне примиритися з урядом — “буде условия необходимы”. Але — таємно — жаліє за жертвами 14 грудня, мінячи (не дуже послідовно — така вже натура) тон на стриманий і обережний: “каков бы ни был мой образ мыслей, политический и религиозный, я храню его про самого себя и не намерен безумно противоречить общественному порядку и необходимости” (від 7.X.26). І це при тому, що в Михайлівському він чується, як у тюрмі, при тому, що “я, конечно, презираю отечество мое с головы до ног”, при тому, що дивується В'яземському, “который не на привязи”, як Пушкін-сам, — чому той не втікає геть за кордон: “как можешь ты оставаться в России? если царь даст мне свободу, то я месяца не останусь” (від 27.V.26 р.). Додам, що цар виявився не такий дурний: Пушкіна він не пустив за кордон, коли той, здобувши “свободу”, просив виїхати в Європу чи — з дипломатичною оказією — до Китаю (лист до Бенкендорфа від 7.1.30 р.). Хай сидить поет сидьма, хай привчається бути на короткій ув'язі, хай подолає свій гонор, свій гнів, свій протест і навчиться, підібгавши гордого хвоста, писати прошенія типу: “ныне с надеждой на великодушие Вашего

императорского величия, с истинным раскаянием и с твердым намерением не противуречить моими мнениями общественному порядку (в чем и готов обязаться подпискою и честным словом) решился я прибегнуть к Вашему имп[ераторскому] вел[ичес]ву со всеподданнейшей моею просьбою“ (лист до царя від 11.V.26 р.). Умови були такі, що змушували прегордого мавра гнутися, складатися в суглобах, як складаний метр. І він складався, маючи вже таку здатність — складатися. Тут рятував цинізм, уміння переводити трагедію існування в сардонічну інтермедію з блазнем на театральному коні. (“Жуковский говорит, что царь меня простит за трагедию — навряд, мой милый. Хотя она и в хорошем духе писана, да никак не мог упрятать всех моих ушей под колпак юродивого“ (від 7.11. 25 р.). Отож, наклавши на себе такий ковпак юродивого, поет пише — підписку, обіцяючи цареві свою безгрішність: “Я, нижеподписавшийся, обязуюсь впредь ни к каким тайным обществам, под каким бы они именем не существовали, не принадлежать; свидетельствую при сем, что я ни к какому тайному обществу таковому не принадлежал и не принадлежу и никогда не знал о них“ (від 11.V.26 р. — 10 класса (чиновник) Алек. Пушкин). За півроку післядекабристського погрому його навчили й канцелярської стилістики (перестрах — прекрасний учитель!). Колись Рилєєв закидав поетові, що той не розрізняє “ободрения и покровительства“, а Пушкін сердився, більше того — аргументував протилежне Рилєєвському і хизувався, що “аристократическая гордость сливается у них (= нас, русских писателей!) с авторским самолюбием“ (Бестужеву від кінця травня 25 р.). За рік поет перевчився; з аристократичним гонором складається, як складаний метр, у три погібелі перед катом, що заморозив щойно відтеплілу в війні 1812 р. Росію. Тиск посилюється — кожна душа вивіряється на рентгенограмі деспотизму: чого вона варта. І тут виявляється, що “лев“ Пушкін (один із трьох російських левів тодішніх — Чаадаєв і Орлов — решта) мав вади давні, тепер проявлені. Ось його самохарактеристики: “характер мой — неровный, ревнивый, подозрительный, резкий и слабый одновременно“ (лист до Зубкова від 1.12.26), закоханий у нього ідеалістці Є.Хитрово він заявляє: “Хотите, я буду совершенно откровенен? Может быть, я изыщен и благовоспитан в моих писаниях, но сердце мое совершенно вульгарно, и склонности у меня вполне мещанские“ (серпень, 28 р.). Їй же, Є.Хитрово, поет пише, незадоволений тим, що адресатка уявляє його чистоплюєм (“если бы вы менее поэтически судили обо мне самом“!): “я человек средней руки и ничего не имею против того, чтобы прибавлять жиру и быть счастливым“ (19-24.V.30). Прибавлять жиру! — в листі до Хитрово, яка зобов’язувала — своєю чистотою — до вище-вищої стилістики — то чогось варте. І чогось варта характеристика Пушкінові, зроблена помічником Бенкендорфа фон Фуком: “Присоединяю к моему посланию письмо пресловутого Пушкина. Эти строки его великолепно характеризуют во всем его легкомыслии, во всей беззаботной ветрености. К несчастью, это человек, не думающий ни о чем, но готовый на все. Лишь минутное настроение руководит им в его действиях“ (приблизно травень 1830 р.).

“Ветреность“ Пушкіна — відносна, набута здатність до самозгортання — аж до камер-юнкерської служби — відносна значно меншою мірою. Коли зчинився гвалт довкола богохульної “Гавриїлади“, написаної замолоду, Пушкін, пишучи до В’яземського, подає все як “преглупую шутку“: “До правительства дошла наконец “Гавриилада“, приписывают ее мне; донесли на меня, и я, вероятно, отвечу за чужие проказы, если кн. Дмитрий Горчаков не явится с того света отстаивать право на свою собственность“ (від 1.9.28 р.). Грішне лицемірство Пушкіна не допомагає, тоді поет змушений писати другу підписку, що надалі не писатиме богохульних творів — таку він дав петербурзькому обер-поліцмейстерові. Двоіснування — непереконливе: ні для влади, ні самому поетові. У листі до Бенкендорфа Пушкін скаржиться: “Несмотря на четыре года уравновешенного поведения, я не приобрел доверия власти. С горестью вижу, что малейшие мои поступки вызывают подозрения и недоброжелательство“. Генерал Бенкендорф стає єдиним заступником поета, його “добрим янголом“, єдиним урядовим адресатом, до якого Пушкін найчастіше звертається в скруті. Це

вже короткий повідок, вигідний одному і потрібний другому. І на цьому короткому повідку сторони доходять згоди. Цар звільнює поета від цензури (яка ж красна ласка: тепер поетові кожен твір свій треба надсилати Бенкендорфові на перегляд, аби почути думку “хазяїна” (так Пушкін називав царя). За публічне читання своїх творів — нагінка, за двозначні чи просто своєрідно витлумачені рядки — нагінка. Заслання поетове закінчується, але в який спосіб! Пушкін благає, аби зняли з нього режим заслання, а цар накладає на це резолюцію (28.8.26 р.): “Высочайше повелено Пушкина призвать сюда. Для сопровождения его командировать фельдгегеря. Пушкину позволяется ехать в своем экипаже свободно, под надзором фельдгегеря, не в виде арестанта”. Розмова була тепла (температуру її визначала для нащадків слабша сторона, тобто, Пушкін, а він не міг інакше й визначити, як тепла, гаряча і т. д.). Вона й увінчалася тим, що з грудня 1926 р. поет залишив своє Михайловське, яке йому так докучило, і переїздить до Москви (щоправда, без права більшого руху на власний — без дозволу властей — розсуд).

Почалося регулярне листування поета з Бенкендорфом — ніби головним редактором поета (шеф жандармів — головний визначальник вартості поетових творів!): “С чувством глубочайшей благодарности получил я письмо Вашего превосходительства, — пише поет до Олександра Христофоровича Бенкендорфа 3.1.27 р., — уведомляющее меня о все милостивейшем отзыве его величества касательно моей драматической поэмы. Согласен, что она более сбивается на исторический роман, нежели на трагедию“, — поштиво годиться поет на фельдфебельський царський естетичний суд. І байдуже, що дурнішої оцінки за царську годі було й вигадати. Ось вона: “Я считаю, что цель г.Пушкина была бы выполнена, если б с нужным очищением переделал комедию свою в историческую повесть или роман наподобие Вальтер Скотта“. Дарма Пушкін підстрибував од захоплення самим собою, закінчивши трагедію і вигукуючи “Ай да Пушкин, ай да сукин сын“ (бо чув, що створив трагедію, вищу своїх спромог: цар назвав її комедією, як називав нею, мабуть, і цілу Росію і все на світі). Отож: діставши суворе попередження Бенкендорфа про те, що немає права друкувати, ширити в рукописах або читати свої твори без попереднього перегляду них Миколою І, Пушкін здобув звільнення від заслання (точніше: михайлівське заслання перетворилося на московсько-петербурзьке), опинившись на короткому повідку автократичної сваволі. Поет самозадушується на цьому повідку. У Москві йому не пишеться — все нагадує про його духовне рабство. Треба було виїхати на короткий час до Нижегородської області, щоб пізнати воістину “детородную“, за словами поета, Болдинську осінь 1830 року; про це виверження вільного від московського ув’язнення духу Пушкін писав до Плетньова: “Скажу тебе (за тайну), что я в Болдине писал, как давно уже не писал. Вот что я привез сюда (тобто в Москву із Болдіно): 2 последние главы Онегина, 8 и 9, совсем готовые в печать. Повесть, писанную октавами (стихов 400) ... несколько драматических сцен или маленьких трагедий, именно: Скупой Рыцарь, Моцарт и Сальери, Пир во время чумы и Дон Жуан. Сверх того написал около 30 мелких стихотворений. Хорошо? Еще не все... Написал я прозою 5 повестей“ (лист від 9.12.30). І все це — за три місяці творчого подвижництва, яке заповнювало (і компенсувало гіркоту) московського неписання! Позви із владою закінчилися (“Каков государь? молодец! того и гляди, что наших каторжников простит“ (5.11.30). Ішла пора польського повстання, на яке поет відгукнувся ганебним віршем “О чем шумите вы, народные витии?“ Відгук на польські події є і в його листі до Є.Хитрово від 9.12.30 р.: “Известие о польском восстании меня совершенно потрясло. Итак наши исконные враги будут окончательно истреблены... Известны ли вам бичующие слова фельдмаршала, вашего батюшки? (йдеться про М.І.Голенищева-Кутузова). При его вступлении в Вильну поляки бросились к его ногам. Встаньте, сказал он им, помните, что вы русские. Мы можем только жалеть поляков. Мы слишком сильны для того, чтобы ненавидеть их, начинающаяся война будет войной до истребления — или по крайней мере должна быть таковой. Любовь к отечеству в душе поляка всегда была чувством безнадежно-

мрачним. Вспомните их поэта Мицкевича“. Цей Пушкін міг розтоптати свою найсвітлішу пам'ять про А.П.Керн (“Я помню чудное мгновенье... как гений чистой красоты”), назвавши її вавилонской блудницей; цей Пушкін інкорпорований у тих цинічних і просто хамських рядках, які подибуються в його листах, цьому Пушкінові краса життя, яка вабила поета, дісталася в холодній красуні Н.Гончаровій зі спадком потворної мідяної баби в образі Катерини II, яку мав її, Гончарової, калузький дід, намагаючись продати за 50 тис. крб. Поет поляризується. Він гіршає і мужніє. Усе менше в ньому молодечої чистоти, його прагнення до краси задовольняється манекеном, але вірші його стають мудріші. Добро, краса поетового серця кристалізуються, гублячи свої чари. Хай славиться мистецтво. Будь прокляте мистецтво — і те і друге звучить однаково справедливо а, може, і означає одне й те ж.

На жаль, не можу “промацати” подальшого листування поетового, бо на цьому том закінчується, а наступного нема. Можу сказати по пам'яті, що Пушкін на 1830 р. уже “відбувся” (состоялся — кажучи популярним словом теперішньої російської літератури), що вірші його стають усе кристалізованіші, а тому й незрозуміліші читачеві. Цей останній кричить, що поет деградував. Але — Пушкін “відбувся”: шестирічне заслання, погром декабризму доконали його духовно: волю свою, котру він мав і в Молдавії, і в Михайлівському, він втратив; точніше: згубивши внутрішню волю, він набув зовнішньої. А та зовнішня, може, була йому за непотріб.

Дістав № 8 “Нового мира”: “проковтнув” роман-есе, як сказано, “Разбилось лишь сердце мое“ Л.Гінзбурга, доброго перекладача з німецької (головно — поезія). Він переклав “Парціфалья” Ешенбаха (перше більш-менш повне видання російською мовою), поетів 30-річної війни, німецьких поетів від 10 до 20 століття і т. д. Він же — автор кількох публіцистичних книжок, людина цікавого мислення й темпераменту (дуже добре написав післямову видатний славіст із ФРН Ігор Костецький). По-перше, цікаво читати автора, бо текст іде на цікавому історико-літературному тлі, багато в чому для мене невідомому, що мислить автор у цікавому напрямі — про волю, тиск усіляких фашизмів, за яких доводиться жити чесним людям. Але найкращі сторінки — з епохи 30-річної війни. Ось вірш геніального And. Griffius'a:

Мы все еще в беде. Нам боль сердца буравит,
бесчинства пришлых орд, взъяренная картечь.

Ось його вірш “Заблудшие” (оце — Поезія!):

Вы бродите впотьмах, во власти заблужденья,
неверен каждый шаг, цель также неверна.
Во всем бессмыслица, а смысла ни зерна,
несбыточны мечты, нелепы убежденья.
И отрицания смешны, и утвержденья,
и даль, что светлою вам кажется, — черна,
и кровь, и пот, и труд, вина и не вина —
все ни к чему для тех, кто слеп со дня рожденья.
Вы заблуждаетесь во сне и наяву,
отчаявшись иль вдруг предавшись торжеству,
как друга за врага, приняв врага за друга,
скорбя и радуясь, в ночной и в ранний час.
Ужели только смерть прозреть заставит вас
и силой вытащит из дьявольского круга?!

Цікаво було б ознайомитися із віршами такого рівня в антології Л.Гінзбурга “Немецкая поэзия 17 века“, яку видавано 1976, а потім — 1977 року.

Або — його ж таки “Останній сонет“:

Познал огонь и меч, прошел сквозь страх и муку,
в отчаянье стонал над сотнями могил.

Утратил всех родных. Друзей похоронил.
Мне каждый час сулил с любимыми разлуку.
Я до конца познал страдания науку:
оболган, оскорблен и оклеветан был.
Так жгучий гнев мои стихи воспламенил,
мне режущая боль перо вложила в руку!
- Что ж, лайте! — я кричу обидчикам моим —
над пламенем свечей всегда витает дым,
и роза злобными окружена шипами,
и дуб был семенем, придавленным землей.
Однажды умерев, вы станете золой,
но вас переживет все поправное вами.

Було б, Валю, незле, якби Ти з німецьких антологій, які є, виписала вірші Гріффіуса і надіслала мені (хоча б 2-3)¹.

Доручення я написав — його мають надіслати Тобі офіційно. Може, вже й дістала.

Тиждень тому повідомили, що Твого чергового листа (певне, № 8) сконфіскували. Звичайно, при такому листуванні може бути обом гай-гай, як весело.

Зробив передплату на наступний рік. Більшість назв пренумерував на півроку, бо преса дуже подорожчала. Коли встигнеш, то передплати мені той паршивий Друг читача і Літературну Україну, бо в каталозі тутешньому їх немає.

У нас тут стало добре холодно — десь на межі 10° стоїть, а вночі, певне, й холодніше. Тим часом дочитую Рибаківа — і трохи вже докучило. Бо геть цікавої теми книжка на 600 сторінок нічого про міфологію слов'ян не каже (бо й не було, зрештою, такої — з виробленим пантеоном). А проте багато всіяких дрібничок у тексті є цікавих — і я на них із приємністю застановляюся. Буду на цьому закінчувати, бо вже і так 14 вересня, а ще ж скільки йтиме лист. Похвалюся, що французьку мову вже знаю на якомусь підгазетному рівні — коли далі так ітиме, то за якийсь рік уже знатиму її на можливому рівні. Тимчасом вивчаю напам'ять вірші Поля Верлена — вже знаю кілька. Не знаю, як то перекладалося б (ще побоююся те робити), але в оригіналі видається зовсім іншим, ніж те, що я маю — аромат перекладеного Верлена. Втім, може, я добираю інші вірші — в дусі Артюра Рембо чи Бодлера — ось такий Верлен мені більше до вподоби.

Пиши, як Ви там — що ж робитиме Дмитро, як Ти, як дедя. Трохи більше, ширше пиши про Київ — коли маєш і нехатні враження.

Отож — вітаю Вас, любі мої.

Зичу здоров'я —

Василь

14.9.81 р.

Просив би — надіслати карточку з мами, Марусі, Тані — коли такі є. Усе мені було б веселіше. Та й Дмитрову покращу хотілося б мати!

Усього — 13 сторінок.

¹ Це прохання В.С. виконала М.Коцюбинська, але невідомо, чи дійшов до нього її лист.

днями (чи не 25.9.) дістав Твого листа № 9. Отже, Твої листи конфіскують через один — май це на увазі: Твої відписки віддають (або — де крім віршів нема ні слова), а змістовніші — не пускають. Фактично це форма заборони на листування — я тлумачу саме так. Була телеграма од мами, що пляшечку з краплями (на очі, певне) вона післала. Ще не одержав такої і маю мізерні надії. Може вийти так, як із чаєм, який Ти надіслала в бандеролі: протримали місяць, а потім висипали в сміття. Побачення забрали 13.9. Отже, побачимось 14.9.1982 р. — і це в найкращому разі. Уже двічі забирали т. зв. ларьок — за те, що не виконую плану.

Листи Твої (№ 8 і раніший, де Ти згадувала (чи писала) про Колиму) — сконфіскували. Більше листів ні від кого не було (навіть з Донецька). Якось Ти мені снилася — подарувала кругленьке люстерко дамське. Було сумно — і в сні, і цілий день: сумний символ!

Тепер про вірші, що дістав. Чи “Дон Кіхота” Верлена переклав Лукаш? Коли Лукаш, то переклад не надто добрий — як на його спромоги великі. У Верлена це виглядає так: О дон-Кіхоте, старий паладине (тобто, вірний лицарю), гранде богеми, дарма з тебе глузує підла й безглузда юрба — твоя смерть була мученицька, твоє життя — поемою (віршем), і вітряки не мали рації, о мій королю. Завжди ступай, бережений своєю вірою, верхи на своєму рисакові (румакові — бо *coursier* — і бойовий кінь), якого я люблю. Ступай, піднесений злидню, що зігнувся, збираючи колосся по стерні (у Верлена тут лаконічний парадокс-алогізм: *glaneur sublime*) — забуття (поневажання) закону нині ще частіше, ніж було за твоїх давніх часів. Ура! ми ступаємо за тобою, святі поети, чії чола увінчані безумством і вербеною, веді нас на штурм високих фантазій; скоро, наперекір усім зрадам, попливе летюча стяга Поезії над сивими черепами безглузлого розуму (другий парадокс Верленів — *de l'inepte raison*). Отож, як на переклад: початок віддано незле, в другому трохи ріжуть вухо “мудраки” (хоч це, здається, звучить цілком в тоні “хуліганської” поетики Верлена), третій рядок прикорочений (нема згадки про мученицьку смерть, зате розкішно доповнено головнішу думку: життя як вірш!). А ось четвертий рядок — проблематичний: чому вітряки не мали рації? Може, йдеться про те, що бій з вітряками не був безумством? Правда, у Верлена саме це: *avoir tort* (не мали рації). Проте, мабуть, треба рахуватися з тутешнім сприйманням вітряків Сервантеса. Перша терцина засміливо зроблена (особливо — шаленість твереза), але враховуючи, що Верлен двічі дає парадоксальні сполучення — то це — в річищі поетики вірша. Друга — добре. А другий катрен — обтяжений “з вірою до правди напрямки”, 7,8 рядки не найкращі в перекладі (хоч і тяжкі в тексті). Не знаю, може, я згодом спробую перекласти цього сонета (деякі вірші Верлена теж дуже приваблюють — надто цікаві вони за стилем), але поки щось не лежить душа. По-старому займаюся французькою мовою, здається,

поступ відчувається постійно: час не минає марне. Подобається мені ця мова — її виняткова ясність і чіткість (що то галльський розум!), подобається її виробленість і шляхетність. У “Вопросах истории” (№ 8, 81) прочитав статтю про африканську політику Франції і надібав там характерні слова одного з французьких начальників, Р.Галле (хто він є — достеменно не знаю): “Для нас основополагающим фактором является то место, которое занимают в мире французский язык и французская культура. Это главный источник нашего влияния вообще, нашего политического и экономического влияния, и в силу этого сотрудничество в области образования и культуры служит незаменимым двигателем развития и будущего Франции”. Це надруковано в “L’аurore” у квітні 79 р. Звичайно, фразка з імперіялістичним душком, але цей душок — лише барва цікавої істини: шефство культурне, політичне, цивілізаційне Франція, мабуть, провадить не без користі для чорної Африки: не дарма вона має тут значні політичні успіхи.

Валю! Я ставив Тобі чимало питань у попередніх листах, але на жодного не дістав відповіді (можливо, нерегулярність одержань Твоєї кореспонденції — причина). Але я хотів

би щось довідатися про них. Хотів би мати адресу ПЕН-клубу — англійською. Май це на увазі.

Дістав листа од Марусі — померла тітка Зіня — та, що була 1978 р. на похованнях тата, але спізнилася. Царство їй небесне! — ось воно, люстерко!

Більше в періодиці не бачив нічого цікавішого, особливо — літературного порядку. Цікаво мені, чи є вартісний енциклопедичний довідник про Київ. Я не став його замовляти, бо скептично дивлюся на теперішні видавничі можливості. Чи передплатила Ти “Друг читача”? Коли ні — то не біда: користі од нього все одно небагато. Як там Дмитро? Який його теперішній статус? Певне, подався до 9 класу?

Напиши, бо нічого про те не знаю. Дивно мені — я надіслав два чи три листи головно писані для нього, а відповіді не маю. Чого я не розумію в житті — то це людської необов’язковості. Але — менше з тим.

Прочитав у “Літературній Україні” оповідання В.Шевчука (зветься, здається, “Сивий”¹). Воно трохи химерикувате, а ще більше — плитке. Небезпечна ж така стилістика: вона й душу може обмілити.

Як там Іван-ювіляр? Як там його книжка? Подивився в газеті його подобинку² — і багато чого мені подумалося на таку тему. Але цифра 50 — звучить як докір і — звинувачення. Покоління запливає в затон. Саме запливання добре передається по-французькому (як *errer*) — тобто як тріска на воді: чи то запливає, чи її запливають. Але — емоції такої теми надто однозначні, аби на ній довше застановлятися.

У нас тут осінь — під 10° тепла, часом холодніше. Дощило. На прогулянку не йду: і часу шкода, і антураж збрид. Та й погода — надто несонячна. Сьогодні була комісія ВТЕК, вона мені, мабуть, нічого не дасть, коли за невиконання роботи позбавляють цих 4 карб. А от офтальмолога не було, на жаль. Ріжуть очі — прописали мені тетрациклінове мастило — але полегші не чую. Потрібні окуляри, а за окулістом уже чекаю 10 місяців. Не знаю, чи спинитися на самоокулюванні — приблизно визначити ваду зору — і переслати Тобі дані? Звичайно, писатиму, але не знаю, з яким успіхом. Валю, коли буде час бандеролі, то надішли ліки (якщо такі дістанеш — очні краплі, може, мумійо абощо), із іншого просив би автоолівець із запасом стержнів, а решту — що зможеш. Ні тютюну, ні чаю не прошу. Май тільки на увазі, що чіплятимуться, дуже, отож, нічого “непаложенава” не надсилай.

Напиши, нарешті, що там коло Івана Добровусого.

Нещодавно “Літературная Газета” надрукувала прелюту статтю, де згадали і В’ячеслава. Він якось мені снівся химерно, цікаво, чи увійшов він у колію (сподіваюся, що так). Дістав номер “Общественных наук” і дуже шкодую, що передплатив цю нову Велику Порожнечу. Взагалі: переглядаючи книжкові новини, бачу, як то нерясно сіється на полицях книголюбів. Хіба от: Дос Пассос, дві-три путні інші книжки.

Мав листа од Рити, де переписувано гекзаметри Гусовського про вепра. Не знаю, що саме припало до вподоби: гекзаметри чи вепр чи Гусовський.

Повторюю, Валю, прохання: надішли мені адреси Chr. Bremer і PEN — хотів би якось написати і туди і туди.

Дивна штука: почав я читати — і дуже уважно — “Известия”, особливо ж усе стосовне Андрія Вайди і його родини. Так само — За рубежом і всілякі такі ревію. Із прози — особливо цікавої — читати нічого, на жаль. Правда, прочитав у “Новом мире” пару оповідань Б.Харчука — стилістика видалася пружнішою, ніж сподівався — почав читати повістину його у Вітчизні (№ 8). Здається, незлий прозаїк — як на український масштаб.

Дістав карточку од Марусі — як завжди, без новин ширших. Шкода, що Таня не обере собі профілю (навіть дивно: енергетичний профіль!). Я чогось думав, що її інституціоналізація відбудеться легше. Уже думаю, чи нема тут побічних мотивів невдач.

Буду на цьому закінчувати, додавши карточку для Дмитра і аркуш у Донецьк.

Хотів би дізнатися щось про своїх друзів по екзилу і київських. Черкни, коли знаєш, коли можеш.

Сердечне вітаючи —

Василь

Попереднього листа відправили 24 вересня — я його заадресував був на Донецьк.

P.S. Вальочку, дописую листа, бо мені повернули його — сказали, що два зразу (я написав сторінку до мами). Отож, у понеділок, 12.X. конфіскували ще одного Твого листа. Можливо, це лист, яким Ти відповідала на мого вересневого. Я вже й не знаю, як діждатися од Тебе живого словечка. Ситуація така, що просто забороняють листуватися! Радив би Тобі звернутися з того приводу до відповідних інстанцій — хоча б за роз'ясненням. Бо “умовности в тексті” можна знайти будь-де. Коли так буде далі, я перестану писати — хай ситуація заборони листування буде остаточною, викінченою, без лицемірних двозначностей. Передай у Донецьк, що написати до них не можу — хіба через місяць. Мав од мами телеграму, а ліків ще не мав. Шкода, коли пропадуть — хоч як тяжко було їх діставати. Висловлюю співчуття Михайлові — в його тяжкому горі — смерті матері (пам'ятаєш ту бабусю, що припізнилися на поховання тата?). Шкода, що і в Тетяни нічого не вийшло. Але я здивований її вибором. Думаю, що в Тані гуманітарні нахили — то могла б поїхати десь подалі — вступати. А ні — то є біологія (профіль — генетика, надзвичайно цікава наука). Таня здібна дівчина і могла б підготуватися старанно, аби не зазнати невдачі. Про мене хай у Донецьку не сушаться — все гаразд на бідні гаразди мої. Цілую всіх, обіймаю. Валю, ручка, якою я оце пишу, не дуже вдала. Коли б до бандеролі наступної могла б дістати кращих (може, імпортних, із великими кульками, аби надовго ставало писати), то надішли, будь ласка. Якщо нема в Києві, то, може, москвичі допомогли б. А ні — то ще хто. Мені трохи ходить про добрі ручки. За ліками не дуже дбай — для мене. Одне — що Ти не дуже “пробивна”, а друге — шкода, щоб це завдавало Тобі зайвого труду.

Будь же, кохана. Уклін знайомим, родичам. Як там Богданка з мамою? Щось нічого від них не чути.

Сердечне вітаючи —

Василь

16.X.81 р.

¹ Оповідання В.Шевчука “Сивий” опубліковано в “Літературній Україні” від 25.09.1981.

² В “Літературній Україні” від 28.07.1981 в рубриці “Вітаємо ювілярів” — замітка до 50-річчя Івана Дзюби і його фото.

200. ДО СИНА

Жовтень 1981

Дорогий Дмитре,

вітаю Тебе з Днем народження. Мої Тобі найсердечніші зичення. Щось давно не було від Тебе звістки — і я розбігаюся в думках — чому б то. Геть не знаю, що Ти поробляєш після своїх невдалих літніх спроб. Бачиш, як я нудно пишу? Це тому, що не маю листа від Тебе — і тому збиваюся зі стежки. Власне, мама пише так само, одне слово, з листів видно, що ви з мамою родичі. Хай Тобі весело буде в Твій день, хай новий рік буде для Тебе роком побільших успіхів, хай у новому році Ти почнеш плекати в собі чоловічу натуру — наполегливу і трудящу.

Обіймаю Тебе.

Зичу навчитися працювати.

Твій тато

Жовтень, 81 р.

201. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

Грудень 1981

Дорога Вальочку,
дорогий Дмитрику!

Дістав Ваші листи — Дмитрів із віршами італійців (дякую), Твій, Валю, — з віршем Жигуліна про Усть-Омчуг — дякую! Недавно “Иностранная литература” подала добірку італійського поета Маріо Луці (нар. 1914 р.) — гарні вірші з цікавим мисленням, хоч часом і дещо складним. Скажімо:

Но и в пустыне черные глазницы,
когда, живых и мертвых тормоша,
закат великим гневом загорится, —
вернется отлетевшая душа.
За пеленою слезною, на алом
от крови фоне, в кружеве волос,
ты будешь лишь страдальческим овалом,
ничем иным, лицом в потеках слез.

Або:

Я — ваши сдерживаемые слезы,
в которых отразился общий климат.
Я — временно: предчувствие угрозы
со временем другие формы примет.
Жить, видя солнце погруженным в омут
беспамятства, где горизонт расколот,
жить — это все, что нам еще осталось,
когда фаланги пальцев сводит холод.

Одне слово, цікавий поетичний текст. Як на мене, це краще за тихий малюнок Жигуліна, хоч вірш його і повернув мені тьмяні сумні видіння із тамтешнього пробування. Ось такими радощами, як оці рядки Маріо Луці, й живу. Не знаю, чи писав Тобі, що мені готують окуляри (0,8, відстань межи чоловічками 66 мм). Щодо бандеролі: поклади і ножі до електробритви і щіточки, якщо є. А ні — то почекаю до наступної. Бо час терпить: здається, я перебільшив загрозу, що бритва мені от-от зіпсується. Але прошу Тебе: надішли бандероль на 2-3 тижні пізніше, ніж звичайно. А то мені її одразу не видадуть (це кажу на випадок, коли всередині лежатиме щось таке, що скоро псується).

У тому ж номері журналу (Иностранная Литература, № 11, 81) є гарний роман каталонської письменниці Мерсе Рододеди, Площа Діамант — так чітко, просто — геть зредукованою стилістикою героїні — передано “сюжет” — кілька коротких імпресій нещасної Наталі. Візьми прочитай, Вальочку. Я ще чекаю на Кендзабуро Ое, роман його щойно почали друкувати — і він, певне, розляжеться на 4-5 номерів. Колись (років 10 тому) я читав його прекрасний роман “Футбол 1860”. Сподіюся, що й тепер він не ошукає мене.

Питаєш про мої прогулянки. Скажу — ходжу рідко, бо й ноги за годину стомлюються, та й часу шкода. То я зрідка — аби пам’ятати, як пахне морозне повітря — вибираюся. Сиджу читаю, більше коло французької мови, докучають газети — грабіжники часу. А живу

я вночі, коли сплю — і ще сняться вільні сні (часто увижається мені Іван Олексійович — і все тривожно), отоді, при багатті тих снів — уся моя радість. Дмитро теж сниться — але все малим, до 5-річним. Ну, а Ти, Вальочку, — завжди гарною і завжди ласкавою — ясочкою увижаєшся. Отак і відбуваються наші земні побачення.

Щодо Дмитра: мені цікаво, де той технікум є, як він туди добивається, що там вивчає і взагалі — як йому видається це школярство-студентство. Скажу, що несподіванка то для мене — ніяк не збагну, щоб у когось із Стусів щось виходило коло техніки (от хіба дід був “технік” — бондарював!). Звичайно, це, може, викличе в Дмитрові переорієнтацію особи: почуття особистої відповідальності, яке так не часто виявляється в учнів школи, тут може скоро прогресувати. Дай-но, Боже! А цікаво, Дмитрику, як Тобі англійська мова тепер? Чи не хотів би Ти вступити (додатково до занять) на курси іноземної мови? Чи, може, то забагато? Вік у Тебе “спортивний” — я маю на увазі не спорт, а здатність формуватися, здатність організму звикати до побільшених навантажень. Це властивість єдина в житті. Коли Ти зараз навчишся працювати, як кажуть, по-чорному, тоді з Тебе можуть бути люди. Бо більшість людей зупиняються на півдороги: приблизно виходить у них так, що, пройшовши 199 км шляху, їм ліньки пройти ще один, щоб сісти, скажімо, на поїзд. Ситуація видається смішна, але в житті так здебільшого і буває. Хіба що проходять не 199 км, а яких 20, 30, а решту їх волоком волочить життя — вони здирають лікті, що дається їм не легше. Цікаво мені знати і предмети, які Ти вивчаєш, і Твої враження од нового місця навчання.

Мені було цікаво читати, сину, Твої враження од повісті Ч.Айтматова. Але Тебе зіпсували в школі трохи: повість цікава не тим, про що Ти пишеш, (що, мовляв, автор хотів сказати), а тим, що сказав: що для вижиття часом потрібні великі жертви, украй великі жертви: щоб урятувати сина, гине батько, дідусь і т. д. Бо смерть сина — це смерть роду. А рід треба берегти, бо він важливіший за життя окремої людини (самій людині то не завжди зрозуміло є, а Природі — зрозуміло!). Я прочитав у журналі “Советская этнография” (1981, № 5) цікаву статтю Брука і Кабузана “Численность и расселение украинского этноса в 18-начале 20 века”. Самі цифри в ній. Скажімо: на середину 1980 р. в цілому світі було 44,5 млн. українців. Із них 2 млн. мешкає поза СРСР (гадаю, що більше), 6 млн. — поза межами УРСР. До революції 88% їх жило в Росії, а 12% — в Австро-Угорщині. Але це на 1917 рік. А раніше було інакше. У часи Хмельницького (середина 17 ст.) було нас, українців, усього яких 2,5-3,5 млн.

Але про це, на жаль, нам мало що відомо: щось схоже до теперішнього перепису тоді не існувало. Автори подають дані на 5 ревізію 1795 р. — тоді було 10,5 млн. Але подивимось, як число зростало:

1650 — 3,5 млн. 1858 — 16,017
1719 — 5 млн. 740 1900 — 26,2
1782 — 8 млн. 901 1917 — 35,154
1795 — 10,5 млн.
1815 — 11,42 млн.
1834 — 11,43
1850 — 14,745

За 100 років — з 1719 до 1815 зросло з 5,74 до 11,42, тобто вдвоє. Коли так, тоді на 1619 можна припустити 2,8 млн. То були часи Сагайдачного: це майже вдвоє менше, ніж тепер живе в одній Донецькій області. Далі: 1815 — 11,42, а 1917 — 35. За це століття — потроїлося. Чому? Адже були і епідемії, і війни, і лікарів не було. Можна припускати, що в попередніх даних були помилки (в ревізіях фіксували податки, а не людей). Якщо за століття населення подвоїться, тоді, може, виглядало так:

1917 — 35; 1817 — 18,5; 1717 — 9; 1616 — 4,5.

Це вправи з голими цифрами, вправи логічні. А історія живе не тільки логікою і не тільки нашою. Коли б вона йшла за нашою логікою, тоді б у 2017 р. мали б нове потроєння,

тобто: 35,154 (1917 р.) $\times 3 = 105,5$. Як тут бути, щоб пояснити вади історичних джерел? Найкраще — порівняти, як зростало населення в інших країнах — Англії, Франції, Іспанії, Німеччині. Коли там є великі відмінності по століттях (скажімо, 17, 18, 19), тоді спробувати дошукатися, чому такі відмінності. І все це врахувати, обчислюючи для Росії в цілому; для України.

Дмитрику, я все це подаю для того, щоб Ти вчився по-дорослому (інакше: по-науковому) мислити, щоб Ти помалу виростав із шкільного одягу. Бо в школі ми в цілому набуваємо знання, в інституті — набуваємо знання. А мислити починаємо пізніше, на жаль. Хоч мислити треба завжди. І нічого не брати на віру. Усе піддавати сумнівам — такого принципу дотримувався мудрий Леарис і того вчив своїх дітей. А піддавати сумнівам — це форма мислення, тобто, це вже мислення. Коли віра закінчується, треба думати: а чи може так бути? Чи може так бути, як у повісті Айтматова? Може. Дивно (ми до такого не звикли), але — може. А коли може, коли таке буває, то — чому? Над цим теж треба думати. Отже, синку, намагайся, щоб ніщо людське не було Тобі чуже — цікався життям, пізнавай його, аби завтра бути готовим — самотійно жити. Я вірю, що і тепер на є світі чимало таких питань, про які Ти вже думав сам, але ні я, ні мама про те не знаємо. Це природньо. Як і те, що про них Ти, може, ні з ким не ділишся. Але думати — треба. Тільки от: треба вміти, треба вчитися — мислити. Не тільки вчитися, але й — учитися мислити. Бувають і огріхи. І теж природньо. Скажімо, про те, що Тобі не потрібна англійська мова. Тут Ти не продумав. Я колись не надто сперечався з Тобою. Бо почув, що то Твій твердий забобон. Тільки обмізкуй і таку ситуацію: а що, коли з часом вона буде Тобі потрібна, а часу Ти не матимеш. І тобі стане до болю шкода, що в теперішні роки Ти так марнував той час — на телевізор, на читання спортивної хроніки. Тобто — на пусте. Але, може, Тобі ця пісня докучила? Тоді, як кажуть, змінимо платівку.

Надійшов XI номер “Вітчизни”. В ньому пустувата стаття про Симоненка. Кортить прочитати В.Шевчука і Г.Тютюнника. А ще чекаю на № 11 “Всесвіту”, бо там є добрий шмат із “Магабгарати” (Бгагавадгіта), за ним я давніше полюю (колись, \approx в 1975-6 рр. її переклали в Середній Азії, але того видання я не замовив, на жаль).

Валю, Ти нічого не написала, як Ви святкували роковини Дмитрові. Певне, написала, а листа того сконфіскували? Ще раз Тебе прошу — подякуй Богданові Ребрикові за два листи, що я дістав од нього. Будь ласка, дуже Тебе прошу, аби я не обкрадав свого ліміту скромного на відповідь йому.

Ну, от, кохана: чи маю я право вітати Тебе з нашим родинним ювілеєм? Коли можу — то вітаю, ясочко. Вітаю з тугою в очах і цілуючи крайку Твоєї сукні — так, як подумки (на жаль, подумки лише!) робив те, повертаючись із матроського селища. Ти пишеш про Зоряна (він — од зорі зветься, а не од Сар’яна!) — я знаю, що він уже в Середній Азії. Знаю, що мама його, Любомира, так само слабує тяжко, як і Іван Добровусий. На теперішніх віражах найбільш делікатні — не витримують. Що складніша, універсальніша машина — то легше виходить з ладу. Чавунні вироби — витримують усе. Хоч у житті й терпіти їм доводиться не найбільше.

І ще: бажаю Вам, рідні мої, любі мої, добрих новорічних свят, доброго Різдва — тихої теплої свічки при святій вечері — я Вас згадуватиму, коли Ви надвечір зберетеся при куті.

Кохана моя Вальочку, Бодлера я хочу мати французькі тексти віршів — поки надішли бодай 2-3. У нас Бодлер є: німецько-французьке видання “Fleurs du mal”, тобто Квітів зла. Добре було б, щоб були кращі вірші з цієї книги. Коли сама не вчитаєш — то попроси філологічних консультацій.

Мої найкращі зичення родичам, друзям — особливо Богданці з родиною. Давно вже ніц не знаю про Михасю — жодного листа і від неї нема. Чи все гаразд коло неї? Додаю карточку для мами.

Цілую Вас, любі мої.

Сердечне —

Василь

7.12.81 р.

P.S. Валю, ще раз про бритву: якщо купила щіточки (я маю на увазі головки з сіткою), а не купила ножів (це ті гачкуваті кружки, що бігають під сітками) — то надішли тільки їх. Власне, це не так актуально. І коли б навіть забула вкласти — то теж не біда. Одне слово, будь-який варіант піде. Тільки не надсилай чаю (бо викинуть тут). Можеш укласти, крім автоолівця (чи — цангового), ще й авторучку дешеву — копійок на 70 чи 1-50, з піпеткою — аби добре писала. Бо ця химерує — якою пишу: чомусь застигає часто чорнило в ній. Але і з цим надто не клопочись. Було б добре, щоб Ти сфотографувалася разом із Дмитром — і надіслала мені видівку — так з 9x12 розміром, аби втішався Вами.

Щодо Дмитра: може, я трохи перебільшував із його вадами. Просто мені хотілося б, щоб він був працюватіший і наполегливіший. Але сподіваюся, що тепер, на новому навчанні, в нього є менше часу на той поганий телевізор, який завдає людям стільки шкоди, і спортивні таблиці. Одне слово: будемо всі втрьох дбати про те, щоб кожен із нас ставав кращий кожного дня, кожного року.

Часто згадую Світлану, уявляю її на новому місці роботи, вірю, що вона береже свою оптимістичну конституцію — і вона витримає і такі випробування. А що, до речі, Рая? * Коло Юрка через дорогу?

Закінчую. Хочу, щоб у Вас була добра ялинка, і щоб вона горіла лампочками, і щоб була добре прибраною, і щоб Дід-Мороз був щедрим для Вашої господи, і щоб були добрі гості у Вас — і щоб звучала добра музика — якого Генделя (недавно слухав його 12 і 14 сюїти прекрасні) — і щоб земля тихо-тихо пливла в безвісті, не порушуючи Вашої доброї бесіди. Цьомаю, люба моя.

Обіймаю Тебе, сину. Кланяюсь деді, Шурі з родиною. Будьте мені.

Писав уже, що Ритою переписану поему дістав цілком? Дякую їй і вітаю.

Ще раз — сердечне

Василь

Прочитайте з Дмитром повість Г.Тютюнника в ч.11 “Вітчизни” (№ 11, 1981).

1982

202. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

26.01.1982

Дорогі мої Вальочку, Дмитрику,

дістав 19 січня два листи Валині (№ 14, 15) і Дмитрів. Дякую — хоч і з запізненням, але вітання Ваше прийшло, бо я вже трохи непокоївся — Тобою, Валю, особливо, знаючи Твоє здоров'я. Мав ще телеграму од Олени ** зі Львова, Олі Стокотельної та листа від її сестри. Не дістав листів Рити, Михасі, Ірини Корсунської — сконфіскували, як і мій листопадовий (натомість я відписав у Донецьк — якраз мав вітання од Марусі). Була ще дуже тепла телеграма од Мальви Ланди із Джуди, телеграма од Шури з Валентином — усім красно дякую.

Маю окуляри — ось уже два місяці. Одразу — 0,8, хоч мені б краще були 0,5, але вже які є. Очі помалу звикли, правда, світло дуже погане, то надвечір дуже ріже очі. Уявляєте мене в окулярах? Уявіть.

* Руденко

** Антонів

Дістав трохи книжок — підручники з англійської, французької, навіть підручник італійської. Замість віршів буду вчити мови. Якись успіхи є. Nouvelle de Moscou читаю вже більш-менш. Доводиться зазирати постійно і в німецькі словники — аби утримати знання, які вже маю. Помалу починаю систематичне вивчення англійської, користуючись цілком доброю нагодою, яку тут маю. Лежить у мене “По кому подзвін” Гемінгуей — але чекає на кращі часи, коли “підросту” до нього.

Листа Світлани я мав, дякую. Не перечу, що вона має повну рацію, а не я. Причини розбіжності — частково ті, про які писала Світлана, частково — мої установки. До перекладу не брався, бо вірші, які я не зміг вивезти з Києва сюди, стоять у пам’ятку, відбиваючи бажання — мережити. Одне слово — є ціла купа причин, що вірші не йдуть. Вірші Пастернака, що Ти, Валю, вислала — я не в захваті од них. Один добре знаю здавна (Не трогать — свежеевыкрашен), другий — майже невідомий, але химеруватий, переускладнений — не змістом, може, а формою виразу. Я від того не в захваті. Так часом і Цветаєва дратує, коли мудрує з формою (кокетерії починаються її — вона хотіла дивувати “по-жіночому” і в віршах). А як вірш Ленардо Сінісгаллі? Він, сину, не в моєму дусі. Правда, я ставлюся до нього з іншою міркою, ніж Ти (Ти шукаєш життєвої подобизни, а я — замкнутого естетичного кола).

Писав уже Вам, що досить сподобався свіжістю своєю прозовий текст Григора Тютюнника у Вітчизні (здається, 10 чи 11 номер)¹. У нас були з ним рідкісні, завжди випадкові, але приязні зустрічі. Пригадую — він казав колись, що після нас заговорять наші рукописи з індивідуального бюрка. Ось його і заговорили. І знову те ж враження: він — чистий варіант Шукшина Василя — і не бідніший, ні.

Ще прочитав нову повість Маркеса “Історія одного вбивства” — прегарне письмо, але теми, звичайно, не дуже багато в творі, хоч є прагнення до притчовості, побагачення, сказати б, надурняк (створити широке коло символічного надзмісту — коли самого змісту мало: щоб метал прози дзвенів, як мідь, посилаючи обертони свого гуку). Майже примітивне письмо в “Блокаді” Адамовича і Граніна — складний, звичайно, жанр (не так легко впоратися з ним). Але “майстерності” забракло авторам — вийшло абищо.

Усе цікавіше мені займатися мовами. Ось дістав історію німецької мови — і чимало для себе з того вичитав. Про те, як готи східні (остготи) пішли з берегів Балтики на південь, до берега Чорного і Азовського морів (це було в 2 ст. н.е.) і так стали ширитися до Балкан, Італії — під шквалом гуннського загарбницького потоку; як вестготи дійшли до півдня Франції й Іспанії, сягнувши Північної Африки. Про те, що єпископ Вульфіль переклав готам Біблію (Codex argenteus) — це в 4 ст., але готів не стало; сама Біблія лишилася по них.

Про те, що західно-германські племена (вони стали основою для витворення багатьох мов — англійської, фризької, німецької, нідерландської) так складно перетоплювалися в єдиному казані: там були і свєви, що в 100 р. н.е. жили на Ельбі, і франки, і сакси, і тюрингці, і баварці.

Про те, що в 100 р. н. е. були північні германці — скандинави (шведи, данці, норвеги); на схід від Одера на березі Балтики і Нижньої Вісли — готи, бургунди і вандалі — це східні германці, що вимерли. А між Ельбою і Рейном — західні германці (батави, бруктери, камави, катти, рейн-везерські германці), що звалися іствеони.

Цікаво, що всі ці три мови — англійська, французька, німецька варилися в одному казані, вийшло різне питво, але в основі багато спільного лишилося.

Так, частина саксів, англи, юти, фрізи в 5-6 ст. завоювали Британію (яка з 410 р. була римською провінцією), змішалися з кельтським населенням бритів і утворили англо-саксів.

Із західногерманських племен — франків, алеманів, тюрингців, баварців, саксів утворилися німці.

Нідерландці — трохи іншу мали суміш (низинні франки, сакси, фрізи). Про французів автор пише, що в 5 ст. франки на чолі з Хлодвігом підкорили ринуарців, завоювали Галлію і

486 р. заснували Францію (це стара територія франків і галів). Цікава доба Карла Великого (742-814), французького короля, що завоював Лангобардію в Італії, приєднав частину Іспанії, розбив аварів на території теперішньої Угорщини і заснував Паннонське Маркграфство.

В державі франків витворювалися французька і німецька мови. Старофранцузька мова — це мова ліворейнських франків, що розчинилася в мові носіїв галло-романської культури. Східні франки й інші германські племена створили старонімецький діалект.

Імперія Карла Великого розпалася межі його синами (угода Вердунська, 834 року) — Карл Лисий посів Францію, Людвіг Німецький — Німеччину, а Лотар — Італію і область між Рейном, Шельдою і Роною — Лотарингія зветься досі шмат цієї території коло Страсбурга.

Тевтонія — це назва Східно-Франкського рейху. Звідси: *teudisca lingua*, тобто *deutsch*, *teutsch* (італійська назва німців — *тедеско*). Усе це — *Teutonia*. Коли б я був у Києві, я б переглянув Тацита: записки Юлія Цезаря, перегорнув би *УРЕ* — про ті часи; з'єднав би історію з мовою — і шукав би ясности, якої мені й інститут не дав — при його сесійних галопях. Напрочуд дивно, які схожі ці мови, як часто слова з української, російської мов повторюють мову французів чи німців. *Die Sonne* — *le soleil* — *sun* — сонце. Латинське — *sol*, *solis*. І звідси, з цього кореня — все радісне, світле, врочисте походить і *solacium* — втіха, відрада; *solennel* — врочистий. Ось так, Дмитре, коли б Ти, збавляючи на дорогу щодня до 4-х годин у транспорті, брав словника якогось і досліджував слова — Ти б вивчив би за рік мову яку-небудь (бодай і ту ж англійську). А щоб було цікавіше — зазираєш у латинського словника — чи знайдеш це слово там, а ні — то в італійський, німецький, іспанський, французький.

Знаєш, коли б Ти вивчив бодай одну мову — решта пішла б Тобі значно простіше. А скільки це дає для розуміння своєї мови — особливо всіляких тьмяних слів, зміст яких незбагнений часто. Тільки через німецьку чи французьку я не раз і не два пізнаю точніше свої слова. Скажімо: мені болить голова (а не “в мене” — як “треба”). Це вираз точніший, повторюється в романських мовах. А наша народна форма, чомусь загнана в діалект, — тільки віддає цю тотожність. Глечик на молоко (а не: для молока) — так само, *une tasse de thé* і *une tasse à thé* — це французькою чашка чаю і чашка на чай (чайна філіжанка). Скажімо, наш звук *дж* (бджола) — свідчення, що це *дж* від італійського звуку. Коли б наші мовознавці були більш уважні до слова, мови, до самих себе, вони б видали багатющий словник діалектизмів, які б могли багато прояснити нашої історії, наших зв'язків з іншими народами. Коли б я був мовознавцем, я б видав словника, вказавши вік кожного слова (скажімо: *конвергенція* — слово, вперше вжите в 1047, приміром, році). Яка це була б розкіш! Недавно на сторінках “Литературной газеты” була дискусія про російський сленг — такий багатий і такий виразний. А словника сленгу — нема, хоч йому світить довге життя (бо весь сленг — дуже пружний, виразний, лаконічний, образний, емоційно багатий). Навіть такі форми минулого часу, як: він, бувало, каже мені — здається, мовознавцями нашими не досліджуються, хоч тяжко сказати, що могло б замінити цю форму: настільки вона містка, стисла, точна.

Але буде про це, бо, може, то Вам не дуже цікаво читати, як мені писати.

Дмитрику, Ти пишеш про Лесю Українку, про її “Лісову пісню”. Про все це я міг би багато провадити. І про те, що Леся почала писати, коли наша література була вкрай бідна, як і мова. Тому вона вчила іноземні мови, щоб побагатити і свою, але вірші писати їй було тяжко — своєю мовою, дуже пересолодженою суфіксами (вечір тихесенький, місяць яснесенький), мовою, що не знала іншого, крім замкненого циклу сільської праці й сільської радості. Але все ж таки вона багато зробила, щоб вирватися із цього кола — світу в малому вікні. Вона кликала на ширші простори. Кликala, передусім. Тому її вірші здебільша кличні, їй не ходило про саму себе. На свій час вона була для України могутньою поеткою. А

сьогодні читати її не дуже втішно. Бо ми вже розпанькані на могутніших, зріліших віршах Лорки чи Цветаєвої чи Еліота. Франко це чув, як і Леся. І замолоду писав прегарні вірші (“Смерть Каїна” — здається, так зветься його поема, написана десь до 30 років життя, одна із наймогутніших у нього і видатна й по сьогодні). Леся почула, що її вірші не дають їй змоги висловитися до кінця — і почала свої прегарні драми. Із віршів Лесі я люблю, може, 5-6, найбільше — десяток. Решта мене не зачіпає. А драми її я люблю. “Лісова пісня” — не найкраща, звичайно. Вона тільки найніжніша, найтонша, але — не найглибша. Те, що вчать у школі її, а не іншу драму — нічого не важить. Ось прочитай “У пущі”, “Руфін і Прісцилла” — вони тобі сподобаються більше (може, на Твій вік — і ні, але пам’ятаю по собі: Лісову пісню я обожнював у школі, а решту драм — вже в інституті). А смисл “Лісової пісні” — такий, як Ти і пишеш. Є така приказка: краще синиця в жмені, аніж журавель у небі. На жаль, є. Мені такі приказки вкрай не подобаються: журавель у небі — прегарний. Є ще така приказка: дурний думкою багатіє. Вкрай гидка приказка. Такі дурні, що багатіють думкою, — літають перші в космос, пускаються з Магелланом довкола світу, йдуть на багаття з Джордано Бруно. Отож: Мавка — для дурних, Килина — для “розумних”. Бо Мавка — це мрія, це коротке сонце в сірому житті, Мавка — це свято, великдень душі. А Килина — це сірі будні, це сало з часником, це повна макітра вареників і жодної зірки над головою. “Життя” любить килин, а мавок убиває. Бо Мавка за день проживе більше, як Килина за 100 років. Бо Мавка — це обрій, світанок, а Килина — як пшоно, висипане курам під ноги. Життя більшості людей — це одна опасиста Килина (пудів на 7 вагою), а Мавка їм ненависна, бо все зове до чогось непевного, нездійсненого, завжди ошукає, залишить у дурнях. А дурнями не бояться бути лише мудрі. Дурні ж хочуть бути мудрими — тому тримаються за Килину, як чорт за грішного душу. Одне слово, драма-феєрія Лесі — це драма людського життя: трагедія журавля в небі і гопак свиней на оборі. Коли ваша вчителька каже, що твори важать тільки ті, що дають серцю й розуму — то вона добра вчителька, вона розуміє літературу і добре відчуває її. Я не знаю, чи Ти мене зрозумієш: уся література — це оповідь про трагедію. Трагедію життя, яку література вчить не відчувати як трагедію. Ось у “Всесвіті” (читай цей журнал) надруковано вірші Назима Хікмета (80 років, як він народився і, здається, 15 — як помер). Він не був трагічним поетом, хоч 15 років перебув без волі. Він знав, що таке життя, як у нього, — тільки й заслуговує на життя. Прочитайте ці вірші. Там є досить гарні. Ще Ти читаєш Мопассана? Боюся, що Ти в ньому знаходиш не те, що є в ньому кращого. Це великий майстер, але чи стежиш Ти за його майстерністю? Мабуть, ні, бо не вмієш ще того помітити. Ось я прочитав Маркеса “Хроніка одного вбивства” — фінал його винятково описаний художньо. Оце — майстер. Шкода, що я не можу Тобі показати конкретно, в чому велич Мопассана (треба читати разом і аналізувати — кожне слово, кожен жест, кожную ситуацію і т. д.). Прочитай у “Вітчизні” повість Григора Тютюнника (№ 11, 10 — 81) — якраз на Твій вік, тобі має сподобатися вона: геть жваво написане.

Валю, Ти не знайшла французького Бодлера, бо його нема. Є німецький. Але в тексті всюди є й французькі оригінали. Зветься видання, напевне, *Blumen des Bösens*, а нижче, на титулі ж, здається, *Fleurs du mal*, тобто, і по-французькому. Коли б знайшла — то помалу переписуй — можна паралельно французькою і німецькою мовою. А як не знайдеш — тоді з німецькомовної двотомової антології (вона, здається, в двох примірниках є — то можеш кому путньому подарувати один дублікат).

Певне, буду на цьому закінчувати. Бандеролі Твоїї ще немає — про її долю, певне, напишу в лютому. Ось і вже.

Уклін родичам. Напиши в Донецьк. Повідом, що коло мене все гаразд.

Будьте, любі мої.

Тримайтеся, намагайтеся кожного дня ставати ще кращими, аніж досі — аби час нас не брав, аби ми були йому невідвладні. Хіба ж то так забагато?

Сердечне — Ваш

Василь
26 січня 1982 р.

¹ Повість “День мій суботній”. — Вітчизна. — 1981. — № 11.

203. ДО РІДНИХ

14.02.1982

[Початку листа бракує.]

Дякую за листи, за турботу, за теплу дружню “незабудь”. Деякі люди перебільшують складнощі мого тутешнього існування: повторюю, я живу, як студент. Кожен день минає так, щоб була од нього користь, щоб я щось пізнавав, про щось думав, чимось побагачував свою душу. Таке відчуття, вкрай потрібне в моїх умовах, дає праця. Ось для того я й працюю, збавляючи очі. Валю, можна спробувати ще такий варіант: коли буде час наступної бандеролі, вклади туди футляр для окулярів. І, може, замов окуляри не на +1, як у мене зараз, а на +0,5 (мені здається, вони мені підійдуть). Можливо, навіть, така бандероль окрема і пройшла б. Віддаль межи чоловічками в мене — 66 мм. Звичайно, коли це без рецепту тяжко зробити — то не займайся тим (бо дуже не певен, що таку бандероль не завернуть). Тоді прошу не забути: на наступну бандероль вклади футляр на окуляри і автоолівець (або — цанговий).

Часто думаю про Івана Олексійовича — не знаю, як він, бідолашний, там чується, в якому він тепер стані. Уклін мій йому і Льолі теж.

Буду на цьому закінчувати. Сподіваюся, що листа Ви перешлете і до Валі. Ще просив би Валю (або Тебе, Марусю): коли можна, передплатити там на друге півріччя мені журнал “Наука і суспільство”, бо його, здається, тут не передплатиш (у тутешньому, для РРФСР, каталозі його немає). Але знову таки — коли це не тяжко зробити. Інакше — не треба.

Пишіть, як там Ви поживаєте, як здоров’я мамине. Як Ти, Марусю, почувашся. Ще раз — сподіюся, що Таня закінчить у цьому році своє відсиджування на лаві запасних гравців і вступить у цікаву гру. І думаю, що найкраще грати — в студентській команді. Якій саме? Треба визначитися — зі своїми інтересами. Мені здається, в пору свого передстудентства я “розгадав” свій профіль — філологічний. Але вважаю зараз — то не так істотно — який саме фах. Знаю, що коли б я пішов до будь-якого нетехнічного вузу, я б не шкодував. Бо десь далеко — в глибокій перспективі кожної науки — всі вони зосереджуються на одному екрані.

Будьте, любі мої.

Додаю карточку для Тані — хай вибачає, що зарано її надсилаю: краще раніше, ніж припізнатися.

Обіймаю. Цілую.

Ваш Василь
14.2.82 р.

204. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

22.03.1982

Вітаю Вас, любі мої!

Відписав Вам тиждень тому, але листа skonфіскували. Доводиться писати вдруге.

Валю, певне вже знаєш, що бандероль Твою я дістав. У мене втретє забрали побачення. Отож, не знаю тепер, чи скоро побачимося. Гадаю, що Ти можеш офіційно звернутися за роз'ясненням — коли можна. Мої підрахунки — що ніби восени можеш приїхати — приблизні. Краще офіційно звернись. Переписувати Бодлера німецькою мовою не варто. Я сподівався, що там є і французькі оригінали — в тому виданні “Die Blumen des Bösens”. Коли ні — то не треба. Знайди там 2-томову антологію німецькомовної поезії (томики маленькі, негрубі; перший том — здається, до 1900 р., а другий — від 1900 р.). Мені смакували б такі поети, як Hans Magnus Enzensberger, Krolow, Paul Celan, — одне слово, з другого тому переписуй. А ні — то Рільке пізнього.

Що там у Вас нового? Уже порастеся в садку? На цій весні я щось трохи розклеївся, але думаю, що минеться — по весні завжди дається взнаки авітаміноз і т. ін.

Жодного листа не дістаю, крім Ваших — рідних. Але це — майже загальне правило.

Трохи — для Дмитра. Ти писав про вірш Юліана Тувіма в перекладі Давида Самойлова. Першого (Тувіма) я дуже шаную, другого, Самойлова, знаю менше, і він мене не зворушав. Про Одиссея Ти можеш прочитати, відкривши “Міфологічного словника”, томик УРЕ або “Легенди і міфи давньої Греції” Куна. Цей вірш — на тему поезії. Муза — схожа до сирен. Тяжко назвати щасливим того, кого вподобає Муза. Люблячи, вона вбиває. Отож, Одисей, прив'язаний до щогли, слухав наспіви цих сирен із острова Цірцея¹ (здається), а моряки позатикали собі вуха воском.

Ти питає, хто така Пенелопа. Це дружина Одиссея — Улісса, до якої повертається Одисей після троянської війни. Але боги, розгнівані на Одиссея, зробили цей шлях повернення дуже довгим. Образ Пенелопи, наче маяк у туманному морі, світить Одиссеєві. На той маяк він і прямує, бо там — рідний край, Вітчизна, небо його мрії. Сирена так співає, що видається йому — то і є берег його мрії, шалений берег, який не дає спокою. Сирена — це Муза, Поезія, Голос Життя, загроза існуванню, солодка смерть у обіймах Любові-Пімсти. Муза — як орієнтир у бурхливому морі життя. Вабить — і відстрашує. Муза — як провідна зірка. Як дороговказ не до, а — від. Люблячи — проминути. Аби зберегти — Любов. Бо вона тільки показується в тілесній подобі, а насправді є — Дух. Дух Життя, дух Пориву, вічного Неспкою. Муза — звістка, як Горгона з двома головами. На її наклик — “как утопленник, в песнь поплыву, поплыву безрассудно”. Одне слово, це вірш добрий.

Тепер трохи, сказати б, методики: вірш тяжко аналізувати по рядках, краще — сприймати цілком. Звичайно, треба вдумуватися в кожен рядок, кожне слово, але не забувати при тому, що вони виявляють цілу картину. Був такий художник у Франції — Сьора, пуантеліст. Він малював крапками. Виходила картина. Із окремих крапок створювалася картина, яка жактіла, як вранішній туман. Так само і вірш: він теж жактіть, як вранішній туман (коли це вірш справжній). А окремі слова, рядки — то лише будівельний матеріал для цілого. Зрештою, Ти непогано заналізував вірш. А ще краще — що він викликав у Тебе тисячі думок, які так тяжко викласти на папері. Бо далеко не все можна викласти (особливо, коли багато слів не знаєш). Але — це завжди цінно: мати в душі те, що висловити тяжко. Ще добре вчити такі вірші, які Тебе зворушують, напам'ять. А потім ти їх повторюєш — і вдумуєшся в них — і все більше відчуваєш, усе більше розумієш. Інакше кажучи — підростаєш на такому вірші. Добре, коли пам'ять береже такі вірші. Добре, коли їх більше в пам'яті. Добре, що Ти можеш сам обирати вірші — для себе. Це цінна річ, особливо для гігієни почуттів. За своєю душею треба стежити так само, як за тілом. Потрібен для душі свій душ, їй теж треба чистити зуби. Коли я був у Твоєму віці, то регулярно влаштовував собі сповідь: що ти зробив за місяць чи два доброго, що злого. І картав себе за недобре. І виробив був добру здатність — дбати про душу. Чиста, світла душа — то запорука людського здоров'я. І завжди приємно було згадати все, що ти зробив

доброго. Бо тільки добре вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами. Так само — дбай про своїх друзів. Вони повинні бути чисті, добрі. Інших друзів — не треба. А добрі друзі допомагають рости і ставати кращим. Шукай таких друзів, які могли б нагадувати дядю або маму (обох їх я дуже шаную за людські якості). Ну, ось так, сину. Пиши, як Тобі вчиться. Чи закінчили міст на 4-й просіці? Яка в Києві весна?

Обіймаю Вас, дорогі мої.

Зичу здоров'я, добра.

Ваш —

Василь

22 березня 82 року

¹ Цірцея (Кірко) — чарівниця, яка перетворювала людей на свиней. До неї також заїжджав Одиссей.

205. ДО ДРУЖИНИ

15.04.1982

Дорога Вальочку,

дістав два Твої листи — № 20 і № 19. Дякую. Особливо — за Бодлера. Тільки по-німецькому його не переписуй — давай лише французький оригінал. “Альбатросом” я дуже втішаюся — це один із коронних віршів поета.

Мав ще листа од мами — красно дякую теж. Лист мій за березень пішов звідси 30.3. — так на квитанції. Отже, досі Ти вже його, певне, маєш.

Відповідаю спочатку на Твої запитання.

Бандероль Твою я дістав — ще на початку лютого. Так само мав і Твоє фото з Дмитриком — дуже втішаюся ним. Від Світлани нічого не мав. Узагалі знай, що тепер жоден лист сюди не доходить, крім Твоїх і маминих. Отож, марна справа, коли пишуть друзі чи знайомі. Цих листів я не дістаю. Жодного.

Сподіваюся, що Ти вже знаєш: за березень я написав до Донецька. Бо мене здивувала позиція Тетяночки — так добре закінчити школу і нікуди не вступати. Вона сама, на жаль, мені не відписала. А думки Марусі і мами розбіжні, то я так і не складу сталої думки. До речі, Маруся передплатила мені “Науку і суспільство” (маю квитанцію).

Нарешті дочекалися якоїсь весни — сніг почезає, туман, морозу немає.

Із того, що прочитав, запам'яталися в “Нашем современнике” нотатки В.Солоухіна про російську архітектуру, стаття про А.Белого в “Вопросах литературы”, дуже цікава була стаття філософа Бородая про ідеї Л.Гумільова (це, здається, № 8, 1971) і відповідь на статтю Кедрова та іже з ним (№ 2, 1982, “Природа”). Автор провадить про сталу єдність таких чинників як земля, народ, рослинність, культура — єдине біосоціоутворення, порушувати яке — не можна. Особливо небезпечні в соціокультурному плані мігранти й етнічні схрещення, жертвою яких є і зайди, і автохтони. Він подає цілий ряд історичних доказів на потвердження свого постулату.

Цікавим видався роман Дрозда про київського Жоржа Дюруа — такого собі зальотника-звіра-Вотрена. Майстер із Дрозда — добрий. Але чи є зальотництво найголовнішою для нього темою? Коли є, то я не заздрю йому. Але майстер із нього — нівроку. По-старому не можу читати В.Шевчука (його повість у “Жовтні”) — ніяк не подолаю його драглистого стилю. Дуже приємне враження справили листи К.Білокур у

“Вітчизні“, про які так голосно написав Бажан. Але мені боляче було їх читати, бачачи звичне: небо, замішане на багні. Коли не читала — Білокур, то прочитай.

Мама просить, щоб я більше писав про себе. Але я цього робити не можу — і так майже кожного листа доводиться переписувати, бо конфіскують.

Оце прочитав статтю Ю.Щербака про “Ярослава Мудрого“. Невже й справді цікавий фільм? Ніяк не уявляю. Думаю, що така ж, як у І.Кочерги, державницька ідея [“раніш” закон, а потім благодать“. Бо де, щоб кіностудія ім.Довженка вирішувала на історичному матеріалі якісь інші проблеми? Цікаво, чи бачили Ви вже цей фільм?

Щось не пише мені Дмитро, хоч і обіцяв написати — якимось перегодом. Хотів би порадити йому прочитати “Dichtung und Wahrheit“ (здається, в нашому, що на полиці, 10-томовику є ці прекрасні мемуари “Поезія і правда“ (так, здається, перекладають). А ні — то, може, дістане Еккермана “Розмови з Гете“. Не знаю, може, Дмитрові то видасться занудне чи затяжке. Але я завжди шкодував, що Гете я полюбив у 18-19 років, а не раніше. Мудрішого автора я не знаю. Може, і не читав у житті. Ось у “Вопросах литературы“ є дві ювілейні статті про Гете. Ось уривок із його начерку “Вчення про колір“: “Око існуванням своїм зобов’язане світлу. Із байдужих допоміжних органів тварини світло викликає до життя рівний собі орган: так око на світлі пристосовується до світла, аби внутрішнє сяєво йшло назустріч зовнішньому“ — і я подивувався генієві цієї людини, що впритул, не відриваючись од земного лона, як альпініст, що, притулившись до стрімкої скелі, дереться вгору, помалу, але безупинно підноситься в емпіреї духу.

Думаю, що Дмитрові можна було б прочитати і прозу Генріха Гейне — “Романтичну школу“, “Історію релігії і філософії в Німеччині“ і т.д. Уся ця публіцистика написана блискучим стилістом, надзвичайно розумною (може, по-французьки) людиною. Колись я мав велику віраду од того читання. Ще, Дмитрику: візьми Флобера, прочитай його листи. Звичайно, треба мати такого Флобера, де цих листів якнайбільше — солідне академічне видання. Ти матимеш велику віраду — яка це була прекрасна, ніжна, мудра душа!

Ну ось, мабуть, закінчуватиму на цьому. Вальочку, коли б надійшов час слати бандероль, будь ласка, вклади туди самого тютюну, автоолівець із олівцями запасними або цанговий олівець. Коли б мала добрі ручки (імпортні), то — так само. Вічна тутешня біда — мати зручну до писання ручку. А щодо колись-там-побачення, то, думаю, звернися офіційно до адміністрації — яку то відповідь вони дадуть?

Зичу Вам усім добра.

Цілуючи — Василь

Додаю 2 вітання до дня народження.

206. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

16.05.1982

Дорога Вальочку, дорогий сину!

Довше не було од Вас листів. Перед Великоднем, здається, сконфіскували листи од Тебе, Валю, од Стефи і Сверстюка. Кілька днів тому — од І.Корсунської. А тиждень тому дістав лист № 22 від 22 квітня Твій, Валю. Одночасно — і од Дмитра. Мій лист квітневий пішов до Вас 21 квітня (уже, певне, дістали).

Останнім часом дістав кілька книжок. Найцінніші з них — книга Коллінгвуда “Ідея історії“ і виданий “Прогресом“ невеличкий томик Рільке. Ними я і насолоджуюся, передусім, звичайно, Рільке. Коли Тобі не тяжко, Валю, то переписуй у листах до мене

зроблені раніше мої переклади сонетів Рільке і елегій. Пам'ятаю, що сонети — в грубому зошиті окремому на 100 стор. — там оригінал і переклад є. Переклади начисто переписані. Коли б тільки знайшла, а ні — то доведеться вдруге тим займатися.

Щодо бандеролі — напевне, можеш одразу й надсилати — аби прийшла на початку липня (коли спізнишся — не біда). Я просив би тільки тютюну і, коли маєш, добру ручку і автоолівець (або цанговий). Це була б бандероль найкраща.

Щодо можливого колись побачення — то звернися до них, адміністрації тутешньої, офіційно. Я вважаю, що можна буде на початку грудня, коли знову не заберуть. А заберуть — то що вдієш. Не думай, що це мої заслуги персональні — втрата побачення. Якщо ж Тобі неприємно звертатися сюди офіційно — то і не звертайся.

Мав листа од мами — місяць тому. Було приємно, шкода, що мама так рідко пише. Валю, Твою бандероль я давно дістав — усе, що Ти перераховуєш у останньому листі. Ще раз дякую. Плутанини завдає те, що листи часто конфіскують — і тоді забуваєш, про що вже писав, про що ні. Вважаймо це труднощами об'єктивними.

Останнім часом мені регулярно сниться маленька дівчинка — 5-6 років, а то — й менша, рік-два. Так само часто, як першого разу Дмитро — і все малим, у сповиточку. Думаю вже собі — чи не Ти це снишся мені — змаліла в моїй пам'яті, уподоблена школярочці?

Мав листа од Марусі — дістав квитанцію на “Науку і суспільство” від неї — красно дякую.

Бачив у Літературній Україні, здається, риштовання коло новозведених Золотих воріт — якось боязко відчувати (а що, коли реконструкція помилкова?), і думаю: Золоті ворота — в які ніхто не в'їде і не виїде — так само, як і замурована Брама Заборовського — оригінальні символи города Кия.

Звертаю Твою увагу на Бориса Можая — російського прозаїка (в “Дружбе народов” № 4, 1982 є його повість-жарт — прочитай, коли дістанеш).

Дмитре, відповідаю на Твій лист. Щоб побачити, зрозуміти Вінграновського, прочитай його збірку “Сто поезій” (є на полиці). Там Ти знайдеш добрі вірші. Я часто згадую його вірші: “ні слів, ні сліз, ані колін — лиш горде горе тонкостанне” (здається, вірш зветься “Ніч Богуна”, хоч це шматки тексту — що в збірці). Або: “і грає рабство в сурми золоті”. Він дуже ніжний, я сказав би, непристойно ніжний, непристойно для чоловіки ніжний (у наш час таку ніжність ховають, аби її не уразити об будення й бездушність). Але з цими рядками пов'язана моя молодість — моє 20-річне існування. Я думаю, що Тобі сподобаються його вірші. Не пам'ятаю, чи є на полиці 10-томовий біленький Рильський. Може, його вірші Тобі припадуть до вподоби. Подивись, особливо перші томики, де він ще молодий і пише молодим серцем. Особливо такі вірші як “Ластівки літають, бо літається”, “На білі гречки впали роси”, “Яблука дозріли, яблука червоні”, “Вже червоніють помідори” і т. д. Я колись був закоханий у ці вірші. Правда, я читав Рильського і по збірках — “Крізь бурю й сніг”, Синя далечінь, Тринадцята весна. А там їх було дуже багато — прегарних віршів. Ось, наприклад, такий:

Коли у грішному вертепі
своє життя я закінчу,
ти прийдеш в голубому кріпті,
як символ вічного плачу,
ти прийдеш, станеш над труною
в ряду злодіїв і повій,
що йшли одним шляхом зо мною —
шляхом утрачених надій.
І пронесеться поміж нами
слів непромовлених луна.

І ти нежданими сльозами
заплачеш, чиста і ясна.

А прочитай “Запахла осінь в’ялим тютюном“ — як гарно: схоже до осіннього прозорого винограду — до винограона. І взагалі: звикай до того, що доброго є чимало — читати. Треба тільки знати, що читати. Є книги, які нічого не дають. Є такі, що завдають шкоди. А є — прекрасні. Деякі з них я Тобі назову, коли Ти захочеш.

Щодо англійської мови: візьми маленький словник англійський (здається, є англо-руський и русско-английский в одному томі). Вивчай по темах слова. Скажімо, всі частини людського тіла — як звуться. Чи — дерева, їхні назви. І так від малого йди до більшого. Повір мені — мову треба знати. Як шкода, що я Тебе не встиг переконати в цьому. Але мисли сам. У Твоєму віці не дуже вір тому, що Тобі здається. Коли зустрічаєш протилежну думку — спробуй її зрозуміти, а зрозумієш — то, може, і приймеш. Бо Ти ростеш — доростаєш до світу. Світ складний. А Ти ще — простий. Час твого ускладнення — попереду. Ще просив би Тебе чи маму: придбайте буклети з Софії, українських музеїв — і пишіть мені на карточках (ось як Твій останній лист — око втішає). Ти згадуєш про Анатолія Макарова — я його не знаю. Може, це київський критик? Був ще один російський критик, але, здається, Олександр. Але добре, коли книжка варта уваги.

Ще підкину Тобі ідею: спробуй писати щоденник (це я до того, що Твою “уяву полонять 1000 думок“). Бодай по півсторінки щодня. І намагайся якнайстисліше написати. Це розвиває мислення і дисциплінізує його.

Ну, ось і вже. Буду на цьому закінчувати. Вітаю Тебе, Вальочку, з Днем народження і цьомаю ніжно. Зичу якнайкращого, хочу, щоб Ти і надалі була моєю ніжною дівчинкою — із кожним роком усецнотливішою. Пиши, як там Льоля, Іван, як мої друзі. Мені те було б цікаво. Уклін деді, Шурі з родиною. Заспокоюй і вітай маму з Марусею. Мабуть, я їм напишу вже в червні.

На все вам краще!

Сердечне —

Василь

16 травня 1982 р.

Чекаю на Ваші листи!

207. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

1.08.1982

Дорогі мої — Вальочку, сину!

Дістав Ваші листи прип’ятські. Дякую. Певне, вже дістали мого листа за липень. Збирався написати на Донецьк, але через бандероль (вона прийшла сюди 17 липня, але її мені не видали, бо там виявили недозволений чай) пишу до Вас. Отож, коли ту бандероль дістанеш — то вийми чай звідти. На жаль, опису я не бачив, то й не знаю, чи були там ручка, автоолівець, як я просив. Бачив тільки тютюн і жменьку вітамінів. Але — не переймайся.

“Сонети до Орфея“, що Ти вислала, — мої. А десята елегія — Бажанова. Мені ж цікаві мої переклади елегій, якщо Ти їх знайдеш межи рукописами.

Тимчасом переклав дещо з Рільке. Ось Елегія, присвячена Марині (Цветаєвій). Надсилаю свій переклад, а Ти мені, Валю, надішлеш російські чи українські (не пам’ятаю, чи переклав її Бажан). А російських, здається, є два. Один — у жовтому Рільке (≈1967, де Ворпсведе), другий — ув останньому грубому томику 1976 (приблизно) року. Ти надішли з цього останнього, коли знайдеш.

V

О поринання в світи, Марино, сузір'я летючі!
 Але до сонму зірок, куди нас пірвало, нас не причислять.
 Повнява світу має завершену кількість.
 Хай хто б і згинув — священної цифри не зменшить.
 Всяке смиренне падіння йде в праджерела цілющі.
 А чи ж мало ім'я і який-небудь власний набуток
 все, що було грою, зміною схожого, зсувом?
 Хвилі і море єсмо, Марино! Глибини і Небо!
 Ми є землею, Марино! Ми — тисячовесни,
 жайвори, що в невидиме пускають пісень водограї.
 Ми починаємо з захвату, що нас цілком поглинає,
 нараз вже нас обертає в колі скарги, збоку од співу.
 Скарги? Її не було б, коли б не той захват.
 Навіть менші з богів волять, Марино, хвали —
 безпосередні такі ж, чекали на славу, мов діти.
 Тож хвалімо, Марино! Все віддаваймо хвалі.
 І себе — на ралець. Ми долонями пестимо шийки
 непорушних квіток. Я це бачив на Нілі, в Ком-Омбо.
 То, Марино, є дар: усього позбувшись, мати й царя чим дарити.
 Так, як янгола злегка брами спасених знакують,
 ми доторкаємось всього, що має ніжності барву.
 Ох, як віддалілось задумливе, як розпорошилось, Марино,
 бодай і з найліпших причин. Тож знак подаваймо — і вже.
 Тихе оце заняття, хай котрийсь із нас тільки не втерпить
 і, замість натяку, схоче на жест спромогтись, —
 покарає того і вб'є. Бо воно — смертельної сили.
 Всі ми це примічали — з його ніжності й поведінки
 і виняткової моці, котра нам, суцям, дає
 бути й по смерті. Дає — не-життя. Ти бо знаєш,
 як часто воно потай несло нам наказ
 в зимний ввійти передсінок нового народження.
Нам — несло? Ні, тільки тілу очей
 під тремкими повіками. У підборкане нами
 серце цілого роду. Несло плетеницями птахів
 перелітний маршрут — всеспадних наших мандрів
 прообраз.
 Люблячі знали колись про кінець свій. Тепер
 те знання у них забрано — тож віднов'я мають жити.
 Тільки й старе в них, що їхня могила, тільки вона пам'ятна,
 тьмава, під деревом ремства — всепам'ятуща віддавна.
 Їхня могила опала вже геть, і самі вони гнутьсь, мов лози.
 Що надмірніший гніт — то гнучкіша лоза на вінок.
 Як вона має в травневому вітрі! З самого З а в ж д и,
 яким ти дихаєш, прагнеш збагнути себе, часу вже
 невіддільний.
 (Як я тебе розумію, квіте жіночий, на вічнім
 все-схожим на себе корчі! Як осипаюся весь
 в ночі повів, що тебе небавом сягне). Здавна вчили боги
 прикидатись — роздвоєних. Пишучи кола,

ми наповнилися цілим так, як місяця диск.
Навіть у час ущербу чи в тижні звороту до повні —
аніхто вже не дасть нам вернути життя повноту,
крім самотнього власного виходу — на краєвид безсонний.

Тут, у цій елегії, для мене тьмяне місце найбільше — оце: “вчили боги удавати (чи — прикидатись) роздвоєних”. Так, як я його чую (контекст) — слово “прикидатись (heucheln)” — зарізке. А ціла елегія — дуже цікава. Мені здається, своєрідно-незвичним коментарем до неї може бути прекрасний В.Распутін в оповіданнях (Наш современник, № 7, 1982) — обов’язково прочитайте! Я й не пам’ятаю вже, коли читав таку пишноту. Нелегке читання, але — яке прегарне!

Осінь

О ти, високе дерево гінке,
уже безлисте: опирайсь навалі
небес, що ломляться в твоє гілля.
Прошитий сонцем, повний і густий,
його вершок, здається, марить нами.
Та вся його душа — уже провулок
небес. А небеса не знають нас.
Найгірше те, що ми, як птаства ключ,
все деремося крізь нові одслони
а простір ті одслони владно мінить,
бо лиш з світами в приязні. Мацак
чуттєвих наших хвиль запраг опони,
і тішиться відкритістю, як стягом.

...

Вершок дерев — то ностальгії знак.

Цей вірш у Рільке римований (шестирядник), а я зробив біло, прагнучи якомога більше віддати — тексту.

V

О дивні зблиски боязких подоб!
Де взявсь той блиск, якщо нема тривання?
Жіночу спрагу саморозглядання
гамує люстро, що, як склеп, могло б
за світ їм стати. В мерехті отім
ми чуєм скритий стік своєї суті.
Єство ж жіноче — там, де, в люстро вкуте,
воно, подвоєне, стає цілим.

Той вірш видається мені надзвичайно граційним. Шкода, що недосить відбив оце Рількове: “Як світ замурувався від неї (жінки) дзеркалами!” Чи: “Як дзеркала замурували од неї світ”, як вона замурувалася в дзеркалах од світу.

V

І, може, час — виходити богам
з речей обжитих...
Нехай би обернули кожну стіну
в моєму домі. Іншим боком. Най
оця пелюстка змінить напрям вітру,
котрого стачило б — перекопати
усе повітря, мов при хаті грядку:
то лан нового подиху. Боги!
Вчащання ваші, ваші сні в речах

і радісне вставання при криницях,
відчутих нами, щоб омити лиця
і долучити втишеність свою
до нас, хто нібито сповна існує.
Хай знову буде ранок ваш, боги!
І ми оновимось при вашім джерелі.
Світ вами постає. І припочаток
блищить на зламі наших катастроф.

Валю, все це — пізній Рільке, тут “алмазний хміль душі” змінився на кристали роздумів — і то такі втрати, такі знахідки. Здається, трохи він мені вже стає докучливий — Рільке. Надто вже він безплотний, надто — не від життя, сказав би я ще — грішний чистотою своєю в світі по страшній війні 1914-18 р., про яку йому не ходило, здається. Подивись по цих виданнях Рільке, що я вже згадував, чи є все це в перекладі (останній вірш, скажімо, я “не дотягнув” до кондиції найбільше. Цікаво мені — порівняти з іншими перекладами, коли такі є).

Дмитрику, мені приємно, що Ти закінчив рік більш-менш. А де Ти був на практиці? Як Тобі там сподобалося? Приємно, що “Великого Гетсбі” Ти вподобав (вийшов українською мовою, до речі, великий том Фітцджеральда). [Закреслено цензурою.]

Ну, ось, закінчуватиму на цьому. Прошу надалі надсилати мої переклади з Рільке — сонетів і елегій. А щоб Ти не збивалася, Валю, на помилки — то перевіряй за виданням Бажана, де мої, де його переклади (українське видання Рільке).

Вітання Василеві Карповичу, цілій родині Валентина. Уклін друзям. Дякую Риті за коротку вість. Коло мене все, як має бути.

Напишіть у Донецьк — що маєте лист од мене — хай там не сушаться. У вересні я писатиму до них.

Валю, Ти вже тепер вирішуй, чи будеш користатися груднем холодним для вояжу сюди, чи, може, дочекаєшся вже літа і всіх сюрпризів, пов’язаних із відстрочкою.

Обіймаю Вас, любі мої. Цілую.

Сердечне —

Василь

1.8.82 р.

208. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

25.08.1982

Дорога Вальочку!
Синку!

Дістав листа — од Тебе, Валю, — від 12 серпня. Написав був до Вас на початку місяця, але листа skonфіскували. Там були переклади з Рільке (може, саме вони стали комусь поперек горла) і згадка про те, що Твою бандероль мені досі не віддали — через те, мовляв, що там було трохи чаю. З приводу бандеролі написав 20 серпня до прокурора — аби бандероль відіслали до Тебе, або віддали мені, хай і без чаю. Зрозуміло, що це провокаційна комедія а, може, комусь із так званих вихователів захотілося покурити тютюну київського.

Ти, Валю, тим не переймайся. Мені то не дуже докучає: коли забирають життя, бандероль не дуже в голові.

Просив би переписати переклад Елегії до Марини Р.М.Рільке. Я переклав цю елегію і ще кілька віршів пізнього Рільке. Один із них перепишу і тут:

О дивні зблиски боязких подоб!
Де взявсь той блиск, якщо нема тривання?
Жіночу спрагу самороздивляння
гамує люстро, що, як склеп, могло б
за світ їм стати. В мерехті отім
ми чуєм скритий стік твоєї суті.
Єство ж жіноче — там, де, в люстро вкуте,
воно, подвоєне, стає цілим.

Ось і вже, Валю. На цих конфіскаціях не хочеться й розписуватися надто. Коло мене все без змін. Чуюся, як завжди.

Зичу Вам найкращого, любі мої!
Сердечне.

Ваш Василь

Коли б дістала бандероль, то вийми той грішний чай — і надсилай знову, з описом (бо мені не показали опису — то було 17 липня). А не буде бандеролі — позивай служби — через ГУЇТУ чи Міністерство зв'язку.

209. ДО СИНА

10.10.1982

[Початку листа бракує.]

...тоді Ти бачитимеш найкращий світ, у Тебе буде найкраща кохана, найкращі друзі. Коли в Тебе буде чисте, безгрішне серце, тоді Тобі легко житиметься в світі — де б Ти не був і які б лиха не зазнавав. Бо будеш, як світлий вогник, чистий промінь, до якого все тягнеться з найчистішими поривами. Бо будеш сам прекрасною людиною — такою, як Твоя мама, як бабуся Ілінка. Не гріши, сину. Це перше правило. І, може, єдине. Ні перед ким — ні перед людьми (байдуже — добрими чи злими), ні перед деревом, ні перед птахою. І тоді будеш, як Бог. А все те — хто Ти, що Ти сам, а все те — ким би стати? — однаково: філософом чи й до отари пастирем. Байдуже, ким Ти будеш, тобто, з якої чесної праці їстимеш свій хліб щоденний. Бо, маючи ясну безгрішну душу, будеш, як Бог. Тобто, таким, яким Тебе, людину, задумала природа. Обіймаю, друже мій, синку мій. Вірю, що Ти збережеш на ціле життя цнотливу душу. Шкода, що ми не разом. Було б легше все і простіше. А так — коли Тобі тяжко з чимось буває — радься з мамою. Я цілком покладаюся на її добру раду. Щастя ж Вам!

Сердечне вітаючи —

Василь

10.X.1982 р.

Не турбуйтеся, що не пишу. Всі листи мої конфіскують. Бандероль дістав. Дякую. Хай мама запитає телеграмою у тутешніх владців моїх, коли можна приїхати на побачення. Прочитайте в “Дружбе народів” (№ 8, 9, 1982) роман Ю.Давидова про Германа Лопатіна.

Дістав антологію французької поезії 19-20 ст. Отож, маю вибірки віршів Верлена, Бодлера, Рембо, Поля Валері й Рене Шара. Твого листа і маминого дістав. Дякую.

Уклін рідним. Поцілуй маму і подякуй їй за свої 16 років.

Будьмо!

Отож, Вальочку, Бодлера вже не переписуй. Відшукуй мої переклади елегій і сонетів Рільке і надсилай. Привіт, любенька! Не турбуйся мною надто і на хвилюйся, коли побачення не дадуть. Обійдемося, правда ж?

Дорога Вальочку, Дмитре любий!

Сьогодні неділя, 14 листопада. Сидів, читаючи прегарні нотатки Марини Цветаєвої “Искусство при свете совести” (Литературное обозрение, № 10, 82) і думав про Вас. Певне, святкуєте великого, 16-річного Дмитра? Бо ж завтра буде ніколи — зранку й до вечора — заняття в Дмитра, в Тебе — робота. Читав, слухав прегарну музику — то Бах, то Шопен, то Бетговен — не кожного дня таку почувеш — і уявляв Вас, любі мої. Цікаво, Ви не відчували, що я був повен думами про Вас?

Ну, що ж, Дмитре. Подякуй мамі, яка Тебе народила на світ і радій, що дошанувався до 16-річного парубка. Так, Ти вже зовсім, зовсім дорослий. Дай Боже, аби був таким, як я Тебе хочу бачити — як Ти хотів би того й собі самому — розумним, чесним, правдивим, сміливим хлопцем. Великої Тобі путі, сину!

Що ж Цветаєва? Здається, все, що я писав Вам у своєму великому листі про неї (в липні писав, але листа чомусь сконфіскували), є в цій статті. Тобто, в ній така прекрасна самохарактеристика поетеси, що годі комусь таку зробити. А тієї статті — всього 3 аркуші, з них — половину займає порожнисто-необов’язковий (як то завжди у публіциста-Цветаєвої) текст. Зате друга половина — яка ж то розкіш. Здається, підписався б під кожним її словом, де вона провадить про поета і його місію. Наприклад: “Чем поэт духовно больше, то-есть, чем руки, его держащие, выше, тем сильнее он эту свою держимость (служебность) сознает. Вся работа поэта сводится к физическому исполнению духовного (не-собственного) задания. Равно как вся воля поэта — к рабочей воле к осуществлению (единоличной творческой воли — нет).

Искусство — это третье царство со своими законами, из которого мы так редко спасаемся в высшее (и как часто — в низшее). Третье царство, первое от земли небо, вторая земля. Между небом духа и адом рода искусство чистилище, из которого никто не хочет в рай.

Поэт — это ответ на до-удар. И не ответ, а — до-ответ.

Вещь поэта самоударяет — собой, самовопрошает — собой. Оттого рука поэта так часто и повисает в воздухе, что упор — во времени — еще не существует. Кто меня звал? Молчание. Я должен того, кто меня звал, создать, то-есть, — назвать.

Правда поэта — тропа, зарастающая по следам. У него — розовые аспекты правды. Просто — укол в сердце Вечности.

Меня вещи всегда выбирали по примете силы, и писала я их часто — почти против воли. Каким-то вещам России хотелось сказаться — выбрали меня.

Поэта, не принимающего какой бы то ни было стихии, следовательно, и бунта — нет. Найдите мне поэта — без Пугачева! без Самозванца! без Корсиканца! — внутри.

Поэт — тот, кто и связанный бросится, кто и с воском в ушах услышит (Цветаєва обігрує сцену Одиссея, котрому співають сирени). Единственное отродясь непонимание поэтом — полумеры веревки и воска“.

А є, каже Марина, лже-поет — эстет, искусства, а не стихии глотнувший, существо, погибшее и для Бога и для людей — и зря погибшее.

Одне слово — розкіш, розкіш, розкіш! Прочитайте, як дістанете “Литературное обозрение” (№ 10, 1982).

У пресі чогось аж не здибав. Мабуть, варто б прочитати “Память” Чивилихина — добре, здається, читання, історичні мандри, правда, а не роман, але цікаво про праджерела стихії гуннів і т. д.

Радий, що Нобеля дістав Гарсія Маркес. Майстер, що казати. Порожній “Аукціоніст” у Всесвіті (№ 9, 10), слабенький Фріш “Синяя борода”, непоганий “Вечерний свет” Гермліна (Иностранная литература, № 11, 82).

Валю, передплати мені, прошу, журнал “Київ”.

Тепер трохи про себе. Я Тобі пишу щомісяця, по 2-3 рази переписую листи — і не винен, що Ти їх не маєш. Бандероль Твою мав, 100 карб. мав так само. Дякую. Живу звичайно. Але знай, що на побачення не сподівайся. Одне, що воно нібито належить не в грудні (як я рахував), а в травні 83 р. (як вони кажуть). А друге — що його не дадуть. Отож, не приїзди. Я так хвилююся, аби Ти не приїхала в грудні — щоб не збавила задурно свого часу і т.д. Просив, щоб Тобі відбили телеграму, аби не приїздила. Не знаю, чи відбили (хоч обіцяв Журавков, начальник ВС-389/36). Але атмосфера поки така, що скоро не побачимося. І коли побачимося — сказати важко.

Про мене, дорога, не хвилюйся. Головне — я в дорозі. І — на своїй дорозі. А решта — то не так важливо. Потроху перекладаю, щось пописую, але надішлю Тобі лише два невеличких вірші.

Артюр Рембо, Моя циганерія.

Руками по кишнях обмацуючи діри
і ліктями світивши, я фертиком ішов
Бо з Неба сяла Муза! Її я ленник вірний,
ото собі розкішну вигадував любов!
Штани нінащо стерті? Та по коліна море!
Адже котигорошку лиш рими в голові.
Як зозулясті кури, сокочуть в небі зорі,
а під Чумацьким Возом — банкети дарові.
Розсівшись при дорозі, ті гомони лелію.
Роса на мене впала — а я собі хмелію,
бо вересневий вечір — немов вино густе.
І все капарю вірші, згорнувшись у калачик.
Мов струни ліри — тіні (їх копаю, як м'ячик).
Штиблети каші просять? Овва, і це пусте!

І вірш Рільке “Осінь”, що Ти надіслала.

Спадає листя, падає з-за хмар,
немов з небесного рясного саду.
Воно спадає, сповнене досади.
І з темряви, з ночей, із зорепаду
розприскує земля останній жар.
І нам опастися вже своя черга.
На себе глянь — ти губишся в ваганні.
Та є Господь, що на дбайливій длані
все впале милосердно зберіга.

Знай, що в жовтні я написав і Тобі, і на Донецьк (в рахунок конфіскованих листів). Твої листи (№ 28-32) дістав. Із Донецька мав у жовтні. Бандероль мені надішлеш на 16 січня 1983 року. Вклади окуляри (бажано сильніші, тобто, на 1,5 діоптрія). Бо ці заслабі — зір різко падає. А працюю я постійно, кожну хвилику вільну використовуючи. А решту — тютюн. Не клади такого тютюну, як Ти клала (чи то Золоте руно чи Нептун). Може, дістанеш люльковий набивний тютюн “Трубка мира” (фабрика ім. Урицького, Ленінград). А взагалі — надто не клопочись. Проте Нептун — недобрый тютюн. Боронь-боже, не клади чаю. Не

клади печива (зіпсується, як і в літній бандеролі). Уже краще яких травичок (липи абощо). А краще — тільки окуляри і тютюн (я курю люльку — і дуже радо курю).

Цілую Тебе, Вальочку.

Обіймаю, синку.

Вітаю — дєдю, Шурина родину.

Уклін — друзям.

Не хвилюйся, кохана. Все гаразд.

Сердечне —

Василь

15 листопада 1982 р.

1983

211. ДО ДРУЖИНИ

15.03.1983

Дорога Вальочку,

сьогодні, 15 березня, нарешті дістав два Твоїх листи (№ 36, 37), був і лист од Марусі. Усіх Ваших трьох листів стачило б на півлиста доброго: ні Маруся, ні Ти не пишете нічого. Але — дякую й за це. Дякую за переказ (ще не знаю, чи є він, довідався лише з Твого листа). Пишу до Тебе, Валю, щомісяця. А чом Ти не маєш нічого — не знаю. Твої листи (так рідко Ти пишеш!) я маю, хоч і з запізненням. Був на лікарні, повернувся недавно. Щодо побачення: в цьому році ніяких побачень не буде. Навіть бандероль липневу, боюсь, що не віддадуть — аж до мого дня народження. Отож, коли слатимеш, то нічого їстивного не клади (бо не віддадуть), спакуй речову бандероль — шкарпетки, зручні якісь труси й майки (комплекти зо три), шерстяну білизну, теплі шкарпетки, вовняні (може зо дві пари), футляр на окуляри. Ніяких вітамінів, ні тютюну — бо не віддадуть. Мій третій рік схожий на мордовський, тепер я в повній ізоляції¹ — і Ваші листи могли б бути мені великою відрадою. Але ж Ви не хочете писати.

Геть не знаю, де була Льоля з Іваном. Чи не лікувала де Івана? Бо Ти того не пишеш. Як він там, сердега, чується?

З приводу затримки моїх листів на 3-4 місяці Ти могла б звернутися офіційно — за роз'ясненням.

Надішли мені календарик на 1983 р. — краще пару. Бажано — один побільший, як настінний. Згадую про це вкотре — і марно. Дякую за “Київ”, за елегії Рільке. Але не мої висилаєш — знову. Шкода.

Я трохи прислабнув був і стомився. Коли побачення буде — не знаю. Перспективи дуже невеликі, мізерні — і не раніше, як через рік, тобто, весна-літо 84 р.

Дмитро так і не пише мені півроку? Дякую йому — за тверду мовчанку. Такого я і сподівався.

Займаюся мовами, бо писати практично нічого не можна. Веселий час настав у мене — ой, веселий.

Здається, я нині геть не в гуморі. Прочитав роман Р.Андріяшика “Думна дорога”. Обов'язково прочитай.

Ну, ось, здається, і вже. Не забудь поздоровити маму — у неї буде круглий ювілей (червень) — 80 років.

Дістаючи листи од мене, телеграфуй. Сповіщай Донецьк, коли дістаєш. Бо там турбуються.

Дуже шкода за В.Мисиком (щойно читав некролог). Як я шанував цього поета!

Хай Тобі добре ведеться, моя люба. Не май серця на мене. Знай, що Тебе я згадую щодня і все частіше. Стежу за годинами, коли Ти збираєшся на роботу, коли повертаєшся. Одне слово, зустрічаю Тебе і випроводжаю.

Як там Славко Максимович? Чи не Горбала Ти згадуєш із вітанням? Може, він уже вільний козак? Геть не маю листів ні від кого, крім рідних — Тебе і Марусі. Цьомаю, люба.

Вище тримай голівку — і всміхнися до мене. Я відчую — навіть на відстані.

Дякую —

Василь

Якогось мого листа до Тебе сконфіскували. Але якого саме — не знаю. Бо не доб'єшся від тутешніх владців.

¹ В.С. перебував у той час в камері-одиночці.

212. ДО РІДНИХ

4.04.1983

Дорога моя мамо!

Дорога сестро, Таню!

Десь тижнів два тому мав листа од мами і од Валі (№ 38). Годилося б написати і в Київ, але, на жаль, тільки один лист. Його не перервеш. То, прошу, діставши цього листа, перешліть його і Валі. Бо до Вас мої листи, здається, доходять краще, ніж до Валі.

Отож, спочатку трохи моїх новин. Від Валі надійшов переказ на 100 карб. Дякую. Але робити цього не слід надалі, бо гроші маю. А вони ж мені годяться тільки на передплату (річно передплачую дуже багато, особливо тепер, коли сам-один, а хочеться прочитати побільше). Про липневу бандероль я і писав не раз, і тиждень тому відбив Валі телеграму. Справа стоїть так, що нічого їстівного мені висилати не можна (навіть тютюну). Отож, я просив Валю, аби в тій бандеролі ніяких харчів не було. Мені вже потрібна тепла білизна (бажано — вовняна), натільна легка білизна, невеличкий рушничок, окуляри +1,5 діоптр[ій] (відстань — 66 мм), легка побільша сумка. Бо маю лише великий рюкзак, а про всякі okazji часом потрібна містка торбина. Такі продаються — саквояжі, сказати б. Аби тільки не була тяжка, щоб не забирала зайвої ваги. Придалися б і 3-4 пари трусиків — бо теж маю потребу. От і все, здається. Коли дістанете цього листа вчасно (тобто хоча б до кінця червня), то перекажіть Валі, якщо можна. Оце, здається, і все.

Побачення в цьому році не буде ніякого. Наступного року ще добре не знаю, але шанси невеликі.

Чуюся більш-менш. Особливого чогось — яких змін зі здоров'ям — немає. Все по-старому. От тільки очі стали обходити: читаю лише в окулярах.

Останнім часом прочитав кілька добрих книжок із філософії Сходу, із прози — хіба роман Андріяшика “Думна дорога”. Чогось надто цікавого нема. “Связка писем” (чи: “Две связки писем” Ю.Давидова), роман, про який згадує Валя, я читав, здається. Але в журнальному варіанті. Життя Германа Лопатіна — напрочуд героїчне і цікаве. Ось і вже. А романіст із Давидова — не вельми який, звичайно. Отож, роман цікавий історичним фактажем, а не давидовським стилем.

Дістав монографію “Ранний Камю”. Прочитав, бо люблю цього прозаїка. Монографія не дуже цікава, на жаль.

Мамо, а чому б Вам не почистити криниці? Може, замулилися джерела? Якось мені було сумно читати, що води в ній нема. Пишіть, як там у Вас із водою. Був би я — сам би поліз і почистив. А так — як уже знаєте.

Шкода, що Таня досі не в вузі. Мабуть, зледачіла, га? Тієї англійської мови для вступу — кіт наплакав. Невже не можна вступити на курси іноземних мов? Юність, Таню, небезпечна тим, що все є, а тому тяжко вибрати: очі розбігаються. В цьому перевага й вада молодості. Але: треба обрати правильно (вища освіта — це елементарна необхідність, бажано лише, аби впізнати свої на ціле життя інтереси), а юність не втратить на своїх розкошах. У житті найнебезпечніше (хоч, здається, все навпаки) — середина. Скажімо: вуз потрібен не заради диплому, а заради шляху. Мене, скажімо, приваблювало те, що далі за вуз (не школа, а, може, наука, може — шукання, завжди цікаве й потрібне). Дерзай, Таню, дерзай! Виривайся, вилітай, як пташка, з гнізда!

Про Київ мало що знаю. Бо Валя пише надто мало (до речі, Елегію до Марини Рільке я вже маю, переписувати не треба, післав уже два варіанти українського перекладу). Геть нічого не знаю, як там Дмитро — як вчиться, що читає, чим живе.

Марусю, Твого листа я теж мав раніше. Але Ти так само пишеш, як і Валя: третього слова вже не напишеш — досить двох.

Ну, ось і вже.

Скоро Тані — ювілей. Щиро вітаю. Найкращі зичення. Берися за розум — це найперше. І — заздалегідь — вітаю маму з ювілеєм. Додаю відкритку.

Надішліть мені білих, чистих 50 поштівок (3 коп. кожна) і 30 рекомендованих конвертів — цінним листом і вкладіть пару календариків на 83 рік.

Обіймаю Вас, любі мої.

Уклін Валі, Дмитрові.

Вітайте Михайла з Любою, родину Гончаруків.

Сердечне вітаючи —

Василь

4.4.83 р.

213. ДО ДРУЖИНИ

30.04.-2.05.1983

Усього — сім сторінок!

Дорога моя Вальочку,

мені дуже-дуже прикро, що Ти не дістаєш моїх листів. Писав до Тебе у жовтні, листопаді, грудні, лютому. Виявилось, що всі листи сконфіскували, причому так, що компенсувати втрат я не зміг (пізно показали кілька актів, поки я зібрався написати, не знаючи досі, що після акту треба писати одразу, виявилось, що пізно: право на чотири листи втрачено). Звичайно, можна було б винуватити себе, але я того не роблю. Отож, я надіслав Тобі телеграму — 30 березня. Тепер, доставши Твого листа (№ 40) — всі Твої листи доходять — бачу, що там пропустили трохи тексту — і вийшла абракадабра. Я просив, аби Ти вислала в бандеролі окуляри плюс півтори діоптрії (відстань між очима — 66 мм.). Незручно було писати в телеграмі, що мені потрібна й спідня білизна, 2-3 пари трусиків, трохи делікатніших за ті сині, що повсюдно продаються. Отже, нічого (абсолютно!) їстівного, ні тютюну, бо завернуть. Бажано було б і теплі шкарпетки вовняні (зо дві пари), і легку торбину-саквояж, містку за об'ємом — це на всякі мої переїзди, аби не брати рюкзак. Не знаю, скільки те заважить усе — Ти сама зорієнтуєшся, що покласти на 1 кг.

Від Тебе мав бандероль у січні, 100 крб. у лютому. Дякую, але грошей не надсилай. Передплату зробив, на 84 рік зробити вистачить того, що на рахунку. Отже, не треба, поки я не попрошу.

Нарешті, прийшли мої судові стягнення — вже почали стягати — на радість колимським пройдам¹.

Чуюся не найкраще. Особливо психологічно, морально. Почали здавати нерви. Думаю собі: перетворили мене вірші на зотлілий кістяк, випили все з мене. Але будемо сподіватися, що ще вип'ють (хай п'ють, аби писалися вірші!). Надсилав Тобі двічі переклад Елегії Рільке до Марини — сконфіскували. Якись вірші Артюра Рембо переклав — теж. Це ж стосується і власних віршів моїх. Отже, не знаю, чи скоро Ти прочитаєш те, що я тут на самоті мережу. Кохана моя, Ти не дуже переймайся моїм станом — він не аж такий, щоб бідкатися, ні! Оце маю Твою карточку (красно дякую!) — і я вчепив її, в рямці, до стіни. Тепер Ти весь час дивишся на мене — не зводячи очей. І я вже не сам, а з Тобою вдвох. Усе є з ким словом перекинутися! І таке відчуття підсвідоме, що це — ікона. Отож, я молюсь на Тебе, рідна моя!

Вітаю Тебе з Днем народження. Прихиляю неба до Тебе — будь щаслива, будь веселіша, ніж на карточці — і така ж тиха і ніжна, тихоголоса і шовковоуста, якою Ти мені найбільше подобаєшся. Такою ж ласкавою і справедливою. Все в Тобі є, кохана, ніби в добромукеті квітів. І — многая літа Тобі! І дай Боже, щоб я ще не раз і не два надихався Твоїм образом, люба. Не журися мною, а здайся на долю. А в долі свої закони, нам, смертним, не завжди зрозумілі. А з долею дискутувати ми не можемо.

Пиши мені частіше тепер. Бо ні з ким мені в цьому році й словом обмовитися. Ти будеш моїм єдиним співбесідником, пишучи. Отож, пиши! Я тепер уявляю собі: ось Ти встала, ось ідеш на роботу, ось повертаєшся. Ти того не відчуваєш, ні. Тінь моя іде за Тобою — ступає в кожен Твій слід.

Чим я займаюся? Головне — мовами. Проте — і читаю. Скажімо, добра повість Білінського в “Иностранной литературе” (№ 3-4)². Перечитую — чи не вп'яте! — “Былое и думы” Герцена — пречудове читання! Гарний у цілому роман Андріяшика “Думна дорога” (ще можеш придбати — прочитай!). В “Дружбе народов” (№ 3) є роман Ю.Покальчука — така собі абишиця. Я переглянув, не читаючи всього. До речі, Вальочку, як там палімпсести³ — нічого Ти не пишеш за них. Надішли, прошу, календарика на 1983 рік і не забудь вчасно — на наступний. Бо без нього — зле. Крім того, надіслала б цінним листом поштою чисті карточки, рекомендовані конверти, коли то не обтяжить Тебе. Бо тут у продажу немає.

Здивований Дмитром, що не хоче дістати свого фаху. То не біда, сину, коли Ти вскочив на перше своє роздоріжжя. І не дивина (щоб Ти знав про свої нахили й бажання в свої 14 років?). Головне — не роби гарячки. Улюбленої роботи взагалі немає. Бо робота, праця — це мус, а не любов. В технічній праці є свої переваги (все краще йде в техніку, науку; ледарі, дурні й невдахи — в філологію). Ти можеш мати своє гоббі — для душі. А для життя (прожитку) — техніка цілком надається. Зрештою ж, коли Тобі аж геть нестерпно в тому технікумі — то все одно закінчи його, а після війська зможеш вступити до іншого вузу (заочно чи вечірником). Тоді Тобі трохи розвидниться — Ти матимеш за 20 років — і краще пізнаєш себе. Можеш написати мені, як і що. Може, я чим Тобі зараджу. Хоч у житті всілякі поради мало допомагають: треба здобувати досвід на власних гулях і синцях. Тоді цей досвід стає справді досвідом. А я радив би — дотягнути до краю, до диплому. Втім, жодної трагедії не буде, якщо Ти, обравши для себе щось певне, будеш реалізувати його — вже тепер починаючи. Шкода, що не маєш середньої освіти. Але здобути її — не тяжко. Було б бажання. Тримай себе в руках, сину. Учися командувати собою, а не плисти за течією — куди виведе! Оце головне: щоб Ти був своїм власним штурманом, а не пасажиром на чужому човні.

Обіймаю Вас обох.

Цілую, Вальочку!
Уклін рідним, друзям.
Христос воскрес!

Тепер, Вальочку, щодо побачення: його не буде в цьому році, Ти знаєш. Під великим сумнівом воно і в наступному. В кожному разі зимову бандероль надсилатимеш не на 5 січня, а на 20 (і це покищо, далі можуть бути нові подовження). Сприймай це як специфіку мого другого туру, Урал таки істотно різниться від Мордовії, де побачення були, вважай, щороку.

Прочитав статтю про Богданчину маму⁴ — вітай їх обох, як і пані Леоніду з чоловіком.

Не знаю, чому не пише вже рік Дмитро. Це трохи стримує мене від пасажів на його адресу. Проте продовжу: у наш час освіта, сину, потрібна лише вища. Бо на Твоєму віці вища освіта і буде середньою, тобто, звичайною. Потрібна вона не для доброї роботи, а для Тебе самого. Звичайно, коли Ти хочеш бути нормально розвинутою людиною (Ти завжди любив принцип: як усі). Отож, як би в Тебе не вийшло з технікумом, а атестат зрілості треба мати. І не просто атестат, а добрі знання на 10 класів. Коли це трапиться — тепер чи після Твого війська — не знаю. Мама надто м'яко виховує Тебе, а Ти, мабуть, зловживаєш тим (коли то не так, то вибачай: я геть нічого не знаю про Тебе, і мама нічого не пише).

Є ще один варіант для Тебе: закінчити технікум, потім — за тим же профілем — інститут. Далі — наукова діяльність, яка, власне, поневажає особливості окремого, вузького фаху і забезпечує вихід на широкий простір логічного мислення (там десь далі — в перспективі — більшість наук зближуються, не розділяються так вузько, як у робочому фахові; але це — в далекій і глибокій перспективі — на рівні якого доктора наук). У Тебе логічне мислення досить незле. Отож, уважай, що байдуже, якими шахами грати — жовтими чи білими чи червоними. Головне — логіка гри, логіка мислення.

У Твоєму віці є дві небезпеки (може, назовемо їх помилками): надто довго залишатися дитиною, хлопчиком (це найпоширеніший варіант) і надто скоро мужніти (менш поширений, але — при деяких перевагах — таки помилковий напрям). Мені здається, другий варіант Тобі не загрожує. Отже, не засиджуйся довго в хлопчиках: маєш уже 16,5 літ, а це чимало. Яким шляхом, питаєш? Скажу: розширюй свій життєвий досвід. Досі захоплюєшся спортом? То пусте заняття: рота розкрив — і дивися телевизор. Треба побільше читати (може, “Науку и жизнь“, “Химию и жизнь“, “Науку і суспільство“ — називаю журнали), побільше бувати в різних здорових середовищах (лекції, філармонія, театр, добре середовище знайомих товаришів). А головне — думати над собою, шукати себе, зрозуміти себе, робити, творити себе. Шкода, що Ти ростеш без батька. Може, дядько Валентин чимось Тобі зарадить. Не знаю.

Матимеш час — напиши мені, коли хочеш. Мені цікаво знати про Тебе якомога більше.

Ну, мабуть, і все.

Вальочку, віршів не переписую (одне — зошити з віршами весь час на перевірку, а друге — чи не через вірші конфіскують мої листи: того збагнути — не так легко). Отож, поки без віршів і без перекладів.

Цьомаю, любя.

Вітаю рідних, друзів.

Христос воскрес!

Частіше пиши, любя!

Додаю відкритку.

Сердечне — Василь

2.V.83 р.

¹ Великі судові стягнення зумовлювалися передусім оплатою вартості квитків на літак з Магадану до Кисва і назад для свідків звинувачення.

² Вацлав Билинский. Конец каникулам. — “Иностр. литература”. — 1983. № № 3,4.

³ В.С. турбується долею своєї одноіменної збірки, переданої за кордон.

⁴ “Богданчина мама” — Світлана Кириченко. Йдеться про статтю “Дама з амбіціями” у газеті “Вечірній Київ”, 10.02.1983.

214. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

12.06.1983

Дорога Вальочку,
дорогий сину!

Переписую свого червневого листа, бо вже раз skonфіскували — невідь-чого: весь лист, вважайте, я присвятив Дмитрові, радячи йому майбутній вибір шляху, вмістив перероблений свій переклад вірша Кіплінга “If” і російський — М.Лозинського, прокоментувавши його. Ніяких “умовностей” не було, лист вийшов на 20 сторінках — марне!

Повторюю: був радий дістати Ваші листи — Дмитра і Твої, Валю (вже маю № 43 і телеграму), окулярів не дістав і не певен, що дістану (треба було вкласти їх у бандероль).

Чую себе не дуже. Зараз ідуть дощі, стрибає тиск — і в мене вже через те болить голова, серце. Докучають старі хвороби, тепер ще — нирки. Але я ж уже старий — то й не дивно. Пишеш за побачення: поки я не вибуду цей рік самотності (закінчується 20 січня, може бути продовжено), нема й мови. А як буде наступного року — не будемо загадувати так далеко. Дістаю 2 карб. на продукти. Звичайне ж, я купую сигарети, маю по 6 сигарет денно. Це дуже мало, але нічого не вдієш. Нічого іншого не купую — живу цілком на казньонних харчах.

Нарешті дістав перше число “Києва” (№ 5), прочитав повість Сулими “Спадщина” — досить незле, хоч страхітлива мова. Якийсь суржик. Решта номера — школярські вправи, навіть соромно, що такий низький рівень. Прочитай “Спадщину” — повість, наче про Білокур — тобто, про народню художницю. Думаю, що В.Яворівський навряд щоб так написав (його роману не читав, але спромоги його я знаю: для прозаїка він надто порожній, бо весь — екстер’єрний, все напоказ, на людські витрішки, а більше — нічого). Цікаво мені, що Борис Нечерда написав поему “При світлі совісті” (так зветься прегарна стаття Марини Цветаєвої — див. Литературное обозрение, № 10-11, 1982). Я не дуже вірю цьому поетові, але надто цікава назва поеми.

У “Вітчизні” прочитав Бажанового Гете. Чимало віршів, які й я перекладав колись. І по пам’яті — у мене ніби не згірш. Коли б прислала мені деякі переклади мого Гете з оригіналами — був би вдячний. Скажімо, Пісню блукальця під час бурі (Wen du nicht verlässest, Genius — початковий рядок).

Ось уже чотири місяці, як мені не повертають зошита з віршами. Отак і живемо. Перепишу трохи віршів своїх — вишкрябую з пам’яті давні картинки.

V

Золотокося

красуня

на милицях.

Зветься Оксана.

Захоплена собою — вражена — зворохоб-
лена гурмом хлопців,

що, ніби в вольєрі,
роздивляються
на її непорочне
голе каліцтво.
Не дивіться. Заради Бога.
Не дивіться.
Ні про що не питайте.
Не звертайтеся.
Стійте, мальовані стовпи,
ані кроку назустріч.
Тримайте своє співчуття,
як дулю в кишені,
не виставляйте на продаж.
Ваші погляди — ляпаси
від них зацвіли
мої лиця змарнілі
від вашої уваги
я вся на голках.
Дайте пройти спокійно.
Забавляйтеся —
ні ви до мене ні я до вас
чужі перехожі
зовсім чужі —
ви мені найрідніші.
Невже ви не розумієте
золотокосої красуні,
що йде від брами
нескінченно-довгою стежкою
під нестерпним сонцем
перевірити хорі легені?
Їй нерадісно. Ні. Але вона осміхається,
щоб гамувати сльозу,
дихати киснем
і не чути тлустої тіні,
що, як пес,
у кожен ступає слід.

Зробив, Вальочку, переклад вірша Марини Цветаєвої “Неподражаемо лжет жизнь”:

Ну й химерує лжа життєва!
Правду мурує? З брехонь? — Овва!
Жили вузлами в’яжи — це й є
справжнє життя твоє.
Ніби в житті лежиш: дзвін, плин.
Все, небожителю, геть все — лжа!
Вже і за жимолоттю — сто жал
— Тим і радій! — Жаль.
Не жур мене, друже, і не кори
нам зачаровано душ став.
Отже, чоло в сон занури,
бо ж — нащо співав?
До білої книги твого німоття

до глини воль твоїх спроквола
покірно схиляю улам чола
бо ж долоня — життя.

Перекладати такий вірш — то штука: треба спочатку встановити, щоб перекладати: звуки (у Цветаєвої: неподражаємо лжет жизнь, сверх ожидания, сверх лжи, но по дрожанию всех жил можешь узнать: жизнь!) чи зміст. Але у цьому вірші змісту, сказати б, нема. Тобто: замість словесного змісту є зміст звуковий, зміст інтонації (як завжди — скаженої, шаленої у Марини). Во ржи — во лжи — жимолость — не жури, заморожи. Ось це й треба перекласти — ланцюг звуків. Зберігши грацію вірша. Втім, цей вірш — не найкращий цветаєвський. Скажу навіть: такі вірші писати не тяжко, бо це більше техніка, тренаж, ремесло, вправність. Надто над перекладом не дбав, бо не дуже цікаво.

Ось у Рільке — про жінок — дзеркала:

О дивні зблиски боязких подоб!
Де взявся той блиск, якщо нема тривання?
Жіночу спрагу самоспоглядання
гамує люстро, що, як склеп, могло б
за світ їм стати. В мерехті отім
ми чуєм скритий стік своєї суті.
Єство ж жіноче — там, де, в люстро вкуте,
воно, подвоєне, стає цілим.

Ось різниця — між Рільке і Цветаєвою: Рільке — маґ, Марина — акторка, що грає чарівницю. Втім, натеper і вірші Рільке “не йдуть”: стихія Уїтмена — вільного прозо-вірша, геть вільна, геть чуйна до найменших модуляцій настрою, — теперішня стихія.

Українська муза носить шевченків кожух — і не тільки вприває в ньому: умліває. А римувати по-українському — особливо тяжко, рим не так багато, на асонанси не кожен відважиться і т. д. Мені подобаються білі вірші Ю.Щербака, подобаються за сучасну фактуру головно, не за зміст. Коли з’явиться в майбутньому цікавий поет — то саме такий: вільний од рим і староканонів, кожушного духу від нього не почувеш.

А це ще таке:

Довкола стовбура кружляємо.
Ану, бува, наздоженем?
(Що цього вже не буде — знаємо,
проте — живем).
Такий твій сміх мені заливистий,
так він заходився — на плач.
Пробач — за те, що ані вісті
не подаватиму. Пробач.
Ото невитерпу! Недаром
соснова дубиться кора.
— На гору — хочу! — Вниз — і яром!
— І ще побродимо? — Пора!

...
прийти до пам’яті й розстатися
на віки-вічні, на-не-на...
— “вандеєю не стань, сум’ятнице”
мовчить, притужно-потайна.
І ось наш дім — гніздо лелече
в гойдливих вітах етажів,
і спогад солов’єм щебече
до зозулиних ворожінь.

Той спогад може нам придатися,
коли дійде до речення.
— Невже — навік? Танцює таця
тікає краска із лица.

— А дерево — кружляє вихором?
Вогнем весільним пойнялось!
Музик троїстих чути пригри,
таки — збулось!
Тугими колами кружляємо,
усе збиваючись з ноги.
Світ вечоріє. Ми — світаємо,
коли ні сили, ні снаги.

Певне, буду закінчувати на цьому.

Пересилаю найтепліші вітання Василю Карповичу — з днем народження, многая літа
йому.

Уклін рідним, друзям.

Сердечне вітаючи —

Василь

У липні писатиму до мами, в Донецьк.

Допіру переклав вірша Рільке “Пантера”. Але мені, як і в Рільке, хочеться зробити її
чоловічої статі. Отже, вірш я назвав “Барс”:

Йому несила втоми подолати
од миготіння нескінченних ґрат.
Неначе світ — це ґрати, ґрати, ґрати,
помножені в очах увостократ.
Легка його ступа, м’яка і пружна,
затиснена в малесенький обруч, —
мов танець сили, зібганої кружно
довкола волі, що крутіша круч.
І тільки інколи спаде запона
з його очей — тоді у нього світ
зайде, пройнявши тіло, шалом повне,
а серця досягне — і згубить слід.

Зробив новий переклад “Синові” Р.Кіплінга — надішлю іншим разом, коли не
заборонять (як, може, й ці вірші, що тут переписав).

Дмитре, Твій лист видався мені дуже цікавий — красно дякую. Не надто бентежся, що
фах Тобі не подобається — в Твоєму віці можна ще шукати й шукати свого покликання. Я
Тебе орієнтую — на інститут, університет, бажано в Москві чи Ленінграді. Не обов’язково
тепер. Можна й після війська, коли Ти відслужиш. Але треба мати атестат зрілості, добрі
знання з обраного фаху (може б, геологія, га?) і велике бажання — досягти мети. Бувайте!

Ваш Василь

12 червня 1983 р.

215. ДО РІДНИХ

12.09.1983

Дорогі мої —

мамо, Марусю, Таню!

Мав листа од Марусі. Дякую. Був писав до Вас у липні, але листа, певне, сконфіскували (досі не знаю). Як там Ти, мамо моя дорога? Усе слабуєш? Якись недобрі сни мав — снівся наш дім і недобре — двір. Ми з татом поралися — і мама була, і Маруся. Але прокинувся — геть сумно на серці стало.

Коло мене все гаразд — на мої гаразди. Трохи докучає радикуліт, деякі старі болячки. Але я не дуже потураю. Переклав “Елегії” Рільке — це біля 900 рядків поетичного надзвичайно важкого тексту. Аж голова мені паморочилася — од такої роботи. Закінчив свою збірку віршів тутешню. Зветься “Птах душі” — біля 40 віршів. Усі неримовані, близько до розмовної мови, бо в мої 46 років уже ніби й сором римувати (так, наче римування — дитяча забава). У липневому листі я був переписав Вам біля 10 віршів. А тепер офіційно оголосили, що мені заборонено до кінця строку висилати в листах свої вірші і переклади. Тобто претензії вже ставлять не до змісту, а до поезії взагалі. Щось схоже на Шевченкове “ни писать ни рисовать”. Правда, сказали, що, мовляв, перекладай собі, але все написане ми будемо збирати в особистих речах — і віддамо (чи віддадуть?) перед звільненням із табору. То мене дуже сприяло. Звичайно, буду всіляко оскаржувати — напишу ряд скарг у різні московські інстанції. Добре, щоб це зробили й Ви, бо на скарги в’язнів вони ніякої уваги не звертають. Скажімо, написали б до Спілки письменників: я ж перекладаю таких поетів (Рільке, Гете, Верлен, Бодлер), які широко видаються в Союзі і до радянської влади ніякого відношення не мали, бо й не чули за неї. Крім того: як би там не було, а я почав свою літературну роботу з 1958 року (коли було надруковано мою першу статтю в журналі), я є член ПЕН-клубу, маю кілька виданих збірок віршів, у тому числі й перекладних. Маю велику збірку “Палімпсести” — на 300 віршів, хоч, правда, долі її не знаю (надіюся, що видана й вона), десятки літературно-критичних статей, понад 20 друкованих аркушів перекладів — російських, білоруських, польських, німецьких, французьких, англійських, іспанських поетів. Що ж це за бузувірство — забороняти? І головне — без пояснення причини!

Чуюся звичайне. Тут стало холодно, дощить (уночі — біля 0° надворі), але ще не топлять. Багато читаю, одне слово, не гаю жодної хвилики — задарма.

Жодних прохань до Вас. Крім, хіба, однієї: Марусю, повідом індекс і ціну інформаційного видання “Нові книги УРСР” (це в Каталозі передплатних інформаційних видань, бо тут цього каталогу немає). Повідом, а не передплачуї, бо в наступному році моя адреса може змінитися — і тоді тяжко було б переадресувати.

Як там Таня? Чи робила нову спробу кудись вступати, чи ні?

Якесь таке відчуття в мене, що ми вже ніколи не побачимося. Може, це тому, що всі побачення забирають, може, поетична містика. Але я вже бесідую з Вами — наче з духами. І це не тільки Вас стосується, а й Валі й Дмитра. Цікаво, як воно вийде насправді. Все ж таки я вже збавляю 4-й рік (шість — попереду) — здається, менше за вічність. А відчуття — навічної розлуки з Вами — росте й росте.

Уклін родичам — Михайлові, Дмитрові з родинами, усім добрим людям, що пам’ятають мене, згадують незлим словом. Не турбуйтеся мною. Бо я вже теж дух (і не тільки що сама снасть, як каже мама), а про духів не турбуються: вони, духи, вищі всяких турбот.

Цілую вас, любі мої.

Прошу надіслати добрі карточки з себе, бажано — окремо. Дуже вас прошу — сфотографуйтеся й надішліть. Так само — й Дмитрові доброї не маю.

Всього кращого Вам!

Ваш Василь

Дорогий Дмитре,

ну, от, Тобі вже сімнадцять років. Я й не зогледівся, коли це сталося. Для мене Ти — мов янгол, що спустився з хмарки. Для мами, звичайно, ні: для неї Ти вічний. Не знаю, чи поздоровляти Тебе з цим ювілеєм юності. Зрештою, всяке поздоровлення з днем народження — для мене зрозуміле не зовсім. Які наші заслуги — в тому, що виповнилося 20 чи 40 літ? Такий уже етикет. Може, це — од людського бажання побільшити сферу свят: аби було видніше, світліше, мов од штучних лампівнів.

Що ж Тобі побажати? І чи маю я право на те, щоб Тобі бажати? Це одне з найдрозливіших питань у моїх усе-далеких стосунках із Тобою. І все ж побажаю: живи по-своєму, нікого не беручи за абсолютні взірці. Бо всі взірці (принаймні, більшість із них) — свідчення життєвих поразок. Твій життєвий шлях — чергова з них. Коли я був у Твоєму віці, то вважав, що я всесильний, усемогутній, як Бог. Приємно, що було таке відчуття. Навіть згадувати — приємно. Хоч згадую — із усмішкою. Зі скептичною. Я далеко не всесильний, як бачиш.

Бери од кожної пори свого життя те, що вона тобі пропонує. Вимагати од часу — і немудро, і негідно, може. Але — і не пливи за течією. Будь собою — тобто, виробивши тверді орієнтири, що таке добро і що зло, виростає у їхньому магнітному полі, аби по ньому все в тобі скристалізувалося (так Вернадський писав, згадуючи геологічні структури). Ідеал є один — добра і справедливості, чесності і любові. Іншого, мабуть, нема. Ще додаю — ідеал Краси.

Зле жити без ідеалів, але не менше зло — з ідеалами. Втім, уточнити смисл слова “жити” я б не наважився: у мої 46 років воно таке ж таємниче, як і в Твої. Роки пішли тільки на те, щоб сказати: і не це, і не це, і не це. Не знаю, чи Ти повторював ці слова, чи, може, тільки допоминаєшся: життя — це праця, любов, футбол, боротьба, щастя, мандри, навчання і т. д. Стверджуєш, щоб завтра засумніватися: воно — не тільки праця, любов, футбол і т. д. Людина існує не пізнанням (хоч — і пізнанням), не працею (хоч — і працею), не любов'ю (хоч — і нею). Людина живе, щоб жити. Дуже неокреслено, але окресленіше не сказав ще ніхто. Намагайся зрозуміти інших людей, бачити в їхніх життях їхню правду, яку треба приймати, а не оспорювати. Отож, суди про людей не зі своєї позиції тільки, а й з їхньої. Ще краще — з кількох позицій. А як би вчинив тут П'єр Безухов чи Роберт Джордан чи Мартін Іден, наприклад? Для цього треба мати щедre серце. Живуть же по-своєму дерева і квіти, жаби і ластівки, шурі й соколи. І претензій до них ніхто не ставить. Так і люди.

Щедre серце — дається любов'ю. Великою любов'ю, більшою за Тебе. У Твої літа найголовніше, може, вчитися любити. Вміти любити — то велике вміння. Не знаю, чи є в Тебе дівчина. Коли є (чи — коли буде) — намагайся, щоб вона була вища за Тебе. Тобто, щоб Ти дотягався до неї, а не опускався. Коли ж вона надто земна, то вигай її — небесною, і вона стане небесніти. Але краще, щоб у неї було і землі, і неба. Дівчина має надати Тобі змогу — кращати, а не гіршати. Любов — то, може, єдина справжня квітка, подарована людині Богом. Тільки в любові людина розумна. І навіть: що більше, дужче любиш — то розумнішаєш. Інших квіток, кращих за цю, квітку любові, я не знаю. Не знай поганих дівчат — хай вони для Тебе просто не існують (я, скажімо, в свої 46 років просто не вірю, що бувають жінки, які лаються, обманюють, продаються і т.д. і т.п.). У мене, слава Богу, такого досвіду не було. І тішу себе тим, що знайомі дівчата моєї молодості ставали кращі коло мене (а я — коло них).

Так було і з мамою-Валею — найкращою, найлюдянішою, найцнотливішою моєю дівчиною: я став кращий од неї, вона — од мене. Я дякую Долі, що Валя — моя дружина, мама мого сина (у мене прекрасна мама — бабуся Їлінка, у мене прекрасна дружина, так схожа — у моїх очах — до моєї мами).

Далі. Хочу, щоб Тобі було приємно — і з людьми, і на самоті, і з однолітками, і зі старими людьми. Хочу, щоб Ти зростав — діаметром своєї душі. Намагайся бачити добре не тільки там, де блищить (спелеологія, Прип'ять, мандри, спорт), а й там, де ніякого блиску (копання землі чи прибирання квартири, заняття наукою і т. ін.). Музику вподобати легше, аніж крутити гайки. Але і те і те — людські заняття. Будь добрий до людей і намагайся віддавати їм більше, ніж брати (ще краще: не бачити різниці між віддаванням і бранням, але це надто складно — на Твої літа). Не будь злопам'ятний і мстивий, хоч і не дозволяй плювати в свою кашу.

Стеж за своїм тілом. Для цього слід займатися делікатним спортом (найкраще — спортивна гімнастика). Вчися зграбно ходити, вчись танцювати. Ходи з мамою в концерти — привчайся до музики — не тільки естрадної, а й класичної, народної.

Не намагайся читати багато: намагайся старанно всотати в себе прочитане. Для цього: не читай дурниць, а — класику. Вчись розуміти поезію, малярство, архітектуру, красу будь-якої роботи і ремесла (вправний шофер, велосипедист, землекоп). Учись гарно їсти, пити, дихати, дивитися, слухати, мріяти, копати, лежати.

А покищо — завдання (Тобі і мамі): перепишіть мені обидва реквієми Рільке в перекладі Пастернака; всі мої сонети до Орфея (їх біля 60), нехай мама докінчить “Пісню блукача” — німецькою мовою. Передплатіть для мене, коли ще можна, такі журнали: [Наука и общество] — індекс 71134, Культура — 71135, Перспективы — 71136. У бандеролі січневій хай буде один тютюн. Більше нічого.

Тепер відповідаю: досі мав мамині листи аж до № 48. Бандероль мав, хоч теплої білизни мені не видали. Передплату на 1984 р. зробив. Гроші на рахунок маю. [Закреслено цензурою.] Переклав усі 10 елегій Рільке. Каторжна праця. Закінчив збірку своїх віршів “Птах душі”. У липні й вересні нібито пішли мої листи в Донецьк. Чи там їх дістали? В кінці вересня — замість конфіскованого листа післав телеграму (не знаю, чи пішла). Ні від кого, крім рідних, листів не маю. Дієти не дістаю. Нажив люмбаго і радикуліт, нирки, мабуть, непокоять (ішло каміння), але тут потрібні клінічні дані, а не своє відчуття. В цілому нічого страшного немає. Буває гірше, як кажуть. Займуся тепер перекладами французьких поетів і вивченням англійської мови. [Закреслено цензурою.]

Попрошу дуже — надіслати фотографію свою — Тебе, Дмитре (мама, спасибі їй, вислала свою). Дуже хочу мати добрі фотознімки бабусі Їлінки, Тані, тьоті Марусі.

Ось і вже. Не розписуюсь надто, бо й цей лист не знаю, чи пустять. Коли листів од мене нема — не хвилюйтеся. І не виніть мене, що не пишу. Самі ж пишіть частіше — коли б Ви знали, як мені потрібні Ваші листи!

Уклін рідним, друзям.

Цілую маму-Валю,

Тебе, синку, обіймаю.

Десь за рік-два Ти вже будеш солдатом. Коли то ми з Вами побачимось? Дасть Біг, якось діждемо зустрічі. Може, ще й на цьому світі.

На все краще!

Сердечне —

Василь

3.10.83 р.

Я буду думати про Тебе, сину, в Твій день народження — цілий день буду про Тебе думати. І хочу, аби Ти відчув те, що я думаю про Тебе, тужу за Тобою, люблю Тебе і покладаю на Тебе надії. Будь же молодцем!

217. ДО СИНА

Жовтень 1983

Вітаю Тебе, мій Великий Дмитре (а ніякий не Дмитрик, як Ти пишеш!), із 17-літтям! Будь такий граційний, як цей Дон-Жуан Анатолія Петрицького. Але не будь Дон-Жуаном! Почни вести щоденник — хай він буде Твоїм персональним дзеркалом совісті. Коли б — у Твої роки — я почав вести систематичний щоденник (я вів, але нерегулярно) — як би він мені придався потім! Бо мудра природа думає Тобою — а Ти вчись розгадувати цю свою підсвідому мудрість — почуттів, настроїв, фантазій, бажань, подумів.

Обіймаю щиро, многая літа Тобі!

Сердечне —

тато

218. ДО РІДНИХ

Грудень 1983

Дорогі мої — мамо, сестро,
дружино, сину, Таню!

Насамперед — вітаю Вас із Новим роком, із Різдвом святим. Добрих вам свят зичу. У листопаді не писав до Вас, бо не було ліміту (писати дозволено раз у два місяці). Отож, відповідаю спочатку на давні Твої, Валю, питання. Ось мій день, як є. Устаю за місцевим часом о 6.30 (московський — 4.30). деь о 7 снідаю і перед 8-ю йду на роботу, півгодини обіду (11.45 — 12.15). Знову працюю до 16.15. Одразу — півгодини прогулянки, на яку частіше не йду. Читаю, пишу до вечері 19.00 і по ній — аж до сну — 22.30. Тобто, встаю, коли ви солодко спите, а лягаю разом із київськими пташками. Зараз я трохи стомлений, виснажений. Одинадцять елегій Рільке далися тяжко. Слава Богу, що я їх усі переклав. Закінчив свою збірку “Птах душі” — відчайдушно прозову, майже без пафосу, неримовану, майже розмовних інтонацій, сумно-спокійну, без надриву. Стоїчну — такий її музичний ключ. Вона, мабуть, удвоє об’ємніша за “Дуїнські елегії” (кількістю рядків, а не змістом!). Тепер буду матися коло французьких віршів — поетів 19-20 ст. (слава Богу, маю франкомовну антологію поезії Франції, видану “Прогресом”). Але розпочати не наважуюсь (хіба кілька віршів Верлена, Рембо) — надто не чуюся на силі. Стомлений — мало сказати. Отож, поки читаю польські романи — є прецікаві, наприклад, про польського лицаря 15 ст. Завішу Чарного, сучасника розгрому польсько-литовсько-руського війська на Ворсклі 1399 р. і звитяги над крижаками під Грюнвальдом — досить цікаве читиво. Не менш цікава і наукова фантастика англійського видатного астрофізика Гойла (Hoyle) “Чорна хмара” (роман, що вийшов 1954, здається, року і став знаменитим у світі). Читаю й гірші детективи — заради кращого опанування польською мовою, що така мені люба й рідна, вважайте. Враховуючи, що колись я старанно простудіював 4-томну “Енциклопедію повшехну” (панораму світової історії вона подає значно детальніше за УРЕ), радив би й Вам із Дмитром узятися до польської мови (за місяць занять зможете вільно читати, зрідка користаючись словником). Коли б то так сталося, книгарня “Дружба” стала б для Вас за справжній скарб (та й у Вас скільки самого Фолкнера польською мовою — на полицях!). А вчитися мови можна за “Пшекруєм” — цікавим журналом, який могли б і передплатити. Це дало б Вам і

для мови української чимало, бо польська, як і російська, мови найбільше контактували з нашою мовою і залишили на ній слід.

Питаєш, Валю, про мої хвороби. Не знаю, чим би Ти могла мені з Києва допомогти, але — щоб Тобі не кортіло — скажу: нічого страшного нема (принаймні в масштабі мого теперішнього стану). По радикуліті стали боліти ноги — якийсь холод пустився від бедер до ступи (кістками). Болять коліна. Може, то відкладення солей (знаєш, тут дуже недобра вода), може, ревматичне. З обміном речовин негаразд. Може, застудив нирки. Болять, запливають очі-капшуки, ріжуть очі. Може, важать демпінг-синдромні хвости поопераційні, бо впав апетит, нехить до борошен, часом верне, туга за овочами — така ж, як і на Колимі. Гастритні явища. Серце трохи попустило, руки в суглобах болять менше. Болить голова — од коливання температури, танцює тиск, надвечір субфібрильна $t=37,5^{\circ}$. Якийсь процес іде, але не знаю поки. До лікаря ходжу — маю пігулки.

Твої окуляри з бандеролі — добрі. Рушник, шкарпетки, трусики — теж. Нарешті віддали теплу білизну — з бандеролі. Сподіваюся, що наступна бандероль буде чисто тютюнова.

Щодо побачення: ніби припадає коротке на липень 84, а довге — на липень 85. Але краще офіційно зроби запит — із цього приводу. Надій на побачення особливих не покладай. Час зараз напружений, знаєш сама. До кінця року — через ті ракети американські — може загостритися ще більше. Що буде далі — побачимо, але покищо стан досить складний. Втім, побачення я маю інші — з Вашими карточками (Дмитрового листа до мене сконфіскували чомусь, але фото віддали). Отож, я й дивлюся на Вас — і розмовляю з Вами. Такі милі зустрічі — з усією ріднею (шкода, що Маруся прислала такі партацькі, а на кращі не знаю, чи дочекаюся).

Написав чимало скарг з приводу заборони переписувати в листах вірші й переклади. Відповіді ще не маю, але сподіваюся, що така буде, хоч і не дуже мене втішить.

Чого ж Вам побажати — в Новому році? Щоб Ви всі були здорові (особливо — мама і дедя!), щоб Ви були такі ж, яких я люблю: Валя — пречиста в своїй людській цноті, Дмитро — такий же колючий житній колосок, як і на картці. Уживай, Дмитре, щітки до волосся — вона трохи формує волосся. Ще, Дмитре: в дитинстві Ти мав, як і належить, великі очі (такі ж — у мами, такі ж у мене). А на карточці — якісь шпарочки (вибачай, може, од сонця). Не забувай: на світ треба дивитися широко розплющеними добрими очима. Я думаю, що тут важить позиція життєва: вузькі очі у слов'ян — коли людина кібернетик, сказати б, живе логічно, а не душею, коли вона підступна, зла і т. д. Ти, Дмитре, не май за зле мої поради (і я, і мама — не тільки Твої батьки, а й старші друзі, які ладні були б прихилити неба до Тебе). Користатися самому зі своїх порад мені вже пізно (та й не виходить: завжди легше радити комусь, аніж собі: так уже є!). Але таке життя: старша людина знає, але вже не може, а молодша — може, але не знає. Відстань між ще і вже — незначна: якихось 20-30 років — час, коли людина може творити своє життя сама, а не плисти за течією. А це ж — крапля в морі (20-30 років), як виявляється. До речі, Дмитре: польську, англійську мови Ти можеш вивчити дорогою — їдучи на заняття і з занять, аби в метро не лупати очима впорожні. Радив би Тобі і французьку мову, бо вона ближче до латини. Скільки слів проясніло мені — через вивчення французької!

Чи робиш Ти, Дмитре, копії своїх листів? Добрі люди роблять так: пишуть під копірку, другий примірник відсилають, а перший мають собі. Коли б такий у Тебе був — подивись сам (чи — порадься з мамою) — що там могло не сподобатися цензурі, що вони мені не віддали Твого листа. Одне слово, зважай на це, бо інакше я взагалі не матиму Твоїх листів. А вони мені і дорогі, і цікаві.

Став читати збірку “Київ” Вінграновського — і розчарувався. Це ж вірші “мальчика, не мужа”. Уся естетика — підліткова, а трибунність — сценічна. Найбільше мені до смаку — Павло Мовчан (на жаль, жодної збірки його тут не маю, хоч і замовляв). Валю, перепиши

мені його 10-20 віршів, але найкращих. Прочитайте 2 томи Фітцджеральда, роман Г.Гессе “Гра в бісер”, Р.Андріяшика “Думна дорога”, “Четвертий вимір” Р.Іваничука. Читайте журнал “Київ” — там у цілому непогана проза, майже в кожному номері. Ще раз повторюю: переписіть усі мої старі, мордовські переклади “Сонетів до Орфея” Рільке — хочу накинути на них свіжим оком. Хоч признаюся, що мені його попередні вірші (Нові вірші, ч.1, 2) подобаються найбільше: в сонетах і елегіях його хист уже випав у кристали (вийшло щось схоже до пізнього Гете: дуже мудро і — сухувато, не кров’ю серця). Безплотність поезії — біда, якої зазнають або надто молоді поети, або надто старі. А поезія — посередині: там, де людина вже не надто романтична і ще не надто мудра. Там, де людина живе, а не: збирається жити, чи спогадує пережите.

Все. Цюмаю Вас, любі мої, обіймаю Тебе, сину (які ж поцілунки між мужчинами? фе, встидно б!).

Щедрую Вам разом зі святим Миколою, дідом Морозом — будьте щасливі!

Щасливий — Василь

1984

219. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

15.01.1984

Дорога Вальочку,
дорогий синку!

Збирався писати в Донецьк, але Дмитрові обставини змушують мене писати до Вас.

Отож: лист Твій, сину, мені сподобався, як і попередній, літній. Я не знаю всіх обставин, що змусили Тебе покинути — при самім закінченні — технікум, але вірю Тобі, що крок Твій — добрий (хоча б уже тим, що відважний). Мені подобаються люди, що, як кажуть, “пруть буром”, тобто, мають свій норів. Ці люди — нещасливі в житті, зазнають усіляких страждань (щасливі — здебільшого безхребетні, ті, що, як покірне телятко, дві матки ссуть). У житті доводиться обирати: або цікаву муку або нецікаве щастя. Більшість, звичайно, обирає щастя, хай і нецікаве (точніше: вони воліють цікавого щастя, але здобувають украй нецікаве). Тому конозистий філософ німецький і писав: “Ви, що йдете на смерть (може бути і не смерть, а мука — це я додаю), — люблю вас”. Так казав Заратустра, Зороастр. “Мудрість” життя в тому, щоб пристосовуватися до умов. Хто не пристосовується — той не “мудрий”. Перших чекає пороссяче щастя, других — орлина смерть. Обирай, синку, сам, що Тобі до вподоби. Сам я зробив — для себе — вибір. Твоє життя — є Твоє. Вибір Ти повинен зробити самостійно, аби це була Твоя воля, а не мамина чи дедина чи моя. Просто мусиш знати, що Тебе чекає — на одній і другій дорозі. Перша дорога — дуже людна (як на прохідній у часи пік!), друга — майже безлюдна. Коли-не-коли перейде нею якийсь мучень — із дуже виразним обличчям і попущеними кутиками уст. Хочеш — продовжу? Власники пороссячого щастя мають мрію: от би туди, де орел літає (тільки б без мук!). Орли відчують постійну спокусу: от би зазнати земного щастя, тільки без п’ятачка на носі! Отака, бач, діалектика життя.

Моя думка така: усе це не біда — і незакінчена 10-річка, і полишений технікум. Може, в Тебе моя натура: всюди Тобі невгвотно. Я, принаймні, ніколи не мав роботи до душі, а все тільки — про шматок хліба; добре мені було тільки за письмовим столом, серед дорогих

книжок, перед папером, на самоті. Може, в Тебе натура бабусі Їлинки — така ж крута? І, може, вона дісталася Тобі разом із високими достоїнствами бабусі — винятковою чесністю, людською багатою суттю, правдивістю, надщирістю, величезною працьовитістю. Коли б так — то дай, Боже! Мамо-Валю, довірмося самому Дмитрові. Він, здається, недурний хлопець. Що я можу сказати Тобі, Дмитре: може бути й такий варіант — вчись на електрика, це добрий фах, вивчай свою справу достеменно. Я Тобі скажу: то не дуже мудро, коли діти, гравши в дитинстві “в класи“, грають у них ціле життя: 10 класів — вуз — робота — одруження — пенсія — телевізор — доміно. Може бути й інакше: спочатку військо, потім 10-річка, вуз. Зрештою, вузу може й не бути (Горький і Бажан вищої освіти не мали). Насамперед, сину, я хочу, щоб Ти мав свій характер, а не був розмазнею, манною кашею для беззубих. Виробляй його постійно, не поступайся своєю волею перед обставинами. Бо Ти — це, насамперед, Твоя воля (бажання, мета, впертість і т. д.). А воля міцніє в подоланні перешкод. Будемо вважати, що Твоє “розлучення“ з технікумом — то перший іспит, який Ти витримав із честю на право бути самим собою, а не таким, як усі. Масштаб людини визначається мірою її волі. У житті буває і так, коли свиням набридає хрюкати, а орлам літати. Тоді вони міняються місцями: свині починають літати, а орли хрюкати (їм забракло волі старої, вони втомилися чи навпаки — збурилися). Чи надовго? Тут тисячі варіантів життєвих, перераховувати не буду.

Коли Ти матимеш свій характер — щоб був по Тобі і щоб був міцний, то буде найважливіше — за всякі там університети. Бо характер — це фундамент для майбутньої будівлі. Коли він міцний, то на ньому можна зводити хмарочоси, він витримає будь-яке навантаження. Людський характер, правда, на відміну од будівлі, виробляється чи не на все життя. Кожен великий іспит життєвий показує, чого вартий підмуток. Він може зруйнуватися — коли слабкий (орли стають свиньми), може підруйнуватися, а може не тільки витримати все, а ще й зміцніти. Як на мене, люди зі своїм характером без вищої освіти кращі за людей із ромбом¹, але без характеру. Скільки йолопів я знав — навіть із вченими ступенями, скількох горе-письменників, чиїх творів й кури не хочуть грабати, не те — люди читати. Буває часто: людина знає бозна-скільки, але розмовляти з нею вкрай нудно, бо вона нічого не тямить розповісти цікаво: в неї нема свого стержня, хребта, до якого кріпиться вся кісткова система. Тобто, така людина не має самої себе (все інше — телевізор, машину, дачу, штани, професію — має!). Це гарба сіна, сяк-так наваленого на купу, під якою пищить, як руда миша, квола натурочка маминого мазунчика — хай навіть і з сивим волоссям на голові. Це — вкрай безнадійний варіант людського існування, бо тут уже ніхто не порятує — коли немає самого себе. А коли людина має себе, свій хребет, свій центр, свою основу, свою гравітацію, сказати б, тоді все падає на свої місця — і людина схожа на Ейфелеву чи Останкінську башту, а не на гарбу сіна. Хочу, щоб Ти був схожий на башту, а не на гарбу сіна. Може, й так: ти працюєш електриком, закінчуєш вечірню середню школу (до війська чи після нього — байдуже), закінчуєш вечірній (чи заочний) вуз. Ці заняття — екстерном — ощаджують багато часу, звільняють од зайвої лектури і т. ін. Ти читаєш і вчиш лише те, що Тобі треба, а не те, що мусиш за програмою. Правда, при цьому Ти втрачаєш середовище студентів, але це середовище можна знайти й самому — і не гірше. Коли виключно ревниво поставитися до своїх друзів, щоб не було пустих, а були справжні, цікаві, мудрі, чесні друзі. Я чогось вірю в Тебе, сину. І, може, мені навіть до душі, що Ти “викидаєш коники“, а не йдеш уторованою дорогою. Тільки стережися гнилизни, штучності “гопля-ля-молодечості“ (коники викидають і хулігани, злодії, веселуни з транзисторної радості, всяка непотріб). Хай Тебе вбереже од таких “коників“ Твоя чистота. Будь чистий — за всяку ціну й передусім. Душею і тілом. Допмагає душ (душ для душі — коли ти регулярно вершиш над собою свій власний суд: а що ти зробив, щоб бути кращим, чеснішим, розумнішим. А що Ти не так зробив? А чому? А що я зроблю, щоб стати кращим, очиститися од того чи іншого бруду, спокутувати свій гріх). Це — як самосповідь. Хочу, щоб мама-Валя не робила

трагедій з приводу Твоїї утечі з технікуму (думаю — вона їх не робить). Хочу, щоб мама-Валя вірила, що наш Дмитро — це єдине золоте яблучко з біло-рожевої яблуньки нашої — виросте на Остапа, а не Андрія, як казав Гоголь. Я вже Тобі радив, сину — вести щоденник? Веди його. Це виробляє стиль, спонукує до глибшого думання. Нехай це буде щоденник Твоїх почувань, емоцій, думок. У ньому Ти ніби стаєш жити в двох особах: той — що живе, і той, що спостерігає за собою. Ніби існуєш у двох проекціях. Це ніби перше збагнення Вічності, таємниче циганське дзеркало, яке ворожить, нічого ясно не кажучи, а тільки натякаючи (знаєш мову ворожок?).

Втішила мене згадка, що Ти зачитуєшся Б.Л.Пастернаком. Це — геній. Вчи його вірші напам'ять, повторюй про себе — під кожен настрій, аби розжувати, розчовпати, що це геній. Який він майстер — душі! Яка чудова його любовна, пейзажна лірика, лірика особистості. Для мене, мабуть, є три поети: Гете (цей — най-найбільший із усіх, але з перекладів Ти його не відчуєш), Рільке і Пастернак. Ану, прочитай у “Києві” (№ 12, 83)² молодіжну повість про грузинів — як вона Тобі? Чи зміг би Ти цікавіше розповісти про психологію свого віку, психологію підлітка-парубка? Про цей вік колись прегарно писали Л.Толстой (Детство, Отрочество, Юность), Селінджер (обов'язково прочитай його оповідання і повість “Над пропастью во ржи”), кілька чудових оповідань написав В.Распутін (“Наш современник” 1982-3 рр., які номери — забув). Із сучасних російських письменників читай Ч.Айтматова, В.Распутина, В.Шукшина, Ю.Трифонову, Ю.Бондарева. Варт було б прочитати пізнього М.Пришвіна, “Люди, годы, жизнь” И.Эренбурга. Прочитай “Иудейскую войну” Лиона Фейхтвангера (це три великі прецікаві романи). Із сучасників українських, що друкуються, варті Ю.Щербак, Р.Андріяшик (з яким Ти грав у шахи), Г.Тютюнник. Інших можна проглядати — заради мови. Треба знати Франка (вірші, велику прозу, поеми, особливо — “Мойсей”, “Похорон”), Лесю Українку (драми). Дуже хочу, аби Ти прочитав і полюбив Альбера Камю — це найулюбленіший мій прозаїк — особливо “Посторонний” і оповідання-нарис. Прочитай “Очима клоуна” Г.Белля. Але більше налягай на англо-американську прозу і поезію — вони, здається мені, найдозріліші. Я заздрю Тобі, сину, що Ти можеш читати “Біблію” — цю найпоетичнішу і наймудрішу книгу з усіх, які є (незле, аби прочитав і “Коран”). Читай Шекспірові драми, Достоевського (насамперед Идиот, Братья Карамазовы, Бесы). Читай драми Г.Ібсена і Теннессі Уїльямса. Для вивчення іноземної мови добре було б придбати магнітофон. Коли у Вас скрутно з грошми, може, я згодом вишлю яку копійку (зараз не можу, бо треба оплатити залізну щелепу-міст, яку я, беззубий, носитиму скоро). Аче, Дмитре, читай японську прозу (передусім — Кобо Абе, Ясунарі Кавабату, Кендзабуро Ое, Акутагаву Рюноске), читай їхню лірику, читай про їхню філософію дзен, як і про індійський буддизм і китайський даосизм. Читай філософів-стоїків, Монтеня, Боссюе. Прочитай книгу: Р.Коуэн, История жизни, Київ, Наукова думка, 1982, книгу: Дж. Силк, Большой взрыв (і перша і друга обом Вам — по зубах; у другій — про те, як усесвіт вибухнув із маленького атома — 12-15 млрд. років тому). Регулярно в якому-небудь читальному залі проглядай такі журнали як “Київ”, “Вітчизна”, “Жовтень”, “Наука і суспільство”, “Наука и жизнь”, “Вопросы литературы”, “Знание — сила”, газети “Книжное обозрение”, “Аргументы и факты”, “За рубежом”.

Добре, що Ти побачив фільми Тарковського. Заздрю Тобі — це великий майстер. Як і в літературі, в кіно не так багато великих творів. Погані фільми дивитися — шкідливо, як і погані читати книги. Вони зменшують, а не збільшують читача. Краще вже — кудись у парк, ліс, на озеро, в концерт. Бійся телевізора, подивляйся тільки справжній мінімум. Є такі хвороби, які непомітно посідають людину. Одна з них — любов до телепередач.

Ну ось, поки все. Тепер трохи про себе. Прошу Тебе, Валю, повідомити, на якій пошті і якого числа Ти зробила передплату Культури, Науки и общества, Перспектив, бо на штемпелі не видно. Це важливо на випадок можливих рекламацій. По-друге, я не дістав Твого листа № 51. Чи писала Ти його? Це мав бути лист про святкування 17-річчя Дмитра,

про яке я не дістав ні словечка. Далі: попрошу Дмитра в перспективі дати лад стелажеві, тобто зробити дерев'яний, зручніший до користування.

Ще: попрошу переписати мені вірш О.Олеся “Співають, плачуть солов’ї” (я співаю його, а всіх слів не знаю), а маму Їлину прошу слів “Добрий вечір, пане-господарю” (колядка) — теж слова підзабув. А ця колядка так пахне мені дитинством! Попрошу знову — якісні фотокартки мами, Марусі, Тані. Здоровлю Марусю з Днем народження — найліпші зичення шлю.

У мене такі новини: всі вірші забирають і кладуть у каптьорку за зоною. Що не напишу — все в кращому разі буде там, тобто його я побачу аж при виїзді на заслання (в гіршому випадку — сконфісують).

Чуюся по-старому. Зняли мірку на зуби — вставну щелепу матиму, дуже міцну, з заліза. Новин нема поки. Що попереду — побачимо ближчим часом. Поки нічого, крім листів, мені не висилайте. Читаю листи Лесі Українки — і вкрай захоплений ними. Винятково захоплений. Була б змога — щось би більше написав на їхній основі. Наприклад, “Уроки Лесі Українки”. А так — тільки мрію про це на самоті своїй, яка, на жаль, скоро закінчиться. Дещо змарнів, але то мені до лиця, здається.

Дмитре, уживай кличної форми в листах (тату, а не тато), аби я чув, як Ти кличеш, і міг гукнути “Чую, синку, чую!”. Пишіть до мене (і Ти, Валю, і Ти, Дмитре) не рідше щомісяця (Валю, спасибі їй, пише частіше). Уклін родичам усім, друзям. Не сердься, Валю, що цей лист — для Дмитра: така вже okazія. Наступного писатиму на Донецьк, бо й так заборгував дуже перед мамою-Їлиною. Десь у листопаді сконфісували листа од Є.Сверстюка. Жодного листа, крім як од родичів з Києва і Донецька, не маю. Отже, писати мені просто не слід — хай це друзі знають.

Не турбуйтеся мною. Хай, Валю, Дмитро водить Тебе по парках, філармоніях, художніх майстернях, добрих гостях, добрих кіно. Хай Вам кухня не докучає: пустіть її на повне самообслуговування. Увесь вільний час — живіть повним, насиченим, цікавим, змістовним життям. А мені звітайте про нього (Ти, Валю, геть нічого не пишеш про ті сотні дрібниць, які Тебе оточують, а мені так цікаві). Я часто дивлюсь на Ваші карточки — і розмовляю з Вами, усміхаючись, із великою любов’ю.

Дякую Вам, що Ви є — мені. Пишіть регулярно до бабусі Їлинки. Маруся написала, що бабуса Їлінка мала багато новорічних різдвяних поздоровлень. Мені то було дуже приємно читати: все менше плакатиме за сином, який так само чується щасливим, як і раніше. Сумним, правда, щастям.

Але веселе щастя — порожнє і плитке, а сумне — змістовне і глибоке.

Цілую Тебе, Валю.

Обіймаю, сину —

Ваш брат Василь

¹ Університетський значок в ті часи мав форму ромба.

² Басарія Етері. Живи, скелелазе // Київ. — 1983. — № 12.

220. ДО РІДНИХ

4.03.1984

Дорога моя мамочко!

Дорогі сестро, Таню!

Вчора мав Марусиного листа. Водночас — був і лист од Дмитра. Дуже дякую.

Передусім — вітаю Вас із жіночим святом, а Таню — з 20-річчям. Сподіваюся, що Таня помаленьку звільнюється од своєї надмірної соромливості, яка сковує її життєву волю й ініціативу. До речі, Таню: в роки моєї педпрактики, пам'ятаю, один студент боявся класу. То йому старші порадили: а ти, кажуть, уяви, що перед тобою стадо баранів. Порада була мудра. Не тим, що перед ним, практикантом, був клас баранів (ні, то було гурмо звичайних класних шибеників), а тим, що таке уявлення допомагало звільнитися од ніяковості перед 80 очима. Отак, Таню, й Ти роби. Ти славна розумна дівчина, отож, далеко не гірша за інших. Виховуй у собі почуття самоповаги. З нею — поваги до людей, а не побоювання людей. Тобі треба бути в різних оточеннях людських — і звикати до цих різних оточень, звикати до їхніх правил гри і відповідно грати й собі. Це полегшує стосунки з людьми — через посередництво таких правил гри. Я чогось вірю, що Ти впораєшся із собою, наберешся почуття незалежності й так потрібного спокою — у стосунках з людьми. Порадив би Тобі: завжди на відстані од себе тримай своїх знайомих, а недобрих людей (брехунів, ошуканців, підлих, підступних) — особливо на великій відстані. Бо люди бувають такі, що улесливо лізуть в душу, щоб потім легше з'їсти. Від таких подалі. Вчися ставити таких на місце, не стигаючись твердого слова, коли вони нахрапом наступають Тобі на п'яти. На світі досить добрих людей — або таких соромливих, як Ти, або таких, які знають міру — і не надто соромливих і не надто нахрапистих. Ось у тому колі й пробувай, не пускаючи до нього (свого кола) всіляких нахаб. Особливо вимогливо стався до своїх знайомих хлопців. Єдина вимога до них (але — обов'язкова умова) — щоб вони були добрими людьми. Навіть закохавшись у погану людину, знайди в собі сили її покинути. Бо, крім горя, така людина Тобі нічого не дасть. Втім, я думаю, Ти це вже знаєш краще за мене. Отож, не гнівайся на мене, що я таке пишу: просто я хочу Тобі добра, тому й кажу. Далі: закінчивши технікум, не закінчуй на тому свого навчання. Вступай (бодай заочно чи вечірньо) до інституту.

І — вчись зробити своє життя змістовним і цікавим. Це залежить тільки од Тебе. Максимально розширюй свої інтереси — читай, відвідуй філармонію, театр. Може, вступи на курси іноземних мов. Читай тільки добрі книги. Бажано, щоб це була, насамперед, сучасна література, а не стара класика. Взагалі думаю, що старих авторів (Гомера, Есхіла, Сервантеса, Шекспіра) слід читати після сучасної літератури. Бо їхнє сприймання (старих авторів) потребує доброї підготовки й життєвого досвіду. Дурниць усяких не читай.

Тяжко мені читати, що мама слаба. Я так люблю маму, така мама золота в нас, слава Богу, так я все своє життя знімав з неї, як кажуть, узори, так я вдався в маму, що мама стала для мене всім білим світом. Дай, Боже, аби з весною Тобі, мамо, полегшало.

Кілька разів я просив Вас вислати добрі Ваші фотознімки — насамперед, мамину. Не знаю, чи то Ви — за хатньою традицією нашою — не любите фотографуватися, чи у Вас нема добрих фотознімків. Чи, може, шкода мені вислати ті, які є в єдиному екземплярі. Ну, та вже, як є. Може, Ви надішлете. Може, Валя знайде в Києві — то пришле. Хотів би мати карточку і татову і мамину добру (Ваші, Марусю й Таню — теж!). Бо не певен, що я колись із Вами побачуся. А так — коли б мав Ваші карточки — все б мені було відрадніше жити на білому світі. Коли можете — то надішліть такі. Як не маєте — замовте, запросіть фотографа додому. Будь ласка.

Марусю, просив би Тебе: на друге півріччя передплатити мені журнал “В мире науки” (він став виходити недавно).

Пишу Вам цього листа за березень (Валя вже дістала мого лютневого), а за січень не писав, бо те куце новорічне поздоровлення, що я Вам був вислав, зарахували за цілого листа.

Трохи про себе напишу. Чуюся звичайне, трохи краще, ніж раніше, зі здоров'ям. Зір, правда, слабне. Запалюються очі, окулярів не скидаю ні на роботі, ні після роботи (ношу Валині окуляри, плюс півтора діоптрії). Дістав Валину бандероль із добрим тютюном — красно дякую їй. Тепер курю його в люльці — і все приказую: “Дякую, Вальочку”.

Останнім часом, окрім усілякої “текучки” журнальної, займаюся китайською філософією. То надзвичайно цікаво, особливо про даосизм і чань-буддизм. Надзвичайно багато дають мені ці книги — для душі, для душевної рівноваги, для того, щоб розконцентруватися і не жити своїм “я”, а жити, умовно кажучи, збоку од себе. Ця гарна книжка, що я з таким успіхом простудіював, зветься: Н.В.Абаев, Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае. Видала цю книгу “Наука”, Новосибірськ, 1983 р. Мені дуже подобається теза гуманізму, за яким до всього живого (рослин і тварин) треба ставитися, як до людини. І те, що людина повинна жити, як усесвіт малий. Тобто, що все, наявне в усесвіті, є в людині. Отож, нам треба лише збудити в собі ці космічні сили і жити, піддавшись їхній волі, не чуючи спротиву своєї самоволі. Добре, що вчать звільнюватися од своїх егоїстичних емоцій (як зайвого сміття існування), а бути в прикорочених емоціях космічних стихій, тобто в стані постійної душевної (світової) гармонії. Втратити себе, щоб бути всім-світом, не знаючи ні смерті, ні народження, а лише зміни все-сущих-станів. Дуже я тепер радію таким книжкам, що допомагають мені чутися тут не гірше, ніж будь-де на землі.

Прочитав дуже детальну книгу академіка Б.Рибакова, “Геродотова Скифия”, Москва, 1979. Цю книгу я всіляко радив би прочитати Дмитрові. Дуже цікаво і про місто Гелон (це 35 км. од Полтави), де 25 століть тому була столиця будинів і гелонів (назви народів), про те, як 27 століть тому з Правобічного Дніпра люди заселили Полтавщину по Ворсклі-Гілею, і про Запоріжжя — район Герр, де могили царських скіфів. І те, що, за Рибаківим, слов’яни споконвіку живуть в районі між Віслою і Дніпром. Розумію, що Рибаків може й помилятися (в тому числі і зумисне), а все ж читання цієї книги досить побагатило мої знання скіфів, їхніх стосунків із іранцями (точніше, одні східні слов’яни — подніпровці — контактували з іранцями; інші, північніші — з угро-фінами). Цікаво думати про козака Мамая — цього іранця чи тюрка за психологією. І я згадав, що колись чув українські думи в грі на флейті чи кларнеті — і такими східними вони видались мені, як карпатські давні пісні, виконані на дриббі. Дуже, дуже цікава книга.

Марусю, попросив би Тебе — зробити мені якого цінного листа (хоч би з десяток поштівок) і вкласти всередину пару голок з добрими вушками, одну з них — під циганську голку, бо не маю чим цирувати шкарпеток, одягу і т. д. Поштівки — лише задля того, щоб штемпель не перебив голок. Це — якщо не тяжко, то зроби, прошу.

Дуже мені приємно, що Дмитро захопився віршами Пастернака. От тільки сумніваюся, що він його вже втяв (переписав мені кілька гарних віршів — і Пастернака, і Мозолевського). Порадив би Дмитрові вивчити напам’ять такі вірші Пастернака, як “Елене” (Я б и непечатным словом не побрезговал), Импровизация (“Я клавишей стаю кормил с руки”), Урал впервые (“Без родовспомогательницы, во мраке, без памяти”), вірші з роману: “Гефсиманский сад” і “Ночь”, “Гамлет” (“Зал утих. Я вышел на подмостки”). Бо Дмитрові, здається, покищо цікавий ритм, музика вірша поета (пребагата музика, звичайно), а до змісту він, здається, ще не дошукується належне (хоч зміст у Пастернака надто густий, спресований). Цікаві дуже у нього пейзажні вірші (Рассвет расколыхнет свечу; Ты в ветре, веткой пробуящем), любовні вірші (Помешай мне, попробуй; Мой стол не столь широк) — вони надзвичайно емоційні. Отож, най Дмитро за емоціями й обирає тексти — і вчить напам’ять, уточнюючи кожне слово (а в поета дуже багато рідкісних чи й іноземних слів), звикаючи до прескладного синтаксису поета. Я, може, згодом напишу Дмитрові цілого листа про мого Пастернака — досі з нього багато пам’ятаю і часто цитую. Думаю собі: з якою радістю я прочитав би книгу прози Б.Пастернака “Воздушные пути”, М., Советский писатель, 1982, особливо “Охранную грамоту”! Він, скажімо, пише так: “единственное, что в нашей власти, это сумеет не исказить голоса жизни, звучащего в нас”. І це, звичайно, стосується не тільки самих творців, тобто письменників, композиторів, а всіх людей. Бо кожна людина, чим би вона не займалася, є творець — коли людина живе по-людськи, тобто,

по-справжньому, а не паразитує на житті. Інша річ, що прожити вік творчо — то не легко. Зрештою, думаю, життєві ролі часто міняються: так звані люди творчих професій, буває, перестають бути творцями, а люди так званих нетворчих професій — стають творцями. Адже завжди на когось лягає ця місія — творити. Як жінці — народжувати життя, оновлювати життя, підносити його над своєю головою. Особливо для мене дорогі думки поета про те, що “искусство занято не изобретением приемов, а воспроизведением того, что уже создано природой, оно реалистично тем, что не само выдумало метафору, а нашло ее в природе и свято воспроизвело”. Тобто, геть усе — і образи, і ідеї, і ритм, і музика, і навіть синтаксис (не кажучи про найкарколомніші сюжети наших почуттів-психологій) — од природи взяті — через чиєсь геніальне вухо, ніс, око, пальці, шкіру, серце, душу. І прогрес у житті (чи — регрес у житті) викликаний станом цього вуха, ока, серця — чи вони побагатшуються чи, навпаки, хиріють. Цікаві так само його побіжні, але глибокі зауваження про людські почуття — як вид енергії. У кожному слові — своя енергія, от тільки немає вольтметра, який би виміряв енергію того чи іншого живого слова. Але всюди — перехідна в мову — існує ця енергія, що колись “народила з себе” матерію, а потім із матерії (навіть — матерії слів, звуків!) знову виходить до себе, повертається в себе. Пастернак пише: “мы, как ласточки, построили мир — огромное гнездо, сплетенное из земли и неба, жизни и смерти, двух времен — наличного и отсутствующего”. Особливо я радив би прочитати “Охранную грамоту” (1930) — вона вміщена в “Воздушных путях”. Ця книга потрясла мене — десь 25 років тому, коли я її вперше прочитав. До всього ця книга присвячена Р.М.Рільке, поетові, що надихнув Пастернака на подвиг — її написати: “Я не дарю своих воспоминаний памяти Рильке. Наоборот, я сам их получил от него в подарок”. Трохи, правда, біда — в тому, що і Рільке, і Пастернак часом “жеманяться”, побільшуючи своєї мудрості, не змиваючи з лиця театрального гриму. А чоловічі, як на мене, акторствувати не подобає. Згадую, як 1978р., ідучи ховати тата, я взяв ці листи (Вопросы литературы, 1978, № 3-5?) — і які вони видалися мені грішними, удаваними, мімічними — особливо на фоні моєї біди — тяжко хворого тата. Мабуть, коли б я зараз читав “Охранную грамоту”, то знайшов би значно більше жеманностей стильових, аніж тоді, як читав уперше. А це ж — гріх. І невідомлений гріх — удавати, маючи справу з правдою мистецтва.

Ну, ось, мабуть, і вже. Погода стоїть тут добра — сонячні дні, морозні кристалічні ранки — до 20° морозу, а вдень капотить зі стріх. Що то у Вас у Донецьку? Не любив тієї весни — коли все розгасне, а небо заволоче парою (весняно-осінній парник донецький!).

Прошу, Марусю, писати частіше тепер — бодай раз на місяць. Хоча б кілька слів, аби я знав, що Ви десь там є мені — і про згадку, і про пам’ять і про мою безмежну любов до Вас.

Цілую Вас, любі мої — дорога моя мамочко (красно дякую за щедрівку! річка, мабуть, не горда, а Йордань-річка!), і Тебе, Марусю, і Тебе, Таню. До річці, Марусю, мені більше було б до вподоби, коли б називала мене Василь, а не якось інакше. Добре? Та й Тебе мені все хочеться звати “Марія”, бо це найкраща форма Твого імені.

Уклін родичам донецьким і київським. Од Ріти не мав жодного листа. Вітаю її, але хай дарма не пише до мене: я ж не маю все одно тих листів. Уклін бабусі Оксані та дідусеві Дмитровичу.

Сердечне —

Василь

P.S. Я раніше Дмитрові радив книги, які слід прочитати. Додам: вартий уваги в “Иностранной литературе” № 1-3, 84 р. роман американця молодого, здається, Кінга¹. Раджу прочитати. Так само бажано: добре вчитатися в прозу Андрея Платонова (його тепер часто видають, недавно — в видавництві “Мысль”), а в бібліотеці Дмитро знайде — на полиці — “В прекрасном и яростном мире” — грубий синій том. Геніальний прозаїк. Сказав би я — батько Шукшина по літературі, але — незрівнянно модульованіший голос. Варто прочитати 2 томи іспанського поета й філософа Мігеля де Унамуно, що очолював іспанський ренесанс

у кінці 20-30 рр. Це дуже мудра людина, славний поет, прозаїк, навчитель Лорки і цілого покоління пробудженої Іспанії.

Мабуть, маючи перспективу йти до війська, Дмитрові не завадило б через військкомат вступити на шоферські курси (аби мати добрий фах у війську). Але це — коли йому схочеться. Втім, гадаю, було б незле, хоч, може, вже й пізно те розпочинати.

Ще таке: читаю зараз винятково цікаву книгу: В.Тэрнер, Символ и ритуал, М., Наука, 1983 г. Замовив кілька подібних книжок: М., Наука, 83, Клод Леви-Строс, Структурная антропология, Леви-Строс К., Печальные тропики, М., Мысль, 1984.

Не читав сам, на жаль, але десь 2-3 роки тому вийшла книга: Дж.Фрэзер, “Золотая ветвь“, яку обов’язково слід прочитати Дмитрові, коли він її подужає.

Ця книга В.Тернера, що я читаю, досить складна для сприймання. Хоч припускаю, що в молодшому віці її збагнути легше, бо ще молода душа. Багато, правда, іншомовних, украй рідкісних слів у ній, але, користуючись латинським, англійським, французьким словником (а в Дмитра на полиці є ще дуже гарний німецький словник чужих слів: Fremdwörterbuch), можна допомогти собі — проти цього засилля. Зате яка розкіш змісту! Це аналіз містичної механіки суспільства, звичаїв, соціальної психології, фрейдистських явищ, руху історії й закономірностей її руху, викликаних, сказати б, біологією, генетикою живого, що діє, як цільна система, кожного разу знаходячи тисячі способів зарадити собі від закостеніння. Признаюся, що сам я нічого подібного досі не читав — за глибиною, переконливістю й чесністю аналізу. Коротше: це наче біологічний аналіз соціальних структур, історії — як вияву містичної гри сил, що ховаються під театральними контурами нібито-свідомих творців історії; вони, люди, ніби грають не граючи і навпаки: граючи не грають. А біологія людського роду, як одиниці, крутить свою містичну рулетку — і людям випадає доля, а суспільству — історичні події (наслідок цієї містичної долі, запрограмованої в чародійній рулетці). Читайте — не пожалкуєте!

Цілую Вас —

Ваш Василь

Хай Дмитро придбає збірку В.Кордуна, Земля натхнення, К., Молодь, 84 р.

¹ Стивен Кинг. Мертвая зона // Иностран. литература. — 1984. — № 1-3.

221. ДО ДРУЖИНИ Й СИНА

2.04.1984

Дорога моя Вальочку!

Синку мій любий!

Ось уже й квітень — ледаче заходить весна. Певне, щоб я не спокусився на її вітальні голоси пробудження (“і не збудився в сні“ — з пам’яті). Однак — весна: підтає сніг, сонце сховалося за парниковою млою. “Достать чернил — и плакать“ — казав юний Пастернак. Слава Богу, не плачу: пощо? Дістав, кохана моя, два Твої листи (дуже дякую за вірші Олеся і Мовчана!), мав листа од Марусі з доброю фотографією: Таня і Марія. Чекаю, може, буде мамина. А якщо ні — то, може, Ти, Валю, знайдеш у нас фото давнє: тато і мама з Танею — немовлятком. Надішли. Мені зле, що не маю відвідки батьків. Хочу відчувати себе — цяткою роду (бодай так, для поетичних фантазій), потребу маю таку. Чуюся нормально, щелепи (вона таки пластмасова, не залізна) не ношу, читаю добрі книжки і розмізковую над своїми чудернацькими віршами, які вперто бороняться од рим. Думаю часто про Тебе, люба. Гірко було мені читати, що Ти чомусь видаєшся собі не такою гарною, як у моїх спогадах (Твоє:

“Євген скромно промовчав“). Ні, Вальочку, з роками Ти все квітнеш і квітнеш, бо Ти — вічноквітна рожева троянда з усе-цнотливими пелюстками, з запахом троянди = найцнотливішим. Із роками Ти кращаєш! Кращаєш. Кращаєш. Очима. Душею. Квіткою серця. Уся Ти перетворюєшся на Цнотливе Серце, яке я чую — як зірку в небі. Хіба Ти цього не знаєш? Хіба Тобі не байдуже, хто як поцінує Тебе — коли я — єдиний, хто може Тебе поцінувати по-справжньому — кажу: Ти — все для мене, все, Ти — обрій мій, світ мій безмежний. Ось так, люба. Не знаю (не певен), що зможу Тебе побачити цього року — бодай на годинку. Гірко думати, що Ти — заради цієї сумної годинки — можеш пуститися в таку далеку дорогу. З любові до Тебе, з великої пошани до Тебе не хотів би, щоб Ти завдавала собі такого труду — заради однієї годинки видження. Втім, якщо буде така змога в Тебе (тобто, якщо адреса моя не зміниться, а побачення не відберуть), то вирішуй самотійно: я цілком покладаюся на Твою ясну голівку. Як учиниш — так і буде добре. Бандероль Твою я дістав ще в лютому — красно дякую. Тютюн прекрасний, бо — з Твоїх рук. Надалі не завдавай собі клопоту з тим — який Тобі сподобається, той і надсилай. А я буду знати, що це Твій тютюн. Отже, найкращий. [Закреслено цензурою.]

До речі: прочитав книгу про Римський клуб (об’єднання футурологів цілої Європи, включно й СРСР): В.М.Лейбин, Модели мира и образ человека, М., Политиздат, 1982. Книга — не бодай-зна-що, але з неї я виловив найцінніше для мене: в СРСР перекладено кілька доповідей клубу —

Сен-Марк Ф., Социализация природы, М., 1977

Тинберген Я., Пересмотр международного порядка, М., 1980

Печчеи А., Человеческие качества, М., 1980

Фуко М., Слова и вещи. Археология гуманитарных наук, М., 1976

А.Швейцер, Культура и этика, М., 1973.

А.Швейцер — не з Римського клубу, це культуролог, музика і святий 20 ст. — як М.Ганді, тож книга його — книга однієї з найкращих людей 20 ст. А.Печчеї — умовний голова Римського клубу. Всі ці книжки слід би прочитати Дмитрові, як і два томи іспанця Мігеля де Унамуно; обов’язково, коли подужає: Тейяр де Шарден, Феномен человека (ця є в Вашій бібліотеці, на полиці).

У книзі цитується й така: У.Дуглас, 300-летняя война. Хроника экологического бедствия, М., 1975. До речі, 10-у доповідь клубу зробив В.Нawrylyshyn — “Дороги до майбутнього“. Я думаю, чи не такий, як Ігор Маркевич, паризький диригент?

Цю книгу читаєш, як казочку: вони радять спинити світ по дорозі технізації і повернути на шляхи гуманізації — тобто, змінити цілком “якість життя“ — орієнтацію в світі, виробити глобалізм психології (замість регіональних — земно-планетний патріотизм — єдиний для людства цілого). Для цього залучити для роботи всі світові релігії — єдині осередки гуманістичної діяльності, школу — аби вчила не минулого знання, а етики майбутнього гуманістичного світу без насильства, світу справедливості. Дуже мила, дуже приємна, дуже дорога, але — казочка, на жаль. Вони кажуть, що дарвінізм не визначає людського суспільства, що вади людини суть вади хибного шляху цивілізації технічної, а не іманентні людські вади. Одне слово, члени клубу розвінчують технократичні ілюзії і жахають Армагеддоном — отож, зміниться, люди, бо світ — перед проваллям, колапсом. Отож, ближче до природи, берегти своє батьківське гніздо, як ми зберігаємо рослини, тварини, заведені до червоної книги. Інакше: до червоної книги треба занести людину (homo sapiens’a, не homo economicus’a), перейти від цивілізації “мати“ (володіти), до цивілізації “бути“ (жити по-людськи). У Еріха Фромма 1976 року вийшла книга, що так і зветься: To Have or To Be? (Мати чи бути?). Розчарований цією книгою, як і книгою: Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах Германии, К., Наукова думка, 1983. Втім, і ту і ту слід прочитати. Але найкраща моя книга — з останніх читаних: В.Тэрнер, Ритуал и символ, М., Наука, 1983. Винятково захопився нею, ціла гора думок!

І ще: Н.В.Абаєв, Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае, Новосибирск, Наука, 1983.

Не турбуйся, Вальочку, про мене. Маю своє все гаразд. Щось думаю, щось пишу — часу не збавляю. Дмитрові незле було б піти на курси шоферів при військкоматі (коли встигне до війська!). Хай мені напише, бо давно мав його листа. Уклін Риті — подяка їй за враження од хороших співів. Уклін Євгенові, бабусі Оксані, дідусеві Борисові. Зичу найкращого всім родичам, усім друзям.

Обіймаю Вас — Тебе, Дмитра, дедю.

Із Сердечними зиченнями —

Василь

222. ДО РІДНИХ

6-10.05.1984

Дорогі мої — мамо, сестро, Таню!

Сьогодні неділя — 6 травня. Перший теплий день, по-справжньому весняний. Майже цілий день я сидів над перекладом “Реквієма” Рільке — по подрузі, і мав превелику відраду, бо робота йшла і йшла і нібито — досить незле (яка шкода, що мені боронено переписувати вірші в листах — неодмінно показав би Вам!). Одне слово, впіймав себе на доброму настрої (то не так часто буває) — і з таким хочу поздоровити маму мою славну з Днем народження, побажати їй усього найкращого — чого тільки можна. Досі шкодую, що не маю добрих знімків тут — ні з Тебе, мамо, ні з тата. Як мені часом хочеться подивитися на Ваші обличчя, поглянути в Ваші очі. Написав Валі — може вона межи давніх фото знайде те, де мама і тато з маленькою — геть немовлям — Танею. Може, хоч Валя надішле. Ось надіслала Маруся — спасибі їй. Я дивлюсь — і радію. До речі, зріле обличчя Марусі стало вже професійним: це обличчя педагога. А Таня — як кручений панич коло неї.

Мамо, мав Твого листа — і дуже ним утішився. Дякую. Так само мав листа од Марусі. Дістав цінного листа — тепер маю чим цирувати шкарпетки — ще раз дякую! Оце, бачте, такі в мене тепер можливі радощі — голка з добрим вушком, цікава книжка чи люлька, набита “Моряком” (сподобався мені тютюн, дарма, що Дмитро ганджував — він ще не розкурився, видно, як слід). Хіба так мало — цих бідних, як осінні квіти, радощів? Це майже по-японськи: шануй скромну, тиху красу, ту, що не вбирає очі, а навпаки: в яку очі треба стромляти, як сорока в кістку.

Майже 1,5 місяця не дістаю од Вас листів (з Києва нема теж). Тут такі павзи бувають — і не тільки тому, що Ви не пишете. Власне, я вже заспокоївся в своєму стані, звик до розлуки, до цих умов, до цього життя. Ще інакше: ніби я відвикаю од себе — давнього, ніби живу не я, а інший хтось — за мене живе мною. Тому, мабуть, легше на душу — просто читати Ваші листи, аніж, може, було б бачитися з Вами. По-перше, може, ми вже — обопільно — змінилися, а це — утруднення в мові, а по-друге — починають боліти старі рани і ще довго болять по тому. Отож, тієї годинки, що може бути в липні, мало, дуже мало, щоб потім боліла ампутована душа. А до всього — клопоти з поїздкою на 3 тисячі кілометрів — щоб натрудити душу до — і позустрічними думами-болями. Втім, я вже писав Валі: якщо вона захоче приїхати на цю годинку — що ж, хай буде й так. Зрештою, Ви не дивуйтеся з моїх постійних не-побачень: це тут правило для всіх, правило, з якого часом бувають і винятки. Отож, за старою моєю надією — побачимось у просторі, побачимось — у часі.

Останнім часом я спостеріг за собою: що більше читаю і працюю над Рільке — то більше розчарування в ньому, в його надто пухкому, надто панському, надто не-житньому хлібі (знайоме відчуття: колись так само, психологічно “переситившись” Пастернаком, я на довші літа — це було десь у 2 половині 60-х рр. — відчув до нього нехоть, синоніми супутників “пересичення”). Дещо зазле я навіть скажу, що він мені нагадує специфічного Шекспіра: коли лев, володар дикої савани, вийшов із перукарні — із поголеною гривною, припудрений і промашений живними кремами, підодеколонений і з білосніжним жабо на шиї; лапи сховано в вузькі галанці, штиблети з ажурно-золотими пряжками. Одне слово, лев, поданий стилістикою рококо. Не знаю, чому, але такий Рільке мене дратує, надто він не вірильний, надто жіночний, а це чоловічій не пасує — навіть такому оригіналові, як він. Скажімо, роман Вірджинії Вулф (її роман у “Иностранной литературе” № 4, 84 р.)¹ мене вражає і вкрай захоплює — такої розкоші я, признаюся, давно не читав. Але ж це — жінка: і як повно, як органічно вона виявляється — певне, мало кого з авторок я читав, щоб так “натовпом” було віддано психіку жіночої душі. Теж аристократка — найдобрішої крові (куди там закомплексованому на квазі-аристократизмі Рільке), але як усе органічно, як справжньо, як без найменшого удавання, позерства, фальшу. Додам, що, мабуть, нікому я так нині не довіряю — як англійцям: до чого багата на душу і на розум нація: і так усе згармонійовано, в такій божественній пропорції, що відступають у тінь і німецькі тужителі по полюсах, і галльські декартівські сухарогризи.

Останнім часом я читав переважно літературу зі структуралізму. Оце недавно закінчив “Структурну антропологію” Леві-Строса. В цілому я цим не надто захопився (автором), бо він, справді, закібернетичний. По-старому обходить мене передусім психологічний бік питання, тобто: а що то мені дасть для творчості, для гімнастики душі? Зараз читаю прецікавий “Полесский этно-лингвистический сборник”, виданий “Наукою” у Москві 1983 р. То для мене справжній скарб. Здається, на Україні таких книжок не виходить. Теза авторів: на Поліссі (українському і білоруському) залишилися слов’янські прапервні, так само, як і в Карпатах, де в законсервованих умовах найзначніше збереглася давнина. Ось про неї й мова. Це так добре надається до порівнянь із книгою Моргана, Тернера і Леві-Строса.

Оце, здається, і все. Попрошу Валю — коли буде надсилати липневу бандероль, нехай знову покладе тютюн “Моряк”, як і минулого разу. Більше нічого не треба. Тютюн мені сподобався. Славний.

Геть не знаю, що там поробляє мій Дмитро. Хлопець він із химериками, може, не меншими, ніж у Тані. І геть не знаю, що то буде з ним у майбутньому. Я не згоден із Валею, що тепер можна вчитися обов’язково на не-гуманітарному факультеті. Я вважаю — навпаки: варто вчитися якраз на гуманітарному. Бо бути людиною в умовах фізикоядерного гегемонізму — надто тяжко. Тут без допомоги Гомера, Біблії й Лао-Цзи не обійтись. До речі, Леві-Строс прокує, що 21 століття буде віком гуманітарних наук або його не буде (мовляв, 19 ст. було віком біології, 20 ст. — фізики, 21 — буде віком психології). Поживемо — побачимо, казав сліпий. А сліпий — не дурень: він бо не збавляє часу на життєві розваги.

Ви мене, любі, весь час питаєте про здоров’я. Скажу Вам на це: коли корови немає, про дійницю не питають. Так і мені: в моїх умовах здоров’я — то найменший клопіт. Завжди не подобалася мені ця увага до свого здоров’я, наче людина — сторож при своєму здоров’ї. На греця те здоров’я, коли життя нема?

Ну, буду кінчати. Сподіваюся, що у Вас усе гаразд, що Тобі, мамо, краще, що Ви не маєте більших клопотів, а живете по-старому. Додаю вітальну відкрітку — для мами. Через три тижні після мами — день народження Валі. Вітаю і Валю. Шлю їй найтепліші вітання. Зичу їй по-старому — бути схожою до тієї Валі, яку я вигадав собі. А вигадував я за найкращими зразками, аби на довгій розлуці було чим урівноважити свої “страсті” по ампутованому світові. Хай перечитає “Реквієм” Рільке, особливо кінець, де поет пише, що ніхто не може повеліти жінці, що геть про нас забула й по тонкій хитливій линві перейшла

безодню, і трохи далі, де, пише поет, жінка відкрита для всього, як світанок. Всі жінки страждають, бо любов інакше зветься — розлукою. До речі, це саме пише — і дуже тонко — Тернер: мовляв, Данте мав смисл, маючи дружину, тужити за Беатріче (Леся Українка в “Забутій тіні” має меншу рацію, менш художню рацію, обстоюючи за дружиною великого флорентійця: цілком дарма, бо щоб усправедливити ставлення Данте до дружини, треба було їй, забутій тіні, жити на розлуці, їздити на побачення за тисячі миль і все життя — сподівання і прощання — міняти місцями — аби не докучило ні те, ні друге).

Так, скажімо, як Валя, що ціле життя живе в моїй мрії — як весталка мого храму.

Цілуючи Вас, любі мої —

Василь

10.V.

¹ Вирджиния Вулф. Миссис Деллоуей // Иностр. литература. — 1984. — № 4.

223. ДО РІДНИХ

23.07.1984

Дорогі мої,

довше не писав до Вас. Усе сподівався, що напишу після побачення, коли таке буде. А вийшло, що до побачення мене не довели, тільки на третій день дали тютюн і 100 гр. якихось пермських цукерок. Ось і вже. Що вдієш — так уже є. Тут, мабуть, не побачимся з Вами до самого кінця, бо саме передпобачення обставлене всякими принизливими процедурами, подолати які мені з кожним днем стає все важче. Отож, хоч інші і проходять цей бар’єр, а я — не можу. Думаю, через те, що перетерпіла моя душа не може спокійно переносити найменшої образи.

Оскільки я кілька разів відраджував Валю, аби вона не приїздила, застерігаючи її, що заборона побачитися може статися будь-коли, навіть ув останній день, може, зверніться до МВД СРСР — нехай відшкодують Вам дорожні витрати (певне ж, адміністрація обіцяла Вам побачення і давала дозвіл на приїзд). Втім, як знаєте самі. До всього тут треба на короткому побаченні розмовляти по-російськи, а я того і не уявляю — як би то я з Вами говорив нерідною мовою¹.

Марусю, журнал “Перспективи” (індекс 71136) досить цікавий — там є і про перспективи освіти і про різні навчальні методи. І мені здається, що чимало з порад було б Тобі до користі.

Фантазуючи по текстах журналу, я думав: як багато важить розмовляти з учнем “на рівних”, не розглядаючи учня як порожню шклянку, в яку треба налити рідини. Бо діти знають увесь світ, тобто, цілий світ. І куди краще знають — у деяких частинах. Бо вони мають зіркіше око, тонший слух, нюх. Процес навчання часто тяжкий тому, що вчитель прагне вчити гіркого й солоного, а для дитини світ солодкий. Тяжко навчити геометричних ліній того, хто звик до світу круглого. Аби подолати оцей бар’єр (учитель і учень існують у різних системах координат), треба одному з них зайти на територію іншого. Звичайне ж, це має робити вчитель (ставати дитиною). Є й такий шлях: провокувати дітей на гру-навчання, на спорт-навчання, аби зацікавити. Провокувати на дерзання — бодай сміливих.

Скажімо, вчитель мови мусить сказати, викладаючи сухі кристали граматики, що він оповідає про те, що діти самі вже добре знають, а треба тільки помітити, виділити зі своїх знань те, що треба помітити, зауважити. Тобто давати дітям простір для творчості.

Щоб вони були, як боги: в перший день хай діти відділяють світло од пільми і т.д. за Господнім планом.

Цікаво дуже, як учитель на факультативах навчає дітей розуміти мову газет, телепередач, мову кінематографу. Як цікаво — аналізувати фотографії! Чому саме такий кадр, така композиція, таке освітлення? Хай діти самі мислять і здогадуються. І коли вчитель спровокує дітей до творчості, до творчого мислення, тоді урок буде часом взаємонавчання: діти вчитимуть і вчителя. Їм то буде відрадно, коли вони те помітять, що вчитель щось відкрив для себе з їхньою допомогою. Обов'язково читай цей журнал.

Пиши, Марусю, як там наша мама, як Таня, як Ти.

Нехай Валя не має серця на мене, що я такий непослух: інакшим я не можу бути. А коли б був інакшим, то вже не був би собою.

Дасть Бог — побачимося колись на цьому світі. А ні — то вже така доля. До речі, тут майже ніхто не має побачення. У моєму стані — більшість.

Ось і вже, здається.

Читаю “Записки из Мертвого дома”. Довше не читав їх — і мені моторошно од божевільного світу й божевільного генія. Культ хворобливої психіки, соціальної психіки хворої — який то страшний культ.

Живу отак собі, роздумую. Ні на що добре не сподіюся. Але вже, мабуть, і не песиміст. Буває ж таке!

Мабуть, нудний виходить мій лист. То вже вибачайте.

Уклін родичам.

Цілую Вас, рідні, дорогі мої.

Зичу Вам (насамперед — мамі, дєді) здоров'я.

Ваш Василь

23.7.84 р.

¹ В.С. відмовився розмовляти на побаченні з рідними російською мовою, ця обставина була однією з причин того, що побачення не відбулося, і дружина, син та сестра поета змушені були повернутися додому.

224. ДО ДРУЖИНИ

1.08.1984

Дорога моя Вальочку,

Дістав на початку серпня Твого і Марусиного листа. Дякую. Певне, коли Ви писали, я перекладав (нарешті) “Орфея, Еврідику й Гермеса” Рільке. Так я люблю цю міні-поемку, так шаную окремі рядки з тексту (знаєш сама — все, що стосується Еврідики), що побоювався пізнавати текст, перекладаючи, аби не загубити, боронь Боже, дорогого враження. Це схоже до першого, скажу так, інтиму: і шкода, і кортить. Слава Богу, впорався, задоволений, хоч і не знаю чим: Рільке, текстом оригіналу чи перекладом. І думаю собі, Вальочку: це все — про Тебе, про мою-Тебе, тобто ту-Тебе, якої, може, Ти добре й не знаєш, а хіба здогадуєшся — з моїх очей, рядків моїх, поглядів моїх. Рільке пише буквально:

“поруч із Гермесом, як дитина, йшла — Вона: така кохана, що й ліра не здобулася б на подібну тугу — як у цієї Жінки-Жалібниці, бо через неї світ став однією Тугою (Плачем), і в цьому світі-Плачі все стало Плачем: Ліс і діл, і шлях, і околиця, і поле, і річка, і звір. І сонце йшло в мовчазному визореному небі, наче довкола якоїсь іншої землі; і небо це зі шпичаками зірок було Небом-Плачем. Ось така кохана.”: “а зліва квапилась за ним Вона — ота кохана, що забракло й лірі здобутись на таку, як в неї, тугу, бо й світ став стужений од

неї й все поспіль: ліс і долина і дорога й простір і поле і ріка і звірина, і в цьому світі туги, ніби десь над іншою землею, сонце йшло, і небо, все озорене й притихле, — це небо туги, в шпичаках зірок — така кохана“.

Проперекладаю Тобі далі, бо то — сіль цього вірша-поеми:

“Вона, тримаючись за Гермеса, йшла — у смертнім рам’ї плуталися ноги — така сполошена, покірна й ніжна. Уся в собі, як образ Все-Надії, не бачачи ні шляху, ні мандрівця, що поруч був, вона йшла в життя. Уся в собі. Наповнена по вінця холодним небуттям. Як овоч, повний солоду і томи, уся налита повнотою смерті, з таємною печаттю новизни. Була вона в цнотливості новій така недоторканна, стать її скидалась на вечірню юну квітку, а руки так од шлюбних втіх одвикли, що навіть обережний доторк бога вражав її, немов зухвала близькість. Це вже була не та білява жінка, що увійшла мотивом в спів поета, уже не острів шлюбного кохання, уже не власність будь-кого з мужчин, вся — мов розвіяні довгасті коси, мов випалі дощі, саможертвна, як просфора, поділена на всіх. Вона корінням стала. І коли бог зупинив її і з болем мовив “він озирнувся!” — не збагнула мови, і тільки запитала стиха “хто?”

Ось це, Вальочку, Еввідіка. Тобто — Ти. А Еввідіка — суть поемки Рільке, її головна тема, така близька мені тепер, особливо після нашого не-побачення. Про той тяжкий день — 16 липня — я вже писав до мами, писав Тобі (за серпень), але листа повернули. Повторюю, Валю: бар’єр передпобаченневих принижень я не зміг подолати. І з кожним днем все тяжче мені на цьому світі, казав Вінграновський. Зараз я не певен (як і раніше), що ми побачимось. Думаю, варто наполегливо звертатися — в ГУИТУ МВД СССР, в ЦК і т. д., аби відшкодували Вам бодай дорожні витрати — бодай цю дещицю із наших обопільних великих втрат.

Дістав 20-21.7. тютюн і 100 гр. цукерок. Дякую. Вальочку, люба моя, повір мені — я не можу йти на побачення з Тобою (Тобою!), заплативши за зустріч самоприниженням, яке чомусь називають ритуалом. Отож, покладемося на Долю, довіримося їй.

Здоров’я дещо гірше. Обходить і серце, і шлунок. Добре ослабнув після одиночки, а відсутність овочів і тяжкий хліб даються взнаки. Працездатність моя різко впала. За цей час переклав “Мело, мело“ Б.Пастернака (більш-менш вийшло), “Час, господи“ (Herbsttag) Рільке — ніби незле. Дещо написав із своїх віршів. Дуже хотілося б мати оригінали віршів Каммінгса і “монолог“ Гамлета — в оригіналі. А вірші Камніц і Бахман поки не пересилай (трохи посиджу коло Рільке, може).

Просив би Тебе (а ні — то Марусю, може), аби передплатила на 85 рік мені видання Культури (індекс 71135), Наука и общество (71134), В мире науки (91310), Перспективы (71136).

Оце, мабуть, і всі мої прохання.

По 15-літній перерві перечитав “Записки из мертвого дома“. Думаю, про російський народ автор сказав більше, ніж усі, що писали до нього. Звичайно, подає він найкраще особу калічену, власне, те, що лишилося од особи по нищівній поразці. Але як пророк соціуму — Ленін має рацію — він ніякий. Бо що він міг написати про соціум, коли того соціуму не було й гадки. А хіба є? Колись мене вразили були слова відомого письменника (“безнадійно хоре суспільство“), я вважав їх за перебільшення, тепер думаю навпаки. У зв’язку з твором думав про стилістику: скільки дурниць понаписувано про неї. А найкраща вона — по-стендалівськи — коли її немає, коли це стиль цивільного кодексу Наполеона. Є лише лаконічність стилю. Іншого епітету стиль просто не має. Яка прекрасна мова героїв твору, яка влучна! Горянчиков згадує про “тоскливое, судорожное проявление личности, инстинктивная тоска по самому себе, желание заявить себя, свою приниженную личность в злобе, бешенстве — до омрачения рассудка, до припадка, до судорог. Так, может быть, заживо схороненный в гробу колотит в свою крышу. Тут уже не рассудок, тут судороги“. Досить цікаві міркування автора про ката. Але — коли порівняти це з роздумами Боссю —

то текст Достоевського видається не дуже глибоким. Не аж такі й міркування його про пасіонаріїв (они, как быки, бросаются прямо вниз рогами — и ломают рога). У цілому — якщо автор і пророк, то в незмінній справедливості своїх прикінцевих слів: “Ведь надо уж все сказать: ведь этот народ, необыкновенный был народ... То-то, кто виноват!” Уявляю собі цього чоловіка — в сірій із чорним куртці, з жовтим тузом на плечах, як він, ідучи, тягне ноги. Уявляю його братів по Іртишу, яких, як собак, прикували до стіни на багато років — людей, що відкладали своє життя на вічне потім, хоч те напотім обсипалося з могильного пагорба. І моя душа замовкає. Душа із себе вийшла, опроти себе стала і гірко-безутішно уголос заридала.

Як Ви відпочивали? Як вибули свої відпустки? Як святкували 80-річчя деді? — найкращі йому зичення.

Ось і все, Вальочку. Пиши, моя люба. Не гнівайся, що я такий жорсткий. То вже, мабуть, у генах моїх — бути жорстким.

Цілую Тебе, ясочко моя, Еврідіко моя. Прочитай бодай у Бажана цю поемку Рільке — і знай, що в Рільке все значно краще. Як там Дмитро? Напиши мені про нього, коли він того не може зробити сам.

Вітаю сердечне рідних, друзів.

Твій Василь

1.8.84 р.

Прочитав книгу синолога В.Алексеева, Наука о Востоке, Наука, 83 р. Там є такий дивний образ: як яшма (нефрит, коштовний камінь) має свою власну температуру, так і добра людина: у спеку холодна, в стужу — тепла. Чи ж не славно? І ще таке: “Когда в сосуде пустота — он отзывается на звук, наполняешь его — и звук совсем гложет” — ось де велика доля мудрості Великого Дао(сизму).

Будьте ж мені! І прости мені всі мої гріхи безпробинні!

225. ДО ДРУЖИНИ

24.10.1984

Дорога моя Вальочку,

насамперед — вітаю Тебе з тим, що нашому синові — вже 18 років. Ти тут найголовніший іменинник. І, здається, Дмитро дещо кращий хлопець, аніж мені здавалося (особливо в Києві, в час 9-місячного антракту). Листи його — найкращі, які я тут дістаю (хоч узагалі писати можна значно цікавіші, інформаційніші листи, але Ваш стандарт обачності цього, на жаль, не передбачає). Хай це не зазле буде — ні Тобі, ні Марусі.

Довше не писав, бо пішла довга смуга регулярних конфіскацій. Так, за серпень написав два листи, але чи Ти дістала? За вересень теж переписував двічі, але обидва — skonфіскували ще тут. Потому цілий місяць не мав права писати — от і припізнилось моє здоровлення до 15 листопада. Як бачите. За останні місяці я перебував період дуже складний для себе. Може, колись довідаєшся, тільки не знаю, чи від мене. Бо та мізерна надія на бозна-коли-побачення, яка була донедавна, змізернішала. Як буде — не знаю. Не певен, що витримаю цей термін — до зустрічі. Втім, окрім закономірностей, життя знає ще й випадковості. Ось на них хіба й покладаюся. Напиши, що Ти знаєш про Литвина Юрія, Валерія Марченка. Бо я геть нічого за них не знаю і дуже турбуюся ними. За Олексу Тихого Ти знаєш, мабуть¹.

До речі, сьогодні (чи вчора) мав повернутися з Миколаївщини Микола Горбаль. Привіт йому, останніми тижнями я мав змогу часто думати про нього (та й про кого не передумаєш на самоті!). Дещо зле себе чую. До всього досить непокоять нирки. Але, може, минеться з часом, коли не прийдуть до них нові іспити.

Листів од Тебе довго не було. Мав давніше листа од Марусі і од Дмитра.

Новини мої невтішні. Переказувати ніяк. Одне слово — поки що живий.

Бувайте. Пишіть. Я так потребую Ваших листів — коли б Ви знали — на цій повній самоті.

Зичу Вам найкращого.

Додаю карточку для Дмитра, яка перележала більше місяця. І для Тебе, люба моя Еврідіко.

Уклін рідним, друзям.

Василь

24.X.84 р.

¹ Ю.Литвин, В.Марченко та О.Тихий відбували покарання в тій же зоні, що і В.С. Ю.Литвина та В.Марченко забрали із зони тяжко хворими. Ю.Литвин помер у табірній лікарні, а В.Марченко в Ленінградській спецлікарні. О.Тихий на той же час також помер у Пермській лікарні.

226. ДО РІДНИХ

4.11.1984

Дорогі мої!

[Закреслено цензурою.]

Од Вас так само давно нічого не маю. Вже думаю — чи все гаразд коло Вас, особливо з мамою. Чує моя душа, що й Валя слабує. Деся був лист Дмитра — од 16 вересня. Ще був лист Марусин. Ось і вже.

Я просиджую час головно за англійською мовою, що більше займаюся нею, то більше вона мені подобається — своєю стислістю, дуже продуманою граматиною, мовним мисленням, сказати б. Цікаво, що це мова германської групи, а стільки переваг перед німецькою (в плані компактності). Мізкую собі над пра-мовою бритів, тобто кельтською (чи — галльською) мовою, що широким потоком розлилася була аж до заходу України. І — коли б умови були — зайнявся б я підрахунками спільних лексем. Особливо цікаво, що сліди схожості є в синтаксисі (керуванні дієслів, формах вислову і т. п.). Мені, на жаль, невідомо, чи хто займався цим чи ні. Особливо — на рівні синтаксичних тотожностей. Чує моя душа, що ці синтаксичні тотожності, може, найглибші в часі, бо вони оформили форму, тобто сліди їхні майже на позасвідомому рівні, а тому сягають позачасової сфери (інакше — часові найменш підвладні).

Читати нині особливо нічого. Всі журнали порожні. Шкода тільки грошей, що їх збавляєш на цю періодику. Кажуть, нема лиха без добра. Так і мені. Насилу нашкріб на кілька журналів України на 1985 рік, бо не маю грошей, але це між іншим. Прошу не висилати мені їх, якось обійдуся сам. “Ларка” частіше не дістаю, отож кожномісячних заробітків (5-10 крб.) вистачить на друге півріччя. Зрештою, маю багато досі не опрацьованих книжок, що вимагають великого труду (головно — іноземними мовами).

Зараз перебуваю такий час, що майже нічого не пишеться. Певне, потрібна повна самота і повне самозосередження. А це — завелика розкіш, як на мене.

Поступово застановляюся над думками про паразитарність культури, хоч і як боляче про це думати. Упродовж усієї історії 99% митців були служками можновладців: виконували

їхні забаганки, маючи за те змогу добре жити (тобто паразитувати). Митці губили принциповість свою, діставали, як поденний наряд, те, що згодом стало зватися закономірністю мистецтва. А народ упосліджений творив свою культуру, часом — ніби-культуру (карнавальне мистецтво), програючи на одному (Пікассо і митник Руссо, Мир искусства і Піросмані, Кричевський і Собачко-Шостак — які ж вони різні!), але й виграючи на іншому (дусі, що відкривався примітиву і утікав од холоду академічного). Такщо т. зв. культура розтеклася двома струмками, геть несхожими і функціонально різними. От і виходить, скажімо, що інший народ має могутню культуру вищих верств, але народу байдуже до неї, бо вона його не запліднила, більше того — вона, ця культура вищих верств, правила за ще одного експлоататора, якого слід би було ненавидіти, але до ненависті не дійшло: байдужість народу до цієї культури — гідна плата за зраду, за станові привілеї, за рабство духу. Бо які то душпастирі, що не піднялися над рабством духу, що згодували душу компромісами і компромісочками, заким, як маркітантки, не опинилися в обозі ясновельможних усе-і-всіх-кривдників. Тому мистецтво лизоблюдів утратило на волі, на буттєвості, втратило на етиці й випендрюється чистою естетикою, яка буцімто най-най-вища за всякі інші приписи. Кому вона потрібна, ця безмозка, бездушна, безсовісна естетика! Так мало людей було, кому боліли ці питання — як-от Толстому, Швейцеру (та чи багато таких?). Є ще один аспект: дивною тотожною протилежністю цим маркітантам од мистецтва є творчість народних (буцімто) письменників — без народу і без читача. Скільки їх — етиків-першокласників, що все життя ходили до школи мистецтва, а так і не піднялися вище церковно-приходського рівня. Є їх чимало і в російській, а ще більше — в українській літературі. Такі вони полум'яні, такі чесні, такі віддані, але такі малоосвічені, а то й просто — неписьменні. Як казав Самійленко, “Тарас Григорович помер, Іван Степанович у нас тепер“. Щось я забув уже — який вододіл існував у М.П.Драгоманова, що розділяв великоросійську і російську літератури? Здається, у нього був інший план, інший принцип розрізнення, але попри інший принцип територія поділу буде, мабуть, однаково схожою. Література втрачає вітальний дух. Література стає цариною анемічних душ, які не вміють (чи не хочуть) жити по-людськи, література стає схожою на продаж сиропної води, зельтерської. Тобто в міру т.зв. прогресування, література стає все більше й більше чинником не лише аморальним, а й деморалізаційним. Те, що вона сьогодні значною мірою стала явищем духовної немічі, в мене не викликає (на жаль!) сумніву.

Незалежність митця, повна й безоглядна незалежність митця од ясновельможних — ось, здавалося б, панацея. Але чи можна увільнитися од народу? Тобто, чи досить самого тільки гіпертрофованого індивідуалізму, аби в такий спосіб повернути здоров'я в рядок, у пісню? Ось у чім питання. Чи можливі тепер такі пісні як “Ой на горі вогонь горить“? Чи стадія розвитку — саме та, на якій пишуться такі тексти — проминула назавжди і повернення до неї немає? Оце читаю теперішні поетичні тексти — усіх цих павличок і скирд — і стає дивно: як можна так формалізуватися! Цікавіші рядки у Бажана (Павличко надрукував посмертну збірку), але й Бажан — як не надолужував свій світ останніми десятиліттями (італійці, Рільке, Гельдерлін, Целян, Гете), але так і лишився холодно-барочним. Сказати б, аристократизму рядка йому додалось не дуже. Усе це давній стиль, давня стилістика, перегорілий попіл, не-вогонь. Власне, який вогонь у 80 років? А що решта наша — порівняно з Бажаном?

Коло мене мало веселого, але писати про це не можна, ви самі здогадаєтеся. Думаю, Дмитро або вже у війську, або лаштується. Це не така біда. Більше шкода Валі, що лишиться, бідна, сама, як палець. Дуже мені болить доля Валина. Болить, що найдорожчі мої люди — мама, Валя, Дмитро — не зазнали од мене ніяких радощів, а тільки журбу, тільки смуток, тільки горе. Так уже Бог поклав, що вдієш. Доля моя довершується, як стріла, що давно поминула апогей польоту свого лету. Це покладає свої обов'язки, а вони, ці обов'язки, усе зростають перед кінцем, коли зваба скапуститися пропорційно летові зростає.

Додаю вітальну відкритку для Дмитра, хоч із великим запізненням (не знаю, чи дістануть вони в Києві мого жовтневого листа).

Про всяк випадок: попрошу — коли надійде час бандеролі — покласти в неї самого тютюну сухого і мундштук. Більше нічого вкладати не треба.

Передплачувати мені так само нічого не треба. Бо от видання “В мире науки” мені не видають, бо, мовляв, зарубіжне. А тутешніх не треба. За цілий рік майже нічого путнього не було (хіба що Літопис Київський та ще Еріх Лясота буде в Жовтні). Знову мої вірші од мене відібрано. Сказитися можна — од такої муки, од такої частої розлуки з цими віршами, од цих заборон — переписати для Вас те, що вже написалося й переклалося.

Коли ще є змога — просив би спільне фото — Валі й Дмитра. Хай сфотографуються разом — усе мені втішала б око така видівка. Будь ласка.

Турбуюся Вами і часто думаю про Вас. Обіймаю Вас, любі мої. Зичу найкращого. Уклін усім рідним, друзям.

Ваш Василь

4.XI.84 р.

227. ДО ДРУЖИНИ

[Листопад-грудень 1984]

Дорога моя Вальочку!

Сьогодні, 14.XI., мав розмову з приводу Твого листа до ЦК КПРС. Були представники МВД СРСР, розмова була тривалою. Мені зачитали пасажі з Твого листа — Ти все пишеш справедливо, оцінка ситуації точна, що я і потвердив, дуже розширивши фактичний бік справи. Не знаю, які з того будуть наслідки (зрештою, не думаю, що Твій лист до ЦК був єдиною причиною їхнього візиту — чомусь розмовляли лише зі мною). Швидше — ніяких.

Прочитав оповідання Ю.Щербака “Аварія” (в “Києві”). Злецьке оповідання. Він, автор, замурувався в своєму мікросвітику (НДІ, кар’єра, речі), написав дурничку. А велика тема стояла, схилившись над: автором і оповіданням. Ось воно, життя: герой, як і автор, мов маятник, сновигає між роботою і домом, думаючи, що це — весь білий світ. Його погляд зосереджено в одну точку, обов’язково в одну точку: боронь Боже — побачити щось таке, що виходить за межі його мікроскопічного інтересу, його мікроскопічної quasi-індивідуальності (і що то за індивідуальність, якщо їй цілком досить — а, може, ще й забагато — однієї маленької цятки на безмежному космічному екрані). Отож, він, автомобілевласник (автомобілераб!), не бачить, що нічне світло фар — і вдень — нічне! — прорізує голчастий слід у світовому огромі — й тільки. Узбіччя — як кривава рана їхнього неприйняття світу, страху перед світом, як кривавий докір їхній людській байдужості до людства світу, світу людства. Це ампутоване існування (воістину правду казав один дотепник про теперішніх письменників, що сидять у інвалідних візках, провадячи “на рівні”, тобто, візка інвалідного, як і своєї інвалідності вони просто не помічають), це малюнок ампутованого гуманізму. Це життя в коробці (в Кобо Абе є роман “Людина-коробка”), стіни коробки футеровано звуконепроникним шаром з автомашини, японського магнітофона, шашликів над Дніпром, посади директора, конкуренційного ражу, зарплати, єдиного шансу з мільйона (найгіршого шансу, аби він був приступніший!) — це той корок, яким заткано пляшку, аби з неї не вискочив цей самозакоркований джин, аби не бачити живого світу; ті двері, які бережуть спокій цього добровільного втікача світу (власне, всі враження світу він бере, але тільки в тюбиках — тюбики глиці й лісового повітря, тюбики радості й щастя; усі тюбики, певна річ, конвеєризовані й санкціоновані як цілком гарантовані харчі!). Отож, це

законсервований мертво-світ. Нічого живого. Анічогісінько. Що товщі стінки коробки, то запас до-смертної смерті більший. Кажу — смерті, бо в них не життя, а смертеіснування (так я колись писав: “як смертеіснування й життєсмерть”). Ось воно — затоварення життя, обтоварення життя ніби-то-інтелектуалів, які, виїхавши на свою трасу-гойдалку, страх як бояться глянути вбік, на узбіччя і за узбіччя. Бо цей погляд — поза свою систему життя — сплутує всі життєві карти, перемінює усталену (умовно прийняту) шкалу цінностей, провокує совість, громадський обов’язок і почуття при-сутності в соціумі, народі, людстві. Ці втікачі життя виїздять на найлюднішу (на жаль!) трасу, бо там уже достеменно можна нічого не побачити. Ані живої душечки — крім цих двох — водія і машини. І — питання стоїть: де водій, а де машина? Ось ця велика тема висіла над Ю.Щербаком, а він її не побачив, бо вона — над ним, а він угору (по боках — теж!) не дивиться, аби не збитися з пантелику чи то пак — життєвого ритму. До речі, в нього є заперечення проти прізвиськ “вторинних”, як-от “енко”, —ук, —юк. Я сам якось міркував, що найродючіші (для соціуму) у нас прізвиська первинні — Бажан, Драч, Сом, Скаба. А Соменко чи Скаб’юк — мало дали нашій ноосфері (якось ніби гріх уживати це слово до нашого неба!). Скажімо, письменники — Шевченко, Костенко, Довженко, Винниченко — багато ще “енків” назовеш? А їх же у нас — хоч греблюю гати. Так само й —уки, —юки. Усе це “торф” безіменний (у Пастернака: “и люди скажут, как про торф: горит такого-то эпоха”. Цікаво, якого-то? Бо що, як і епоха безіменна, як і епоха-не-епоха?). Найплідніші були в нас “польські” (панські!) прізвиська: Хмельницький, Коцюбинський, Грушевський. І — первинні (Драч, Скаба, Сом). Ось, скажімо, Павличко. Прізвисько вторинне. Тому й, поїхавши до Парижу, побачив там лише фіскала й повію, а Ейфелева вежа видалась йому копицею гуцульського сіна, яке він мервував колись із Гапкою. Ось і вже — весь павличківський Париженко.

Прочитав рецензію на книгу славного іспанського вченого Хайме Алацракі “В пошуках єдинорога” (Современная иностранная литература за рубежом, № 5, 84). Видно, прекрасна книга, судячи з рецензії. В підвалині його системи — прекрасна думка Гуссерля про те, що науково-технічна революція спричинилася до кризи європейського гуманізму, кризи античного раціоналізму й античної довіри до людських рецепторів. А відкриття неевклідової геометрії, теорії відносності й принципу додатковості — все це паралельно супроводжувалось духовною зміною людства. З’явилася анти-душа. “Неразличимость в бесконечном пространстве куба и пирамиды, шара и конуса, относительность времени и массы, возможность предмета быть самим собой и одновременно чем-то другим”, — пише рецензент, — усе це означило трасу нових людських відчужень, відкривало еру нової людини — настільки страшної і незбагненної, що її можна подати хіба як анти-людину. Отож, пише Алацракі, й література тепер шукає не конкретної ідеї, мислі чи істини, а істини невідомої чи й невимовленої. Тому в новій літературі панує метафора абстрактна, що працює без скритих смислових механізмів (бо вона тільки прочувається, ледь “світає”, а збагнути її чи й можна). Такий Кафка, такий Кортасар. Смысл такої метафори — зовнішнє порушення усталеного ладу або агресія ірреальності (які це точні слова!). “Нарушается этот порядок не из самой реальности, а как бы извне, из некоей иной реальности, вторгающейся в объективный мир”. Ця тема — і в більшості латиноамериканців — Борхес, Гарсія Маркес, Варгас Льоса, Фуентес, Роа Бастос, Астуриас, Онетті. Це великі письменники — на рівні часу, може, першопрохідці в сприйманні нео-доби, коли світ зводить до купи шари логічного й алогічного, зникає, перемішує їх (кажу — навпаки, бо — очима інтроверта). Сміх і гріх, коли конкурентом Гарсія Маркеса називають В.Земляка, а “кортасарівський” Яворівський пише, як курка несе яйця, літаючи з Одеси в Хацапетівку! На фоні латиноамериканців тубільна проза “Києва” видається екзерсисами дитсадка.

Прочитую Тобі з рецензії на книгу Онетті дві цитати з Онетті досить знакомиті: “В такой стране, как Германия, есть почва для веры: у них древнее прошлое, у них и будущее, какое-никакое. А у нас? У нас за плечами нет ничего. Один гаучо, два гаучо, 32 гаучо”.

“Каждый принимает себя таким, каким открывается во взглядах окружающих, каждый формируется в сожителстве, смешивается с тем, кого в нем предполагают, и действует сообразно тому, чего ожидают от этого несуществующего предполагаемого“. Ось такі думки. Коли знайдеш російське видання Онетті, то прочитай: Хуан Карлос Онетті, Сборник повестей и рассказов. Прощания. М., 1976 р. і Х.К.Онетті, Короткая жизнь. Верфь. Повести и рассказы. М., Радуга, 1983.

Був мені сон — і я збагнув — у сні — чому я, слава Богу, не такий, як усі. Там, де світ існує при t° , даймо, 24° , я зберігаю автономну ауру з t° або 20° або 30° . Цей поріг — обов'язковий для того, щоб мати фізичну здатність на погляд ізбоку, з другого середовища, щоб не розчинити свій дух у загальноприйнятій фізичній законодавчості, щоб бути медіатором двох різних світів. Це вже другий чи третій віщий сон, у якому я прозріваю те, чого не міг збагнути при світлі розуму. О, які прекрасні прозові сюжети мені сняться! Які добрі вірші (як літні дощі!) мені спадають на голову — на самоті, без запису, без конкретцій, а так, як віщий дар (überlieferung, кажуть німці), як сяєво жар-птиці. Оце й усієї моєї відради на великій тузі, тяжкому траурі. Особливо за всім тим прекрасним, геніальним, може, що так невчасно відтрутила Таміла. Знаєш, Вальочку, я думаю, що й 1/10 з того, що я міг би зробити, я вже не реалізую. Бо на все треба свого місця і свого часу. Ні того ні другого я не маю. Ось, скажімо, горить мені в душі така збірка “Страсті по Вітчизні“ (у якомусь із віршів: “і тільки по вітчизні страсті горять, як зорі на шпилі“). Може, я помилився, назвавши колимську збірку інакше. Її треба було назвати саме так. Я не певен, що зможу ще колись зібратися на силі і подужати цю велетенську тему. А там, у Пал[імпсе]стах, був добрий ґрунт для такого компонування й дозосередження (на жаль, скільки я не питаю, Ти нічого не пишеш за долю палімпсестів. Невже — за римським звичаєм — хтось узяв шпичок і вишкріб усі ЧЕРТЫ И РѢЗЫ, зроблені колимським стилем).

Оце читаю “Поезію і правду“ Гете, видану Мистецтвом, і радію, що чи не в 18 літ я підписав свій зграбний німецький томик його поезій “Мій Goethe“ — радію тим, що не помилився в своєму першовчителіві — бодай у цьому разі (скільки тих першовчителів згодом виявилось не-собою). Мабуть, такої потуги думки — без послаблення — такого інтенсивного генія більше не було — бодай у літературі. Досі я, мабуть, ні з ким не порівняю цього художника, мудреця найвищого щабля. Сину, прочитай бодай його Поезію і правду, розмови з Еккерманом. Читай вірші (Фавста чомусь не люблю — який це в біса художній твір!). Одне слово, найчастіше контактуй з Гете, він так багато дає для думки, для душі, для вироблення характеру. Ось, скажімо, його максими: “Хіба можна вважатися вихованим, зберігши при цьому свою індивідуальність і характер?“, “Найбільшим рабом є той, хто почуває себе вільним, не будучи таким насправді“, “При двох протилежних думках не має суттєвого значення, котра з них перемає“, “Тільки все людство разом є справжньою людиною, тому індивід може радіти й тішитися лише тоді, коли знайде мужність відчувати себе часткою цілості“, “Хто захищає фальшиве, мусить поводитися тихо і вдавати чемного й вихованого. Той же, хто усвідомлює свою правоту, повинен бути різкий і настирливий, бо правота несумісна з чемністю“, “Теорії здебільшого — продукт надмірної покvapливості нетерплячого розуму (тобто плоди недодуманості!)“, “Все, що ми називаємо злом, є тільки зворотна сторона добра“, “Найщасливішою людиною можна вважати ту, котра виявить себе найсильнішою, чинячи опір горю, проганяючи його від себе, і, всупереч йому, крокуватиме дорогою, обраною з власної волі“, “Лише з тісної сполуки Серйозності й Гри може постати справжнє мистецтво“. Мабуть, когось, дорожчого за Гете — в літературі я не знаю.

По довгій перерві перечитав вірші й поеми Франка. Правда, з червоного двотомовика 1981 р. Враження в цілому — невисоке. Згадую, колись писав курсові роботи про Мойсея і Зів'яле листя, тепер би я не писав з тими ж суперлятивами. Це прозаїк у поезії — переважно. Він і komponує як прозаїк. Порівняно із Шевченком, Руданським, Щоголевым, Самійленком він здобуває менших успіхів. От хіба що за ним тематична яскравість. Мабуть, він поет більше

кулішевого плану — віршоскладач. Навіть Мойсей, Іван Вишенський і Похорон у моєму тепер сприйманні мають такі вади, яких поет мав би уникнути. Як поет, Франко далеко не геній. Поет середньої руки. І шкода так казати, але інакше не можу. Шевченко (кращий) — на недосяжній для Франка висоті. Природність вірша Шевченка, Руданського, Щоголева буває у Франка надзвичайно рідко і, може, частіше в молодого, ніж у пізнього. Він цікавіший більше головою, аніж вдачею — ось так.

Прочитав у “Литературном обозрении” статтю В.Огнева про поезію Васко Попи. Досить цікаві вірші. Шкода, що я геть його не знаю. Подивись за його віршами. Коли знайдеш (може, по антологіях, бо книжки російською мовою, здається, нема) — перепиши мені 5-10 віршів. Буду вдячний.

Ти пишеш, Валю, за Сашу Чорного. В Києві його нема. Є в Донецьку в малій серії “Бібліотеки поета”. І кому він здався — цей Саша Чорний? Він був цікавий у часи Столипіна — і наколи тепер його читають — то досить промовисто. Бодай для мене. Отож, напиши Марусі — може, вона знайде: куций томик $\approx 10 \times 15$ см. формату. Обсяг — 300-400 стор. Від студентських літ (видання \square 1958 р.) я його не брав до рук. І не кортить, признатися.

Прочитай у “Всесвіті” № 11 “Нічні бульвари” Райнова — досить незле оповідання, як на мене.

Ось, мабуть, і вже. Мав був Твого листа і Марусиного — дали мені їх на початку листопада. Сподіюся, Ви маєте мої листи — за жовтень і листопад (відіслані 12.11.).

У листі до Марусі я трохи провадив про такий феномен, як паразитарність культури, через що культура й конститується не-культурно. А це в “Культурах” я прочитав цікаві артикули (Культуры, № 3, 84). Так от що пишуть: “в самом широком смысле слова культура может рассматриваться как совокупность ярко выраженных черт, духовных и материальных, интеллектуальных и эмоциональных, характеризующих общество или социальную группу. Культура охватывает, помимо искусства и литературы, образы жизни, основные права человека, системы ценностей, традиции и веры”. “Утверждение культурной самобытности способствует освобождению народов, и наоборот, любая форма господства является отрицанием этой самобытности или угрозой ее существованию”. “Демократизация культуры требует прежде всего децентрализации очагов культуры, где создаются произведения и где ими можно наслаждаться”. “Расцвет культуры неразрывно связан как с независимостью народов, так и со свободой личности. Свобода убеждений и выражения их — неотъемлемое условие художественного творчества работников умственного труда и искусства”.

Ось таке тлумачення культури і її аури. Скільки тут можна зробити висновків! Але це поки не на часі.

До речі, питає Маруся щодо побачення. Мабуть, Вам слід забути про нього — ніяких побачень я не уявляю в цих умовах (і не один я, до речі). Отож, до побачення у просторі і до побачення у часі.

Здоровлю Тебе, люба моя Вальочку, з Новим Роком. Хай він бодай не буде схожий на попередній — і за те хвалити Бога. Квітує у Новому році, люба моя! Найтепліші здоровлення з Новим роком — Дмитрові, мамі, Марусі з Танею, всій рідні й друзям.

Певне, закінчуватиму. Сподіюся, що тютюну й пару мундштуків Ти перешлеш у бандеролі, правда ж?

Дякую наперед. Цілую — Тебе й Дмитра.

Надішліть карточку — аби були вдвох, добру карточку, живу.

Сердечне — Василь

З Новим роком, дорогі мої —
Вальочку й Дмитре!

Вашу фотографію дістав — якраз таку, як хотів. Дуже дякую. Валя трохи схожа на Ахматову, а Дмитро — на старого діда бородатого. І не сказати, що він ще у віці teens — зовсім ще хлопчик (так англійці позначають вік од 13 до 19 літ). То мені радість — роздивлятися Вас ізблизька!

Дістав листи вітальні — од мами, Марусі, Дмитра, Валі. Всі листи дуже славні, особливо мамин. Дмитро теж майстер — писати листи: такі вони в нього щирі і, нівроку, розумні. Добре, що я помилився, бо думав, що Дмитро покинув інститут. Звичайно шкода, що й електрофах Дмитрові не до душі. Я вже думаю, чи не дарма я висловив своє “фе” щодо Дмитрових театральних інтересів (не знаю — наскільки глибоких). Втім, є така моя рада: по-перше, існує театральна студія при всіх театрах (отже, можна спробувати себе), а по-друге — більш суттєво: можна спробувати себе на драматургії. Бо це — найкращий театральний жанр: і грай, і вигадуй. До речі, голий інтерес до театру ніц не вартий. Бо: чи відвідує Дмитро вистави, чи “професійно” сприймає кінофільми, чи читає п’єси (і не які-небудь, а таких авторів як Шекспір, Ібсен, Осборн, Теннессі Уїльямс, Ануй, Йонеско, Беккет, О’Ніл, А.Міллер, Дюрренматт, Брехт). Чи прочитав він бодай Станіславського (Робота актера над собою), твори Ейзенштейна, Крега, М.Куліша, Леся Курбаса. Чи знає він, що таке гештальт-психологія, бігевіоризм, японський, китайський театр, дзен-буддизм (чань), даосизм. Чи перечитав вартісні книги з психології особи (психологія — королева театру). Чи любить переглядати добрі репродукції майстрів пензля, аналізує композицію, колір, ритм, настрій зображуваного? Чи знає, що таке драматургічна фраза? Вона не площинна, ця фраза, а стереоскопічна, вона — гук і багато разів повторене відлуння, вона м’язиста, має багато граней, як камінь дикуна (чоппери, чоппінги — кажуть археологи), але з ударною гранню. Ось, скажімо, майстер діалогу — Оскар Уайльд. У чому його майстерність? Чи читає Дмитро такі журнали як “Театр”, “Искусство кино”, “Современная драматургия”? От би — взяв якесь оповідання (повість) — і видувив із нього всю філологічну воду, а лишив драматичний кістяк, доповнив, змінив би сюжет — на свою подобу. Чи розуміє, що драматургія — це сто рівноцінних правд (бо кожен персонаж має свою правду життєву), що жодній із правд нема переваги, що кожна з них доводиться вчинками, дією, жестом, а не — декламацією. Чи розуміє, що актори, як правило, не вміють читати віршів, бо не розуміють їх — так, як написав поет. Що між словом-самодією і словом-імітацією чужої дії є велика різниця. Що такі драматурги як Есхіл, Софокл, Евріпід — великі з великих. Що драматургія — найтяжче, наймужніше, найдозріліше з мистецтв. Що театр — це не те плесо, в яке заглядається Нарцис, а чорна, невдячна, схожа до глевкого хліба робота. Я думаю собі: а що, коли б Дмитро — в разі розчарування електрофахом — подумав про медицину. Це прекрасний фах, а як для психологічних занять — то й єдина справжня підвалина (у медицині Чехов зустрівся із самим собою; Джойс, Пруст, Достоевський — стали великі завдяки психології і т.д. і т.п.). Психологія — це, власне, вся філософія практична. І, зрештою, фах добрий — медик. Це і не технократ, і не філолог. Це, може, єдине чисте заняття. А що стосується касти людей із вищою освітою — то це вже залежить од кожного: хто чого вартий, до чого прагне. Був імператор у Римі, Марк Аврелій. Він філософ значний, виклав її в трактаті “На самоті з собою”. Він, до речі, писав, що кожен вартує стільки, скільки варта мета, до якої людина прагне. Що більша мета — то більша людина. Отож, смисл життя — мати якомога більшу мету, цю мету зробити своєю, зробити собою, тобто помінятися з нею місцями, інакше — з головою зануритися в ній — геть до останку, до повної втрати самого себе. Оце — єдиний принцип для Твого, Дмитре, віку. Хай ця мета, як

океан, розбудить у Тобі океанічні сили. І не для того, щоб ти став великий, а для того, щоб Ти став океаном, щоб загубив себе у великому. А велике — це єдина комора схову, куди варто здавати свої речі. Шкода людей, які не мають свого океану.

[Закреслено цензурою.]

Оце сидів коло віршів своїх — десь їх уже за 100. А 50 іще визрівають у чернетках. Не знаю, що буде з цими палімпсестами, як, на жаль, досі не знаю, що з тими, попередніми — яка їхня доля?

Прочитав у Драча, що збірка Вінграновського “Губами теплими і оком золотим” — справжній шедевр. Коли Драч не перебільшує — перепишіть мені з 5-10 віршів кращих! Драчеві вірші в Літературній Україні — то не шедеври. Прочитав я — і гірко стало за поета. Він, мабуть, уже потерпає перед читачем, бо сам знає, що його лодія — розсохлась, відколи він її витягнув із болота шістдесятництва. Доля його дописується трагічно. Боляче мені за нього, як боляче.

Оце прочитав у “Вітчизні” (№ 1) низку оповідань Є.Гуцала. Останнє в добірці оповідання — прекрасне, як на мене. Десь на рівні Мопассана чи що.

Валю, я вже писав, що збірка Саші Чорного — в Донецьку. Може, Маруся Тобі перешле. Але гірко мені, що його стали читати. Він — цинік. Я ж не люблю циніків, як і цинічного життя, яке поет із болем описує.

Мав велику віраду прочитати книгу про сучасну Іспанію. Стільки там повчального, стільки ідентичного історичного досвіду. Такі вони, іспанці, молодці, що з’європеїзувалися — попри всю свою монархо-католицьку традицію. Одне слово, вони вийшли з кола “неповнолітніх націй” — рішуче і майже безболісно. Дуже цікаво.

Забув сказати: у Дмитра є добрий захисний щит. На цьому щиті напис: Не треба. Обридло. Він уживає його досить вдало, хоч я волів би тут од нього меншої майстерності. Його шлюбні наміри мене, признатись, зворохобили. Я не буду казати нічого, бо не знаю нічого. Покладаюсь, Вальочку, на Твій розсуд. Ці акселерати мають свою логіку (коли це називати логікою!). Нам, може, лишається тільки ждати, а що з того всього вийде. Зрештою, нічого страшного нема. Звичайно, хлопець ще зовсім зелений, але, може, це врятує його од химериків перехідного віку. Отож, покладаюся і на ясний розум Дмитра, на його щирість велику, на його чистоту. Отож, чекаю Ваших подальших звісток. Нагадаю тільки, що ми, Стуси, могли б повторити за Гайяватою:

ми із роду давніх азрів,

як полюбили — вже до гробу.

Ну ось, мабуть, і все. Чим я займаюся? Головне — англійською. Був на лікарні 2 тижні — в грудні. Зробили рентген — чергова перевірка. Чуюся краще, ніж раніше. До лікаря не йду, займаюся трохи фізичними вправами — для бадьорості духу і як засіб до сну (інколи накидається безсоння). Зараз більше читаю, менше пишу. Додаю карточку для мамі.

До речі, дістав із Донецька 50, а од Тебе — 20 карб. Дякую. Коли б Ти мене побачила при цьому, то знала б, як я вмю червоніти од сорому. Отож, не вганяйте мене в краску — своїми висиланнями!

А бандеролі покищо — немає. Чи то не видають мені, чи то — за всіма клопотами — Ти забула про неї. Не біда. Надішлеш пізніше.

А поки — цьомаю Вас, любі мої — Вальочку й Дмитре. Зичу Вам щонайкращого.

Привіт рідним, друзям.

В “Известиях” (кінець січня) побачив фото Івана Марчука. Ну й зістарівся ж він — не впізнати!

Сердечне —

Василь

1.2.85 року

229. ДО МАТЕРІ

Лютий 1985

Дорога моя мамо,

велика дяка Тобі — за Твого листа, якого я читав — наче збирав лісові суниці. То вже Ти вмієш писати листи — аж дух забиває, читаючи!

Усе в мене гаразд, мамо. Був на перевірці на лікарні 2 тижні (вже писав про це), зробили рентген. Чуюся краще, займаюся трохи фіззарядкою. До лікаря не йду ось уже 3 місяці.

Кожну хвилику читаю — аби набратися розуму бодай на старість.

Ти знаєш, певно, що тут день на 2 години раніше. Отож, встаю я, мабуть, разом із Тобою (по-донецьки це 4.30 ранку) і лягаю, певне, теж в один час (по-Вашому це 8.30 вечора). На роботу йду о 5.30, повертаюся о 2.15 (усе — по-Вашому), увесь вільний час сиджу над книжками.

Зима тут сього року в цілому м'якша (всі морози пішли на захід), снігу багато, переноситься легше, ніж минула.

Мав телеграму од Марусі — дякую. Мав і листа. Твої гроші я дістав, мамо. Прошу цього більше не роби, бо мені вони зайві. А Вам здадуться там. Проте — дякую дуже. Потреб якихось не маю. Можна сказати — все в мене є, хоч і не маю нічого. Мною не клопочись, бережи себе, золота моя мамочко.

Цілую Тебе — тісно-тісно. Зичу Тобі щонайкращого. Чи привітали Тебе добрі люди з Новим роком?

Вітаю всіх вас із Жіночим святом, тобто — з весною. Хай вона буде тепла і рання. Адже й Паска буде рання — 14 квітня.

Будьте щасливі —

Ваш Василь

Лютий, 85 року

230. ДО РІДНИХ

3.03.1985

Дорогі мої — мамочко, Марусю, Таню!

12 лютого дістав дуже сумного Марусиного листа. Досі не маю нічого, мама не сходить із думки — як там її здоров'я. Коли я уявив, як вона, бідна, перележала 10 годин на холодній підлозі — мені стало жаско. А до всього — ще чув по радіо про страшну ожеледь у Донецьку, тепер — про гонконгський грип із смертельними наслідками через запалення легенів у США — все одне до другого. Як же Ви там, любі мої, дорогі мої? Чекаю Вашого листа, хоч і розумію, як ніколи вам розписуватися — в цій біді маминій, у Ваших клопотах, що забирають стільки часу — вгору, мабуть, ніколи глянути. Всією душею я з Вами, любі мої, вболіваю за всіма Вами, клопочуся вами. Бідна моя геніяльна мамочка!

А тут іще Дмитрові забандюрилося веселитися, і я мучуся тим, що в Донецьку горе, а в Києві — радість — уводночас.

Марусю, я не зовсім уявляю, що таке ключиця на нозі (чи не в ступі?), але молю Бога, аби все обійшлося, аби мама швидше очуняла і повернулася до рідної хати.

Оце пишу — і боязко мені писати. Бо, може, цей мій лист — уже в нікуди? Бо, може, ми вже розминулися? На вічній нашій розлуці, на біді все сумніші думки опосідають голову. І, рятуючись од розпачу, пристаєш на одне: що Бог дасть — те й буде. І на все — воля Господня, скажемо так.

Добре, що я хоч маю Ваші фотографії — то видивляюся їх з усіх очей, розмовляю з ними, допитуюся через них долі — нашої спільної. Коли то ми зустрінемося? Та й чи зустрінемося на цьому світі?

Десь 14 лютого мав Валиного листа № 71 від 23.1., дістав і бандероль. Дякую.

[Закреслено цензурою.] З'ясував, що сього року мені можна мати: пакунок на 5 кг. — 15 травня, довге побачення — 24 червня і коротке — 15 серпня. Бандероль відповідно 16 січня і 16 липня. [Закреслено цензурою.]

Валя згадує, що Рита шле поштівки. Дуже їй вдячний, але жодної я не дістаю. Навіть не показують актів про конфіскацію. Тож нехай Рита знає про це. Взагалі ось уже три роки, як я дістаю листи лише од найближчих родичів (мами, Марусі, Валі, Дмитра). А більше — ні від кого.

Марусю, чи не думаєш Ти, що в нашій хаті час було б запровадити деякі вигоди. Оскільки є вода, можна було б поставити ванну з колонкою для підігрівання води, туалет, провести каналізацію. Може, навіть, запровадити опалення — через радіатори. Це було б і гігієнічніше, і зручніше. Як Ти на це дивишся? Надто вже в нас архаїчна хата — зі зручностями зразка 1947 року. Тато був консервативний за звичками, дався взнаки його життєвий досвід. Бо Тобі ж, Марусю, жити в цій хаті не рік і не два. Втім, Тобі, звичайно, видніше самій — як бутися.

Багато думаю про Дмитра, Таню. Обоє вони — здібні. Тільки Дмитрові вадить неорганізованість, може, навіть, деяка лінькуватість (звички працювати по-чорному, від світання до смерку, він, звичайно, не має), а Тані — полохливість перед життям, може, ще дещо. І Дмитро, і Таня не проявлені в інтересах (а це на їхній вік уже небезпека). Що то буде з них? Дуже хотілося б, щоб вони не пливли за течією — куди винесе вода, а вживали самостійних зусиль. Звичайно, шкода, що на цій сліпій стадії Дмитро взявся до одруження. Ох, ці акселерати — які вони дитинні, які вони несамостійні! Чи усвідомлює Дмитро, як йому потрібна зараз самостійність, аби його маленького човника не заштовхали міцні моторні човни? Втім, і особливого страху я не бачу — в його одруженні. Цілком можливо, що це піде йому на користь, примусить бути відповідальнішим за кожен свій вчинок, спонукає до роздумів над життям і лінією цього життя. Все залежить од нього, од його волі і намірів, його орієнтирів. Хоч, зрештою, життя багато чого вирішує за нас, і те, що зветься життєвою трагедією, походить не тільки од нас, а й од довколишніх умов. Такий мій, у кожному разі, досвід.

Недавно снилася мама. Якимись кучугурами добивалася до мене — на побачення, а її — вже на моїх очах — не пускали. Прокинувся од такого сну і було дуже сумно. Ось це поки і все. Виглядаю за Твоїм, Марусю, листом. Мучить невідь, що там у Вас, у Донецьку.

Недавно надібав на цікаве зауваження Жана Кокто, сучасника і друга Пабло Пікассо. Він пише: “Дев'ять муз повідали мені ще в юності, що поет — у принципі опозиціонер, що його особа являє своєрідну тюрму, звідки втікають твори, за якими суспільство посилає навздогін поліцію і собак, окрім тих випадків, коли їхню незвичну ходу приймають за викаблучування блазня або п'яниці. Він — звинувачений від народження, оскаржений за професією, оскаржений по службі“. Цікаво, правда? Отож, усе в мені так, як і має бути — в справжньому варіанті. Хіба що там, де у Жана Кокто неймовірні гіперболи, в мене — докучна банальщина. Ну, ось і вже. Добрих Вам свят — березневих і великодніх.

Таню сердечне вітаю з Днем народження. Відкриток не долучаю — надто невесело на душі.

Щирі вітання родичам, рідним, близьким. Цілую мамочку мою золоту і збираю губами її сльози.

Сердечне —
Василь

231. ДО ДРУЖИНИ, СИНА Й НЕВІСТКИ

16.04.1985

Дорога моя Вальочку!
Дорогі мої синку, Оксано!
Христос воскрес!

Написав був доброго великого листа — головню Вам, молодят, благословляючи Вас на велике спільне життя. Листа skonфіскували — та ж причина, що й раніше: мої найкращі листи до Вас не пускають. Що ж мені робити? Skonфіскували, Валю, і Твій недавній лист (певне № 73, перед цим був skonфіскований № 67). Ось таке наше нелистування. Мав звістку од Марусі — від 20.3. Дуже хвилююся мамою. Чи жива вона? Дуже прошу: коли б, боронь Боже, щось сталося — віддайте їй належну шану. Бо Марусі тяжко — самій-одній. Листів, окрім рідні, ні від кого не маю. Бандероль дістав. Нічого мені не передплачуйте і не висилайте стереовідкриток — їх не віддають мені. Не знаю, чи дістану Ваш пакунок. Побачень не буде. Почекайте моїх наступних листів, може, будуть зміни. Вальочку, люба моя, не докоряй мені, що я не відповідаю на Твої питання. Я відповідаю на всі і — одразу. А чому Ти не дістаєш відповідей моїх — то не знаю. Тим більше, що в моїх листах є викреслення (у Твоїх немає). Таке вже наше не-листування, що вдієш. Сняться недобрі сни. Пишуться вірші — і це єдине, що в мене втішне. Хоч і втіха ця — темної, сказати б, барви. Попереду — фестиваль молоді в Москві, а це подія велика, навіть для мене, хоч я і не молодий. Тому сподіюся змін. От чи на краще — не знаю. Втім, поживемо — побачимо. Закінчую, аби знову не skonфіскували листа. Уклін рідним, друзям. Тужу за мамочкою моєю любою. Дякую дуже — Оксано і Дмитре, що Ви навістили маму (дуже до вподоби мамі Оксана — Маруся писала).

Обіймаю Вас, любі мої.
Карточку свою вишлете, коли в мене мине час непевності мого стану.
Бувайте. Прихиляю Вам неба —
Ваш Василь
16.4.85 р.

232. ДО ДРУЖИНИ, СИНА Й НЕВІСТКИ

15.05.1985

Дорогі мої — Валю, Оксано, Дмитре!

Сьогодні оголосили, що карантин на побачення знято. Отже, може побачимось?

Мав од Тебе, Валю, весільні фотографії, од Марусі і мами — листи, од Дмитра — нічого. Дякую, хто пише.

У квітні писав до Тебе, Валю, двічі. Другий лист ніби пішов. У ньому я поспішив ділитися з Тобою передчуттям про зміну адреси. Поки все по-старому.

Пакунка ще не дістав. Отож, напишу за нього вже в червні.

Маю дієту вперше. Отож, може, трохи підправлюся, бо геть щось знесилів. Холодно, дощі, серце тривожить, усілякі хворості — розклеївся тимчасом. Весна геть холодна і непривітна якась. Не знаю вже, коли зігріюся.

Були тут гості з України — бесідував із ними. Сказав, що не проти і в Києві вести бесіду, але — на засадах справедливості, а не з позиції сили. Не знаю, що з того буде.

Не надсилайте стереовідкриток — їх не дають. Не передплачуйте “В мире науки” — не пускають. Мабуть, і без юнесківських журналів обійдуся, бо вони не дуже багаті на зміст.

У разі побачення прошу пару теплої білизни (тілесного кольору, а не чорну, синю — бо ці можуть не дати, скажуть — трико) і пару теплих вовняних шкарпеток.

Поки все. Додаю дві поштівки — для Тебе і мами — до дня народження.

Уклін рідним, друзям.

З найкращими зиченнями —

Василь

З М І С Т

Від упорядників

Короткі біографічні відомості

1970

1. До батьків і сестри, 8.06.1970

1972

2. До дружини, 14.06.1972

3. До дружини, її батьків і сина, 17.12.1972

4. До батьків, сестри, племінниці, 17.12.1972

5. До дружини й сина, 23.12.1972

1973

6. До дружини й сина, 11.01.1973

7. До дружини й сина, 15.02.1973

8. До рідних, [лютий, 1973]

9. До батьків, 4.03.1973

10. До дружини й сина, [березень 1973]

11. До дружини, 9.04.1973

12. До дружини й сина, 16.04.1973

13. До дружини, 29.04.1973

14. До дружини, 22.05.1973

15. До батьків і сестри, 10.06.1973

16. До дружини й сина, 21.06.1973

17. До батьків, 12.08.1973

18. До дружини й сина, 22.08.1973

19. До батьків, сестри, племінниці, 1.09.1973

20. До родини сестри дружини

21. До дружини й сина, [вересень 1973]

22. До дружини, 15.10.1973

23. До сина, 15.10.1973

24. До дружини, 19.11.1973

25. До дружини й сина, 7.12.1973

1974

26. До дружини й сина, 3.01.1974

27. До дружини й сина, 22.01.1974

28. До дружини й сина, лютий-березень [1974]

29. До дружини й сина, 8.05.1974
30. До сестри дружини, [червень 1974]
31. До сина, 1.07.1974
32. До батьків і дружини, 28-30.07.1974
33. До дружини, 19.08.1974
34. До батьків, 20.08.1974
35. До батьків і дружини, 11.09.1974
36. До дружини, 23-24.09.1974
37. До дружини, 4.10.1974
38. До батьків, 9.10.1974
39. До батьків, 1.11.1974
40. До дружини, 15-16.11.1974
41. До сина, 20.11.1974
42. До дружини, 8.12.1974
43. До дружини, 23.12.1974
- 1975
44. До дружини, 7.01.1975
45. До батьків, 2.02.1975
46. До дружини, 2.02.1975
47. До дружини, 9.02.1975
48. До сина, лютий 1975
49. До дружини, 26.02.1975
50. До батьків, 14.03.1975
51. До батьків, 1-6.04.1975
52. До дружини, [квітень 1975]
53. До дружини, 28.04.1975
54. До батьків, 10.05.[1975]
55. До сина, 10.05.1975
56. До дружини, 1.06.1975
57. До дружини, червень 1975
58. До батьків, 13-17.06.1975
59. До дружини, 16.07.[1975]
60. До рідних, 3.08.1975
61. До дружини, 10.08.1975
62. До рідних, 1.09.1975
63. До дружини й сина, 11-15.09.1975
64. До сина, 15.09.1975
65. До дружини й сина, 24.09.1975
66. До батьків, 1.10.1975
67. До сина, 1.10.1975
68. До дружини, 13-17.10.1975
69. До сина, 27.10.1975
70. До дружини, 4.11.1975
71. До дружини, 10.11.1975
72. До батьків, 24.11.1975
73. До дружини, 3-4.12.1975
74. До сина, 4.12.1975
75. До батьків, 7-10.12.1975
- 1976
76. До дружини, 3.01.1976

77. До сина, [3.01.1976]
78. До батьків, сестри, племінниці, 16.01.1976
79. До дружини, 22.01.1976
80. До дружини, 8.02.1976
81. До батьків, 8.02.1976
82. До дружини, 24.02.1976
83. До дружини, 26.02.[1976]
84. До сина, 26.02.1976
85. До дружини, 8.03.1976
86. До сина, 8.03.1976
87. До дружини, [березень 1976]
88. До дружини, 11.05.1976
89. До дружини, травень 1976
90. До дружини, 3.06.1976
91. До дружини, 5.07.1976
92. До рідних, 8.07.1976
93. До рідних, 18.08.1976
94. До дружини, 19.08.1976
95. До дружини, 12.09.1976
96. До рідних, 12.09.1976
97. До дружини, 22-30.09.1976
98. До рідних, 30.09.1976
99. До сина, вересень 1976
100. До дружини, 24.10.1976
101. До сина, жовтень 1976
102. До дружини, жовтень 1976
103. До сина, жовтень 1976
104. До дружини, 10.11.1976
105. До рідних, 10.11.1976
106. До дружини, 2.12.1976
107. До сина, грудень 1976
- 1977
108. До батьків, 4.01.1977
109. До дружини, 8.03.1977
110. До батьків, 8.03.1977
111. До сина, 10.03.1977
112. До дружини, [березень 1977]
113. До дружини, [березень 1977]
114. До дружини, 31.03.1977
115. До дружини, 15.04.1977
116. До дружини, [квітень 1977]
117. До сина, [травень 1977]
118. До дружини, 18-22.05.1977
119. До батьків, 23.05.1977
120. До дружини, 1.06.1977
121. До сина, 1.06.1977
122. До дружини, 5.06.1977
123. До сина, 6.06.1977
124. До сина, 11.07.1977
125. До дружини, 13.08.1977

126. До батька, [серпень 1977]
127. До сина, 19.08.1977
128. До дружини, 7.09.1977
129. До сина, 7.09.1977
130. До дружини, 3.10.1977
131. До дружини, 16.10.1977
132. До дружини й сина, 24.10.1977
133. До дружини, 10.11.1977
134. До батьків і сестри, 10.11.1977
135. До дружини й сина, 17.11.1977
136. До дружини, 22.11.1977
137. До сина, 22.11.1977
138. До дружини, 30.11.1977
139. До дружини, 7.12.1977
140. До сина, [грудень 1977]
141. До дружини, 20.12.1977
142. До сина, 22.12.1977
143. До дружини, [грудень 1977]
144. До дружини, [грудень 1977]
145. До дружини, сина і друзів, 31.12.-1.01.1978
- 1978
146. До дружини, 4.01.1978
147. До дружини, 31.01.1978
148. До дружини й сина, 14.02.1978
149. До сина, [лютий 1978]
150. До дружини, 3.03.1978
151. До рідних, 4.03.1978
152. До дружини, [березень 1978]
153. До сина, 3.04.1978
154. До дружини, [5-6.04.1978]
155. До дружини й сина, 17.04.1978
156. До сина, 28.04.-1.05.1978
157. До дружини, 13.05.1978
158. До дружини, 19.05.1978
159. До дружини, 23.05.[1978]
160. До дружини, 26.06.1978
161. До дружини, 27.08.1978
162. До дружини й сина, 1.09.1978
163. До дружини, 6.09.1978
164. До дружини, 29.09.1978
165. До дружини, 2.10.1978
166. До сина, 9.10.1978
167. До сина, жовтень 1978
168. До дружини, 2.11.1978
169. До дружини, 22.11.1978
170. До дружини, 30.11.1978
171. До дружини, грудень 1978
172. До дружини, 17.12.1978
- 1979
173. До дружини, 15.01.1979

174. До сина, 15.01.1979
175. До дружини, 17.01.1979
176. До сина, 24.01.1979
177. До дружини, 11.02.1979
178. До дружини, 2.03.1979
179. До дружини, 7.03.[1979]
180. До матері, 19.03.1979
181. До дружини, 26.03.1979
182. До дружини, [квітень 1979]
183. До сина, 25.04.1979
184. До дружини, 16.05.1979
185. До матері, [червень 1979]
186. До дружини, 6.06.1979
187. До дружини, 23.06.1979
- 1980
188. До дружини, 13.12.1980
- 1981
189. До дружини, 9.02.1981
190. До сина, 9.02.1981
191. До рідних, 23.03.1981
192. До дружини, 2.04.1981
193. До дружини, 16.05.1981
194. До рідних, 20.05.1981
195. До дружини й сина, 1.06.1981
196. До дружини, 5.07.1981
197. До дружини, 10.08.1981
198. До дружини й сина, 14.09.1981
199. До дружини, 5.10.1981
200. До сина, жовтень 1981
201. До дружини й сина, грудень 1981
- 1982
202. До дружини й сина, 26.01.1982
203. До рідних, 14.02.1982
204. До дружини й сина, 22.03.1982
205. До дружини, 15.04.1982
206. До дружини й сина, 16.05.1982
207. До дружини й сина, 1.08.1982
208. До дружини й сина, 25.08.1982
209. До сина, 10.10.1982
210. До дружини й сина, 15.11.1982
- 1983
211. До дружини, 15.03.1983
212. До рідних, 4.04.1983
213. До дружини, 30.04.-2.05.1983
214. До дружини й сина, 12.06.1983
215. До рідних, 12.09.1983
216. До сина, 3.10.1983
217. До сина, жовтень 1983
218. До рідних, грудень 1983
- 1984

- 219. До дружини й сина, 15.01.1984
- 220. До рідних, 4.03.1984
- 221. До дружини й сина, 2.04.1984
- 222. До рідних, 10.05.1984
- 223. До рідних, 23.07.1984
- 224. До дружини, 1.08.1984
- 225. До дружини, 24.10.1984
- 226. До рідних, 4.11.1984
- 227. До дружини, [листопад-грудень 1984]
1985
- 228. До дружини й сина, 1.02.1985
- 229. До матері, лютий, 1985
- 230. До рідних, 3.03.1985
- 231. До дружини, сина й невістки, 16.04.1985
- 232. До дружини, сина й невістки, 15.05.1985